

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

BIRGITTE POSSING

GYLDENDAL

A portrait of Birgitte Possing, an elderly woman with short, light-colored hair, wearing a dark, high-collared dress with a gold chain. She is looking slightly to the right with a serious expression. Her hands are clasped in front of her.

Viljens styrke

NATALIE ZAHLE · En biografi

Bind 1

Birgitte Possing

Viljens styrke

NATALIE ZAHLE –
En biografi om dannelse, køn
og magtfuldkommenhed

Bind 1

Gyldendal

Viljens styrke

© 1992 by Birgitte Possing

Omslag: Sven Reiner Johansen med brug af August Jerndorffs
maleri af Natalie Zahle

Bogen er sat med Garamond hos GB-sats, København
og trykt hos Nordisk Bogproduktion A.S. Haslev

Printed in Denmark 1992

ISBN 87-01-69934-2 (kompl.)

Denne afhandling er af Det humanistiske Fakultet
ved Københavns Universitet antaget til offentligt
at forsvares for den filosofiske doktorgrad.

Dekan Jan Riis Flohr, 7. januar 1992.

Forsvaret finder sted den 8. maj 1992
i Anneksauditorium A, Studiestræde 6.

Tak til
Statens Humanistiske Forskningsråd
for støtte til udgivelsen

„Faa var som hun,
nidkær og brændende,
stedse tændende
andre til Kamp“
Th. Lang 1913

**Tilegnet mindet om min moder,
Annelise Possing**

Indhold

Introduktion	11
PROLOG	15
Teser	17
Myter om Natalie Zahle	19
<i>Danmarks første borgerinde i nutiden</i>	19
<i>Henriette Skram og Natalie Zahle</i>	23
<i>Kildekritik og kontrastering</i>	29
<i>Første eftermæletid</i>	31
<i>Anden eftermæletid</i>	41
En historisk biografi	46
<i>Kilderne til tredje eftermæletid</i>	46
<i>Teser</i>	51
<i>Afgrænsning og spørgsmål</i>	52
<i>Øvrige kildekritiske refleksioner og metodiske overvejelser</i>	55
<i>Personligheden i historien eller det biografiske problem</i>	58
FØRSTE DEL	69
„Gud trøste Dig og Mig og Alle“	71
<i>Fødsel</i>	71
<i>Dødsfald</i>	78
Døtrene og dannelsen i København 1814-1850.	87
<i>Skolestrukturen i København</i>	90
<i>Døtreskolen af 1791</i>	98
<i>Døtrene og dannelsen</i>	102
At vække lysten til at lære	107
„ <i>Overdreven Overbærenhed og overordentlig Strengthed</i> “	107

<i>Skoleerfaringer</i>	109
<i>Seks år som huslærerinde</i>	113
<i>Den højere dannelsesanstalt for damer</i>	122
<i>Inspirationer</i>	126
At starte karrieren for 13 rigsdaler og 3 mark, 1851	131
„ <i>Det Simples forædlende og det Raaes forfinende</i> “	132
<i>Flere inspirationer og nye curricula</i>	137
<i>Venia sexus</i>	143
<i>Frk. Zahles Skole</i>	146
ANDEN DEL	151
Kulturbæreren 1859	153
<i>Minister for det huslige liv eller leder af kvindekasernen?</i>	154
<i>Balancekunst</i>	158
Hvor kvinden vandrer...	162
„ <i>Quindernes Rettigheder?</i> “	165
<i>Kvindeligheden – hvilken historisk kategori?</i>	170
<i>Det overflødige kvindekøn</i>	173
<i>Kønsdyderne</i>	179
<i>Kulturbærere og kulturbyggere</i>	183
<i>Udblik til andre lande</i>	186
Overgeneral eller dronning i anstand 1852-1862	189
<i>Som mand til mand</i>	194
<i>Mangfoldige som livet selv</i>	199
<i>Hansine Gerdtzen</i>	207
Renhed, disciplin og stræbsomhed 1852-1870	210
<i>Vidnesbyrdene</i>	214
<i>Historieforfalskning?</i>	217
<i>Kønsdyderne</i>	227
Den lange længselsdrøm	233
<i>Husstanden og den sociale familie</i>	233
<i>Den biologiske familie</i>	238
<i>De fortrolige</i>	240
<i>Det forsvundne venskab</i>	245
<i>Den lange længselsdrøm</i>	251
TREDJE DEL	255
Kulturbyggeren 1865-1877	257
<i>Anfægtelser</i>	262

<i>Konsolidering</i>	266
<i>De glade givere</i>	269
<i>Her bygge på sundhed</i>	270
<i>Den store dag</i>	274
Zahlenisme og emancipation 1870-1900	278
<i>Emancipation</i>	282
<i>Eftermålet om emancipationen</i>	285
<i>Natalie Zahle og emancipationen</i>	287
<i>Den kønspolitiske tvetydighed</i>	293
<i>Den lange uddannelsestid</i>	299
<i>Zahlenisme og magtfuldkommenhed.</i>	301
Magtfuldkommenheden 1880-1894	307
<i>Mandlige oppositioner.</i>	308
<i>Anna Hude</i>	311
<i>Familier.</i>	314
<i>Kvindelige oppositioner</i>	319
<i>Institutionen 1885</i>	333
Arvepleje og retræte 1887-1899	339
<i>Et bevæget efterår</i>	341
<i>Det fri, rummelige princip</i>	344
<i>Bekymring for anerkendelse</i>	347
<i>At holde sine følelser i tømme.</i>	351
<i>Liberalisme eller kollektiv organisering</i>	356
<i>Lighed: ensshed eller særstillethed?.</i>	360
<i>Arvepleje og retræte.</i>	362
<i>Den „største Beskæmmelse“</i>	368
Under viljens tugt 1900-1913	371
<i>Legemets moral</i>	374
<i>Ægteskabets moral</i>	379
<i>Kønnetts moral</i>	382
<i>Familier.</i>	388
<i>I hjemmet.</i>	390
<i>„Al Ærbødighed, men ingen Tvang!“</i>	394
<i>„Nedad gaar det, men jo ogsaa opad“</i>	398
EPILOG	403
Vilkår, strømninger og skole i dannelsens århundrede	405
<i>Vilkår</i>	405
<i>Love og anordninger</i>	406

<i>Generationer</i>	408
<i>Strømninger</i>	412
<i>I. De kulturbærendes præsriptive opfattelser af døtrenes dannelse</i>	413
<i>II. Kulturbyggernes opfattelser af og veje til døtrenes dannelse</i> .	415
<i>III. Natalie Zahles veje til døtrenes dannelse</i>	418
<i>Fra dannelsesdebat til eksamenskritik</i>	419
<i>Skole</i>	425
<i>N. Zahles Skoler</i>	427
<i>Nye resultater</i>	428
<i>Sammenfatning og nye forskningsspørgsmål.</i>	433
<i>Konklusion: Natalie Zahles liv og værk</i>	434
<i>Natalie Zahles eftermæle</i>	435
<i>Første eftermæletid</i>	436
<i>Anden eftermæletid</i>	438
<i>Tredje eftermæletid</i>	439
<i>Demokratiseringen af adgangen til viden og dannelse</i>	439
<i>Den zahlenistiske dannelse og kvindesagen</i>	445
<i>En sammensat personlighed</i>	449
<i>Den historiske biografi</i>	455
<i>Oversigt over de væsentligst benyttede love, anordninger og bevil-</i> <i>linger angående skoler, uddannelser og udvidelse af kvinders rettig-</i> <i>heder.</i>	457
<i>Forkortelser og tegn.</i>	459
<i>Biografier</i>	461
<i>Natalie Zahles slægt i 4 led på mødrenes side</i>	486
<i>Natalie Zahles slægt i 4 led på fædrenes side</i>	487
<i>Arkivalier</i>	488
<i>Tidsskrifter, aviser og blade</i>	491
<i>Opslagsværker</i>	492
<i>Noter og henvisninger.</i>	494
<i>Personregister</i>	571
<i>Illustrationsliste</i>	579
<i>Litteratur af Natalie Zahle.</i>	583
<i>Litteratur om Natalie Zahle</i>	585
<i>Øvrige trykte kilder: Artikler og bøger</i>	588
<i>Sekundærlitteratur</i>	595
<i>Upubliceret sekundærlitteratur</i>	606
<i>English Summary</i>	608

Introduktion

Undren og held, fascination og forbehold var anstødsstenene til, at jeg begyndte på dette arbejde. Undren over Natalie Zahles bøjelige eftermæle. Held til at falde over hendes store, hidtil ubenyttede arkiv. Fascination af hendes personlighed. Forbehold over for den persondyrkelse, som hun var blevet genstand for.

Arbejdet har taget 4 år, og jeg har mange at takke. Først og fremmest Institut for Historie og Samfundsfag, Danmarks Lærerhøjskole, for at have givet mig 3 års seniorstipendium stort set uden undervisningsforpligtelser og med ro til at forske og skrive. Den samme tak skylder jeg Statens Humanistiske Forskningsråd og Carlsbergfondet for bevillinger til projektets gennemførelse.

En ganske særlig tak skylder jeg personalet på Universitetsbibliotekets 1. afdeling for at have givet mig et rart arbejdssted i arbejdets første og sidste faser; jeg har nydt godt af stedets sjældent fine arbejdsklima, af de enkelte ansattes interesse for mit arbejde og af alle bibliotekarers uegenlyttige hjælp til at skaffe litteratur.

Min arbejdsproces har involveret flere institutioner: Personalet på Landsarkivet for Sjælland m.v., Rigsarkivet, Stadsarkivet i København og Danmarks Pædagogiske Bibliotek skylder jeg tak, dels for de nødvendige tilladelser til at benytte klausulerede kilder, dels for ihærdig søgen efter kilder og litteratur og tålmodig bære arkivalier frem og tilbage fra magasinerne. Troels Fink og Mette Moltesen har givet tilladelse til at lade mig benytte klausulerede kilder i henholdsvis Ernst Triers og Eva og Laust Moltesens privatarkiver på Rigsarkivet.

Anette Køhlert fra Institut for Historie og Samfundsfag på Danmarks Lærerhøjskole har givet mange praktiske råd og muntre, menneskelige løft, når arbejdet var tungt. Medlemmer af Forum for Kvindeforskning

samme sted har stillet interesserede spørgsmål, der løbende har sat mine teorier på prøve. Personalet i reproduktionen, på biblioteket og institutionens betjente har ofte gjort arbejdet til en leg med deres aldrig svigtede humør og hjælpsomhed.

Rektor Caj Olsen, N. Zahles Skole, har beredvilligt givet adgang til de tilbageværende, værdifulde kilder på skolen, mens tidligere lektor ved skolen, Inga Ludvigsen, har stillet brevudskrifter til min rådighed. Tidligere elev på skolen, Ellinor Okkels, har fortalt levende om livet dér i begyndelsen af dette århundrede, og H.C. Welling har givet værdifulde oplysninger om Natalie Zahle-arkivets tilbliven og ordning. Torben Damsholt har været behjælpelig med at finde spor efter Natalie Zahle i Vartovmenighedens arkiv.

Samtaler med Elin Federspiel, Wanda Tarras-Wahlberg, Elna Mundt, alle København, Preben Hansen fra Hvedstrup og Inga Hauge fra Strømmen i Norge har givet indblik i Natalie Zahles familiære efterkommeres opfattelse af hendes barndomshjem og hendes alderdom. James Ronald Archer fra Larvik har ydet uvurderlig hjælp med sin utrættelige, detektivistiske søgen i norske arkiver efter spor efter Natalie Zahles nære omgang med Archerfamilien. Både han og hans forældre takkes for deres gæstfrihed i Larvik og for deres indsats, uden hvilken jeg havde måttet lade et kapitel af Natalie Zahles historie uskrevet. Inger Johnson fra Universitetsbiblioteket i Bergen har opsporet og sat mig i forbindelse med Archerfamilien og deres private arkivsamlinger.

Mange har ydet forskellig eksperthjælp undervejs, og jeg skylder dem alle en inderlig tak: Overlæge Ragna Vogelmann, Rigshospitalet, har vurderet Natalie Zahles udsagn om komplikationerne i forbindelse med sin fødsel. Kirsten Røgind og Inge Meyer Antonsen fra Nationalmuseet har givet klare svar på besværlige forespørgsler. Kaarina Liljanto har oversat uddrag af Finsk Biografisk Leksikon. Laura Bjerrum har skarptseende tydet nogle passager i næsten ulæselige håndskrevne dokumenter. Kristian Glenstrup har været mig en omhyggelig samarbejdspartner under søgningen af mange, hidtil oversete pigeskoleprogrammer. Lene og Thomas Bredsdorff og Pil Dahlerup har svaret på en håndfuld literære spørgsmål, og Paula Bartley, Notre Dame School i London, har givet mig et indsigtfuldt løft i diskussionen om pigeskolen i samfundet. Christine Heward, University of Warwick, har givet mig kloge vink om kunsten af danne sig et overblik over et stort brevmateriale. Carol Gold, University of Fairbanks, Alaska, har stillet sine upublicerede manuskripter til min rådighed. Det har også de danske stipendiater Grethe Jensen

og Adda Hilden. Grafisk designer Alis Engberg Sørensen har udarbejdet den grafiske skitse over N. Zahles Skolers indbyrdes sammenhæng og historiske udviklingslinier.

Flere har beredvilligt hjulpet med tekniske problemer: Personalet på Dataværkstedet, Institut for Informatik og Matematisk Institut, Danmarks Lærerhøjskole, Anne Boe Larsen og Peter Wagner. James Manley har oversat afhandlingens engelske „summary“.

Opfordringer til at give mig i kast med arbejdet fik jeg i sin tid fra Lene Mørk Hansen, afdøde Karen Dissing og Birdie Knudsen, og de skal alle have en kærlig tak for den drivkraft, som deres ord har været mig. Minna Kragelund og Adda Hilden har skabt et frugtbart og inspirerende forskningsmiljø omkring mig. Hans Gullestrup og Vagn Skovgaard-Petersen har opfordret mig til at skrive disputats om emnet, og Ole Feldbæk har husket mig på ting, jeg ikke burde glemme i en afhandling som denne. Institutionen San Cataldo gav mig en måneds ophold og inspirerende fred til at få hul på manuskriptets første del.

En særlig tak til de røster, der fra starten har givet udtryk for tvivl om projektets værdi: deres skepsis har avlet min stædighed til at overvinde arbejdets vanskeligste faser.

Flere har læst udvalgte dele af manuskriptet igennem og skal have tak for samvittighedsfuld og konstruktiv kritik: Det gælder Grethe Jensen, John Chr. Jørgensen, Birthe Melgaard Mortensen, Vagn Oluf Nielsen, Ellen Nørgård og Jørgen Schoubye.

Med urokkelig tålmodighed har to mennesker optrådt som djævelens advokater på hele manuskriptet. Adda Hilden har med sin efterprøven af det empiriske og teoretiske arbejdes holdbarhed givet en respons og et modspil, uden hvilket arbejdet aldrig var nået så vidt. Birdie Knudsen har med sin logiske tankegang været en skarp og grundig kritiker af den sproglige stil og disponering.

Sidst, men ikke mindst tak til katten Marius og resten af mine familier, venner og veninder for al tålmodighed med min distraktion, min travlhed og mit svingende humør under hele arbejdsforløbet.

Birgitte Possing, juni 1990

Prolog

Teser

Natalie Zahle blev født den 11. juni 1827 og døde den 12. august 1913. Dette er en biografisk afhandling om hendes liv og værk. Afhandlingen er båret af følgende teser:

1. Natalie Zahle blev ved sin død hyldet som nationalhelt fra højre til venstre i det politiske spektrum. Senere i det 20. århundrede var eftertiden modstræbende og ustadig i behandlingen af hendes historiske betydning. Det vil blive diskuteret, hvordan Natalie Zahle selv ønskede sig sit minde, og forklaret, hvorfor eftertiden behandlede hendes eftermæle så besynderligt.

2. Natalie Zahles hovedbidrag til dansk historie var at åbne en af dørene ind til det univers, der før midten af det 19. århundrede havde været forbeholdt de mandlige borgere. Hendes indsats spillede en afgørende rolle i en mangesidig demokratisering af adgangen til viden, idet hendes værk banede vej for dannelse og uddannelse til brede grupper af borgerdøtre, fattige som rige. Det skal i afhandlingen vises, at hendes værk blev forløber og værksted for en god del af den målsætning og praksis, som i dag opfattes som selvfølgelig gods i dansk uddannelsestradition. Med sit mobiliserende greb om dannelsen, kønnet og magten satte hun dog også skarpe skel og visse grænser for sin demokratiske indsats. Disse grænser vil blive indkredset og diskuteret.

3. Hun har været kendt for at have været uden forbindelse til kvindesagen. Det skal i afhandlingen vises, at hendes virksomhed tværtimod såede frø til de første, danske kvindebevægelser. Og at dette skete *før* det centrale skift i dansk historie omkring industrialiseringen, det moderne

gennembrud og kvinde- og arbejderbevægelsens tilblivelse. Det har hidtil været hævdet, at Natalie Zahle fremelskede de „særligt kvindelige“ værdier og evner hos sine elever. Det skal i afhandlingen diskuteres, hvorfor denne forklaring *ikke* holder. De første feminister og pionerkvinder inden for uddannelse og erhverv var i vidt omfang tidligere Zahle-elever og kan næppe være blevet opfostret til en særlig kvindelighed, der skulle sætte begrænsninger for dem. Det skal undersøges, hvilket dannelsesbegreb og hvilken dannelsespraksis, hun lod virke på sine skoler.

4. Hidtil har Natalie Zahle været kendt som det urokkeligt myndige, men milde menneske, et naturtalent af en næsten pletfri støbning, – en mystisk, kvindelig lederskikkelse. Store, utrykte, hidtil ubenyttede samlinger af breve og papirer kaster nyt lys over hendes liv og værk. Hun var en kompliceret personlighed og en sammensat kvinde i forhold til sin tids leveregler. Det søges i afhandlingen vist, at hun var splittet mellem banebryderens trang til at ofre sig for sin sag, og individualistens trang til at gå sine egne veje. At hendes liv derfor blev præget af en indre uro og en stadigt tilbagevendende tvivl, som hun overvandt ved en usædvanlig viljekraft. Det skal i afhandlingen diskuteres, hvilken indsigt dette mere komplekse billede kan give i hendes personligheds betydning for historien.

Myter om Natalie Zahle

Danmarks første borgerinde i nutiden

I kirkebogen stod der Ida Charlotte Natalie Zahle [1]. Som barn underskrev hun sig Natalie, I.C.N. Zahle eller N. Zahle. Det sidste påberåbte hun sig derefter resten af sin levetid, vekslende med det lidt udvidede Natalie Zahle. Hun stavede aldrig sit fornavn med h, som en del skribenter i det 20. århundrede fejlagtigt har gjort sig til en vane [2].

Alt efter hvilket forhold hun stod i til sine omgivelser, kaldte de hende noget forskelligt. I offentligheden og blandt elever, lærere og forældre gik hun under navnet Frk. Zahle. For sine nærmeste medarbejdere var hun N.Z. eller Natalie. I sin slægt kaldtes hun tante Natalie eller tante Naddi, og mellem venner var hun i fortrolighed blot Naddi. I denne biografi hedder hun gennemgående det, som hun selv kaldte sig, nemlig Natalie Zahle.

Inden sin død var hun selv klar over sin betydning som pædagogisk kulturbygger og uddannelsespioner for danske piger og kvinder, og hun synes ikke at have protesteret, da den danskfødte filolog Thor Lange skrev til hende fra Rusland i december 1912, et halvt års tid, inden hun døde:

„Jeg har jo fulgt Deres usædvanlig rige Virksomhed; jeg forstaar mig jo lidt paa den højere Skolegerning og har rundt om i fremmed Land set og læst adskilligt paa dette Omraade. Men hverken Grundlæggerinden af „Pension Franklin“ med Sorbonnekursus i Paris, ejheller den berømte Fru Sophie Fischer, Stifterinden af det klassiske Kvindegymsium i Moskva, for ikke at tale om mange andre, kommer blot paa lang Afstand Dem nær. Der er slet ingen Sammenligning. Dette har jeg Forstand nok til at dømme om. De er Danmarks første Borgerinde i Nutiden, og Deres Navn vil leve, naar vi andre forlængst er glemte. Dem vilde Danmark ikke

have kunnet undvære“ [3].

I hans øjne var hun en national foregangskvinde, der også ved en international sammenligning trådte iøjnefaldende frem som en enestående personlighed. Det var ikke noget ringe skudsmål at få efter et langt livs stræben, og den aldrende kvinde var da også klar over sit værd. Alligevel var og forblev hun inderst inde et beskedent menneske. Da en af hendes lærerinder, Ingeborg Simesen [4], i 1909 fortalte, at hun ville skrive om hende, svarede hun: „Dine Ord maa for alt i Verden ikke være nogen Panegyrik (...) – ikke for nogen Pris. Men maa gerne udtrykke Glæde over dit Arbejde her og Haab for Sk(olen)s Arbejde i Fremt(iden) – om Du vil – særlig i D(ansk) Spr(og) og L(itteratur)“ [5].

Så tidligt som i 1889 bad politikeren og pædagogen Herman Trier [6], der var redaktør af det pædagogiske tidsskrift *Vor Ungdom*, hende om en selvbiografisk skitse til sit blad. Hun svarede ham, at hun var blevet omtalt så meget allerede, at hun hellere ville have en anden til at skrive historien, – ikke om hendes person, men om ideerne bag skolerne og de vigtigste medarbejderes indsats [7]. Denne modsætning mellem selv-værdsfølelse og beskedenhed vil blive analyseret i et kapitel i nærværende biografi [8].

Natalie Zahle efterlod sig ingen dagbøger. Hendes løbende refleksioner over tilværelsen og arbejdet findes i breve, planer, foredrag og nedfældede „tanker“, som ikke tidligere har været kendt, og som nu vil blive brugt som grundlag for denne biografi. Det vender jeg tilbage til. Som ældre, estimeret koryfæ begyndte hun at fortælle minder fra sit lange liv. Det var mundtlige fortællinger, som hun gav ved private sammenkomster. Først på dette tidspunkt iscenesatte hun sine erindringer, sådan som de har været kendt og ikke siden er blevet anfægtet.

Hun havde håbet at få skrevet disse memoirer efter sin fratræden som overbestyrerinde i 1900, men nåede ikke at blive færdig. I 1912 udkom hendes barndomserindringer i artikelform. Erindringerne fra ungdomstiden til tiden som voksen skoleleder udkom posthumt i 1914 sammen med Henriette Skrams fuldførelse af biografien. Det samlede værk hed: „Natalie Zahle. I. Mit Liv. N. Zahles efterladte Papirer ved Th. Moltke. II. N. Zahle i sit Liv og sin Virken af Henriette Skram“ (1914). For nemheds skyld kalder jeg denne bog for „1914-biografien“. Som det fremgår af forkortelseslisten, skelner jeg i mine noter mellem den del, der er skrevet af Natalie Zahle, og den, der er forfattet af Henriette Skram.

De sidste sider fra Natalie Zahles hånd var sporadiske. Som hendes nærmeste veninde Th. Moltke [9] skrev i sit forord til de ca. 70 sider, det blev til, hindredes hun i at skrive på grund af andre krav og af en tiltagende legemlig svaghed [10]. Men hendes tænkte skitse til selvbiografens helhed findes stadig. Den bestod af 4 dele:

I. Min Barndom

II. Min første Færd paa Pædagogikkens Veje

III. Min Skole

IV. Egen Skolebygning.

Fjerde del skulle afsluttes med kapitlerne „Min Fratrædelse“ og „Efter-slet“. Ingen kapitler blev kaldt noget, der ledte tankerne hen på hendes private tilværelse. Skitsen var strikt disponeret omkring hendes arbejds-liv, og begreber som familie, hverdag, kærlighed, tro eller inspiration, var helt fraværende.

De tre første dele blev færdige i råmanuskript, selv om det kunne se ud, som om sidste del af „Min Skole“, nemlig et afsnit om Gammel Strand-tiden, er blevet til i huj og hast med en bevidsthed om, at skrivetiden var knap. Afsnittet fyldte kun fem en halv linie og lød:

„... fandt mig da det uforglemmelige Sted ved Gammelstrand, Nr. 48, hvor jeg kom til at leve over en Snes lykkelige, velsignede Aar, indtil jeg, da jeg endelig havde afbetalt al min Gæld og kunde begynde at „lægge op“, turde give mig i Kast med at bygge et passende eget Skolehus, hvad der skete, da jeg fyldte 50 Aar“ [11].

Det var mildt sagt få ord. Ikke mindst i lyset af, at det var det eneste af hendes livsafsnit, som hun selv kaldte lykkeligt [12]. På baggrund af kilderne tolker jeg helt modsat disse tyve år som den periode, hvor hun udformede og konsoliderede sine pædagogiske hovedprincipper, hvor hun på godt og ondt traf valgene for sin livsbane, og hvor hun modnedes personligt. Jeg ser denne tid som guldalderen i hendes liv. Dette harmonerer selvfølgelig ikke med hendes fem en halv-linies erindring, og man kan med rette spørge, hvorfor hun ikke selv gjorde mere ud af den tid?

Enten ønskede hun at give eftertiden indtryk af, at hun personligt og pædagogisk modnedes tidligere end tilfældet var, eller også nåede hun simpelt hen ikke mere end denne sætning, fordi hun var træt og syg. I Th. Moltkes forord hed det, at Natalie Zahles optegnelser standsede ved

indflytningen til Gl. Strand, hvilket tyder på, at de fem en halv linie var skrevet som en indledning til de „lykkelige, velsignede Aar“, i stedet for den afslutning, som de nu kom til at fremstå som. I hendes dødsår 1913 forsøgte Th. Moltke at „trænge ind paa hende“ for at høre til hendes tilstand. Hun svarede: „Ildebefindendet er ikke paa et enkelt Punkt, men i hele mit Legeme, og jeg kunde ønske, at det gik lidt hurtigere enten til den ene Side eller til den anden; men Du kan være ganske rolig, jeg tror saa sikkert paa, at alt staar i Guds Faderhaand!“ [13].

Med denne vished om, hvor det bar hen, måtte hun afrunde sine erindringer.

I øvrigt var hendes skribentvirksomhed aldrig lystbetonet. Hendes efterladte, skriftlige værker var små bøger og artikler, som hun havde skrevet mere af fornemmet nødvendighed end af egentlig lyst. Dette gjaldt hovedværket Om Kvindens Uddannelse I og II (1872-1883) og de løbende indlæg i skole-programmerne (1862-1900). Hendes fængslende evne til at fortælle, hvilken både elever og lærerinder fremhævede, var en mundtlig snarere end en skriftlig evne. Hun blev revet med af sine egne ord, og det satte også sine spor i hendes skriftlige arbejder. Her var en vis patos og et næsten ustoppeligt væld af fraser ikke sjælden. I erindringerne var sproget mere behersket og knapt. Hun synes at have økonomiseret med sine kræfter.

Hendes selvbiografiske fortælling er skåret over dannelsesromanens læst, hvor individet voksede gennem kamp til sejr: En lykkelig barndom, der brat blev afbrudt af begge forældres død. Derefter den unge piges opvækst, først hos bedsteforældrene, hvor hun mødte kærlighed og overbærenhed, siden hos en fremmed familie, hvor hun gennemgik en urimeligt streng opdragelse, som hun bar i en stolt, men stille lidende ensomhed. Som ung huslærerinde og senere studerende ved Den højere Dannelsesanstalt for Damer i København skildrede hun sig selv som den ensomt stræbende, men hærdede og kritiske elev, der var forud for sin tid, og som måtte gennemgå mange prøvelser i form af fattigdom og ubelønnet tålmodighed, før anstrengelserne bar frugt, og visionerne blev til virkelighed. Disse emancipatoriske visioner om kvindernes dannelsesmæssige frihed og kønsmæssige jævnbyrdighed med mænd, beskrev hun som drømme, der havde stået klare for hende allerede i barne- og ungdomsårene [14]. Hun lagde ikke skjul på, at hendes tilværelse både havde indeholdt „Kampe, Sejre og Nederlag“, „Glæder og Sorger, Smil og Taarer“, „jublende Fryd og kuende Hjerteslag“. Nu, hvor hun sad som fire-femogfirsårig med anseelse, gode indtægter og en sorgfri alderdom,

kunne det måske udefra se ud, som om alting havde været så godt og ligetil. Det havde det ikke, hævdede hun, men på den anden side ville hun ikke lægge sin tilværelse frem med alle de „Fejl“ og „Misgreb“, den havde indeholdt: „Hvilket andet Billede fik man da at se, end det, man havde tænkt sig“. Natalie Zahle udvalgte således ganske bevidst, hvad hun ønskede at fortælle, og hvad hun ønskede at tie med. Det, hun ville skrive om, var „et Menneskes *Virken* med dets Længsler og Drømme, dets Savn og Afmagt, dets Haab og Fortrøstning“. Det var „et Menneskes Værk med dets første gryende Tanker, med dets Tilskyndelser og Forhaabninger, med dets Slutning, dets ‘Tilsidst’“ [15].

Hun koncentrerede sig således om sit virke og sit værk og ikke om sit personlige liv i selvbiografien.

Henriette Skram og Natalie Zahle

Natalie Zahles selvbiografi blev kun til en torso, der blev udgivet af komtesse Th. Moltke. Egentlig havde Natalie Zahle udpeget sin trofaste plejedatter og sekretær, skolens tidligere kasserer Hansine Gerdtzen [16] til denne opgave. Da denne imidlertid døde i marts 1910, blev det Th. Moltke alene, der stod for udgivelsen. Hun fik Natalie Zahles anden trofaste livsledsager, plejedatter og tidligere lærerinde og overbestyrerinde, Henriette Skram [17] til at skrive resten af biografien til ende. Det gjorde Henriette Skram ganske i samme ånd, som den var tænkt og påbegyndt. Hun holdt sig til sin hovedpersons gryende tanker, faglige håb og resultater, som hun dog synes at have behandlet i de tidsrammer, hvor de hørte hjemme, frem for retrospektivt som i Zahles selvbiografi. Men også hos Skram tegnede biografien et billede af en person, der stred sig fra kamp til tidlig sejr. Kun eet sted berettede hun om en depression, der greb den da ellers succesombruste Natalie Zahle. Den indtraf lige efter indflytningen på den nye skole på Nørrevold 1877. Henriette Skram omtalte kun nødtvungent denne depression og ledsagede da beretningen med følgende kommentar:

„Helst havde jeg i Tavshed forbigaaet denne Tid, men det er umuligt, naar jeg vil fastholde mit Forsæt og min Stræben: at give en sanddru Skildring og at undgaa at lade min beundrende Kærlighed forlede mig til at skabe en „Legende“ om Frk. Zahle og forlene hende med en Helgen-glorie. Skyggerne maa og skal træde frem; der bliver endda nok tilbage at

takke og prise for“ [18].

Henriette Skram skrev med en gudbenådet pen. Beretningen formelig flød ud af hende. Som A.B. Drachmann skrev til hende, havde hun med denne bog indtaget „den Plads blandt vore Forfattere, som Vi alle vidste, De kunde udfylde“, og han udtrykte med disse ord kort og præcist den generelle holdning blandt bogens læserskare [19]. Den blev anmeldt i ikke mindre end 32 dagblade landet over. Korte eller lange var disse anmeldelser temmelig enslydende i deres rosende anbefaling af værket til en bred læserskare. Selv 2 socialdemokratiske blade var storsindede nok til at være uforbeholdent positive, „skjøndt Frk. Zahle var af fornem og højdannet Præsteslægt“. De anbefalede bogen til deres læsere, fordi hendes „hele Liv fra hun var ganske ung Pige af (blev) et Liv fuldt af Kamp, Skuffelser, Sorger med Sejre og Glæder i rig Afveksling (...) Man ønsker den gamle Dame var blevet færdig med sine Erindringer“. Kun det landsdækkende blad „Socialdemokraten“ afviste den blasert, idet den erklærede: „Der er strøet megen Virak over den afdøde Skolebestyrerinde i denne store og ret sentimentale Bog, som dog utvivlsomt vil have sit Publikum“ [20].

Henriette Skrams 221 sider lange biografi „N. Zahle i sit Liv og sin Virken“ var een lang historie uden afsnit eller kapitler. Kun eet sted trak hun vejret: side 208-09 var der i lay-outen en halv sides pause, – et lille åndedrag, der markerede skolens flytning fra Gammel Strand til Nørrevold. Så umærkeligt og beskedent afmærkede Henriette Skram overgangen mellem to afgørende forskellige livsafsnit i Natalie Zahles, hendes skoles og hendes nærmeste medarbejderes tilværelse. Denne kursændring i miljøet, som jeg mener skete i løbet af årene 1870 til 1877, markerer jeg helt anderledes her i denne biografi.

Hvad enten hun ville det eller ej, kom Henriette Skrams beundrende kærlighed til at styre hendes pen, og hun skabte – i forlængelse af Natalie Zahles egne optegnelser – om ikke en legende, så i hvert fald en lovprisende levnedsskildring af den store dame. Sådan fik hun alligevel den panegyrik, som hun selv havde frabedt sig over for Ingeborg Simesen. Henriette Skram afsluttede den med følgende ord: „Hun havde vel sine Fejl og Pletter, men hun var dog et Guds Mesterstykke!“

For at forstå dette, må man vide lidt om Henriette Skram. I 1841 blev hun født ind i en af de aristokratiske slægter, der var ved at være på retur. Som stort barn kom hun i Natalie Zahles Skole sammen med en håndfuld andre piger fra den da nedlagte „Dannekvindeskole“, der blev ledet af

Susette Dalgas og professor Maribo. Efter en dramatisk magtkamp mellem Natalie Zahle og de unge Dannekvinde-piger med Henriette Skram i spidsen, løb Natalie Zahle til sidst af med sejren, uden at de unge dog mistede æren, og de to parter faldt hinanden om halsen. Især fik den 15-årige Henriette og den 14 år ældre Natalie Zahle stor respekt for hinanden. Fra den unges side udvikledes det til passioneret kærlighed. I 1859 blev Henriette Skram uddannet privatlærerinde og blev straks lærerinde på sin store kærligheds skole. I 1860 flyttede hun ind som plejedatter i hendes hus.

Hér synes den afgørende misforståelse mellem de to at være sket: hvor den unge Henriette Skram var dybt forelsket og forestillede sig at flytte ind som en brud og nærmest blive båret over dørtærsklen af sin „Brudgom“, var hun for Natalie Zahle som en datter og et håb af en ung pige, der nærrede lige så stor kærlighed til skolesagen, som hun selv. Selv om Henriette Skram ca. ti år senere selv følte, at hun – efter flere skuffelser – blev åndeligt frigjort fra hende, forblev hun så voldsomt fascineret af sin læremester, at hun fortsat og næsten ukritisk lod hende udøve en forunderlig stærk magt over sig [21]. Disse følelsesforløb er ikke nævnt eller behandlet i 1914-biografien.

Henriette Skram gik dog hen og blev meget glad for dét, som hun selv følte som sin moderrolle som underviser og opdrager [22]. Det administrative arbejde brød hun sig mindre om. Alligevel blev hun i 1877 forstanderinde for skolens fortsættelsesklasser, fra 1885 blev hun medlem af bestyrelsen, da skolen blev til en selvejende institution, og i 1900 gik hun med til at lade sig vælge som overbestyrerinde for hele institutionen med alle dens skoler og afdelinger. Hun flyttede først „hjemmefra“ i 1877, hvor hun i skolebygningen på Nørre Vold fik en lejlighed, som hun delte med sin biologiske moder. Fra den tid følte hun sig voksen, skrev hun i sine erindringer [23].

Indtil Natalie Zahles død fulgte Henriette Skram dog stort set hendes vilje. Ikke uden diskussion og i visse situationer milde protester, men hun føjede sig altid til sidst. Natalie Zahles død kom som et chok for den 73-årige plejedatter, der bogstaveligt talt blev målløs:

„At hendes Bortgang var forunderlig for mig, for hvis hele Liv hun havde haft saa uendelig Betydning, og for hvis Tanke hun egentlig aldrig havde været fraværende, selv om min daglige Omgang med hende havde været sparsommere i de sidste Aar, vil forstaaes uden Ord“, skrev hun i sine personlige erindringer, der aldrig blev udgivet [24].

Det er ikke svært at forestille sig, hvilken hjælp i sorgen, det må have været for hende at skrive om den kvinde, der havde betydet så uendelig meget for hende. Hendes del af 1914-biografien bar da også stærkt præg af denne betingelsesløse kærlighed.

I øvrigt var den præget af Henriette Skrams romantiske historiesyn. Hun var ikke historielærer for ingenting. Hun skrev med en kritisk detaljegrundighed, da det var hendes ambition, at biografien skulle være en slags kildesamling, – i betydningen en bunke sorterede fortællinger fra en af dem, der havde kendt Natalie Zahle længst, og som havde været tættest på hende: „... Ingen vil derfor kunne *fortælle* saa meget om hende som jeg“ [25]. Hendes beretning var en både åndfuld og psykologisk indtrængende personkarakteristik, skrevet på det smukkeste dansk, der undertiden kunne hæve sig til „poetisk flugt og ægte patos“, som det er blevet udtrykt om nogle af Poul Engelstofts biografier i den anden udgave af Dansk Biografisk Leksikon. Som Jens Henrik Tiemroth har påpeget, kunne Engelstoft skrive sådanne traditionsbevidste hyldeste over det 19. århundredes nationalliberale koryfæer [26]. Denne kunst kunne Henriette Skram også. Karakteristikken af denne særlige sammenfletning af historieopfattelse og skrivestil, passer nøje på Henriette Skrams Zahle-biografi.

Den var en smuk, inderlig og oprigtigt ment hyldest til den store personlighed, og de mange varme og begejstrede takkebreve, som hun modtog efter bogens udgivelse [27], vidnede om, at hun ramte plet i de flestes forestillinger om Natalie Zahle. Begavet og selvkritisk som hun var, lagde hun dog ikke skjul på, at hun ikke selv var tilfreds med bogen. Hun følte sig nemlig ikke sikker på at kunne opfatte Natalie Zahle med tilstrækkeligt psykologisk finhed og skarpsynethed til at kunne vurdere rækkevidden af hendes betydning for skolen, folket og landet [28], og denne erkendelse stod helt klart for hende, da hun var nået til sidste side i 1914-biografien:

„Min Skildring vil næppe tilfredsstille dem, der har kendt hende bedst – mindst af alt mig selv. Jeg føler vel, at jeg har set meget og gengivet en del af dette, men et er at *se*, et andet at *skue*, og jeg føler, hvor lidt jeg trods alt mit Kendskab har formaaet at gennemskue hende, den store Kvinde, hvem jeg har elsket og tjent hele mit Liv igennem“. Hun sammenlignede sin arbejdsproces med den gamle billedtale om Odins ring: for hvert træk, hun havde beskrevet, havde hun haft en fornemmelse af at have Drypner i hænde, „idet jeg følte, at for hver Gang, jeg rørte ved den,

dryppede 8 lige saa tunge Guldringe fra den“ [29].

Hun erkendte således, at det var mere kompliceret end som så at „fortælle“, selv om der var meget at fortælle. Hun erkendte, at der lå en fortolkning i sorteringen af historierne, såvel som i den stilmæssige præsentation. Hun erkendte, at det at have været tæt på et menneske ikke gjorde det nemmere at forstå det, og endelig gav hun med lignelsen fra den nordiske mytologi udtryk for, at hun opdagede stadig mere om sit forhold til Natalie Zahle ved at skrive om det.

En af hendes læsere, Ellen Ewert, forstod næppe disse dilemmaer, da hun erklærede sig uenig med Henriette Skram i, at der engang i fremtiden burde skrives en mere udtømmende biografi. „For jeg kan da ikke tænke mig, hvem der blot i nogen Maade skulde være så kompetent til at gøre det som De med Deres næsten vidunderlige Evne til at faa alt det med, der kan interessere alle os, som jo desværre aldrig fik Lejlighed til at lære frk. Zahle at kende“ [30]. Henriette Skram havde bjergtaget sine læsere.

Men den megen ros synes ikke at have bragt hende ud af fatning. Hun havde under alle omstændigheder ikke nemt ved at slippe taget i det menneske, som hun utilsløret og offentligt havde kaldt sin „andelige Moder“ nogle måneder før hendes død. I skolens hovedprogram fra 1913 rettede hun en tak til hende for dette åndelige moderskab, og for at hun aldrig havde svigtet hende, men knyttet hende stadigt inderligere til sin gerning: „Hendes Personlighed, hendes Begejstring, hendes ideale Syn paa Skolens Opgave, kaldte mine slumrende Kræfter til Live, vakte *min* Begejstring og gjorde mig næsten endnu i Barneaarene klar over, hvad Vej i Livet jeg vilde vælge“ [31]. Allerede i efteråret 1913 havde Henriette Skram udgivet to artikler, – en om Natalie Zahle som opfinder af „klassemoderen“ som pædagogisk institution og en om den unge Natalie Zahle [32]. Også her pegede hun på behovet for, at nogen senere ville skrive en biografi: „Jo større en Personlighed er, jo mere nødvendigt er det at have den paa Afstand; før kan Skikkelsens hele Omrids ikke blive tydeligt, før kan ikke alle Farveafskygninger harmonisk smelte sammen til en Enhed. Derfor maa der hengaa en Stund, før en Biografi af Natalie Zahle kan skrives“ [33].

Det var netop, hvad Henriette Skram havde brug for: at få skikkelsen på afstand. Hendes første artikler var på grund af manglen på denne afstand båret af samme begejstrede stil og samme historiesyn som 1914-biografien. I dem alle udtrykte hun behovet for distance til Natalie Zahle, men hun formåede ikke selv at skabe den.

Som årene gik og den skriftlige bearbejdelse af deres forhold skred fremad, blev hun mere kritisk over for hende og deres indbyrdes forhold. I 1916 skrev hun „N. Zahles Skole. En Udsigt over den fuldstændig højere Barne- og Ungdomsskoles Udvikling“, som blev trykt som manuskript til skolen [34]. Et år senere skrev hun om „N. Zahles Privatlærerindeskole, populært kaldet Kursus“. Dette manuskript blev ikke trykt, men efter hendes eget ønske henlagt som manuskript i „Skolens eget eller eet af Statens Arkiver“ [35]. Værkerne var skrevet til minde om de to skoledannelser, men handlede mindst ligeså meget om skolernes grundlægger [36]. Henriette Skram udtrykte sig her lidt mere kritisk end tidligere om sit forbillede. F.eks. fortalte hun, hvordan Natalie Zahle i 1876 opgav et eksperiment med deling af ungdomsklasserne i sprog- og såkaldte danske klasser, – en deling, der havde kørt med succes i 9 år: „Den Beslutning var den Gang og endnu den Dag i Dag i mine Tanker et stort Fejlgreb fra Frk. Zahles Side, og jeg kan kun forklare den ud fra den Omstændighed, at hun i disse Aar ikke var i sin fulde fysiske og aandelige Kraft og til Tider ganske overvældet af de store, indre og ydre Forpligtelser, hun havde paataget sig ved Opførelsen af den ny Skolebygning (...) Jeg glemmer aldrig den Sorg, jeg følte, da Frk. Zahle i 76 meddelte mig sin da tagne Beslutning, den hun mod Sædvane ikke forud havde drøftet med mig“ [37]. I denne sammenhæng er det uvæsentligt, hvem af dem der havde ret i vurderingen af klasse-delingen. Det væsentlige var, at Henriette Skram her for første gang utvetydigt kaldte en af Natalie Zahles beslutninger for en fejl. Samtidig var det dog karakteristisk, at hun i samme åndedrag næsten undskyldte fejlen derved, at hun ikke var ved sine fulde fem.

I 1918 skrev Henriette Skram sit sidste store værk, nemlig sine personlige erindringer. Heri optog forholdet til hendes åndelige moder en ikke ringe plads. Også her viste hun sine evner som forfatter. Det var Henriette Skrams bestemte ønske, at disse erindringer ikke blev publiceret, og at de kun blev læst af hendes nærmeste. Samtidig var det vigtigt for hende, at de blev bevaret for eftertiden, hvad de også blev. De ligger stadig på Rigsarkivet [38]. Hendes billede af Natalie Zahle havde her ændret sig. Hendes personlighed var stadig beskrevet som stor og farverig. Nu gav hun hende imidlertid den tvivlsomme ære at have bestemt mere end godt var over store dele af hendes voksne tilværelse. Det var også her, Henriette Skram eksplicit afslørede sin forelskelse og livslange fascination. Hermed smed hun følelsesmæssigt sin „åndelige moder“ ud med badevandet, og Natalie Zahle blev i stedet til den mægtige, uop-

nåelige læremesterskikkelse, der var og blev målet for hendes ulykkelige kærlighed [39]. Dette skrift blev hendes sidste forsøg på at skrive sig ind til bagsiderne af og ud af afhængigheden af Natalie Zahles personlighed.

Kildekritik og kontrastering

Vi kan nu følge Henriette Skrams pen fra hendes 2 første skrifter om Natalie Zahle, som udkom i nådsensåret 1913, og fra 1914-biografien, der alle blev publiceret, så de var frit tilgængelige. Herefter kom 1916-skriftet, der blev trykt til en begrænset offentlighed, nemlig N. Zahles Skoles inderkreds, og 1917-skriftet, som ikke blev trykt, men dog arkiveret som manuskript, og endelig når vi hen til de helt upublicerede erindringer, eksplicit skrevet for de nærmeste, og kun med en implicit fremtidsforventning om en større målgruppe, begrundet i, at hun ønskede manuskriptet bevaret. Sådan var der en linie fra en bred offentlig målgruppe over en målgruppe, der snævredes stadig mere ind, for til sidst at blive helt privat, kun med muligheden for en fremtidig offentlighed. På denne vej – fra det offentlige til det private blev Henriette Skram stadigt mere dybtborende og kritisk i sine forsøg på „at gennemskue hende, den store Kvinde, som (hun) havde elsket og tjent Livet igennem“. Hun skrev sig til en personlig frigørelse fra Natalie Zahle, – en frigørelse, som hun ikke havde kunnet opnå under hendes levetid. Med sit punktum i 1918 opnåede hun at se hende som det, hun var: et dødeligt menneske, der nok var en stor personlighed, men som også tog fejl og havde sine sorte sider, ligesom alle mulige andre mennesker.

De kilder om Natalie Zahle, som Henriette Skram har efterladt, bør ses, læses og tolkes i lyset af denne processuelle ophavssituation. Hendes vurderinger af vor hovedperson blev hverken mere sande eller mere falske, jo nærmere 1918, hun nedfældede dem. De skrællede blot nogle lag af den glorie, som omgav legenden Natalie Zahle, da hun døde, og som ikke blev mindre skinnende, efterhånden som nekrologer og minde-skrifter dukkede op. Begreberne sandt og falsk er i denne sammenhæng ubrugelige, fordi – som Bodil Wamberg skrev i sit forord til sin biografi af Agnes Henningsen „enhver ved jo, at erindring er noget subjektivt, ikke to mennesker har den samme erindringsopfattelse af den samme situation. Et menneskes sandhed er dets egen individuelle sandhed“ [40]. I Henriette Skrams 1914-erindring om Natalie Zahle var sandheden en dyb og ægte fascination og glorificering, – i hendes 1918-erindring om

hendes eget livsforløb var sandheden derimod et alvorligt forsøg på at frigøre sig fra denne hendes livs determinerende fascination.

At „sandheden“ om Natalie Zahle afgang af øjnene, der så, skulle vise sig langt tydeligere i senere Zahle-biografier. Her blev spørgsmålet om forbindelsen mellem biografen og den biograferede et stadig mere kritisk problem.

Henriette Skrams skrifter har ikke desto mindre været en uvurderlig berettende kilde, dels til at skabe sig indsigt i det pioner-pædagogiske miljø i det 19. århundredes sidste halvdel, dels til faktuelle oplysninger om Natalie Zahles gøren og laden. Det har ikke været sådan, at en analyse af hendes skrifter, sammenholdt med andre kilder, har kunnet få alle farveafskygninger til at „smelte harmonisk sammen til en Enhed“, som Henriette Skram forestillede sig. Det har heller ikke været ambitionen. Tværtimod har metoden været at kontrastere Skrams skrifter med andre kilder i form af samtidige breve og andre utrykte kilder, samtidige trykte kilder og andres erindringer. Ønsket har været at spore sig ind på disharmonierne, konflikterne og modsætningerne i Natalie Zahles liv og værk, og at få forskellene i eftertidens billeder af hende til at springe i øjnene. Denne kontrasteringsmetode, der udnytter divergensen mellem forskellige kildeudsagn og forskellige kildetyper til at skabe det, der kan kaldes forskningsprocessens „dramatiske nerve“, er hentet fra de svenske historiske antropologer, Billy Ehn og Orvar Löfgren [41]. Jeg vender tilbage til dette under omtalen af de øvrige kildegrupper, der ligger til grund for afhandlingen.

Henriette Skrams historieskrivning anvendes da som beretninger om Natalie Zahles adfærd og beslutninger, om hendes dannelse og opdragelse af eleverne, om de indbyrdes menneskelige og sociale relationer mellem Natalie Zahle og hendes elever, lærere, lærerinder og andre centrale skikkelser i hendes omgivelser, bl.a. også i det københavnske borgerskab. Sådan anvendt har vi med hendes skrifter fået mulighed for et kig inden for murene fra den dag i 1854, da den unge stædige og oprørske Henriette trådte ind i Frk. Zahles Skole som elev, til den dag, da hun selv gik ud ad døren på N. Zahles Skole som den fratrådte, værdige og højt estimerede overbestyrerinde i 1913. Hendes historieskrivning er dog, som det er fremgået, også en kildetype, der kan kontrasteres med andre samtidige og eftertidige tolkninger af hovedpersonens og miljøets udvikling. Her skal man passe på problemet med at vægte disse kilder i forhold til hinanden. Eller sagt med andre ord: passe på ikke at lade Zahle-billedet få slagside i retning af de Zahle-billeder, der tilfældigvis er

bevaret flest af.

Den fælde er [42] forsøgt undgået ved en systematisering af alt, hvad der er blevet skrevet om Natalie Zahle efter hendes død, i tre eftermæletider, første, anden og tredje eftermæletid. De adskilles af forskelle i historiebevidsthed, samfunds- og menneskesyn.

Første eftermæletid

Den første eftermæletid var kvantitativt langt den mest omfattende og indledtes af Natalie Zahle selv og Henriette Skram med 1914-biografien og med de artikler fra deres hånd, som skildrede dele af vor hovedpersons levnedsløb. De følgende år udkom en lang række mindeskrifter i artikel- og bogform, som alle var skåret over samme læst. De tegnede billedet af en næsten mytologisk helteskikkelse, og i konklusionerne tog deres forfattere ikke sjældent hendes menneske- og samfundssyn til indtægt for lige netop deres egen fortidsfortolkning, nutidsforståelse og fremtidsforventning [43]. Disse forfattere var kvindesagsfolk, grundtvigianere og kirkelige mænd og kvinder, og de spændte i deres samfundsopfattelser fra venstre til højre i det politiske spektrum. Nogle få eksempler:

Dansk Kvindesamfunds blad, *Kvinden & Samfundet*, fremhævede den taknemmelighedsgæld, som arbejderne for kvindernes frigørelse stod i til hende, og den kendte kvindesagsforfatter Gyrithe Lemche skrev et hyldestdigt til hendes minde [44]. Højskolemanden P. Hedemann besang hendes levendegørelse af den grundtvigske skoletanke inden for pigeskolen [45], og den kirkeligt aktive Thea Ebbell jublede over, at Natalie Zahles største kulturelle betydning havde været at bære den kristelig-etiske livsanskuelse ind i den danske lærerstand [46]. Socialdemokraten havde allerede i anledning af hendes 70 års dag i 1897 hyldet hende for at være den, der praktisk havde bidraget mest til kvinders frigørelse og selvstændighed, om end bladet måtte beklage, at denne hendes indsats stadig mest var kommet de højeste samfundsklasser til gode [47]. Efter hendes død var der dog tavshed fra socialdemokratisk side, bortset fra omtalerne af 1914-biografien.

Første eftermæletid prægedes som helhed af panegyrikken, hvor man generelt – med en enkelt undtagelse, som jeg vender tilbage til – ikke hørte nogen kritisk-vurderende røster. Til denne eftermæletid regner jeg de offentliggjorte skrifter fra før Natalie Zahles død, fra 1910'erne, 1920'erne, ligesom jeg indbefatter de få spredte omtaler fra en senere tid,

der i deres teoretiske placering af hendes personlighed i historien og i deres kildegrundlag bevægede sig inden for 1914-biografiens univers [48]. Første eftermæletids vigtigste vurderinger af hendes liv og værk skal her få et par ord med på vejen.

Zahle-eleven Theodora Lang [49], der selv var blevet pigeskole- og seminariebestyrer i Silkeborg, mindedes i sit „Afskedsord“ en tale, som Natalie Zahle havde holdt ved et selskab i sit hjem i 1898. Her havde hun fortalt om sine første år som huslærerinde, hvor hun havde kedet sig ved undervisningen. Hun havde da fået den idé een gang om ugen at lade være med at undervise på den gængse facon. I stedet havde hun fortalt sine elever om alt det, som hun var optaget af og havde læst om i ugens løb, og så var der sket noget. For – som hun havde sagt – „der var Liv og Bevægelse i Tiden for 50 Aar siden, min Aand var greben, og mine Elever lyttede. Disse „Onsdagstimer“ blev de bedste i hele Ugen“ (citater fra talen). Fra da af var onsdagstimerne blevet til hendes kongstanke, til et pædagogisk princip om lærerens grebne ånd og engagement og om altid at skaffe tid til fri samtale. Det havde hun lagt sine tilhørere ved selskabet på sinde aldrig at glemme i deres undervisningsvirksomhed [50]. Et andet sted havde Th. Lang understreget, at det var Natalie Zahle, der havde æren for på den ene side at have åbnet en tidligere spærret vej for den opvoksende, kvindelige ungdom og på den anden side havde advaret mod „den falske ydre Emancipation i al dens Uklædelighed“ [51].

En tidligere elev, Elisabeth Bondesen, fremhævede, hvad hun kaldte „det medfødt moderlige i hendes Natur“ [52], hvor pastor Martensen-Larsen i talen til hendes bisættelse i Frederikskirken brugte følgende ord: „Som en Moder har hun levet iblandt os. (...) Hun havde en Moders bedste Egenskaber“ [53].

En tidligere elev, Julie Brøndsted, hyldede glæden, rigdommen og skønheden i det miljø, som hun havde mødt under sine kursusår hos Natalie Zahle [54], mens det for en tredje tidligere elev, Lis Jacobsen, der var jøde, havde haft stor betydning, at Natalie Zahle havde behandlet sine elever som lige med sig selv, selv om de var børn, og at hun havde udvist en enestående tolerance over for anderledes troende. Dog dryppede Lis Jacobsen lidt malurt i bægeret ved at pege på, at den store pædagog ikke ville vide af „Disharmonien“ og „Hæsligheden“ i livet: „I hvert fald røbede hun aldrig over for os saadanne „naturalistiske“ Synspunkter. Nej, Livet var værd at attraa i al dets Rigdom og Herlighed. I Sandhed, der var Jorderigs Fryd i hendes Himmel“, skrev den jødiske elev [55].

Litteraten Ida Falbe-Hansen [56], der også havde været lærerinde på

skolen, karakteriserede hende som en høvdingenatur: „Hun havde Høvdingens Besindighed; hun foretog ikke et Skridt, før hun vidste, at hun kunde gaa saa sikkert, at det gik i den rigtige Retning, – det var derfor, hun undertiden blev kaldt konservativ – men havde hun overbevist sig om, at her gik den rette Vej, da gik hun den, selv om hun skulde gaa ganske alene“ (I. F.-H.s understregning) [57].

Martha Steinthal [58], lærerinde og skolens overbestyrerinde efter Henriette Skram, placerede hendes undervisning mellem frihed og orden. Hun beskrev hende som en genial praktiker og en hjertevarm personlighed. Fagligt fremhævede hun hendes indførelse af dansk-undervisning på en tid, hvor man ellers havde lagt vægt på, at de kommende damer kunne konversere på tysk og fransk. Hun understregede hendes alvorlige arbejdsstil og store personlige krav og citerede hende for at have sagt: „Hvad nytter fremad, hvis ej op det gaar?“. Omkostningen var i Steinthals øjne, at Natalie Zahle var i evig Uro for at finde det rette, og derfor var al Selvglæde og al Selvophøjelse som blæst bort fra hende“ [59].

Høvding og moder, frihed og orden, kvindefrigører og dog ikke kvindesagskvinde, hjertevarm glæde og engagement på den ene side og alvor, uro og enegængereri på den anden side, var de modstridende ord, som hun fik med sig i graven. Samtidig druknede de få kritiske ord, der også kom i hyldesten. Allerede må man spørge sig: Hvilken person var egentlig Natalie Zahle, og hvad tænkte hun selv? Der var dog flere spørgsmål, der forblev ubesvarede i første eftermæletid. Det var bredere spørgsmål af pædagogisk, kulturel og nationalhistorisk art.

Hendes gode bekendt og skolens voldgiftsmand, historikeren Johannes Steenstrup [60], var den første, der systematisk søgte at sætte et historisk perspektiv på hendes liv og værk. Et kapitel i hans store værk „Den danske Kvindes Historie fra Holbergs Tid til vor, 1701-1917“ var viet til „Natalie Zahle og hendes Betydning“. Han lagde her vægt på hendes sociologisk-dannelsesmæssige betydning på tre områder:

1. At hun havde skabt uddannelsesmuligheder for privatlærerinder og derved forhindret „daarlige Lærerinder“. Han mente, at hendes undervisning gennem en menneskealder havde „virket som et af de mest frugtbringende Led i vort Folks aandelige Kultur“. Den havde „spredt Skarer af velforbredte Lærerinder ud over hele Landet og derved skabt Kundskabsglæde og Videlyst hos den kvindelige Ungdom“.

2. At hun havde gjort op med pigeskolen som dannelsesinstitution for selskabspiger og -damer. Til dette mål havde hun inddelt skolen i eet-årige klasser i stedet for de sædvanlige to-delte skoleklasser, og hun havde systematisk opbygget et curriculum, en læseplan, hvor børnene fik viden om historie, samfund, religion, sprog – også modersmålet – og naturvidenskab. Undervisningen havde været grundig og disciplinær, men samtidig livlig og glad, og skolen var blevet som et hjem for børnene, hvor klasselærerinden havde fungeret som deres sociale moder.

3. At hun havde opbygget en mangfoldigt forgrenet skolevirksomhed for piger og kvinder, som bestod af undervisning for både privat- og almueskolelærerinder (1862), for højskolekvinder (1866), for kvindelige studenter (1877) og for piger til almindelig forberedelseseksamen (1882), og hvor hun havde indført fag som gymnastik (1864), sundhedslære (1880) og husgerning (1882), ligesom hendes seminarieafdeling var blevet statsanerkendt privatseminarium (1894). – Han mente, at hun med dette uddannelsesimperium ikke havde villet uddanne „Kvinden til at glimre, men til at udfylde det Kald“, som forestod enhver kvinde. Også han understregede hendes betydning som praktiker. Han gjorde meget ud af at placere hende kvindepolitisk. I hans øjne havde hun ikke ønsket noget kvindepolitisk nybrud, snarere en cementering af den kønsmæssige arbejdsdeling med kvinden som den stille og moderlige i samfundet. Han mente da, at hun i den forstand havde haft en emancipatorisk indflydelse på sin samtid ved at få kvinderne til at hævde og indtage en plads som jævnbyrdige ved deres ægtefællers side. Steenstrup omtalte ikke Natalie Zahles betydning for eller særlige tolkning af de ugifte kvinders emancipation. Tværtimod hævdede han, at hun aldrig havde arbejdet direkte for kvinders deltagelse i det offentlige eller politiske liv, selv om hun dog heller aldrig havde bekæmpet den. Hun havde vundet tilslutning fra de konservative dele af folket, fordi hun ikke ville brud, men altid langsom, fremadskridende udvikling: „Derfor prægede Harmoni al hendes Gerning, hvor lydhør hun end kunne være for roligt Fremskridt. Alt overdrevent var hende imod, noget ukvindeligt, for ikke at tale om noget blaastrømpeagtigt, kom aldrig til at præge dem, som i Sandhed var paavirkede af hendes Aand“.

Hans beskrivelser af Natalie Zahles fortjenester var institutionelt præcise (bortset fra årstallet for starten af lærerindeundervisningen) og informative, men præsenteret i en harmonisøgende tolkningsramme og et

evolutionært historiesyn. Han skrev sig ind i den tradition, der så de store, nationale personligheder som historiens drivkræfter. I sin historiske introduktion af vor hovedperson, skrev han: „Der skulle nu fremstaa en Personlighed, som fik den mest afgørende Betydning for Kvindens Udvikling og Kvindernes Historie i den følgende Del af Aarhundredet. Egentlig stod hun slet ikke frem, men hun var der, og hun virkede som en Magt“ [61].

I 1918 og 1919 udkom i henholdsvis Lund og København to små biografier. Begge hed „Natalie Zahle“ og var skrevet af to tidligere lærerinder ved N. Zahles Skole. Den ene var Carla Thelin. Hun var født i 1861 som Caroline Christensen og havde undervist på skolen 1883-1885 i naturhistorie og regning. Hun var siden blevet gift med den svenske pastor Thelin [62]. Den anden var Ingeborg Simesen, som jeg allerede har præsenteret, da hun truede med at skrive om Natalie Zahle. Hun havde været lærerinde ved skolen i 24 år fra 1884 til 1909 og var ugift. Hun omtaltes senere af Otto Zahle [63] som en „skolet Lærerbegavelse“ og en „livfuld og frisk Lærerinde, der forstod at sætte Fart i Arbejdet“, og som besad „næsten som en Lidenskab Lysten til at lære fra sig, klarlægge og udrede“, og det hed om hende, at hendes undervisning gerne begyndte, inden hun var kommet ind i klassen [64]. Ingeborg Simesen havde venerationen for dansk sprog, litteratur og „modersmålets poesi“ tilfælles med Natalie Zahle, og det var vel grunden til, at hun i sin biografi lagde megen vægt på pionerens betydning for udviklingen af dansk-undervisningen [65].

Man kunne jo undre sig over, at de to kvinder, omtrent lige gamle, begge lærerinder ved N. Zahles Skole i hvert fald et par år på samme tid, og derfor formodentlig bekendte, inden for to år begge udgav en Zahle-biografi. Begge bøger byggede i øvrigt stort set på 1914-biografien, mindeartiklerne og en smule udpluk af egne minder. Men Carla Thelins biografi udkom i Sverige og var rettet til et publikum dér. Selv om de to bøger i deres disposition og hengivenhed lignede hinanden meget, var der dog en gradforskkel i den vægt, som de tillagde Natalie Zahles kvindepolitiske betydning. Thelins bog havde ligefrem undertitlen „En Reformator inom Danmarks Kvinnovärld under 1800-talets senare Hälfvt“, mens Simesens knap berørte kvindesagen. Thelin gjorde sin hovedpersons virke til en bevidst og velovervejet kvindepolitisk indsats. F.eks. gjorde hun en del ud af at beskrive det kønspolitiske klima omkring Mathilde Fibigers Clara Raphael-bog, der rystede Københavns borgerlige og intellektuelle kredse de samme år, som Natalie Zahle startede sin skolevirk-

somhed. Ligesom hun viede et helt afsnit til hendes disput om emancipation eller besindelse med Johanne Luise Heiberg, „Spectatrix“ i 1859 [66]. Denne disput omtalte Simesen slet ikke.

Den sidste havde imidlertid personligt været nærmere på Natalie Zahle. Hun havde været elev i 6 år og lærerinde i 24 hos hende og var blevet betroet at undervise i modersmålet. Det var en tillidserklæring, som ikke var enhver beskåret. Hendes biografi var ikke tænkt som nogen tematisk bog om Natalie Zahle som kvindereformerende skikkelse. Snarere var den en hengiven tak, og hun skrev i forordet: „Hvis jeg har udrettet noget som Dansk lærerinde, skyldes det i første Række N. Zahle og hendes trofaste Stab, og Frk. Zahle har altid været mig en trofast Ven. Denne Bog er skrevet ud af min store Kærlighed og Taknemmelighed“ [67].

Det er sådan set Henriette Skram og Ingeborg Simesen, vi i dag kan takke for, at vi ved noget om Natalie Zahles praktiserede pædagogik og undervisningsmetode, som Skram kaldte den „lidt ejendommelige Vejledning“ [68], mens Simesen beskrev den sådan:

„Frk. Zahle gav sig Tid, og hun var ikke bange for Svinkeærinder. Var hun optaget af eet eller andet, maatte det frem. Men hun læste heller aldrig en Klasse op til Eksamen i Dansk. Dog har hendes Metode vist andre Vejen til at komme lidt uden om de strenge Anordninger og lært dem at smugle forfriskende Pust fra Livet eller Digtningens Verden ind i Undervisningen“. I samme tone kaldte hun Zahles onsdagstanke for „en fri Fugl“ [69].

Simesens mål med biografien var at give den en sjæl og tone, som Natalie Zahle ville have kunnet vedkende sig. I forordet forklarede hun, at hun engang havde skrevet en lille artikel [70] om, hvilke træk hos Natalie Zahle der havde haft indflydelse på hende. Da hun, som den handlede om, havde læst den, havde hun sagt: „Jeg husker ikke de Historier, du har fortalt, men jeg vedkender mig Aanden i dem“. „Maatte N. Zahle kunde vedkende sig Aanden i denne Bog, saa vilde mit Maal være naaet“, fastslog hun [71].

Thelins mål var et andet, nemlig at sætte sin hovedpersons skikkelse i relief til de bevægelser, som rørte sig i samtiden:

„En av de egenskaper, som gjorde att fröken Zahle lyckades så väl i sin verksamhet, var hennes förmåga av koncentration. Men därav följer att hon kom att stå utanför en hel mängd frågor, som rörde kvinnosagens

vidare utveckling. Hon hyste dock stor vördnad och beundran för dom, som sökte bota många missförhållanden, som kommo i dagen, då sådana problem som kvinnoarbetets anständiga avlönade och åtskilliga sociale orättvisa sattes under debatt“ [72]. Simesens og Thelins historiesyn lå stort set i forlængelse af Johs. Steenstrups.

Den første, der gjorde et forsøg på at analysere Natalie Zahles personlighed kritisk i forhold til samtidens borgerlige kultur og de pædagogiske og kønspolitiske strømninger var professor Edvard Lehmann [73], tidligere lærer ved N. Zahles Skole, senere dr. phil. og professor i religion og pædagogik. Hans analyse kom som spidsartikel i det store mindeskrift fra 1927, der udkom i anledning af 100-året for Natalie Zahles fødsel og 75-året for skolens start. Han indledte med tolkninger af portrætfotografier af hende. Her så han i hendes øjne billeder på hendes udvikling: Det fintfølede, yndefuldt bøjede og forsagt drømmende, eftertænksomme blik i 27-årsalderen. Et blik, der udtrykte alvor, – men ikke mod. I 40-årsalderen så han sjælen strømme ud af øjnene som målbevidst energi, indstillet på kamp og sejr. I hendes alderdoms blik fandt han en sjæl fuld af rolig fasthed og afklaret kraft. Dette evolutionære sindbillede var smukt, men fangede ikke den uro, som Martha Steinthal bemærkede, at hun var besat af. Trods det brugte E. Lehmann billedet klogt i sin analyse. Hvad andre – deriblandt Natalie Zahle selv – havde set som en mangel, nemlig det, at hun var utilstrækkeligt uddannet som ung lærerinde, betragtede Lehmann som en forklarende drivkraft, der havde animeret hende til at finde sine egne veje og sin egen viden: „Thi hvad der gælder for Jævnmaalet af en Lærerstand, at en omhyggelig Oplæring og Indøvelse er den uundværlige Betingelse for en heldig Undervisning, det gælder ikke for den banebrydende Natur. Den ægges snarere af de Mangler, den føler ved sine Forudsætninger; den tvinges til større Selvstændighed og til Brud med den herskende Tradition“ [74].

Men han mente også, at hun foretog disse brud uden proklamationer om, hvor radikalt omvæltende hendes uddannelsesprogram var. Ligesom hun lod enhver ny „opfindelse“ bundfælde sig i elevernes, forældrenes, medarbejdernes og myndighedernes bevidsthed, før hun tog det næste skridt. Ud af dette uddannelsesværk trådte en ganske anderledes værdig lærerindeskikkelse, end man havde kendt både under oplysningstiden og romantikken, – for slet ikke at tale om en helt ny skikkelse, nemlig den belæste, men beskedne unge kvinde. Og dog slog hun i hele sidste halvdel af sin tilværelse bremserne i over sin tids udvikling og nybrud. Uanset

hvad der skete omkring hende, var hun som voksen næsten ikke til at rokke fra sin barnetro, skrev E. Lehmann rammende.

Og han ridsede de af hendes tanker og „opfindelser“ op, som han fandt væsentligst: En af hendes kongstanke var, at skolen skulle være som et hjem og hjemmet som en skole, og at de to institutioner indbyrdes skulle have et tæt, personligt samarbejde om den unge piges opdragelse. Tanken stammede ifølge hende selv fra hendes eget barndomshjem. Begge hendes forældre havde været tilstrækkeligt store personligheder til at kunne bære en så stor fordring. Man måtte dog lade hende, skrev Lehmann, at dette skole-forældresamarbejde i begyndelsen lykkedes for hende. Men efterhånden som skolen voksede og den borgerlige hjemmekultur, som eleverne kom fra, blev for uensartet, blev det umuligt for hende at opretholde den nære kontakt med hjemmene, som var hendes egen fordring og ideens pointe [75].

Sine historisk-nationale og religiøse ideer lod hun sig ikke rokke fra, selv om der blæste nye vinde fra det moderne gennembrud, arbejder- og kvindebevægelsen i slutningen af århundredet. Hun tilhørte fra sin ungdom romantikkens og nationalliberalismens kultur, og det blev hun ved med. Som ung lærerinde praktiserede hun en form for grundtvigianisme med saga-fortællinger og „levende Ord“ i undervisningen, mente Lehmann.

I løbet af afhandlingen vil jeg tage hendes forhold til grundtvigianismen op. I første eftermæletid var der ingen, heller ikke Lehmann, der offentligt problematiserede dette forhold. Det gjorde kun A.B. Drachmann privat i et brev til Henriette Skram i 1914 [76]. Han fandt, at 1914-biografien kom for nemt om ved dette forhold. Det havde han helt ret i, og han pegede præcist på den mærkværdigt udflydende modsætning, at Natalie Zahle på den ene side var blevet kendt for at have „opdaget“ det levende ord uden at kende til Grundtvigs tanker, og på den anden side at have taget grundtvigianismens „lyse, glade Syn paa Barnet til sig“, samtidig med at have forkastet dens lidt for løsslupne frihedsforestillinger [77].

Med Edvard Lehmanns formulering var der ikke tale om en modsætning, men om en konsekvens, nemlig den, at hun lige bestemt afviste „en fordringsfuld Radikalismes ubillige Kritik som en flagrende Grundtvigianismes upraktikable Ideer“! [78]

Ligesom hendes forhold til grundtvigianismen trænger hendes opfattelse af kvindeligheden til en nærmere undersøgelse. Lehmann tolkede Natalie Zahles kvindelighedsopfattelse som en blanding af ønsket om

frigørelse og kravet om traditionsdyrkelse. Han sporede denne opfattelse tilbage til hendes barndomstid, hvor hun havde set kvinden som mandens åndeligt jævnbyrdige og medhjælp i ægteskabet hos sine egne forældre, samtidig med, at der var opbrud i tidens mentalitet:

„Man mærker det tidsbestemte og klassebestemte i disse Betragtninger; Reaktionens mod Kvindernes Urtepotteliv i Aarhundredets første Halvdel, hvor den forsvindende Husindustri med Overgangen til Pengeøkonomi tilsammen med Romantikken Livsopfattelse havde berøvet hende hendes tidligere huslige Selvstændighed, medens der paa den anden Side i den almindelige Kultur var skabt et Interesseliv i de dannede kredse, som Kvinderne med rette kunde kræve at være delagtige i. Hos os fik denne Tidsalder sin Form i den nationalliberale Kultur, hvis æstetiske, nationale og religiøse Idealisme særligt henvender sig til det kvindelige Ingenium, i hvert Fald bedre end den Specialisme og Forretningsmæssighed, der nu opfylder Mændenes Tanker i tilsvarende Samfundslag. Men vi mærker ogsaa Tiden i den Begrænsning, som Frøken Zahle giver denne Kvindens Delagtighed“ [79].

Med henvisning til Natalie Zahles egne skrifter fremhævede han videre, at hun ønskede „Kvindens fuldkomne Ligeberrettigelse med Manden, hendes fuldkomne, juridiske Frihed ved Siden af ham, selv i de allerintimeste Livsforbindelser“, og at denne tanke ikke havde været ny for hende, da „Clara Raphael i sin Tid fremsatte denne Fordring“ [80]. Heller ikke her så han en egentlig modsætning i hendes kvindepolitiske holdning. Derfor analyserede eller besvarede han heller ikke spørgsmålet om, hvorvidt hun havde fulgt en egentlig velovervejede kvindepolitisk strategi i sit livsværk.

Derimod diskuterede han, hvorfra hun havde hentet sine pædagogiske teorier. Var det fra en cocktail af tidens store, pædagogiske teoretikere som Pestalozzi, Rousseau eller Salzmann, hvilket dele af hendes pædagogik kunne tyde på? spurgte han. Eller var de simpelt hen udvundet af erfaringer fra hendes egne tre barndomshjem, sådan som hun selv som voksen havde hævdet det i et håndskrevet dokument:

„I de tre Hjem: Forældrenes – Bedsteforældrenes – Eschrichts – hvor min Opdragelse blev ledet saa højst forskelligt, idet Alvor, Flid og Hæderlighed laa til Grund i mine Forældres, medens en overdreven Overbærenhed og Beundring raadede hos Bedsteforældrene, en over-

ordentlig Strenghed i det Eschrichtske Hjem, – vandt jeg tidlig en selvstændig Mening om Opdragelse og Dannelse: hvad der mod mig var vel gjort og forsømt. Da jeg 15 Aar gammel gik ud i Livet som Lærerinde, var alt et pædagogisk Ideal i Færd med at danne sig i min Sjæl og pædagogisk Indsigt til stede“ [81].

Det var Lehmanns fortjeneste at fremlægge et materiale og en analyse, som læst med min tids øjne, fremsynet pegede på nogle af de væsentligste modsætninger i Natalie Zahles uddannelsesprogram. Han fremdrog og tematiserede således en række forhold mellem liv og værk, og mellem værk og samtid, som de øvrige skrifter i første eftermæletid simpelt hen ikke lagde mærke til. Hans historiesyn var mindre individorienteret end de øvrige forfattere i første eftermæletid, men han betragtede stadig Natalie Zahles livsforløb som en langsomt fremadskridende udvikling hen mod den helstøbte, harmoniske personlighed. Sad sjælen nemlig kun i øjnene, var hendes tilværelse forløbet jævnt, evolutionært og konfliktfrit. Og det mener jeg ikke, den gjorde. Edvard Lehmann kunne dog næppe være nået længere i sin karakteristik, end han gjorde. Dels havde han tilsyneladende ikke adgang til den efterladte brevsamling, dels biograferede han Natalie Zahle som spidsartikel i et jubilæumsskrift, udkommet kun 14 år efter hendes død, og dette synes ikke at have været nogen passende anledning til at afdække en så anerkendt, religiøs og offentlig skikkelses skyggesider. Og professor Edvard Lehmann var ingen tidens provokatør.

I første eftermæletids Zahle-biografering blev der stort set ikke brugt andre kilder end dem, som Natalie Zahle selv eller Henriette Skram lod komme til offentlighedens kundskab gennem erindring og biografi i 1914. De tegnede en ung, fattig og forældreløs piges ensomme, men stædige kamp til gavn for sit fædrelands kvinder. De beskrev, hvordan kampen kunne lykkes, når blot personligheden var stor og viljestyrken fast. De ville overbevise eftertiden om, at 1850’-, 1860’- og 1870’ernes blomstrende pensionats- og skolemiljø omkring N. Zahles Skole udelukkende skyldtes eet enkelt menneskes satsning, og at samlivet her florerede i en „livlig og smuk Udvikling“ i en atmosfære af kultiveret vinterselskabelighed, juletræsfester, sommerudflugter og andre fornøjelser for de unge elever på søn- og helligdage. Heltinden i foretagendet, Natalie Zahle, var den, der gjorde dagliglivet til en fest og festerne til højtidelige, ritualiserede traditioner. Hun var den, der internt på skolen sørgede for ro, regelmæssighed og en spartansk daglig levevis, og hun var

den uforlignelige ener og pioner som professionel pædagog og skolebygger. Udadtil plejede hun omgang med „Tidens aandelige Stormænd“. I denne ægte panegyrik kastedes kun nogle få, forbigående skygger over hovedpersonen. I et større perspektiv fremstillede 1914-biografien Natalie Zahles figur, ikke alene som sjælen i og bygmesteren af det lille skolesamfund, men især som den i ordets bogstaveligste forstand enestående skaber af det nationale uddannelsesmiljø og -program for samfundets døtre. Dette billede var der ingen, der for alvor rokkede ved i første eftermæletid.

Anden eftermæletid

Bortset fra nogle få jubilæumsomtaler [82] og nogle spredte ekkoer i artikler om f.eks. „Kvindens Stilling“ eller „Nordiske Kvinder“ [83], var der tyst om Natalie Zahle efter Lehmann. Først i midten af 1970'erne vendte feminister og kvindeforskere fra den nye kvindebevægelse tilbage til hendes minde. Der blev nu kredset om spørgsmålene om hendes kønspolitiske standpunkt og kvindeopfattelse, hendes erotiske tilbøjelighed og endelig om, hvilke faktorer der havde drevet hende til at skabe sit livsværk.

1970'erne var den tid, hvor et nyt kvindefrigørelsesideal brød frem, båret af den antiautoritære kvindebevægelse. Bevægelserne, som bestod af flere grupper, havde primært rødder hos de sociale mellemlags kvinder, der i 1960'erne havde fået adgang til uddannelser og erhverv i større stil. De nye kvindebevægelser voksede frem over hele verden og havde et fælles feministisk mål, nemlig et totalopgør med patriarkatet. Idealet var at se kvinder frigjort fra arbejdsmæssige, sociale og til en vis grad også følelsesmæssige bindinger til mænd og til familien som samfundsbærende institution. Uden at jeg her skal gå ind på en diskussion af de forskellige feministiske retningers tolkninger af dette ideal, vil jeg blot fastslå, at bevægelsernes vision var, at kvinder skulle ligestilles på arbejdsmarkedet, såvel som i familien, og at enhver social ulighed mellem de to køn skulle ophæves, i det private såvel som i det offentlige liv. Som hos enhver oprørske historisk bevægelse var det ikke tålmodighed eller pragmatisme, der prægede den nye feminisme første år, ligesom dens radikale politisering af følelseslivet var diskutabel og blev dyrekøbt for mange mennesker. Men den fik bred mentalitetshistorisk betydning for sin og følgende generationers tankegang.

Anden eftermæletids behandling af Natalie Zahle bør forstås i lyset af denne tids radikale kvindefrigørelsesideal. Hendes demokratiske indsats og historiske betydning taget i betragtning, blev hun et oplagt mål for den nyvakte interesse for kvinders historie og for skabelsen af kvindehistoriske (for)billeder. Alligevel var den nysgerrighed, hun blev omgærdet med, begrænset:

Hun blev nu opfattet som inkarnationen af borgerligt bagstræb og antifeministisk kvindesyn. I „Kvindebevægelsens Hvem-Hvad-Hvor“ (1975) kunne man ikke komme udenom en omtale af hende på grund af hendes næsten enevældige indflydelse på generationer af danske kvinders opdragelse og uddannelse. Redaktør Inga Dalsgård omtalte hende som „dygtig“ og som en „stor organisator“, men understregede, at hun „ikke (var) nogen nyskabende pædagog“. Og hun slog fast: „Z. var ikke tilhænger af kvinders ligestilling med mænd og havde ingen forbindelse med kvindesagen“. Hun havde da villet udvikle pigerne til at udfolde „de evner, der efter hendes opfattelse var særlige for kvinder“. På trods af dette måtte hun dog indrømmes med sin virksomhed at have „understøttet og fremskyndet“ den udvikling, som „kvindesagen ønskede“ [84]. Kvindebevægelsens almanak beklagede hendes kvindepolitiske indstilling, men kunne ikke komme uden om at give hende en stjerne i håndbogen for hendes personlige og faglige indsats.

Den pointering af det særligt kvindelige værd, som Natalie Zahle havde foretaget i sine erindringer og delvist i sine øvrige, kendte skrifter, blev fem år efter den feministiske almanaks dom udsat for en marxistisk-freudiansk tolkning i et dobbelt hovedfagsspeciale om „Lærerindeliv og Kvindeliv 1860-1880“ (1980) [85]. Forfatterens analyse byggede udelukkende på hendes barndomserindringer fra 1914-biografien. De mente, at hun havde forskønnet beskrivelsen af sin barndom, som de ikke mente havde været lykkelig, men angstpræget, og som derfor havde skabt en livslang, tilværelsesstrukturerende skyldfølelse hos hende. Forfatterne dokumenterede denne teori med følgende eksempler:

Een gang var den lille Natalie blevet ulykkelig over, at en kalv, der kaldtes „Natalie“, skulle slagtes. En anden gang var hun blevet forskrækket over, at husets tjenestepige skulle tænde stumpen af et lys, fordi hun selv blev kaldt „Stumpen“. Og en tredje gang havde hun fået skældud af sin fader, fordi hun havde undladt at hjælpe sin forkrøblede moder over et dørtin. Denne traumatiske skyldfølelse, som hun skulle have tillagt sig i disse situationer, havde ifølge forfatterne været drivkraften til, at hun måtte „bryde med det forventede livsforløb“ og vie sit liv til

kampen for det kvindelige værd. Samtidig hævdede specialeforfatterne i deres konklusion, at Natalie Zahle med udgangspunkt i sine barndoms-erindringer „forsøgte at modgå den tendens, den kapitalistiske udvikling medførte til at umyndiggøre kvinderne“.

Jeg finder ikke megen grund til at diskutere denne teori. For det første bruges hendes erindringer her løsrevet, ahistorisk og helt uden kildekritiske refleksioner over, at disse erindringer først blev nedskrevet, da Natalie Zahle var i firserne, og alligevel udtrykker forfatterne en psykologisk barndomsdeterminisme, som er tendentiøs ud over alle grænser. For det andet ville det kræve langt mere samtidigt og fyldestgørende kildemateriale, end de to specialeskrivere har haft i hænde, at skulle give sig i lag med en psyko-historisk analyse [86]. Og for det tredje førte kapitalismen som økonomisk system ikke i sig selv til en umyndiggørelse af kvinder, snarere tværtimod. Teorier om og strategier for kvinders ligeberettigelse og frigørelse har aldrig været rigeligere, end før kapitalismen slog igennem, ligesom brede kvindegruppers potentielle adgang til lighed med mænd, forstået som magt, rettigheder og rigdom, først kom på dagsordenen under kapitalismen. Man må ikke glemme, at dette økonomiske system i de vesteuropæiske lande blev fulgt af borgerlige demokratier, der som samfundssystemer gav visse friheder til brede befolkningsgrupper. Kønsmæssig ulighed og kvindeundertrykkelse blev – på linie med forfatnings- og klassekampe – genstand for en bred, gentagen offentlig debat [87].

Den samme determinerende vurdering af Natalie Zahle ligger desværre i det i øvrigt historisk bevidste litteraturspeciale, Gerda Grønnings „Lærerindeliv og Pigeskole 1883-1903“ (1985). Også her tales om Natalie Zahles „brud med det forventede livsforløb“ uden refleksioner over, hvem der havde forventet et bestemt livsforløb af hende, og det hævdes, at hun „erstattede den tabte kærlighed med det idealistiske arbejde for „Sagen“ og via sin skolevirksomhed søgte at skabe et „erstatningshjem“ med et samliv mellem lærerinder og børn [88].

Som det måtte være fremgået, byggede disse konklusioner på spekulative teorier, der ikke hang meget sammen med den empiri, som de blev anvendt på. Ingen supplerende trykte eller utrykte kilder var søgt, og analyserne udtrykte en forfærdende ahistorisk etnocentrisme, idet de ukritisk overførte forfatternes egne kulturelle normer på Natalie Zahle som historisk aktør.

Tendensen var klar: Natalie Zahle var vejet og fundet for let: Det skal dog i et større perspektiv ikke glemmes, at disse arbejder gav et væsentligt

bidrag til historieskrivningen ved overhovedet at genindsætte hende i historien. Ligesom de gjorde et fortjenstfuldt arbejde ved at sætte hendes personlighed ind i en større historisk ramme, hvor hendes indsats blev set som en del af en større social gruppe kvinders økonomiske, politiske og pædagogiske arbejds- og levevilkår. Paradoksalt nok var historiesynet i disse arbejder bredt og materialhistorisk forankret, mens analysen kun var tvivlsomt empirisk funderet.

I anden eftermæletids sidste del tegnede folkemindeforskeren og kvindehistorikeren Karin Lützen et anderledes positivt, men dog stærkt tendentiøst Natalie Zahle-billede. Portrættet stod at læse i hendes bog om kvinders kærlighed til kvinder gennem 160 år [89]. Denne humorfyldte og sprudlende bog handler om „begærets og kærlighedens forening mellem kvinder“ [90], og Natalie Zahle er blot een ud af en lang række historiske og fiktive kvindeskikkelser, der træder frem. Med udtrykket „begær“ forstår forfatteren ikke nødvendigvis et kropsligt, men snarere et hjertets begær. Det defineres som „en drift, der har med kønslivet at gøre, men også et begær efter noget andet, det være sig en gengældelse af kærligheden eller en forening med den elskede“ [91]. Lützen bekender sig i bogen til dén feministiske seksual- og kvindehistoriske tradition i amerikansk og angelsaksisk kvindeforskning, der indledtes af den amerikanske historiker Carroll Smith-Rosenberg i 1975 [92]. Traditionen blev differentieret og videreudviklet af den engelske historiker Martha Vicinus, som bl.a. skrev om kærlighed, magt og afmagt mellem kvinder i den borgerlige kvindekultur i det victorianske 19. århundrede. Hun satte fokus på deres indbyrdes attrå og afstand [93].

Det er også denne erkendelsesinteresse, om end med et grundlæggende harmonisøgende historiesyn, der ligger til grund for Lützens vurderinger af Natalie Zahle. Hendes ærinde er at beskrive, hvordan hun „fandt livets fryd i sit samliv med andre kvinder“ [94]. Natalie Zahles stærke udstråling fik de unge piger til at ønske at vinde hendes gunst, hvilket fik dem til at kaste sig over studierne. Lützen argumenterer kækt og originalt, men også hun overfører sine egne kulturelle normer eller ønsker på historien, ligesom hendes argumenter kun bygger på den begejstrede 1914-biografi og på de mindeskrifter, der plagierede den [95]. Hun har ikke søgt modsigende og/eller utrykt kildemateriale. Retfærdigvis må det siges, at hun ikke lægger skjul på, hvad der er hendes ærinde, hvorfor man næppe kunne forvente, at Natalie Zahle-portrættet blev anderledes i hendes bog.

Også her er tendensen altså klar, selv om den nu går i den modsatte

retning af den marxistisk baserede kvindeforskning: Natalie Zahle er vejret og nu fundet af passende vægt. Hun får sit guldstempel, fordi hendes eftermæle passer smukt ind i forfatterens teori.

Generelt kan jeg altså om anden eftermæletids behandling sige, at den for alvor har bragt Natalie Zahle på forkant med historien, samtidig med at den har beskrevet hende enten 1. som en lidt fejludviklet personlighed, som dog gav et væsentligt bidrag til historien ved at lægge de såkaldt „kvindelige værdier“ til grund for sit arbejde, eller 2. som en særlig kvinde-forførrer, der brugte sin karismatiske udstråling til at „forføre“ de unge kvinder til uddannelse og kundskabstørst.

Sådan er myte bygget på myte om Natalie Zahle. Hendes eftermæle synes at kunne bøjes i alle retninger, alt efter hvilken tid og hvilket historiesyn, det er blevet udsat for. Hver tid og hver interesse har set det, som den havde brug for at se i det efterladte Natalie Zahle-billede. Det er en gammel sandhed, at enhver historiker uforvarende eller programmatisk tolker historien med sin egen tids briller, men i dette tilfælde er det slående, at nye, samtidige kilder fra hendes egen eller andres hånd ikke har været søgt siden 1914-biografien. Hendes tvetydige minde og elastiske eftermæle vakte min nysgerrighed, da jeg under et andet arbejde stødte på hende. Da jeg systematisk havde gennemlæst det, der gennem tiderne var publiceret om hende, sad jeg tilbage med endnu flere spørgsmål end før, hvilke jeg om lidt vender tilbage til.

Siden Edvard Lehmann havde ingen forsøgt at besvare disse spørgsmål. Tavsheden tiltrak min nysgerrighed, og jeg begyndte da at lede efter efterladte, samtidige, utrykte kilder af og om hende for at se, om det var muligt at komme om bag myten om Natalie Zahle.

En historisk biografi

Kilderne til tredje eftermæletid

Efter nogen søgen fandt jeg, hvad jeg ledte efter, – og blev overrasket: På Landsarkivet for Sjælland m.v. lå et stort dobbeltarkiv ubenyttet hen. Det består af 2 dele: Den ene del er „Natalie Zahles Arkiv“ (her forkortet til NZ-arkiv). Det omfatter 17 pakker og bind med breve, kopibøger, diverse protokoller, anbefalinger, sange, digte og foredrag, manuskripter, regnskabsbøger, økonomiske og pædagogiske skitser, administrative papirer og diverse udklip. Det indeholder arkivalier fra perioden fra 1835 til 1915 [96]. Den anden del er „N. Zahles Skoles Arkiv“ (her forkortet til NZ-skolearkiv). Det omfatter præcis 400 pakker og bind fra perioden 1848 til 1970 [97]. Nu er det ikke sådan, at det første er et rent privatarkiv, mens det andet er et rent skolearkiv. Slet ikke. Adskillelsen mellem dem er sine steder mere tilfældig end tilsigtet og velovervejet. F.eks. ligger der private papirer og fotografier i NZ-skolearkivet, mens der ligger institutionelle papirer i NZ-arkivet.

I mange år har det alt sammen ligget på N. Zahles Skole uden at blive ordnet eller på anden måde taget særligt vare på. I forbindelse med en udstilling på skolen i 1976, fandt en af skolens lærere, cand. mag. H.C. Welling „nogle større bunker papirer“ i mahogniskabene i skolens bestyrelsesværelse. Han gjorde da opmærksom på, at disse papirer var uerstatteligt arkivmateriale fra skolens pionertid af og om dens grundlægger. Ifølge ham lå alting i „et syndigt rod“, og skolen betalte ham for at ordne det, som således blev til NZ-arkivet med egen registrant og ordning. Desværre var han uvidende om, at der fandtes mange flere „bunker“ andetsteds, nemlig dem, der senere blev registreret af cand. mag. David Davidsen under tilsyn af Landsarkivets arkivar Erik Nørr, og som blev til NZ-skolearkivet. Begge arkiver ligger som sagt nu på Landsarkivet i København.

H.C.Welling gjorde et stort arbejde med sin ordning af NZ-arkivet. Dog kan jeg ikke undlade at påpege ordningens særpræg og fejl. Arkivet er emnemæssigt inddelt i 10 hovedgrupper, herunder 49 undergrupper. Flere af emnerne, f.eks. „undervisning“, „pædagogik“ og „kvindesag“ overlapper så voldsomt, at inddelingen virker utroværdig. En definition af inddelingskriterierne havde hjulpet. Den findes ikke, heller ikke i den ellers detaljerede arkivregistrant, der havde været et godt hjælperedskab, hvis man havde kunnet lide på, at hvert emne var udtømt inden for sin gruppe. Overlappingsproblemet er nævnt i registranten, men der er ikke samtidig gjort noget forsøg på at klarlægge præmisserne i systematikken [98].

De i alt knap totusinde breve til og fra Natalie Zahle er blevet opført i en separat brevregistrant, der omfatter ca. 1.450 breve. Når jeg skriver „ca.“ skyldes det, at brevregistranten ikke har registreret alle breve, f.eks. ikke brevene fra før 1850, og at der hyppigt er fejl i dens henvisninger. Registrantens breve omfatter breve til og fra Natalie Zahle, men også til og fra andre personer i hendes nærhed, f.eks. Henriette Skram, Hansine Gerdtzen [99], S.L. Tuxen [100] og A.B.Drachmann [101]. I registranten findes meget få breve fra Natalie Zahles egen hånd. Hendes kopibog, der ligger i sin egen arkivpakke [102], er ikke indlemmet i brevregistranten, bortset fra nogle enkelte tilfælde. Dette forekommer højst mærkværdigt, da den indeholder 424 breve fra Natalie Zahles hånd fra perioden 1877 til 1907. Den manglende konsekvens i registreringen er så meget desto værre, som at breve i kopibogen for en stor dels vedkommende udgør anden halvdel af en korrespondance, der ligger i de øvrige pakker i arkivet, og som er registreret!

Brevregistranten er ordnet alfabetisk efter afsendernavn med en kort tematisk angivelse af brevets indhold. Men intetsteds er kriterierne angivet. De tematiske angivelser forbliver derfor lukkede frem for vejledende. Ligesom de ikke nødvendigvis er dækkende for brevets indhold. Et par eksempler, som kan give et indtryk af stilen i en af de mest lukkede angivelser, skal her nævnes: „Svar på en tilsyneladende bebrejdelse fra H. Skram“ [103], eller „Et meget intimt brev“ [104]. Hvad der er „tilsyneladende“ eller „intimt“ beror selvsagt på en tolkning, der ikke burde findes i en arkivregistrant. Sine steder findes fejlhenvvisninger, som f.eks. af Anna Hjorts brev til Natalie Zahle den 14.12.1885, som henvises til en anden gruppe end den, hvor brevet faktisk ligger opbevaret [105]. Eller der henvises til en gruppe, som slet ikke eksisterer i arkivet [106]! Der findes personforvekslinger i registranten, som f.eks. hvor der angives, at

et brev handler om Marie Christensen, hvor det i stedet handler om Hansine Hansen [107]. Dette eksempel er også eet ud af flere, der viser manglende konsekvens i registreringerne. Her henvises der i registranten nemlig pludselig til et svarbrev fra Natalie Zahle i hendes kopibog [108], som jo ellers slet ikke er registreret (!), og den undrende bruger må da spørge sig, hvorfor enkelte breve fra kopibogen er opført i brevregistranten, mens det generelt ikke er tilfældet? Den samme noget sjuskede stil slår også visse steder igennem i katalogiseringen af arkivgrupperne. I værste fald er den ikke konsekvent gennemført efter egne kriterier [109]. Disse bemærkninger til trods har registranten dog været et hjælperedskab, som i en del tilfælde har lettet arbejdet ved at give mulighed for hurtige krydscheck af brevene. Hvor mine henvisninger ikke stemmer overens med registranten, gælder henvisningen den originale dato på brevet.

Brevene er med nogle få pakkers undtagelse gennemgået systematisk. Gennem den proces, som Bertaux (1981) har kaldt mætning af viden [110], hvor udvalget af eksempler efterhånden viser en repræsentativitet på et sociologisk plan snarere end på et morfologisk (overfladisk-beskrivende) plan, har der vist sig følgende mønster i brevsamlingen:

En meget stor gruppe takkebreve, som omfatter tak for:

- optagelse af datteren/døtrene på skolen,
- fripladser til samme,
- formidling af statsunderstøttelse til skolegangen eller levering af anbefalinger til ansøgninger om samme,
- venlighed over for familier i svære stunder. En tak for Natalie Zahles „Venlighed og Godhed“ er et udtryk, der ses igen og igen,
- anskaffelse af pladser som huslærerinder til færdige kandidater.

Modsvarende ligger der fra Natalie Zahles hånd en stor gruppe breve, der giver gode råd eller støtte, som formidler kontakter og som svarer på diverse forespørgsler. Den type breve sendtes rundhåndet til familier og yngre kvinder, nære såvel som fjerne og helt fremmede mennesker og giver indtryk af Natalie Zahle som fødselshjælper og formidler.

En lidt mindre, men dog rimeligt stor gruppe breve omfatter klager over forhold, som elever, forældre eller værger var utilfredse med. Hertil skal føjes en mindre gruppe udmeldelsesbreve. Modsvarende ligger der

breve fra Natalie Zahle, der:

- svarer på modtagne klager,
- griber ind i, hvad hun finder upassende,
- forsøger at løse konflikter mellem lærerinder og elever/henholdsvis elevernes hjem,
- irettesætter unge elever såvel som voksne forældre for deres adfærd.

Denne type breve kan levere stof til en analyse af, hvilke grænser Natalie Zahle satte for udfoldelse, og hvordan hun realiserede sin dannelses- og ledelsesmoral.

Endelig en lille gruppe personlige, private breve til og fra familie og venner. Denne gruppe udvides stærkt med Natalie Zahle-korrespondancerne i Rigsarkivets og Det kongelige Biblioteks samlinger og giver indtryk af Natalie Zahle som en sammensat, tvivlende og usædvanlig viljestærk personlighed, der forsøgte at styre eller dække over sine sorte sider.

Der er forbavsende få breve til og fra ligestillede kolleger uden for hendes egen skole.

Det må stærkt understreges, at de kvantitative størrelser på disse forskellige brevgrupper på ingen måde kan dokumentere den kvalitative balance i hovedpersonens popularitet eller succes. Dertil er det alt for usikkert, hvor meget af den oprindeligt førte korrespondance, der er bevaret. Broderparten af de bevarede breve blev trods alt ikke afleveret til Landsarkivet før 1978, altså 65 år efter Natalie Zahles død.

Jeg havde nu fået adgang til et kildemateriale, der ikke tidligere havde været gjort til genstand for forskning, og som måske kunne give nogle af svarene på mine spørgsmål, og som kunne give stof til at male et andet billede af Natalie Zahle og hendes samtid, – et billede, der med Henriette Skrams udtryk havde nogle „farveafskygninger“ med, der supplerede billedet, men som i min forestilling ikke nødvendigvis matchede med hinanden.

På Landsarkivet ligger i alt ca. 1.900 breve til og fra Natalie Zahle og hundredvis af pakker med andre arkivalier. Derudover har jeg registreret 234 breve, hvoraf de fleste er fra Natalie Zahle, i 34 forskellige privatarkiver på Rigsarkivet. I Det Kongelige Biblioteks Håndskriftsamlinger har jeg registreret i alt 208 breve fra korrespondancer mellem hende og 51 andre personer. Tilsammen udgør det over 2.300 breve, som er skrevet i tiden fra Natalie Zahle var 9 år gammel til få dage, før hun døde, 86 år

gammel.

Disse breve udgør en af hovedkilderne til afhandlingen, men står langt fra alene.

Der bygges på øvrige arkivalier i NZ-arkivet og NZ-skolearkivet, især skole- og fagplaner, forhandlings- og vidnesbyrdprotokoller, indberetninger, anbefalinger, manuskripter, sange og digte, foredrag, løse notater, fortegnelser over elever og lærer(inder), stambøger, skitser, tegninger og regnskabsbøger. Desuden er der på Rektors kontor, N. Zahles Skole (N. Zahles Skole (Rk)), fundet Natalie Zahles skrive- og tegnesager fra barndommen, stile, karakterbøger, „Taler, Tanker og Foredrag“, afskrifter af forelæsninger og to vidnesbyrdprotokoller.

Øvrigt arkivalisk materiale er hentet i skifteprotokoller (LA), Fødselsstiftelsens Arkiv, Sophus Zahles og Henriette Skrams Privatarkiv, Justits- og Kultusministeriets Arkiv (RA) Skoledirektionens Arkiv (St.A.), Journalarkivet på Diakonissestiftelsen, Kvindehistorisk Samling på Statsbiblioteket i Århus, Th. Langs Privatarkiv i Silkeborg Lokalarkiv og andre mindre arkivsamlinger.

Fra Norge er der hentet kilder fra slægten Archers Privatarkiv i Larvik og Oslo Skifteret. Endelig har efterkommere af Natalie Zahle, både i Norge og i Danmark stillet privatejede billeder og breve til min rådighed. Se i øvrigt oversigten, kaldet „Arkivalier“.

For de trykte kilders vedkommende er statistisk materiale hentet i folketællinger og skolestatistikker og i sekundære analyser af og beretninger over disse. Der er brugt samtidige aviser, blade, tidsskrifter, bøger, skoleprogrammer og lovsamlinger til analyser af den offentlige debat og de autoritative myndigheders forskrifter og til at sætte Natalie Zahles gøren og laden ind i sin historiske kontekst. Til det sidste er også anvendt erindringer, biografier og andre samtidige historiske beretninger og opslagsværker (se listen over „Trykte kilder – bøger og artikler“). De allerede omtalte eftermæleberetninger skal heller ikke glemmes her.

Den sekundære litteratur omfatter værker, som jeg har brugt som historisk, metodisk og teoretisk baggrundsmateriale og som uundværligt værktøj og inspiration (se listen over „Sekundærlitteratur“ og „Upubliseret sekundærlitteratur“).

„Litteratur af Natalie Zahle“ omfatter hendes utrykte og trykte skrifter. „Litteratur om Natalie Zahle“ omfatter eftermæletidernes skrifter, trykte såvel som utrykte.

Senere i dette kapitel kommer jeg ind på nogle særlige overvejelser om

brugen af brevene. Ellers behandles kildekritiske problemer i løbet af afhandlingen.

Teser

Den ene grundtanke i afhandlingen er, at Natalie Zahles hovedbidrag til dansk historie var demokratiseringen af adgangen til viden. Den anden grundtanke er et opgør med den hidtidige opfattelse, at hun med sit livsværk opdrog og uddannede sine medarbejdere og elever til internalisering af tidens såkaldte „kvindelige værdier“ med den dertil hørende kundskabsmasse. Den tredje grundtanke er den, at hun som personlighed var splittet mellem banebryderens trang til at ofre sig for sin sag, og individualistens trang til at gå sine helt særegne veje. Hendes livsværk ses ikke blot som en kvindehistorisk indsats for en begrænset gruppe af borgerdøtre, men også og især som en national stræben for almindelig dannelse og oplysthed. Den befolkningsgruppe, som var den umiddelbare målgruppe for hendes kundskabsdemokratisering, var det lavere og det højere borgerskabs døtre. Den omfattede de relativt store grupper af lærerinder i både den offentlige og den private skole, mindre grupper af potentielle kvindelige akademikere og endelig en stor, utællelig gruppe, nemlig generationer af mødre. Een gang åbnet, var vejen til uddannelser også tilgængelig for andre sociale gruppers og klassers døtre.

Interessen i afhandlingen samler sig om undersøgelsen af, hvordan Natalie Zahle som personlighed placerede sig i de sociale relationer omkring dannelses-, køns- og magtpositionerne i det 19. århundredes borgerlige kultur.

Endelig vil afhandlingen levere nogle brikker til forståelsen af, hvorfor hun fik et eftermæle, der var så tvetydigt, føjeligt og bøjeligt for modsatrettede interesser i eftertiden. Den stiler også mod at kunne bidrage til en belysning af, hvilke personlige egenskaber hos hende der gjorde hende til en betydningsfuld figur i danmarkshistorien, og hvilke historiske og samfundsmæssige omstændigheder der gav hende held til at udfolde og udnytte sine personlige egenskaber.

Afgrænsning og spørgsmål

Afgrænsning er det største problem i en bredt anlagt biografi, der har til hensigt at sætte den biograferede ind i og forstå hende i forhold til sin tid og sit miljø. Det skal understreges, at afhandlingen hverken er en skolehistorisk eller en pædagogisk biografi, selv om den naturligvis behandler såvel skolehistoriske som pædagogiske strømninger for at kunne sætte Natalie Zahles liv og værk i relief. Det kan imidlertid være vanskeligt at danne sig et overblik over skolerne i skolen, da N. Zahles Skole ikke blot var een skole, men et mangegrenet netværk af skoler. For at undgå at komme ud i det institutions- og skolehistoriske ærinde, der ikke er mit i denne bog, og for dog at efterlade læseren et overblik, vil udviklingen af institutionerne i Institutionen inden for pionerperioden blive skitseret i sidste kapitel. Den grafiske oversigt s. 427 kan benyttes som orienteringskort under læsningen, efterhånden som man møder de enkelte afdelinger og nyskabelser. Det står endnu tilbage som en forskningsopgave at skrive skolens historie. Kilderne til en sådan opgave findes i rigt mål.

Den institutionshistoriske afgrænsning betyder også, at afhandlingen kun behandler udviklingen af curricula og fagplaner i N. Zahles Skoles barneskole, lærerindeskole, fortsættelsesklasser og specialskoler i det omfang diskussionen af, hvorfra Natalie Zahle hentede inspirationer til sine eksperimenter og institutioner, skønnes uomgængelig. En egentlig skole- og faghistorisk undersøgelse foretages altså ikke. Heller ikke de økonomiske forhold mellem konsolideringen af institutionens forskellige afdelinger bliver gjort til genstand for egentlig analyse, selv om der findes rigeligt regnskabsmateriale til det. Kun de økonomiske forhold bag institutionen som helhed behandles.

Endelig kan der rejses et perspektivrigt spørgsmål om sammenhængen mellem den danske stats sjældent træge åbning for kvinders adgang til uddannelser på lige fod med mænd på den ene side og på den anden industrialisering, det moderne gennembrud, de folkelige bevægelser og de offentlige skoler. Kort sagt spørgsmålet om forholdet mellem demokrati, dannelse og køn. Denne sammenhæng er helt uudforsket og er uhyre kompliceret. N. Zahles Skoles placering i dette billede som samspilspartner henholdsvis inspirationskilde kan derfor heller ikke afklares til fulde. Forstået som det private initiativs magtforhold til den statslige uddannelses- og kulturpolitik i det moderne, borgerlige samfunds Gründertid, er dette tema ikke uinteressant. Der mangler dog

megen grundforskning, før det kan kortlægges og forklares, og dette har heller ikke været sigtet med afhandlingen her.

Afhandlingen er heller ikke nogen anekdotisk biografi, f.eks. om hvilket tandpulver Natalie Zahle brugte eller om hvilke udstoppede dyr, hun købte ind til sit første biologilokale, selv om der findes kilder til det. Afhandlingen er heller ikke noget heltekvad (eller det modsatte) eller nogen psykologisk udviklingshistorie, ligesom den ikke foregiver at finde sandheden om Natalie Zahle:

Erindringer og selvbiografier er subjektive udviklingshistorier, skrevet i den hensigt at give et bestemt indtryk af et liv, dets drivkræfter og dets retning. De vil derfor altid være en ubestemmelig blanding af historiske fakta og iscenesættelse henholdsvis fortielse af disse fakta. Heroverfor er biografier, skrevet af andre end den biograferede, ikke mere sande. De kan være skrevet med ført pen, som Henriette Skrams del af 1914-biografien til dels var. Hvor biografen i stedet for at være pennefører har holdt distancen til den biograferede og analyseret sig frem til sit billede af hovedpersonen, kommer resultatet ikke nødvendigvis nærmere sandheden. Også dét bliver en rekonstruktion af sandheden om hovedpersonens jeg- og omverdensforståelse. En rekonstruktion, der er blevet til i dialog med biografens selvforståelse og fortidsfortolkning [111]. Det kan gøre biografien mere troværdig, men ikke mere sand. Det har været ambitionen, at denne afhandling skulle blive til i en sådan dialogisk proces. Det er en historisk biografi, der søger at sætte Natalie Zahles personlighed og livsværk i relief til samtidens samfund, dets folkelige bevægelser og kulturelle strømninger. Eller sagt på en anden måde stiller den spørgsmålet: Hvornår var det hendes liv, der skabte værket, og hvornår var det værket, der formede hendes liv? Biografien vil forsøge at gøre op med mytedannelsen omkring hendes liv og værk og nærme sig nogle svar på, hvad hun troede på, og hvad hun tvivlede om. Den vil beskrive, hvilke mennesker, hun omgikkes, og analysere, hvilke følelses- og magtmæssige relationer, hun stod i til dem. Og den vil forsøge at forstå, hvorfor hun kan kaldes pioner, og hvordan hun kunne skabe et livsværk, der på godt og ondt fik betydning for generationer af danske kvinder efter hende.

Opgøret med mytedannelsen skal ikke forstås på jantelov'sk maner, sådan at Natalie Zahle nu skal pilles ned fra en ufortjent piedestal. Der skal ikke rejses tvivl om hendes betydning som historisk skikkelse eller om hendes personlige karisma og begavelse. Myteopgøret skal derimod forstås sådan, at hendes historiske indsats, hendes omkostninger ved

skabelsen af værket og hendes personlighed bliver udsat for vurderinger, der tilstræber at gøre legenden dødelig og livsværket så sammensat og modsigelsesfyldt, som det i et historisk perspektiv ser ud til at have været.

Spørgsmålene er da følgende: Hvem var hun, og hvorfra hentede hun inspirationen, modet og kræfterne? Hvordan kunne hun som ugift kvinde igangsætte og efterlade sig så stort et værk, at det berettigede hende til navnet „Danmarks første Borgerinde“? Hvorfor blev hun hyldet af begge køn fra venstre til højre i det politiske spektrum? Og hvilken karakter havde dette hendes første eftermæle, at det kunne bøjes i helt modsatrettede retninger af senere ideologier? Hvilke omstændigheder gjorde hende i stand til at lede den økonomiske og praktiske opbygning af skolerne på trods af de politiske, juridiske, sociale og mentale grænser, der lå for borgerskabets kvinders udfoldelse i det 19. århundrede?

Hvordan formede hendes dannelsesbegreb sig, og hvilke krav stillede hun til undervisning og opdragelse af eleverne? Flere af dansk histories markante kvinder inden for erhverv, uddannelse og offentlighed var Zahle-elever, – hvad lærte de på denne skole, siden de senere i livet blev så fremtrædende personligheder? Opdrog hun sine elever inden for rammerne af tidens kvindelighedsideal eller gav hun plads til en frigørelse fra det? Hvis hun opdrog dem til frihed og orden, – hvori bestod da friheden, – og hvori ordenen? Hvordan kunne det lykkes hende, der tilsyneladende ikke kæmpede for social ligestilling mellem kønnene, at skabe et livsværk, som generationer af emancipatorisk indstillede kvinder stod i dyb, erklæret gæld til? Og som senere kvindegenerationer af samme kaliber tog afstand fra?

Hvordan formede hendes kvinde- og kønsopfattelse sig? Og hvilke kvindepolitiske linier, politiske ideologier og kulturelle strømninger følte hun sig knyttet til?

Fungerede hun som en høvdinge- eller en moderskikkelse for sine omgivelser? Hvordan virkede hun som magtperson udadtil i samfundet og indadtil i miljøet omkring hende og skolen? Var hendes hovedbidrag til det danske uddannelsessystem nationalt, kristent, grundtvigiansk, kvindefrigørende eller noget helt femte, som burde kaldes ved sit eget navn?

Hvordan indrettede hun sin private tilværelse? Hvilke drømme, længsler og visioner så hun for sit indre øje? Ændrede hendes fremtidsforventninger sig gennem livsforløbet? Hvilke af dem realiserede hun?

Øvrige kildekritiske refleksioner og metodiske overvejelser

Gennemgangen af første og anden eftermæletid turde være klare eksempler på, at historieskrivningen udspringer mere af den tid, den bliver skrevet i, end af den tid, den skriver om. Også tredje eftermæletid, som indledes her, vil være præget dels af de interesser, som jeg har som forskersubjekt og biograf, dels af de erkendelsesinteresser, der ligger i min historiske tid. Forskellen er, at tredje eftermæletids biografi bygges op over en flerhed af tilgange, ligesom det tilstræbes at lægge de metodiske præmisser sådan frem, at det bliver muligt for læseren at indgå som tredjepart i dialogen mellem biografen og kilderne, uden at blive taget ved næsen af en implicit videnskabelig forudsigelighed.

Kildematerialet er ikke noget, der bare er der eller ikke er der. Det er et materiale, som forskeren skaber gennem indsamling og tolkning. Det er kilderne og dog ikke kilderne i sig selv, der skaber analyse og tolkning. Det er analysen, der integrerer de ofte uharmonisk sammensatte kilder. Og omvendt er det dog netop kildernes sammensathed og brogethed, der rejser nye spørgsmål og bringer kaos i forskerens problemstillinger og forudindtagede konklusioner. Derfor bør man med Löfgrens ord udvikle et vist anarki i materialesøgningen og tillade sig at overraskes [112]. De forudfattede tolkningskategorier skal så at sige sættes på prøve over for empirien, ligesom empirien skal ordnes og sættes i sammenhæng med tolkningerne. Med deduktive teorier findes altid risikoen for at overbetone et mønsters konsistens og logik under mødet med empirien.

Som tidligere nævnt har jeg forsøgt at undgå denne fælde gennem en stadig kontrastering af første eftermæletids Zahle-billede med mine egne varierende tolkninger af de øvrige trykte og utrykte kilder. Denne kontrastering har været en ledetråd for forskningsprocessen.

Som det ses af arkiv-oversigten, har jeg søgt spor efter Natalie Zahle andre steder end i privatarkiver og skolearkivet, for at kunne sætte hende ind i den historiske og kulturelle kontekst, som hun levede, arbejdede og tænkte i. Med denne kontekst tilstræbes også at give liv til det miljø og den gruppe af medarbejdere, veninder og venner, som hun var omgivet af.

I det stykke har kønsskævheden i tilgængelige biografiske oplysninger været et problem. En række af de betydelige kvindelige personligheder, der færdedes i kredsen findes ikke i standardværkerne, de biografiske leksika. Det gælder f.eks. komtesse og rektor Thusnelde Moltke, lige-

som det gælder den betydelige pædagog Anna Hjort eller den skotsk-norske velgører Mary Archer. Det er efter de seneste årtiers kvindehistoriske forsknings intensive og omfattende indsats efterhånden en trivialitet at skulle påpege, at mange kvinders sociale aktiviteter og endda pionerindsatser har været overset eller af forskellige grunde er blevet udeladt af historieskrivningen. Men det har altså også gjort sig gældende på dette område, hvor arbejdet med at skaffe oplysninger om især kvindelige bi-personers tilværelse, færden og holdninger har været vanskeligt. Christina Florin stødte på samme problem i sin disputats om de svenske lærerindernes „kamp om katederet“ i det 19. århundrede:

„Själva historien som sådan har en indbyggd könstendens, som gör historieskrivningen om kvinnor mer komplicerad. Jeg har i mitt arbete haft problem med at spåra 1800-talsmaterial, som lärarinnorna själva har skrivit. De få lärarinneminnen som finns, är författade långt efter det att kvinnorna lämnat sin yrkesverksamma tjänst. Dessa berättenda källor lider litet av solidaritetens minneslucka. (...). Reflexioner över andra stora frågor i livet, hur det kändes att vara ogift yrkeskvinna i 1800-talets Sverige, vilken yrkesetik som utvecklades, vilken syn man hade på sina manliga kolleger, förhållandena mellan olika lärargrupper, social samvaro och ställning i lokalsamhället, politiske ställningstaganden och dylikt, är det tyvärr mera tunnsått av“ [113].

Det modsatte kan siges at være tilfældet for Natalie Zahles vedkommende. Så mange breve til og fra Natalie Zahle er bevaret, at det på en række punkter kan aflæses, hvilke korrespondancer og kontakter mellem hende og andre, der er gået tabt ! Om de er forsvundet tilfældigt eller fjernet forsætligt, kan man kun gisne om. I kraft af deres mængde og mangfoldighed bærer arkivalierne vidnesbyrd om, at Natalie Zahle og hendes medarbejdere – til forskel fra deres samtidige kolleger i andre pigeskoler – gjorde en bevidst indsats for at opbygge og bevare et skolearkiv. Den grundige protokollering af en lang række forhold på N. Zahles Skole taler sit tydelige sprog om, at dens medarbejdere ejede en bevidst følelse af at skabe et institutionelt værk. Dette kan kun bekræfte såvel grundlæggerens organisatoriske talent som hendes nationale ambitioner på skolens vegne [114].

Uden at foregribe afhandlingens konklusioner skal dette nævnes som et kildekritisk problem. Lige så slående som denne enestående bevaringsbevidsthed nemlig er, lige så slående er de tomme huller, der findes i de

Natalie Zahle.

To år før Natalie Zahle døde, skrev filologen Thor A. Lange til hende: „De er Danmarks første Borgerinde i Nutiden, og Deres Navn vil leve, naar vi andre forlængst er glemte. Dem vilde Danmark ikke have kunnet undvære“. Foto ca. 1880.

Henriette Skram blev uddannet som privatlærerinde fra Frk. Zahles Skole i 1859. Hun rejste ikke ud for at være huslærerinde i private hjem, men blev på skolen som en del af den faste stab.
Foto ca. 1860.

Den unge Henriette Skram var inderligt forelsket i Natalie Zahle og forestillede sig at flytte ind hos hende som en brud, der blev båret ind over dørtærsklen af sin „Brudgom“. Men Natalie Zahle betragtede Henriette Skram som sin datter. T.v. H. Skram 1862. T.h. N. Zahle 1857.

Det første hold, der tog almindelig forberedelseksamen, juni 1883. Johanne Holm, frk. Irminger, frk. Boye, Nanna Amtrup, Frederikke Smith og endelig Caroline Christiansen, senere gift Thelin og forfatter til den svenske Natalie Zahle-biografi.

Natalie Zahle, Henriette Skram og et par af lærerinderne med studenterne fra 1896. De hvidklædte studenter er øverst fra venstre: Else Vonsild, N. Cohen, G. Olsen, I. Hansen, E. Wagner, E. Johansen, Nina Poulsen, E. Cadonius, M. Baruil, I. Nissen, H. Hummelgaard, L. Lautrup, A. Hagensen, B. Wulff, A. Sørensen, V. Brodersen.

Natalie Zahle med et par lærerinder og første klasse, oktober

bevarede arkivalier. Her taler jeg ikke om de sædvanlige problemer med inkomplette arkiver, som naturligvis også findes i NZ-arkivet og i NZ-skolearkivet: nemlig at der kan mangle nogle regnskaber eller lønningslister hist og nogle vidnesbyrdprotokoller her. Den slags mangler er jo ikke systematiske, og de er ikke usædvanlige i arkiver. De er resultatet af flytninger, lemfældige opbevaringer og andre tilfældigheder.

Nej, de breve, der mangler i arkiverne, og som har fanget min interesse, er af en anden art: De er af den slags, som synes at være fjernet bevidst, aldrig at være blevet opbevaret eller at være blevet gemt andre, delvist utilgængelige steder.

Det drejer sig om den „ivrige korrespondance“, som Natalie Zahle gennem mere end 40 år førte med den norske Mary Archer [115]. Korrespondancen findes ikke i NZ-arkivet, og den er forgæves søgt i danske og norske arkiver og i Archerfamiliens privatarkiv i Larvik. Jeg har efterlyst den i større danske og norske dagblade uden resultat. Ikke et eneste brev er fundet.

Andre korrespondancer, som – om ikke bevisligt, så dog antageligt må have været ført, er Natalie Zahles brevveksling med Athalia Schwartz [116] og Pauline Worm [117]. De var begge Natalie Zahles generation og havde i årene lige før og efter hende, 1848 og 1852, taget institutbestyrerinde-eksamen i København. I tiåret fra 1847 til 1857 indstillede i alt kun 33 kvinder sig til denne prøve [118]. På dette tidspunkt var den borgerlige offentlighed i byen endvidere af begrænset størrelse, og det er næppe tænkeligt, at de to kvinder, der var offentlige fortalere for stort set den samme emancipationstanke, den samme type pige- og kvindeuddannelse, som Natalie Zahle gennemførte i praksis, og som var ud af den samme meget lille gruppe eksaminerede, kvindelige skoleledere, ikke har kendt og korresponderet med hende. Heller ikke her er et eneste brev fundet, kun eet bevis for, at Pauline Worm og Natalie Zahle havde personlig kontakt [119].

Der mangler (dele af) korrespondancer til og fra en håndfuld personer, med hvem hun havde nære, men ikke konfliktfri personlige og faglige forbindelser. Det drejer sig om Jens Listov [120], Povline Govl [121], Ida Falbe-Hansen, Elise Bay [122], Carl Ewald [123] og Anna Hjort [124]. Det var alle personer, der i kortere eller længere tid var knyttet til hendes skoler.

Endelig er der enkelte andre dokumenter, hvis ikke-eksistens er tankevækkende. Dette vil blive omtalt i løbet af afhandlingen.

Jeg ser disse manglende, historiske efterladenskaber som „huller“ i de

bevarede arkivalier og mener ikke, at de per definition er opstået tilfældigt. Jeg har derfor brugt „hullerne“ som „kilder“, tekster, symboler eller hvad man vælger at kalde det oversete og uagttagelige, som dog alligevel er der. De har i princippet været ledetråde under arbejdet med at skabe et billede af Natalie Zahle næsten på linie med de bevarede kilder. Med udtrykket „i princippet“ mener jeg, at de naturligvis ikke har kunnet give mig detaljerede oplysninger på samme måde som de bevarede kilder. Men de har dog været ledetråde for dele af arbejdet.

Begrebet ledetråde er inspireret fra Carlo Ginzburgs inspirerende essay af samme navn [125]. Her præsenterer han en detektivistisk tolkningsmetode, efter hvilken man i tilsyneladende irrelevante og marginale detaljer kan finde ledetråde til noget andet og større. Han argumenterer for, hvordan det trivielle, uvigtige og oversete kan blive nøglen til en dybere virkelighed, ja ligefrem til „den menneskelige skaberkräfts ypperste værk“. Man kunne nøjes med at formulere det lidt mindre ambitiøst: Hvordan disse detaljer kan blive nøgler til hændelser i en virkelighed, som ikke direkte kan observeres [126].

Personligheden i historien eller det biografiske problem

Som præstedatter og skolemenneske var Natalie Zahle livet igennem en del af det borgerskab, der grundedes i løbet af det 19. århundrede. Dette skete i løbet af en proces, der var økonomisk såvel som kulturel. Der udvikledes et kulturelt landskab [127] inden for dette borgerskab, forstået på den måde, at en større gruppe mennesker delte tankemåder, forestillinger og adfærdsformer, der var så grundlæggende for dem, at de næsten følte naturlige og uforanderlige. Samtidig var samfundsstrukturen under stadig forandring, og menneskene og de sociale grupper var ikke blot bærere af kulturen, men også selv kulturbyggere. De var således med til at genskabe og forandre de erfaringer, kundskaber og værdier, som de som aktive subjekter inden for den dominerende sociale klasse delte [128].

Skal jeg da inden for denne ramme illustrere, hvilke problemer Natalie Zahles betydning som personlighed i historien rejser for den historiske biografi som genre, kan jeg tage udgangspunkt i Bjørnstjerne Bjørnsons ord: Det gælder ikke blot om at levendegøre den enkelte historiske person, men også „Bunden, hvoraf det Hele skyder og hvorpaa det staar“

[129].

De smukke ord dækker over en lang række afgrænsningsproblemer og metodiske komplikationer i en historisk biografis kontekst. Inden for de seneste 10 år har en ivrig og omfattende debat om disse biografiske problemer vundet fornyet aktualitet i flere videnskabelige miljøer. Det ligger uden for denne afhandlings rammer at bevæge sig ind på en historiografisk analyse af denne debat, og i øvrigt vil det være berettiget at henvise til, at et dansk historiografisk forskningsprojekt netop i disse år er i gang med en sådan analyse [130].

Det er nu slået fast, hvorfor en historisk biografi af Natalie Zahle er fundet interessant, nemlig på grund af

- 1) behovet for genindsættelse af en af de væsentlige skikkelser i historien om det 19. århundredes bevægelser for frihed og emancipation,
- 2) Natalie Zahles betydning som kulturskaber.

Som den franske Annales-historiker Levi har formuleret det, er en tiltrækkende grund til at vælge den historiske biografi-skrivning det paradoks, at genren på den ene side forærer historikeren en simpel afgrænsning af sit emne, mens netop denne genre på den anden side lægger op til et kompliceret afgrænsningsproblem, fordi et menneske har utallige livsaspekter, ad hvilke man kan nærme sig det [131]. Dette biografiske problem bliver så meget desto større, når biografen ønsker at forstå sin hovedperson i den historiske kontekst, som han eller hun er rundet af.

I det følgende skal jeg da berøre de uomgængelige metodiske spørgsmål om, hvordan en sådan biografi bør gribes an eller rettere, hvordan jeg har valgt at gribe den an.

Flere historieforskere har gennem de senere år haft den ambition at skabe en dynamisk sammenhæng i deres historieskrivning mellem individuelt livsværk og samfundshistorie. Dette ønske kan forstås som et teoretisk behov for „at udvikle analysemetoder, der forbinder samfundsniveau'ernes og livshistoriens politik omkring begreberne herredømme og modstand, accept og opposition, hvor det ved hjælp af Gramsci udviklede hegemonibegreb er målet at opfatte magtrelationer dynamisk, som politiske, sociale og kulturelle relationer mellem individer og klasser på alle planer“, som den danske historiker N.F. Christiansen har formuleret det [132]. Denne bestræbelse føjer sig ind i et større opgør med den dominerende tendens i 1960'ernes og 1970'ernes historieforskning, nemlig at individet ikke betød noget for historien. Nogle taler ligefrem

om en ny „forskningspolitisk strategi for at bringe mennesket tilbage i videnskaben i et opgør med den kritiske positivismes og strukturalismes menneskefornægtende videnskabssyn“ [133].

Opgøret har imidlertid ikke blot et forskningspolitisk sigte. Det har også et skabende sigte. Historikere har ikke kunnet sidde publikums, studerendes eller deres egne ønsker overhørig: interessen for biografien er eksploderet i løbet af 1980'erne, og den kan næppe tolkes som andet end et udbredt ønske om at opleve mennesket og individet som historisk aktør. En længsel har grebet om sig: Længslen efter billeder på menneskene som skabende, tænkende, tvivlende og bestemmende figurer, i stedet for blot som brikker i et system. Længslen efter forskellige billeder på, hvordan mænd og kvinder gennem tiderne har hersket eller ladet sig beherske, hvordan de har forvaltet deres tilværelse, tro og tvivl, og hvordan de har undertrykt eller hengivet sig i følelser som had og kærlighed, begær og jalousi, ambitioner og misundelse. Længslen efter at lade sig såvel fascinere som frastøde af den individuelle rigdom og behovet for at komme væk fra tendensen til at reducere individuelle fortrædeligheder til samfundsmæssige lovmæssigheder. Denne trang er vokset frem under en mere eller mindre kollektiv erkendelse af, at individet ikke kan reduceres til normer, ligesom det enkelte menneske ikke kan formindskes til struktur. Trangen har sat sine spor i litteraturen [134] – og i historieskrivningen:

„Plus que jamais, la biographie se trouve au cœur des préoccupations des historiens, mais elle accuse clairement ses ambiguïtés“ [135].

Den biografiske historieskrivning har mange faldgruber, – præcis så mange, at den både røber og udfordrer historikernes tvetydigheder. Der kan sigtes i to retninger med den historiske biografi: Man kan opfatte sin hovedperson som et prisme for en tid, en klasse, en kultur eller en personlighedstype. De stråler, der brydes gennem analysen af personligheden ses som typiske og repræsentative karakteristika for noget andet end den biograferede. Fordelen ved denne typologiske metode er, at man i eet livsforløb, – i een levende fortælling kan samle de generelle træk, som man på forhånd ønskede at fortælle om. Ulempen er, at den biograferedes liv bliver presset ned i en skabelon, bliver en pædagogisk leg med skæbner eller i værste fald bliver et spejl af biografens personlige og/eller teoretiske billeder.

Man kan omvendt opfatte sin hovedperson som det enestående menne-

ske, som ethvert menneskeligt individ i kraft af eksistensen som individ er og altid har været. Fordelen ved denne excentriske metode er, at man lader sin hovedperson leve, og at man som forskersubjekt åbner mulighed for at følge de uventede veje, som den empiriske forskning og den brudte fortælling får til at dukke op. Ulempen er, at den biograferede meget nemt kommer til at synes så overdimensioneret i sin ejendommelighed eller originalitet, at en u-menneskelig myte (gen)skabes.

I den historiske biografis genre kommer man ikke uden om, at der sættes fokus på yderpunkterne i den humanistiske forskning, på forholdet mellem determinisme og subjektivisme. Spørgsmålet om individets forhold til samfundet og om, hvem eller hvad der skaber historien bliver centralt. Helt skematisk er der fire helt grundlæggende og indbyrdes modstridende måder at løse det biografiske problem på:

- A. personligheden bestemmer og driver historien
- B. historien bestemmer (over) personligheden
- C. hverken historien eller individet bestemmes af noget som helst andet end tilfældigheder
- D. personligheden kan bestemme historien, hvis hendes/hans position og egenskaber rammer et uløst samfundsmæssigt behov. Omvendt lever historien i personligheden, skaber potentialerne og sætter grænserne for hendes/hans udfoldelse

Som den danske historiograf Grethe Jensen har påpeget det, har der været to klare tendenser, nemlig den idealistiske determinisme (A) og den strukturalistisk-materialistiske determinisme (B), hvor begge arbejder ud fra et apriori, – en videnskabelig forudsigelighed [136]:

I det foregående har jeg peget på begge tendenser i biograferingen af Natalie Zahle, nemlig der, hvor første eftermæletids uformulerede forudsætning resulterede i et heltebillede, der var formet som det, man på forhånd ledte efter: nemlig billedet af eneren, der alene gennem sin viljestyrke ændrede historiens gang og ledte den i en retning, den ellers ikke ville have taget. Den samme forudsigelighed – blot med modsat fortegn – kom til udtryk i anden eftermæletids udgangspunkt, hvad enten den var marxistisk, freudiansk eller feministisk: biograferne fik det billede af hovedpersonen frem, som de ønskede at få, idet deres teorier på forhånd havde skabt dette billede.

Opgøret med determinismen skulle imidlertid nødtigt lede over i biografiskrivninger, der totalt løsriver individet fra samfundet. Meget er

vundet ved igen at trække personligheden ind i historien, og det burde kunne lade sig gøre, uden at samfundets strukturer og dynamiske udviklingsprocesser derved bliver glemt. Forstået på den måde bør de pågående opgør med tidligere tiders historiesyn og -skrivning egentlig ikke være et opgør. Snarere bør man se den historiografiske udvikling som en proces, hvor historikerne akkumulerer viden, filosoferer over de indvundne erfaringer og siden rekonstruerer en flerhed af tilgange, i stedet for at forkaste tidligere indvundne erkendelser [137]. Jeg ser ikke dette som en eklektisk metodepluralisme, tværtimod ser jeg det som en metodisk bevidsthed om, at der kan gås ad forskellige veje til det samme emne. En sådan rekonstruktion af flere indgange stiller helt modsat eklekticismen store krav til en klar idé og en stram komposition.

Der er farer alle vegne, når man ønsker at sætte individet ind i historien igen: det må ikke løsrives fra sin sociale og historiske sammenhæng, men det må heller ikke blive et blot og bart eksempel på en tid, en klasse, en psyke eller en bevægelse. Problemstillingen er ikke ny. Så tidligt som i 1898 udgav den revolutionære Georgij Valentinovitj Plehanov et lille skrift om „Personlighedens rolle i historien“, hvori han vendte sig imod narodnikernes tro på, at de store mænd var historiens egentlige drivkræfter, og mod deres deraf følgende personlighedsdyrkelse, samtidig med at han analyserede, hvilken rolle der trods alt tilkom disse „store mænd“ [138]. (For en ordens skyld må jeg understrege, at jeg i denne sammenhæng læser hans udtryk „mand“/„mænd“ synonymt med „person“, d.v.s. at udtrykket i dag også ville være dækkende for „kvinde“/„kvinder“).

Han konkluderede sin analyse sådan:

„En stor mand er ikke stor, fordi hans personlige egenskaber giver store historiske begivenheder et individuelt præg, men fordi han har egenskaber, der gør ham mest egnet til at tjene sin tids store samfundsbehov, der er opstået under indflydelse af de almene og de særlige årsager“ [139].

For Plehanov var der tre forudsætninger for, at en personlighed kunne blive „stor“, d.v.s. få magt over og indflydelse på historiens gang: For det første måtte hans talent bevirke, at han mere end andre svarede til den givne epokes samfundsbehov. Som eksempel nævnte Plehanov Napoleon, som selvfølgelig ikke var blevet kejser, hvis han i stedet for sit militære geni havde haft Beethovens musikalske begavelse. For det andet måtte det bestående samfundssystem ikke spærre vejen for en personlighed, der

havde det talent og de personlige karakteregenskaber, som der var brug for netop på dette tidspunkt, hvor han fik magt. Og for det tredje skulle personligheden indtage eller have sociale forudsætninger for at indtage den position i samfundet, som der krævedes for at talentet kunne få magt [140].

Mere præcist kan man næppe formulere det dynamiske forhold mellem individ og samfund, mellem subjektivitet og lovmæssighed, mellem det særegne og det determinerede i debatten om historiens drivkraft. Oversat til denne afhandlings hovedperson betyder det, at selv om Natalie Zahle f.eks. var død af koleraepidemien i København i 1853, eller hvis hun som planlagt var rejst til Rusland som guvernante, inden hun havde fået lagt en skole i sine hænder, havde Danmark alligevel fostret en emancipatorisk bevægelse og fået sine kompetencegivende uddannelsesinstitutioner for piger og kvinder. Men institutionerne havde måske fået en anden karakter. De var måske blevet til under voldsommere konfrontationer med de københavnske og statslige myndigheder, end tilfældet blev. Eller de var måske blevet underlagt en tidligere og stærkere statslig styring, som det skete i Sverige. Men den endelige udgangsretning ville ikke have været modsat den faktiske, for den blev bestemt af andre kræfter end Natalie Zahle.

Jeg kan da nu slå fast, at det er min hensigt at forsøge at fange dynamikken i og karakteren af de magtrelationer, som min hovedperson indgik i. Jeg vil forsøge at forstå hende ved at sætte hendes person ind i hendes samtids kulturelle og historiske kontekst. Dette kræver et procesuelt perspektiv, hvor hendes personlige udvikling følges, om ikke kronologisk, så dog i de historiske faser, som den kan tolkes ind i. Og det kræver et tematisk perspektiv, hvor hendes indsats og betydning i de historiske bevægelser undersøges og diskuteres. Endelig forsøger jeg at sætte fokus på forholdet mellem hendes personlige adfærd og opfattelser på den ene side og på den anden side samfundets dominerende normer, eller med andre ord at fokusere på de punkter, hvor hun afveg fra den dominerende kultur såvel som på de punkter, hvor hun stemte overens. Afvigelser fra de kulturelle normer fortæller ikke blot om afvigelserne, men også om grænserne for normaliteten.

Spørgsmålet er da, om en sådan hensigtserklæring kan løse det konkrete biografiske problem med på een gang at forstå og beskrive liv, værk og tid? Der gælder ingen universel biografisk formel for forholdet mellem menneske, livsforløb og værk [141]. Det ville da også være paradoksalt at forsøge at opstille en universalnøgle til både at kunne fange det

mangfoldige, særegent individuelle og bunden, hvoraf det hele skyder. Da ville både særegenhed og historisk bund blive universaliseret.

Som det måtte være fremgået tager jeg i denne afhandling afstand fra forestillingen eller myten om enheden og harmonien i et menneskes tilværelse. I stedet bliver tradition såvel som opbrud, forvirring såvel som beslutning og modsigelse såvel som overensstemmelse omdrejningspunkter i biograferingen. Til den ende vil en opdeling i livsfasen, hvor bestemte sociale relationer er vigtigere end andre, erstatte den evolutionære idé om personlighedens harmoniske vækst. Der stræbes altså efter på den ene side at fange de klassemæssige og kulturelle strømninger, der lå i den tid, de generationer og de kredse, som Natalie Zahle færdedes i. På den anden side at trænge ind på dét terræn, hvor hun var original, særlig og forud henholdsvis bagud i forhold til sin tids normer og adfærd. Hun ses med andre ord ikke blot på langs og i bredden, men også på tværs [142].

Hvis jeg da vender tilbage til måderne at løse det biografiske problem på, skriver denne afhandling sig ind i den tradition, som jeg tidligere kaldte tradition D. Man kunne kalde den for spindelvævsbiografien, forstået på den måde, at personlighedens udvikling analyseres ad en flerhed af tilgange, så man følger hendes dialog med sin tid, sin klasse og med de strømninger, situationer og handlinger, der omgav og levede i hende. Billedligt talt placeres Natalie Zahle i midten af et spindelvæv, hvor man kan nærme sig skikkelsen ad forskellige tråde. Synsvinklerne kan flyttes, uden at hun flyttes ud af det net, som hænger skikkelsen op i det 19. og 20. århundredes bevægelige samfund. Hver tråd i spindelvævet repræsenterer en tematisk og en historisk dimension. Heri ligger den historiske biografis udfordring og vanskelighed. Genren tvinger simpelt hen biografen til at gå ud over snævre historiske særdiscipliner, fordi man kan forfølge de utallige livsaspekter, som den biograferede har været i kontakt med. Samtidig er det denne tvang, der gør genren næsten uendelig i sine muligheder og kompliceret i sin afgrænsning. Den historiske biografi beskæftiger sig med liv og værk og går følgelig ind i sin hovedpersons branche for at forstå værket. Det kan være en historisk biografi af en skuespiller [143], en finansmand [144], en socialist [145], et skolemenneske [146], en politiker [147] eller en brygger [148]. Alle sådanne hovedpersoner var andet og mere end blot deres værk og det, som de er kendt for i eftertiden. De var også mennesker med et personligt, privat, socialt og kulturelt liv og levned og bør tolkes som sådan. Den historiske biograf bør derfor være bevidst om at udvide og fravælge sine områder.

Forsøget på at komme ud over den efterrationaliserende tilskæring af hovedpersonen, – over indtrykket af helhed, enhed og sammenhæng i hovedpersonens liv og værk, støder ind i et paradoks i den færdige historiske biografis form. Der bliver en modsætning mellem det færdigt-skrevne biografiske værk, der fremstår som en helhed, – og bør være det –, og den biograferedes uomtvisteligt modsigelsesfyldte levnedsløb. Videnskabeligheden bag den historiske biografi bør imidlertid ikke gøre den tør eller ufærdig i sin form. Den historiske biografi er også et litterært værk, der bør forfattes i en gennemarbejdet komposition. Et smukt eksempel på, at denne ambition kan lykkes, findes i den amerikanske historiker Cathrine Kish Sklar's videnskabelige biografi af Cathrine Beecher (1976). Jeg ser denne historiske biografi som et efterstræbelsesværdigt eksempel på, at kunst og videnskab kan forenes. Her er den kompositoriske form så færdig, at læseren tydeligt ser den biograferedes modsætningsfyldte livsforløb. Sproget er mættet af den historiske samtids tone og holdt i en rytme, der giver associationer til tidens stil.

En sådan sproglig historisme er ikke tilstræbt her i Natalie Zahle biografien. Alligevel har Sklar's bog givet mig stor inspiration til at gennemtænke kompositionen, så den stemmer overens med tolkningen af hovedpersonens liv og værk. Jeg har så at sige tilstræbt at bygge huset færdigt, at male vinduerne og kalke facaden, så former og forsininger kan nydes og tages i beskuelse vel vidende, at den formmæssige helhed kan skygge for ambivalenser, tilfældigheder eller aldrig afsluttede forløb i Natalie Zahles liv og levned. Historiens distance giver mulighed for at kunne samle brudstykker af et liv og samle det til et mønster og en rytme. Problemet er, at det, der ser ud til være den historiske distances blik, i stedet og bag om ryggen på biografen kan blive et mønster, der ikke er andet en overføring af biografens egne tolkninger og skrivestil på et historisk livsforløb.

Det er vanskeligt at afgøre, hvad der er hvad. Pointen med at sætte fingeren på paradokset er at understrege, at ikke blot referat, analyse og god dokumentation bør kendetegne en historisk biografi. Det levede liv må ind i fremstillingen. Derfor bør den historiske biograf ikke afholde sig fra at bevæge sig fra videnskabelig dokumentation til skabende fantasi i sproget og komposition.

Den vægtning, som jeg her har gjort af fortælling over for analyse og tilvalg over for fravalg af Natalie Zahles livsaspekter, aftegner sig i den følgende biografiske afhandlings komposition. Mellem prolog og epilog består den af tre hoveddele. Hver del består af flere kapitler, der veksler

mellem den biografiske fortælling og den tematiske analyse. I hver hoveddels andet kapitel udredes de metodiske og historiske tråde for hoveddelens tema, og det er også her, at nationale og internationale sammenligninger drages. Det sker altså i kapitlerne „Døtrene og Dannelsen“, „Hvor Kvinden Vandrer ...“ og „Zahlenisme og Emancipation“. De øvrige kapitler er centreret om den biografiske fortælling og analyse.

I første del behandles Natalie Zahles brudte opdragelse og dannelse i barndom og ungdom. Her analyseres de sociale og eksistentielle erfaringer og kulturelle inspirationer, der kom til at udgøre fundamentet for hendes dannelsesbegreb og uddannelsesværk.

I anden del behandles hendes etablering som skoleleder og som privatmenneske, og der går tæt på hendes menneskelige relationer i miljøet. Her analyseres den socio-økonomiske baggrund for hendes tidlige gennemslagskraft som kulturbærer, ligesom hun placeres i den offentlige debat om emancipationen. Centralt står også analysen af kønnet som henholdsvis et normativt begreb og som Natalie Zahles afvigende dannelsesredskab.

I tredje del behandles hun som institutions- og kulturbygger. Her analyseres hendes flerfoldige forvaltning af sin magtfuldkommenhed. Der går tæt på hendes reaktioner på de generationer, hvis ideer og fremtidsforventninger prægede brydningsårene omkring århundredskiftet, ligesom det undersøges, hvordan hun plejede sine arvtagere og sit eftermæle.

I prologen gives et kapitel, som sætter Natalie Zahles værk ind i en større opinions- og skolehistorisk sammenhæng. Det er „Vilkår, Strømninger og Skole i Dannelsens Århundrede“. Herefter samles afhandlingens tråde i konklusionen: Natalie Zahles Liv og Værk. Til sidst præsenteres en summarisk oversigt over biografens optrædende personer. Her findes også noter, forkortelsesliste, arkiv-, tidsskrifts- og håndbogsliste, litteratur- og kildebibliografier.

Tilbage står imidlertid omtalen af et problem, der rejser sig for enhver biograf, nemlig biografens forhold til den biograferede. Tidligere omtalte jeg den eksplosive interesse for læsning og skrivning af biografier i firserne. Hvis denne interesse tolkes som længslen – ikke blot efter billeder på levet liv –, men efter at finde den mening og sammenhæng i andres liv, som man ikke kan finde i sit eget, må det få den historiske biografes røde lygte til at blinke. Da kan biografen ubevidst komme til at misbruge den biograferedes liv og værk til halvreligiøse formål eller projektioner [149]. Nogle biografiske forfattere ser ligefrem sådanne

overføringer som en pointe og udtrykker et eksplicit ønske om at blive en del af den biograferede [150]. En sådan temporær eller total identifikation findes dog snarere inden for den litterære biografi end inden for den historiske [151]. Andre, deriblandt jeg selv, ser denne metode som et problematisk perspektiv på den historiske biografi. Den kan i det lange løb næppe yde den biograferede synderlig respekt. Som Grethe Jensen har formuleret det, er historikeren „den eneste person, der kan garantere den biograferede mod at blive offer for hendes projektioner“ [152].

På den anden side mener jeg ikke, at en god biografi kan skrives, uden at forskeren/forfatteren besidder en eller anden form for sympati for sin hovedperson eller i det mindste ejer en empatisk lyst til en vis indlevelse i hans eller hendes egenskaber, humane såvel som kyniske, kærlige såvel som ondsindede. Ellers vil det ikke være muligt at gå i dialog med sin hovedperson eller at opdage de identifikationsfaser, der uvægerligt vil komme under forskningsprocessen, og som brugt bevidst kan anvise svar på spørgsmål, man end ikke havde tænkt på at stille. Opdager man disse faser, er det også muligt at lade dem komme, for senere at lade dem forsvinde igen!

Det gælder altså om at finde en kritisk spænding mellem fascination og distance, som giver mulighed såvel for indfølelse som for at holde hovedpersonen ud i strakt arm. Det er også denne spænding, der er forudsætningen for at kunne tegne livsforløbet med de modsigelser og den forvirring, tvivl og tro, som det måtte have. Kun da kan nye mytedannelser omkring hovedpersonen undgås. Amerikaneren Blanche Wiesen Cook, der som erfaren biograf har skrevet biografier af flere „store“ kvinder og mænd har formuleret det som et ønske om både at se det onde og det ædle hos de personer, man biograferer:

„Although there are many reasons to select a subject for study, including the need to understand the bestial and violent as well as the virtuous and noble, most biographers choose to write about people they care about and can identify with. In my opinion, the best biographies are those, written with passion and intensity, that seek to redress the wrongs, reconstitute the spirit, restore and celebrate the subject“ [153].

Den kritiske distance og sympati udelukker ikke, at biografen på godt og ondt udvikler nogle stærkt personlige og intenst følelsesmæssige relationer til sin hovedperson undervejs, men det er ikke disse relationer, der er emnet for denne afhandling.

Første del

„Gud trøste Dig og Mig og Alle“

Fødsel

Natalie Zahle kunne kunsten at understrege, at hun havde sat sig usædvanlige spor i tilværelsen, ved i anslaget til sine erindringer at fortælle, hvordan hendes moder mistede sin førlighed, da Natalie Zahle blev født, „idet en ukyndig Fødselshjælper bragte hendes ene Hofte af Led, saa hun forblev Krøbling indtil sin Død“ [1].

Wilhelmine Zahle fødte således med mere end almindeligt besvær sin ellers sunde og velskabte datter den 11. juni 1827 i As Præstegård ved Horsens. Gynækologisk kyndige af 1980'erne har på forespørgsel stillet sig tvivlende over for muligheden af, at en ukyndig fødselshjælper kunne invalidere moderen, så hun både var svagelig og bundet til en stol resten af sine dage, men det har ikke været muligt at finde opbevarede arkivalier, der kunne røbe hemmeligheden [2]. Men uden tvivl var det en svær fødsel. Da Natalie Zahle var et par år gammel, fik faderen, sognepræst Ernst Sophus Zahle, kald på Sjælland, og familien flyttede til Hvedstrup Præstegård. Tidens bedste læger forsøgte at behandle den unge præstefru, først den kendte professor J.F. Saxtorph i København, siden læge Brandis i Valby. Behandlingen hjalp ikke, og ingen af de to læger efterlod journaler om, hvad Wilhelmine Zahle fejlede [3].

Natalie Zahle oplevede aldrig at se sin moder rask, og sygdommen var naturligvis en tung belastning for både børn og voksne i præstefamilien. Moderen kunne ikke gå selv, højst humpe lidt rundt på krykker, hvor hun skulle have hjælp til at løfte fødderne over ethvert dørrin. Udenørs blev hun kørt af sted i en lille legevogn af sin plejepige, Ingeborg. Normalt lå hun i sengen eller sad i sit faste hjørne i dagligstuens grønne birketræssofa [4]. Alligevel beskrev Natalie Zahle ikke sygdommen som nogen synderlig byrde eller moderen som noget besværligt familiemedlem. Tværtimod skildrede hun moderen som en mild, værdig og elsket

skikkelse, hjemmets sande sjæl: „Naar hun sad paa sin Plads rede til at tage imod os i Sorg og Glæde, Taarer og Jubel, beredt til at høre om alle vore Oplevelser i Have, Mark, Stald og Lade og altid retvendende os paa saa stille og fin en Maade, mærkede vi aldrig til noget, der hed Opdragelse, men gik dog altid opdragne bort igen“ [5]. Faderen sad som regel og arbejdede i dagligstuen hos hende, selv om han havde et afsondret arbejdsværelse, og alt, hvad han læste og skrev, diskuterede han med hende [6]. Også han tegnede i sine digte et smukt portræt af hende [7]. Det gjorde også deres ven, biskop J.F. Mynster, i den tale, som han senere holdt ved Sophus Zahles bære [8]. Der kan ikke herske tvivl om, at Wilhelmine Zahle var en stor personlighed.

For hendes lille datter, Natalie, blev hendes skikkelse og karaktertræk indbegrebet af det, som hun senere kaldte „Kvindens indre Emancipation“. Dette begreb dækkede for Natalie Zahle billedet af den ideelle gifte kvinde: nemlig den, der på den ene side ofrede sig kærligt og omhyggeligt for hjemmet og børnenes opdragelse, og som på den anden side var intellektuelt flittig og begavet, så hun samtidig kunne være sin mand åndeligt jævnbyrdig. Den „indre Emancipation“ var „indre“ på den måde, at kvindernes arbejds- og kærlighedshorisont skulle være begrænset til hjemmene, mens den var „emancipation“ på den måde, at deres videns- og dannelsesniveau skulle være på niveau med mændenes. Det var til ægtefællernes fælles bedste. Hun formulerede det sådan: „Den dybe Ærbødighed mellem Mand og Hustru, den fulde Fortrolighed og den uafbrudte Arbejden frem mod de højeste Maal. Og der dannede sig i min Sjæl en stærk Tørst efter at bidrage til „Kvindens indre Emancipation“, til at faa hende til at forstaa og hævde sin Plads i Hjemmet som jævnbyrdig ved Mandens Side. Jeg vilde forsyne hende med saa rige og velfordøjede Kundskaber, at hun aldrig i en Samtale blev oversiet eller overhørt med Barmhjertighed, men snarere kaldt paa af sin Mand som den fuldt kyndige Deltager og Meningsfælle. Jeg vilde fremme hendes Forstaaelse af sit høje Kald som Moder, stille, men bestemt virkende blandt sine Børn, som den altid tilstedeværende, alvorlige, dog muntre, men aldrig forkælende og forvænnende. Jeg vilde virke til hendes Forstaaelse af Husets Førelse, aldrig ringeagtende dens Betydning, altid rede til at gøre sin Mand Regnskab for sit Forbrug, men ogsaa forlangende hans fulde Fortrolighed i økonomisk Henseende. At gøre hende i Hjerterets og Sjælens Uddannelse lig med Manden – den gode Mand, – saa hun i Sandhed kunde komme til at staa som hans Medhjælp, som Medarbejder i alt godt, som skærmende mod alt ondt, ligesaa alvorlig bevidst

som dybt elskende, ligesaa alvorligt fordrende som varmt opofrende, – det blev mit Maal gennem al min Undervisning og Paavirkning“ [9]. Disse formuleringer blev selvfølgelig først klare for Natalie Zahle i en voksen alder. Hvornår ved vi ikke, men de er ikke fundet hverken i de trykte eller utrykte papirer tidligere end hendes første trykte barndoms-erindringer.

Hendes opfattelse af de ugifte kvinders emancipation adskilte sig radikalt herfra, men det skrev hun ikke noget om i skildringen af sit barndomsmiljø. Hun synes ikke at have mødt kvindeskikkelser, som gav nogen billeder på den form for kvindeemancipation, der først langt senere i livet tegnede sig for hende selv og hendes nærmeste omgivelser.

Wilhelmine Frederikke Zahle var datter af Melchior og Frederikke Bøttger, som ejede en silke- og klædehandlerforretning i Fiolstræde i København. Hendes bedstefader havde været justitsråd og panteskriver, mens begge hendes oldeforældre, Ellen Marie Thillerup, f. Paulli og I.K. Thillerup, var ud af præstefamilier. Oldefaderen havde selv været sognepræst i henholdsvis Frederiksberg og Hvidovre [10].

Ernst Sophus Zahle var i to led direkte ud af præsteslægt, mens tipoldefaderen, Martin Samuel Zahle havde været skrædder [11]. Præstetraditionen var stærk hos den unge familie.

Sophus Zahle var en dymanisk mand, som gav sig tid til at interessere sig for andet end sit præstekald. Optaget af naturvidenskaberne, som han var, drev han selv naturhistoriske studier. I 1828 vandt han Videnskabernes Selskabs pris for en afhandling om mårens udryddelse, men da Wilhelmine, – hans elskede „Misse“, blev syg, fik han ikke megen tid til at fortsætte sine naturhistoriske studier. I mange år skrev han lyriske, nationale og religiøse digte og sange, som ikke sjældent blev benyttet ved officielle lejligheder, ligesom han i familien og blandt venner var en skattet lejlighedsdigter. I 1821 vandt han en pris for den bedste mindesang om Morten Luther, „I Bethlehem var Lyset tændt ...“, i 1823 skrev han sangen ved Regensens 200 års fest, „Kong Christian lægger ned sit sværd“, og i 1828 digtede han kong Frederik d. Sjettes fødselsdagssang [12]. Hans sidste ord, der blev fundet ved hans dødsleje, var et digt til hans allerede afdøde hustru [13].

Digtene var præget af de romantiske strømninger i tiden. De var rørende, næsten stiliserede guldalderdigte, der virkede som stærkt personlige, følelsesmæssige kommentarer til mennesker og begivenheder, der havde betydning for ham. Hans eftertid havde ikke meget andet end hån tilovers for dem. Da hans broder til fordel for børnene udgav hans

samlede digte posthumt i 1843, fik de bl.a. de ord med på vejen, at de „var den romantiske Poesis slappest Affødninger“, hvorved „den Afdøde for stedse er udslettet af de danske Poeters Række“ [14].

Dette skudsmål til faderens digteriske evner generede aldrig Natalie Zahle, der livet igennem ivrigt citerede hans vers ved højtidelige lejligheder, ligesom hun lod sine erindringer pryde med dem et par steder [14]. Til hendes bisættelse blev en af hans sange sunget [15]. En del træk fra ham og hans livsførelse gik igen hos Natalie Zahle: som han arbejdede hun konstant og intenst på at tilegne sig ny, intellektuel viden. Som han elskede hun at udfolde sig fysisk i naturen, der for dem begge var en levende bibel. Og som han var præst og vejleder for en menighed, således faldt det hende nemt at indtage lederposten for sin og et par følgende generationer af kundskabstørstende, unge kvinder.

Hun synes dog også personligt at have hentet træk fra moderen og dennes evne til koncentration om mobilisering af et indre overskud, men som sagt brugte hun snarere billedet af hende til at typologisere den „stille“, „virksomme“, „myndige“, „agtpaagivende“ og „paapasselige“ [16] indre emanciperede, gifte kvinde.

Wilhelmine og Sophus Zahle var velstående. Skiftet efter dem opbød rigelige mængder af sølv- og køkkentøj, linned og bohaver i øvrigt. Præstegården var rummelig, idet der foruden dagligstuen, som var det daglige opholdsrum, var sal, sove- og gæstekammer, skolestue, køkken, malkestue og bryggers, karle-, jomfru- og pigekammer, rullestue, lo, loft, stald og gård [17]. Men rummene i den gamle gård var fugtige og gennemkolde af træk [18].

På spørgsmålet om, hvorvidt Natalie Zahles forældre var ualmindelige, svarede hun selv benægtende. Hun fandt, at de havde deres svage sider, især faderen med sit heftige og utålmodige gemyt. Der, hvor hun som barn havde syntes, at faderen var størst og moderen mindst, gik hun „senere i Livet“ i rette med sig selv og indså „deres Jævnbyrdighed“, som hun formulerede det [19]. På samme måde ophøjede hun i erindringen sit barndomshjem til billedet på Den Dannede Families Ideelle Hjem, og gjorde denne tegning så meget skarpere, som hun sammenlignede det med hjem i både højere og lavere kredse, hvor hun havde set, at børn og voksne mødtes i fjendskab, oplevet at en mindre tiltalende „Kvindeunderdanighed“ spillede sin „nedbrydende Rolle“, erfaret, hvordan „Verdslighed“ havde ødelagt „al Vækst i Barnesjælene“, og „indre Hulhed havde udmarvet Sjælene“ og endelig set, hvor „Misfornøjelse og Misundelse“ havde fået frie tøjler [20].

Når der stort set ikke findes andre kilder om familien på Hvedstrup Præstegård, kan det være vanskeligt at gennemskue denne idyllisering. *Var det et unikt hjem, eller var Natalie Zahles beskrivelse af det voldsomt forskønnet? Og var hendes billede præget af, at forældrene begge døde, mens hun endnu var barn?* Som de svenske kulturanropologer, Jonas Frykman og Orvar Löfgren, har gjort opmærksom på, er mytologiseringen af det forgangne ikke blot et problem for forskeren, men også for de mennesker, der har leveret stof til historien. Vi ser ikke det filter, gennem hvilket vi betragter verden, som Ruth Benedict formulerede det. I erindringer og levnedbeskrivelser findes også dette filter, som sorterer og tilrettelægger minderne. Mytologiseringen af det forgangne kan antage mange former, ikke mindst afhængigt af, hvilket klasseperspektiv, fortidens forandringer opleves i. I borgerskabets selvbiografiske skildringer idealiseres og idylliseres barndomslivet ikke sjældent. Omvendt kan der også findes modmyter, hvor gårsdagens elendighed kan beskrives på baggrund af nutidens fremskridt og stadige forbedringer [21].

Sin knap to år ældre broder, Peter Christian, beskrev hun ganske anderledes kritisk og jordnært. Forklaringen kan være, dels at han levede, indtil hun var over 70 år gammel og at de to søskendes indbyrdes forhold som voksne var alt andet end harmonisk, dels at hun fra barnsben misundte ham stærkt, at han var dreng. I deres lege og konkurrencer havde de to børn helt forskellige interesser og privilegier. Hun måtte gennemleve hårde prøvelser, da han fik en lille hest, fordi han skulle lære at blive mere „kæk“. Han var nemlig en lille svækling, som holdt mest af at pusle om sit eget havestykke, mens hun selv hellere tumlede sig rundt på marken og i stalden. Alligevel måtte hun ikke få nogen hest, og hun, som „altid søgte de mest drengagtige Opgaver i Legene, ogsaa med andre Kammerater“, led under at blive nægtet en drengs muligheder. Hendes „Tilbøjeligheder gik ikke i kvindelig Retning“, som hun kort konstaterede det. Hendes yndlingsbøger var romaner med mandlige skurke og helte eller kvindelige heltinder som hovedpersoner, som f.eks. Coopers „Den sidste Mohikaner“ eller Bulwers „Eugen Aram“, som gjorde et stort indtryk på hende:

„I min første Ungdom stod endnu en ædel Skurk for mig som et Mandsideal, og Madeline, den høje, skønne, stille Pige, som havde Mod til at overvære Processen og end ikke veg tilbage i sin Troskab, skønt hun under denne anede Eugens Skyld, forekom mig som et Ideal af en Kvinde“ [22].

Hun omtalte ikke at have læst den type pigebøger, som Mette Winge har analyseret som de normativt dannende for piger i det 19. århundrede [23].

Når de to søskende legede sammen, kaldte de hinanden „Hr. Christiansen“ og „Hr. Frederiksen“, og den lille Natalie var ikke sjældent iklædt sin broders aflagte tøj og sin faders kasket, mens de legede i haven. Hvis der i den situation pludselig kom gæster, blev hun lempet ind ad køkkenvinduet og klædt om til pige igen, inden hun skulle hilse på gæsterne [24]. Ellers beskrev hun barndommens lege i en munter, om end stærkt moraliserende tone. Opdragelsen var præget af lydighed, orden og en tryk disciplin, som hun fandt hørte med til billedet af Det Ideelle Hjem. Munterhed, lydighed og streng orden blev senere centrale kendetegn for N. Zahles Skole.

Religiøse stridigheder, der satte sindene i bevægelse i mange præstehjem og lokale menigheder, som det f.eks. er beskrevet med de gudelige forsamlinger hos Eline Boisen „Men størst er Kærligheden ...“ (1985), brød tilsyneladende først frem på den egn efter, at forældrene var døde og hjemmet opløst, og politisk ufred i forbindelse med den vågnende politiske interesse i 1930'erne og indførelsen af stænderforsamlingerne mærkedes heller ikke, så det satte sig nogen spor i Natalie Zahles barndomsbeskrivelse.

Der herskede en royal og national stemning i hjemmet, og hendes fader var en kirkens, kongedømmets og kristendommens tro tjener [25]. Alligevel praktiserede han ikke nogen ortodoks kristendom, og hun huskede ikke „nogen stor Talen derom“. Trofast og dagligt blev der bedt Fadervor med børnene, som tilsyneladende ikke var bange for at fortælle forældrene om alt, hvad der rørte sig i dem. Det var næsten, som om de blev kristne på samme måde, som de voksede, nemlig uden at lægge mærke til det: „Det religiøse og bibelske sivede ind i mig, uden at jeg egentlig ved hvordan“, skrev hun [26].

Sophus Zahle var en af kong Frederik d. VI's loyale støtter. Han nærede den samme dybe veneration for den enevældige konge, som vennen, biskop J.F. Mynster, der var hans forgænger som Hof- og Slotspræst. Det var i øvrigt Wilhelmine Zahle, der havde udvalgt den af hans prædikener, som han skulle holde for kongen som prøveprædiken. Da han på baggrund af denne prædiken vendte tilbage fra København efter at være blevet udnævnt til det fornemme embede den 17. oktober 1836, sagde han da til sin kone: „Misse, du er blevet Hofpræst!“ [27]. Hans kælenavn for Wilhelmine var enten „Misse“ eller „Mine“.

Natalie Zahle gjorde bemærkelsesværdigt lidt ud af at fortælle om sin

første skolelærdom. Der var en skolestue i præstegården med 2 små bænke, borde, 4 hyldebrædder og en lille reol [28], men hun nåede næppe at opholde sig der. Hun blev ikke sat til at lære sin A.B.C., før hun var 7 år, fordi hun havde slået hovedet engang. Men ved at skrive sin faders breve af „uden at vide Stort af“, hvad hun gjorde, lærte hun sig selv at skrive, ligesom hun var en ivrig tilhører til faderens oplæsninger af vers og prosa [29]. Første gang hun kom i en skole, var i 1835, da hun sommeren over blev sat i „Døtreskolen af 1791“ i København. Hendes karakterbøger herfra tydede ikke på, at hun var særlig opvakt eller flittig. Karaktererne lå på et jævnt mellemstandpunkt, blot ikke i faget religion, hvor hun flere gange opnåede et ug [30].

Hun kom i denne skole, fordi moderen skulle føde i foråret 1835, hvilket forværrede hendes sygdom. Hun rejste da til København for at komme i behandling. Natalie kom med hende til byen, hvor de boede hos bedsteforældrene i Fiolstræde. Peter Christian blev sendt på Herlufsholm Kostskole. Den 13. juni fødte Wilhelmine Zahle tvillingerne Frederik og Wilhelm [31] hjemme i Fiolstræde. Alle fire rejste nu hjem til Hvedstrup, og herhjemme ventede en begivenhed, som Natalie Zahle beskrev som „uforglemmelig“ i erindringerne. Wilhelmine Zahle var ifølge gammel tradition „uren“ efter barslen og skulle optages og indledes i kirken igen. I dette ritual blev kvinden kaldt „kirkegangskonon“. Skikken blev stadig praktiseret i den danske folkekirke langt op i det 20. århundrede, men synes der at have fået en anden symbolsk betydning, nemlig den at være en tak til Gud for frugtsommeligheden. Denne tak for graviditet og fødsel kan have givet „kirkegangskononerne“ værdighed frem for ydmygelse over at skulle renses i fuld offentlighed. Men vi ved intet om, hvad kvinderne selv følte. Skikken blev officielt afskaffet som uværdig i slutningen af århundredet [32].

Det relevante i denne sammenhæng er, at beskrivelsen af ceremonien, da Wilhelmine Zahle blev indledet af sin mand i kirken, prentede sig så stærkt i Natalie Zahles hukommelse. Det, som havde tegnet sig i hendes erindring, var dog hverken ydmygelse eller stolthed på moderens vegne over, at faderen skulle formane og minde hende om taksigelsen til Gud, men det, at faderen modtog hende i kirken med et personligt digt, der sluttede med ordene:

„Ømme Moder, sjældne Kvinde!
Gud vil Lønnens Krands Dig binde!“ [33].

Det var denne dybt bevægende måde at personliggøre et officielt ritual, der satte sig som noget „uforglemmeligt“ hos Natalie Zahle. Hun skulle selv som voksen blive mester i at besjæle fester, højtider og mærkedage på samme personlige facon.

Dødsfald

Den smukke hjemkomst endte hurtigt i sorg, da de to nyfødte drenge i oktober 1835 døde af kighoste med 3 ugers mellemrum [34]. Siden gik det ned ad bakke med moderen. Året efter fik Sophus Zahle sit embede som hof- og slotspræst, og han blev afløst i Hvedstrup af Lorents Lorck juleaftensdag 1836 [35]. På grund af Wilhelmine Zahles sygdom, der nu havde udviklet sig til lungesvindst, blev hun og Natalie boende på præstegården indtil videre, og Sophus Zahle kom til Hvedstrup og besøgte dem så ofte, han kunne. Situationen huede ikke moderen, som nytårsdag 1837 skrev til sin mand: „Oh Gud, lad os dog samles“ [36].

Men Natalie, der nu var 9 år, var optimistisk. Hun skrev til sin broder, at det gik „lidt bedre med vor kjære Moder! Doktor Marker har været her idag, og sagte at det var bedre med Moder, end da han sidst var her“.

Og så fortalte hun fornøjet videre om 6 nye stålpenne, som hun havde fået af sine bedsteforældre [37]. Hele tonen i brevet vidnede om, at hun slet ikke havde nogen forestilling om, at hendes moder kun havde kort tid tilbage at leve i.

Denne blev imidlertid stadigt mere syg. Da faderen var på besøg lørdag den 5. februar, var han ikke glad for at skulle forlade hende og spurgte lægen, om det var forsvarligt. Han fik den besked, at han blot skulle komme tilbage efter sin prædiken om søndagen og siden blive hos hende. Men hun udåndede en time, før han nåede frem og døde med ansigtet vendt mod vejen, hvor hun havde regnet med, at vognen ville dukke op [38]. Natalie Zahle beskrev situationen med dramatisk talent. Hun, den lille datter, ville ikke tro det, ikke se det, ikke vide det og løb ud i haven og gemte sig. Der sad hun og ventede med blikket i samme retning som moderen inde i sengen:

„Der kom Vognen. Jeg løb atter tilbage for at møde den i Gaarden. Fader lod køre til en Side for ikke at gøre Støj foran Indgangsdøren. Han stod hurtigt af, kastede Frakken og løb ind i Soveværelset, hvor han segnede ned ved Enden af Moders Seng. Hvem kan nogen siden glemme et

saadant Øjeblik? Hvad der blev talt? Jeg véd det ikke. Alle græd stille, mest min Fader, siddende ved Hovedgærdet af Moders Seng, stundom holdende mig foran sig“ [39].

Om aftenen gik han i seng ved sin døde hustrus side, efter først at have lagt Natalie, som sov i det samme værelse som forældrene.

Den nat drømte hun en drøm, som hun sørgmodigt, men hengivent indlemmede i sin tilværelses bagage. Eller rettere: hun konstruerede erindringen om drømmen sådan, at den blev et sindbillede på hendes selvbillede: At hun var efterladt ene, men stærk på grund af den kærlighed, som hun havde fået i sin barndom og aldrig havde haft nødig at tvivle på:

„Jeg synes, jeg kunne se op til en dejlig stor Palme- og Blomsterhave. Op til den gik en Stige. Moder stod oven over den og modtog Fader, som straks kom efter. Begge stod de nu og så ned, hvor min Broder kom efter, arbejdende sig op. Men mig vinkede de med kærlige smil tilbage, og til sidst løftedes Stigen og jeg stod ene tilbage“ [40].

Fra den nat var det hendes sikre overbevisning, at hendes fader også snart ville gå bort, og at hendes broder ville dø, før hun selv. „Det er ogsaa sket saaledes“, skrev hun.

Sophus Zahle var lammet af sorg, men som så ofte før fik han luft for følelserne gennem digtningen. Til begravelsen skrev han et 8 vers langt, hjertegribende digt: „Ved Wilhelmnes Grav“ [41].

Han brugte mange linier på at udtrykke håb og tvivl om, hvorvidt Wilhelmine ville høre hans ord deroppe i himlen. Og han tegnede et paradoksalt billede af hende som den legemligt skrøbelige, hvis tilværelse havde været så smertefyldt, og den sjæleligt kraftfulde og ydmygt kærlige skikkelse, hvis moderlige omsorg og åndelige styrke havde været enestående. Denne karakteristik korresponderede helt med den, som biskop J.P. Mynster gav af hende i sin tale til Sophus Zahles begravelse [42].

Under udformningen af sit billede af moderen – og i et videre perspektiv af den „indre“ emanciperede kvinde – kan Natalie Zahle ved siden af sin egen erindring have støttet sig til disse to mænds skriftlige fortolkning af Wilhelmine Zahles personlighed.

Men allerede som barn skrev hun selv. Nogle dage efter moderens død skrev hun sit eget sørgedigt. Det hed „Minder“:

„Moder mestet jeg i tidlig Alder,
Ei jeg meer paa hende kalder;
Taarer kom da fleer og fleer,
Hendes Haand jeg ikke favner meer.

Forhen sad vi jo saa rolig
I min Faders Præstebolig;
Jeg med Haandarbejd hos Moder,
Fader læste hos min Broder.

Da, en Tak til Gud om Aftenen lød,
Godhed og Oprigtighed, han bød,
Thi, vi skulle jo hans Bud end lyde,
Han vil i Hjertet Trøst indgyde.

Den Tid er forlængst forsvunden,
Ei, jeg seer den meer oprunden.
To Børn, paa Jorden Du forlod,
To, i Himlen Dig modtog!

O, Forældre! til den elskte Døde,
Husk, at engang skal de møde,
Den, for hvem end Taarer Trille;
Lad os deres Tid formilde.

Fader maa nu høste Løn.
Men fra Himlen Mines Bøn.
Ei Du seer hende meer for Øie.
Men hun smiler fra det Høie.

af I.C.N.Z“ [43].

Den ni-årige piges sprog bar tydeligt præg af faderens stil. Hun havde ikke lært sig at skrive gennem afskrifter af hans papirer for ingenting. Den stærke forsynstro, som genkendes fra hendes drøm, havde rødder, ikke blot i hendes opvækst i en præstefamilie, men også i tidens højtidsfulde guldalderdigtning.

Det synes at være faldet den unge Natalie Zahle naturligt at digte sig gennem den sørgelige situation. Hun var omgivet af mennesker, der skrev sørgedigte og -kvad. Ikke blot hendes fader, men også et par af familiens bekendte, A.K. Bang og C.F. Jakobsen [44], havde gjort det. Nogle af deres mange vers skrev hun af og sendte trøstende til den kvinde, der havde plejet moderen gennem flere år, Ingeborg Nielsen. Hun samlede omhyggeligt versene i et stort læg, hvorpå hun skrev en forside, der lignede titelbladet på en trykt bog:

Sørgequad
over min afdøde Moder
Wilhelmine Cathrine Louise
Zahle

.....
.....

Digtede af
A.K. Bang og C.F. Jakobsen
Afskrevende af
Ida Charlotte Natalie Zahle
den afdødes sørgende Datter
til
den afdødes Pleiepige
som altid har gaaet trofast om hende

.....

og
derfor bliver denne Pige
mig altid uforglemmelig

.....

Ingeborg Nielsen

..... [45]

Nogle af de indlagte vers hed:

Alvorsfuld og mørk og stille
Gaaer den sorde Skare frem
Medens tunge Taarer trille
Bære de den Døde til sit Hjem;
her i Dødens triste Have
Lægge de nu ned de trætte Been
Mellem disse simple Grave
Gjemmes Støvet; Aanden høj og reen
Gaaer til Gud; det ømme Hjerde
Høster Løn for mangan Kjærlig Daad,
Kjender ingen Sorg, ei Smerde,

Derfor Moder; Stands din bittre Graad;
 Hist I Himlens lyse Bund
 Staar hun, Arm i Arm med Christian*
 Hver ved Haanden har en lille
 Engel, med to smukke Vinger paa,
 O, du kjender da de milde
 Smerte baarne, tidligt døde Smaa!
 Og Du hører dine kjære
 sige, – Blikket fuldt af Himmelsk Fred;
 „Moder, her er godt at være
 Ingen Sorg, kun idel Salighed“ [46].

Det ses, at nogle af billederne fra dette sørgekvad gik igen i Natalie Zahles eget sørgedigt, „Minder“, f.eks. de tunge, trillende tårer og moderens møde med de to børn i himlen. Hun sendte sørgekvadene til Ingeborg Nielsen og skrev, at hun havde afskrevet dem for

„at Du maaske derved kunde finde nogle trøstende Ord, og blande dem i dine rørende Følelser, men den kjære Afdøde kan ikke mere komme til os derfor maa Du trøste Dig og Moder, og der skal vi alle engang samles og der skal intet adskille os fra vore kjære forudgangne, thi som der staar i et af Sørgequadene de ere ikke tabte men forudgangne til en bedre Verden hen, dette trøster mig ogsaa“ [47].

Ingeborg Nielsen var på dette tidspunkt 31, og Natalie Zahle 9 år.

Natalie Zahle syntes selv at have været bevidst om den moderlige opgave, som hun påtog sig såvel over for den voksne Ingeborg Nielsen som over for broderen. Ti dage efter moderens død skrev hun til ham: „Det er lædt at indsee vor meget vi alle have tabt i vor Gode kjære Moder! nu vilde jeg ønske jeg kunde være Dig i Moders Sted, men nei, ingen kan være os saa kjære, saa Gode imod os, som kjære Moder var; jeg kan aldrig blive saa god som Moder var. Moder glædede os saa gjærne, Moder var saa glad, naar hun kunne skaffe os en Glæde (eller Fornøielse), men rettede ogsaa vore Feil og Læste vore Lectier med os, for at vi kunde blive fornuftige, naer vi blev store. Kjære Christian, nu have vi ikke længere den Moder som gik saa glad og kjærlig hos os. Nu maa vi huske paa de moderlige Formaninger, som Moder selv i sine Sygdomme gav os, og See at ligne hende i Alt“ [48].

Det var i marts måned 1837. Natalie Zahle var flyttet ind hos sine

bedsteforældre i Fiolstræde 206 i København og var ofte sammen med sin fader, der stadig boede i sin lille lejlighed bag Børsen. Men pludselig blev han syg, og hans tilstand ildevarslende, og hun skyndte sig at skrive til sin broder:

„Jeg har desværre ikke noget godt at meddele Dig Du kjære Broder. Vor dyrebare Fader er saa syg, at baade Lægerne og vi frygte meget for, at Gud vil hente ham til sin elskede Mine, men skulde dette selv gaa i Opfyldelse, saa maa vi styrke os ved den Troe han er hos Gud og Moder og de andre. Jesus lever Mine og Sophus er hos Ham, og de kjære Brødre ere ogsaa hos ham. Gud trøste Dig og mig og alle og altid skal jeg blive din trofaste og bedrøvede Natalie Zahle vær beredt til det værste“ [49].

Nu var der ikke megen optimisme tilbage hos hende. Hun havde allerede anbragt sin fader hos Gud. Og det gik ned ad bakke. Den sidste dag, han levede, sagde han til hende: „Natalie, du var min Glæde, bliv ved at være god!“ Da hun som ældre så tilbage på situationen, huskede hun sin tvivl om, hvorvidt hun kunne være god. Post festum mente hun dog, at disse ord nærmest var blevet

„Programmet for mit Livs Virksomhed. Det var Hjertet, han pegede paa. Og midt under min Stræben for at tilføre Barnet, den unge Pige, den vordende Lærerinde rige og sikre Kundskaber, udvikle hos hende en klar Tankegang og alvorlig Virkelyst, har jeg aldrig tabt mit Hovedformaal af Sigte: Hjertets Renhed og Viljens Styrke!“ [50].

At dette motto for hendes liv og værk tog form allerede i 9 års alderen, lyder ikke sandsynligt. Ligesom med begrebet om den indre emancipation, som utvivlsomt også var en konstruktion, hun skabte i en voksenalder. Hendes „livsparole“ kunne være inspireret af Søren Kierkegaard, som 9 år senere, altså da Natalie Zahle var i 18 års alderen, i „En literair Anmeldelse“ brugte udtrykket „Hjertets Renhed er at ville Eet“ [51] i betydningen: er at ville Gud. Det kunne også være inspireret af Ordsprogenes Bog, 22.1., hvor det hed: „Herren elsker den rene af Hjertet“ . Udtrykket kom senere til at indgå i det danske sprog som „den, der elsker Hjertets Renhed“ [52]. Det var det, der kom nærmest på hendes egen formulering. Med den stærke tro, som hun bevarede livet igennem, synes det sandsynligt, at hun med udtrykket mente den stærke Guds-tro, men det kan ikke dokumenteres, om hun fik udtrykket fra sin

fader. Udtrykket „Viljens Styrke“ synes at være formet efter en lang, personlig livserfaring, som det vil fremgå senere. Hun brugte ikke udtrykket i nogen af de bevarede breve, hun efterlod sig.

Faderen døde den 30. marts, ca. halvanden måned efter moderen. Hans sidste digt, „Sorg og Haab“ om følelserne efter hustruens død, lå på et løst papir i hans arbejdsstue [53]. Efter ceremonien, som startede i København, blev han begravet på kirkegården i Hvedstrup ved siden af hende og deres to tvillingesønner. Gravstedet med den gamle sten er stadig bevaret. I et brev til broderen beskrev Natalie Zahle malende den lange begravelsesceremoni, som startede i Trinitatiskirken. Hun havde ikke selv deltaget, for hun havde grædt så „bitterligen“, da tvillingerne blev begravet, at hun ikke havde kunnet tåle at se sine forældre blive fulgt til graven. Men man havde fortalt hende om den bevægede bisættelse. I kirken holdt biskop J.P. Mynster talen, og

„den var saa skjøn saa hæderlig og saa inderlig, som den kunde være; Alle græd saa meget over hans Død og da de gamle Mænd af Bønderne sang Cantaten som blev givet dertil af Oehlenschläger med, trillede Taarerne ned ad deres Kinder og det var saa rørende at knap Bedstefader kunde taale at se det“ [54].

Det var i denne tale, at biskoppen også kom ind på Wilhelmine Zahles dyder.

Natalie Zahle blev boende hos sine bedsteforældre. Mens myndigheder og gamle venner gjorde det store bo op derude i Hvedstrup og i faderens lejlighed, startede en ny tilværelse for hende, og hun begyndte i skolen igen. Hun skrev i erindringerne, at dronning Marie Sophie Frederikke og kong Frederik VI efter løfte til faderen på hans dødsleje havde betalt for hende og broderens skolegang. Det skulle have været en gestus fra kongeparrets side, som fortsat nævnes i Dansk Biografisk Leksikon [55]. Men det var det ikke. Udbetalingerne til børnene fandt ifølge de private kongelige regnskaber aldrig sted [56]. I stedet gik bedstefaderen flere gange til Københavns Skiftekommission og hævdede hver gang 100 rigsdaler til både Peter Christians og Natalies „Fornødenheder“. Der gik tre år, før skiftet var tilendebragt, og det var fastsat, hvor meget de to børn arvede den dag, de ville blive myndige [57]. Man kan dog ikke entydigt beskyldte Natalie Zahle for at have pyntet på historien ved at lyve om kongeparrets løfte om at give de forældreløse børn understøttelse. Måske fik hun aldrig at vide, at pengene ikke var blevet udbetalt.

Alt imens var hun begyndt i Døtreskolen af 1791, og det gik så godt, at hun allerede i maj måned regnede med at blive flyttet nogle klasser op. Men hun sørgede stadig og sad bedrøvet og syede på den pude, som hendes „kjære, salig Moder“ var begyndt på. Og hun savnede sin broder [58]. I pinsen skrev hun til ham: „Tidt om Dagen føler jeg mig meget glad, men naar jeg saa tænke at i den sorte Grav er mine kjære Forældre lagte Døde, borte fra os, saa maa Glæden dale mere og mere og jeg maa tilsidst indsee, at jeg har haft mere Grund til Sorg end til Forlystelser. For tung er vor Stilling, intet kan erstatte os vor store Tab, som ikke bestaar i Rigdom, men i kjærlige, trofaste Forældre (...) Om vi fik alle Menneskers Medlidenhed, kan det ikke erstatte os, vore Forældre er borte, og før Døden ser vi dem ikke“ [59].

Nogle måneder senere, i september, gjorde hun status og skrev moderligt formanende til sin „dyrebare Broder“:

„Jeg kan ikke være gladere end naar jeg har Pennen i Haanden og skriver til Dig. Hvor jeg er, saa tænker jeg paa Dig og da tænker jeg ogsaa paa at ikke for et halvt Aar siden havde vi baade Fader og Moder, og nu har (vi) mistet dem Begge, ja sandelig begge vore elskede Forældre, som vare vore (...) bedste og vore trofasteste Støtter her paa Jorden. Har vi nogensinde Tænkt at det var Syn(d), at være Frit blevne rettede naar Moder eller Fader saa dem, saa in(d)ser vi nu let at det var til vort Vel og vor Lykke. Lad os nu Tænke paa alt det, som er blevet os forvaret af vore Forældre: det at: Lydighed, Lærevillighed, Fromhed, Oprigtighed, Opmærksomhed og Frimodighed; lad os altid modig lægge Vind paa (lægge vægt på, BP) disse Ting og nu vi ikke kan behage vore Forældre da vil vi behage Gud og Tænke paa at han Ved alt hvad vi gjør og vi Tænke paa. Men endskjønt den Sorg er truffet os maa vi dog altid takke Gud for at vi har vore kjære Bedsteforældre tilbage“ [60].

Natalie Zahle understregede i erindringerne, at hendes barndoms minder havde „haft en overordentlig pædagogisk Betydning“ for hende senere hen i livet: „Da jeg kom til Skelsaar og Alder, og da jeg overhovedet begyndte at drømme om pædagogisk Virksomhed, stod disse Minder som det mest tilskyndende for min Bevidsthed“ [61].

Senere i denne afhandling vil jeg komme ind på helheden i hendes pædagogiske inspiration. Foreløbig kan jeg dog konkludere, at minderne fra barndomshjemmet udgjorde en vægtig erfaringsbaggrund for hendes senere virke, om end den langt fra var den eneste. Hendes brev fra

september 1837, hvor hun foreholdt sin broder de egenskaber og dyder, som forældrene havde værnet om, viste med al ønskelig tydelighed, at hun tidligt havde fat i nogle af de opdragelsesidealer, der langt senere blev kendetegnende for hendes skole.

Det betød imidlertid omvendt, at hun som ældre komponerede sin beretning om barndommen over en tilbageskrivning både af sine pædagogiske ideer og af sin opfattelse af, hvad der var rigtigt, forkert eller uretfærdigt i forhold til det kvindelige køn.

Døtrene og dannelsen i København 1814-1850

Der havde været nogen diskussion om, hvilken skole den lille Natalie Zahle skulle sættes i. Faderen havde holdt på „Madam Lindes Institut“, mens bedstemoderen havde været mest stemt for „Døttreskolen af 1791“, hvor også Wilhelmine Bøttger havde gået som barn. Bedstemoderen var gået af med sejren, og som ældre spekulerede Natalie Zahle på, om der ved dette valg havde ligget noget bestemmende for hendes livsforløb: „Hvilken Indflydelse vilde den finere, meget franske Skole med de fornemmere Kammerater have haft paa mig? vilde den have trykket mig, eller vilde Paavirkningen have hjulpet mig til lettere at passe ind i de Omgivelser, jeg kom i efter min Bedstemoders Død?“ [1].

Natalie Zahle var ikke selv klar over, hvor relevante disse spørgsmål var. Selv om de private pigeskoler var underlagt de københavnske skoleanordninger, var der efter alt at dømme stor forskel på deres kvalitet, læseplaner og dannelsesretning. De repræsenterede to modsatrettede tendenser i døtrenes dannelse, hvilket jeg skal argumentere for i det følgende. Både Døttreskolen og Madam Lindes Institut var blandt de mest ansete private pigeskoler i København i disse år, har nogle historikere hævdet. Mens andre har skildret deres undervisning som overfladisk og deres lærerkræfter som meget slet kvalificerede [2]. Begge vurderinger kan være rigtige, for sagen var, at der endnu i 1830'erne på trods af lovens gode hensigter ikke reelt var sikret ensartede vilkår for læseplaner eller lærerkvalifikationer, hverken i den offentlige eller i den private skole, og hverken i drengenes eller pigernes undervisning. Der var simpelt hen ikke nogen effektivt fungerende kontrolinstans. En sammenligning af dannelsesidealer og undervisningspraksis i privatskolerne over for de offentlige skoler og af pigeundervisningen over for drengundervisningen er forskningsopgaver, der endnu mangler deres forsker. Også dannelsen i de

private pigeskoler er meget ringe belyst i historieskrivningen.

Vi har i erindringslitteraturen et – meget negativt – billede på, hvordan en af døtrene havde oplevet sin barndoms pigeskole. Det var skuespillerinden Anna Nielsen (1803-1856), der ti-elleve år gammel kom ind på et af de institutter, der „blev anset for at være et af de største og bedste i byen“. Hun beskrev bestyrerinden som en despotisk og egennyttig person, som kun „henvendte sin Opmærksomhed paa de Børn, hvis Forældre kunde gøre hende Foræringer eller paa andre Maader vise hende Opmærksomhed“. Og Anna Nielsen fortsatte: „Jeg husker tydeligt, hvorledes jeg tryglede mine Forældre om at give mig noget med til hende, hvorved jeg kunde tilkøbe mig et venligt Smil.“ Det fik hun, og følte da den „Lykke at blive behandlet med Mildhed og Venlighed“. Men det forandrede sig snart. Annas forældre mistede deres formue og kunne fra den ene dag til den anden ikke give gaver udover skolepengene. „Jeg blev (nu) behandlet med Ligegyldighed og Kulde af Bestyrerinden“, skrev hun bittert. Hun blev kun på skolen, til hun var 14 år, „da min Moder frygtede, at jeg skulle blive smittet af det sædvanlige Institutvæsen, som vist paa den Tid var højst modbydeligt“ [3]. Anna Niensens institut var Madam Lindes Institut, og hendes billede stemte overens med det billede af lærerindetyper og omgangsformer i de private pigeskoler, som J.L. Heiberg (1791-1860) gav i sit satiriske skuespil „Aprilsnarrene eller Intriger i Skolen“. Dette stykke gav et lidet flatterende billede af pigeskolen og ikke mindst af dens lærerinder, her kaldet enkefru Bittermandel og Jomfru Trumfmeier [4]. Stykket blev opført 142 gange på Det Kgl. Teater i København fra 1826 til 1889. Sidste opførelse fandt sted i 1938. Da havde det været spillet i alt 274 gange! [5]. Det fik således stor betydning for opinionsdannelsen, at lærerindetyperne her blev vanærende stileret, og skolegangen gjort intrigant og latterlig.

Faktisk ved vi ikke, hvor repræsentative Anna Niensens og J.L. Heibergs skildringer var, men de bidrog i hvert fald til at skabe eller fastholde billedet af skolefrøknen som en frustreret og beregnende skikkelse. Vi må da spørge, om det „modbydelige Institutvæsen“ var afskyvækkende, fordi lærerinderne virkelig var så kyniske og frastødende personligheder. Det lyder usandsynligt, at alle lærerinder og institutbestyrerinder skulle have været en og samme type. Men hvorfor vakte de da så voldsomt anstød? Spørgsmålet er, om disse kvindelige skoleholdere ikke var fattige enker og ugifte, der kun kunne forsørge sig selv ved at drive en skole, som de ikke havde nogen uddannelse til? Og som de ikke havde nogen som helst mulighed for at skaffe sig uddannelse til? Eller var det i stedet sådan,

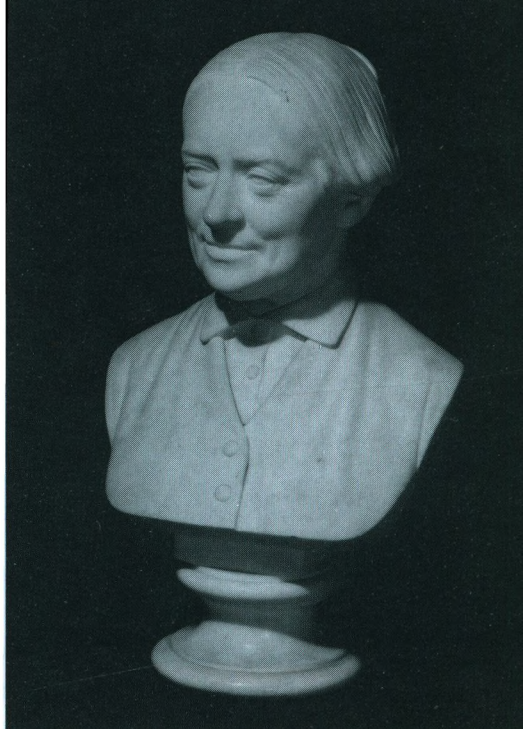
T.v. Hjørnet af Hummergade/Holmsgade i København, hvor Natalie Zahle i 1851 startede sin skole med mindre end 5 elever.

T.h. Kronprinsensgade 32, hvor Natalie Zahle boede fra 1852 til 1856 med pensionat, børneskole og „Cursus“ for voksne.

N. Zahles Skole og Privatseminarium, set fra Linnésgade i 1859.

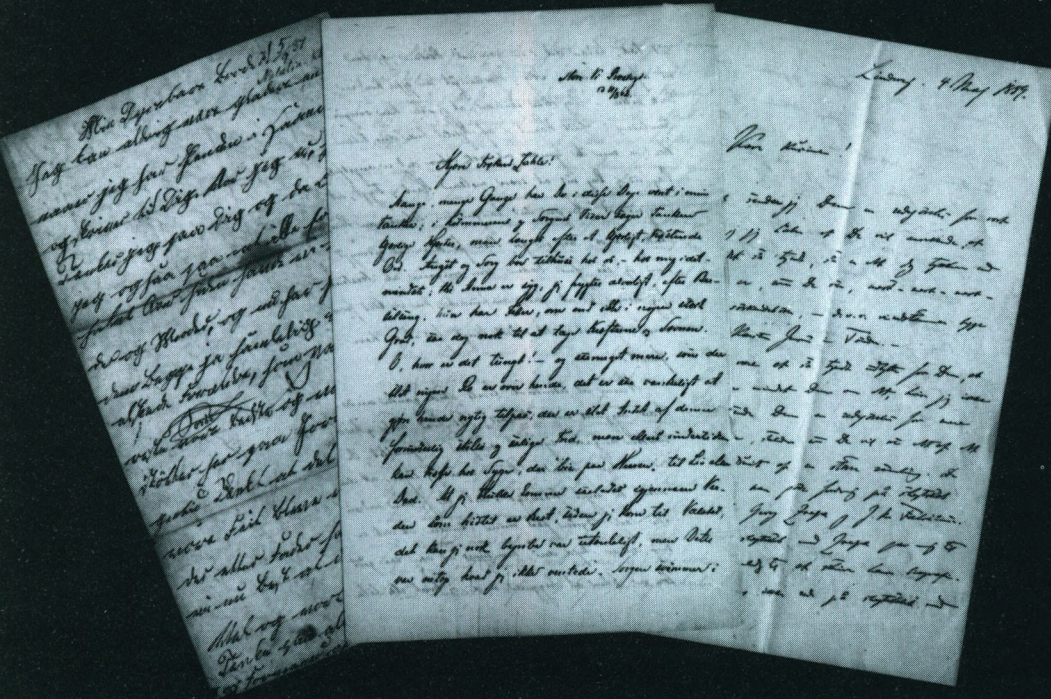

T.v. Den 2. maj 1916 afsløredes Natalie Zahle-monumentet i H.C. Ørstedsparken. Det var skabt af billedhugger L. Brandstrup og blevet til på initiativ af brygger Carl Jacobsen.
T.h. Natalie Zahles buste af billedhugger V. Bissen fra 1878.

Studenterne 1913 med lærere, lærerinder og overbestyrerinde Henriette Skram. Studenterne er fra øverste række fra venstre: Harriet Hornemann, Therese Holdeboe, Gudrun Siim, Ebba Dethlefsen, Adda Kipp, Valborg Olsen, Astrid Levison, Edel Ehrenreich, Estrid Jensen, Astrid Faget, Esther Brochmann, Gudrun Holst, Tove Frydenlund, Aase Frederiksen, Ida Starrer.

Et udsnit af Natalie Zahles korrespondancer. Et par tusinde breve er bevaret fra hun var 9 til hun var 86 år gammel. Her ses fra venstre hendes brev til broderen september 1837, til hende fra H.F. Feilberg august 1862 og fra A.D. Jørgensen maj 1889.

Hvedstrup Præstegård, hvor Natalie Zahle voksede op. Det store stuehus er bevaret, mens de to sidelængerne til højre står som i hendes tid.

T.v. Natalie Zahle, maj 1864.

T.h. Peter Christian Zahle, Natalies velbegavede, men iltre og opfarende broder. Her fotograferet som 42-årig i juli 1867.

T.v. Lærerinden, forfatteren og kvindesagsforkæmperen Pauline Worrén. Danmarks Historie Online
Danmarks Sprog- og Litteraturlære Bibliotek

T.h. Lærerinden, forfatteren og kvindesagsforkæmperen Athalia Schwartz. Udat.

at „byens bedste“ pigeinstitutter stod for nogle dannelsesidealer eller uddannelsesmuligheder for døtrene, der var forud for deres tid? Vi ved det ikke, men nyere forskning peger på, at billedet var mere kompliceret end entydigt. Men lad os først se på den øvrige skole- og samfundsmæssige sammenhæng, dette institutvæsen virkede i. Uanset vurderingen af de i denne sammenhæng relevante private pigeskolers kvalitet, søgte flertallet af de af borgerskabets døtre, der blev undervist uden for hjemmene i den skolepligtige alder, undervisning her snarere end i de offentlige skoler [6].

Det har hidtil været den herskende opfattelse i dansk historieskrivning om første halvdel af det 19. århundrede, at opdragelse og dannelse for døtre af det rige såvel som det mindre formuende borgerskab næsten entydigt gik ud på at gøre dem til gode mødre, hustruer og husmødre, mens de skulle forblive samfundsmæssigt uoplyste borgere, derigennem at de ikke fik ordentlig undervisning i dansk, historie, geografi, naturhistorie og matematik og i det hele taget ikke havde adgang til egentlig skolegang. At de blev socialiseret gennem tidens udpræget kønsspecifikke opdragelseslitteratur. Og at undervisningen i pigeskolerne generelt var overfladisk med alt for mange sprog- og „dame-dannelsesfag“.

Dette historiske billede skabtes og fastholdtes af flere historieskrivere. For det første af lærerinde-skribenterne fra tiden omkring 19. og 20. århundredes skifte, de såkaldte anden generations pioner-pædagoger, Th. Lang, Ida Falbe-Hansen og Elna Munch [7], der gjorde en indsats ved at skrive en del af pigeskolernes historie fra oplysningstidens sidste del og nogle årtier frem. Men deres skrifter var også præget af, at forfatterne ville sætte deres egen tids kompetencegivende pigeskoler i relief. For det andet blev billedet af de overfladiske og halvkommiske pigeinstitutter cementeret af skolehistorieskribenterne i begyndelsen af det 20. århundrede. De beskæftigede sig kun sporadisk med de private pigeskolers elever og lærerinder [8]. Og endelig blev billedet reproduceret af den nyere kvindebevidste forskning i det 20. århundredes sidste del, som hovedsageligt byggede sine resultater på præskriptive og normative kilder og stirrede sig blind på opdragelseslitteraturens slogan: „Den Kunst at blive en god Pige, Hustru, Moder og Huusmoder“, som det eksklusivt bestemmende for døtrenes dannelse [9]. Nyere social- og skolehistorie fra 1970'erne interesserede sig ikke for problemet, hvorfor den heller ikke ændrede billedet [10].

Skolestrukturen i København

Vi har ikke præcise tal for, hvor mange af borgerskabets piger der modtog undervisning hjemme. Man kan imidlertid gå den anden vej rundt for at anslå en omtrentlig størrelse på de hjemmeunderviste drenge og piger. Der findes nemlig tal for, hvor mange af de skolepligtige børn, der gik i offentlige henholdsvis private skoler, eller som overhovedet modtog nogen form for undervisning. Skolehistorikeren Joakim Larsen hævdede for tidsrummet 1814-1844, at „et stort Antal Børn gik hen uden Undervisning“ og han anslog det forsigtigt til at være 25% [11]. Ser man på de originale tal, må man konkludere, at hans antagelse nok var lidt overdrevet. I øvrigt var hans undersøgelse ikke kønsspecifik [12].

Fra 1844 udkom en årlig „Beretning om Tilstanden i det københavnske Borger- og Almueskolevæsen“. Heri findes det grundlæggende talmateriale, som både Joakim Larsen og senere forskere har været henvist til at lægge til grund for deres undersøgelser. Disse forskere har brugt materialet meget forskelligt. Uddannelseshistorikeren Adda Hilden har som den første historiker undersøgt tallene ud fra en kønssynsvinkel, og har på baggrund af sine beregninger for året 1844 skønnet, at knap en tredjedel af 16.000 skolepligtige børn gik i offentlige skoler, lidt over en tredjedel i de private skoler, mens den sidste lille tredjedel blev undervist i hjemmene. Af denne sidste del skulle over halvdelen have været piger [13]. Dette statistiske skøn kan diskuteres. Indberetningen opgiver følgende tal for 1844:

Under skoledirektionens tilsyn:	i alt 13.186 børn, heraf:	
	drenge	piger
4 private drengerealskoler med	776	
37 andre private drengeskoler med	1.591	
114 private pigeskoler med		3.540
9 private kombinerede skoler med	549	435
6 offentlige kirkeskoler med	328	264
43 offentlige sogneskoler med	1.513	1.416
7 offentlige fattigskoler med	484	447
Under andre autoriteter sorterede:		
De lærde skoler med	645	
Søetatens skoler med	834	
De militære (landetatens) skoler med	364	
I alt	7.408	5.778

Yderligere blev det oplyst, at 3.373 børn blev undervist hjemme, mens 487 ingen undervisning fik. Det samlede antal skolepligtige børn i kommunen skulle være 15.863 [14].

Som det ses, havde piger endnu ikke adgang til højere skoler og latinskoler.

Sammenlignes antallet af skolepligtige børn med antallet af skolesøgende (15.863 minus 13.186) var der 2.677 børn, som ikke blev undervist eller som fik hjemmeundervisning. Indberetningen oplyser dog i stedet, at dette tal i alt er på $(3.373 + 487 =)$ 3.860. Hvis beretningen imidlertid talte sandt på dette punkt, ville den have registreret i alt $(13.186 + 3.860 =)$ 17.046 børn, altså flere børn, end der var skolepligtige! Allerede ved kilden viser der sig altså at være noget galt med tallene. Intet under, at senere forskeres beregninger blev forskellige.

Går jeg nu tilbage til J.Larsens antagelse af, at 25 % af de skolepligtige børn gik hen uden undervisning, ser det imidlertid ud, som om han var helt ved siden af. Ud fra de ovenfor refererede tal, fik flere børn, end der var skolepligtige, undervisning enten i skolerne eller hjemme, mens kun en lille procentdel ikke blev undervist. Eller regnet på en anden måde, – kun en lille sjettedel af de skolepligtige børn blev undervist hjemme eller gik hen uden undervisning.

Går jeg nu tilbage til A. Hildens antagelse af fordelingen af børnene på henholdsvis offentlige, private skoler og hjemmeunderviste børn og sammenligner med mine egne beregninger på indberetningens tal, ses det, at billederne også her bliver forskellige: For mig at se gik 4.816 børn, heraf 2.789 drenge og 2.127 piger i den offentlige skole, og 6.115 børn, heraf 2.140 drenge og 3.975 piger i den private skole, mens 3.373 blev hjemmeundervist og knap 500 ingen undervisning fik [15] (de to sidste tal er ikke kønsopdelt ved kilden).

Min konklusion vil altså være, at en smule mere end en tredjedel af alle skolepligtige børn gik i den offentlige skole, mens lidt under halvdelen gik i den private og noget under en tredjedel blev undervist hjemme. Der gik altså flere i privatskolen og langt færre blev undervist hjemme, end Hilden anslog. Men som vist kan man ikke regne med, at tallene er sikre, så resultatet afhænger af udregningsmetoderne. Og det er slet ikke til at vide, om pigerne skulle have udgjort flertallet af den lille tredjedel hjemmeunderviste børn. Men man kan ved en normativ slutning hævde, at det var sandsynligt at de fleste hjemmeunderviste børn var piger på grund af den stærkere tradition for at holde døtrene, snarere end sønnerne hjemme.

Hvad der dog er fælles for alle forskeres udregninger og derfor næppe til at tage fejl af, er fordelingen af drenge og piger i offentlige hhv. private skoler: lidt flere drenge end piger gik i den offentlige skole, mens langt flere piger end drenge gik i den private. Denne tendens holdt sig år-hundredet ud.

Statistikeren Cordt Trap har uvist af hvilken grund undladt at køns-differentiere sine udregninger fra 1844, da han udarbejdede en sammenligning af tallene fra 1844 med tallene fra 1899, for at sammenligne fordelingen af københavnske skolebørn på skoletyper [16]:

	1844	1899		
		drenge	piger	tilsammen
Højere skoler	1.421	4.146	2.582	6.728
Mellemskoler	6.115	1.753	3.248	5.001
Kommuneskoler	5.650	19.568	18.439	38.007
	13.186	25.467	24.269	49.739

Det, som han her kaldte „højere skoler“ var skoler, der gav ret til at holde almindelig forberedelseseksamen og studentereksamen. Det er præcis de samme tal, som før fra 1844. Blot slog han tallet fra de 4 drengerealskoler sammen med tallet fra de lærde skoler. Mellemskolerne kaldte han de skoler, der bortset fra drengerealskolerne, var private i 1844. Og kommuneskolerne var kirke-, sogne- og fattigskoler plus skolerne under sø- og landetatens myndighed.

Sammenligningen afslørede dels nogle gennemgribende forandringer i den københavnske skolestruktur i de forløbne 55 år. Dels viste den, at piger i mellemtiden havde fået adgang til det højere skolevæsen. Den procentvise fordeling, som Trap også udarbejdede, så sådan ud:

	1844	1899		
		drenge	piger	tilsammen
Højere skoler	10,8	8,3	5,2	13,5
Mellemskoler	46,4	3,5	6,6	10,1
Kommuneskoler	42,8	39,4	37,0	76,4
I alt	100,0	51,2	48,8	100,0

Den højere skoles elevantal steg således fra 10,8 til 13,5%. Men de 10,8% i

1844 var lutter drenge, hvorfor den højere pigeskoles elevantal steg fra 0 til 5,2%. Sammenlignet med det samlede antal kvindelige elever var procenttallet altså steget til 10,6. Over en tiendedel af de københavnske skolepiger gik da i 1899 i skoler med kompetencegivende eksamensmulighed. Både Trap og Kyrre & Langkilde tilskrev kvindebevægelsen og „den moderne Bevægelse for den kvindelige Slægts bedre Oplæring“ æren for denne udvikling [17].

Tilbage til privatskolerne, der var relevante for et billede på Natalie Zahles dannelsesmæssige baggrund. De underviste i 1844 altså knap halvdelen af det samlede elevantal i København i første halvdel af det 19. århundrede.

Skolelovene fra 1814 [18] havde indført tvungen undervisning for alle danske børn, piger og drenge i alderen fra 6 til 13 år. Lovene foreskrev undervisnings-, men ikke skolepligt, d.v.s. at børnene gerne måtte undervises hjemme. Det, at undervisningspligt således blev foreskrevet, var ikke det samme, som at staten havde overblik over eller med det samme fik kontrol med, om alle disse børn faktisk fik undervisning. Det, som blev den første egentlige, landsdækkende folkeskolelov var delt i 3 hoveddele: Een lov for landsbyskolen, een for købstadsskolen og eet reglement for Københavns skolevæsen.

Loven var et resultat af „Kommissionen for de danske Skolers bedre Indretning“'s arbejde, der havde strakt sig over 25 år fra 1789.

Jeg koncentrerer her min skitse om København.

I slutningen af det 18. århundrede omfattede det danske kongerige også Norge og hertugdømmerne i Slesvig-Holsten. Landet var som helhed et landbrugsland, mens København var centrum for landets oversøiske handel. Det er blevet hævdet, at dels den økonomiske optimisme i hovedstaden, dels oplysningstidens ideer og endelig inspirationen fra filantropisternes nye pædagogiske ideer om udfoldelse af det enkelte barns væsen og „medfødte ufordærvede Natur“ tilsammen dannede baggrund for, at forældre i stigende grad sendte deres børn i skole, og at den danske regering opmuntrede denne bevægelse for uddannelse ved at nedsætte skolekommissionen i 1789 [19]. Da kommissionens arbejde var tilendebragt 25 år senere, havde det optimistiske billede ændret sig på grund af de nationale katastrofer som slaget på Reden i 1801, Københavns bombardement 1807, statsbankerotten i 1813 og tabet af Norge i 1814. Som den amerikanske skandinavienforsker Carol Gold har formuleret det, syntes det ikke at være det bedste tidspunkt til „at prøve nye eksperimenter“ som det at introducere tvungen undervisning for alle

børn. Ikke desto mindre blev loven vedtaget. Men der eksisterede allerede en skolestruktur, om end den var kaotisk [20]. I København var der så specielle forhold, at hovedstaden fik sin egen lovgivning [21]. Den var tildels udformet på baggrund af de allerede eksisterende skole-strukturelle og sociale forhold.

Men det gjorde det alligevel ikke til nogen nem opgave at skabe et kommunalt skolevæsen i København, „fordi de sørgelige økonomiske Forhold og de Ulykker, der vare overgaaede Hovedstaden, gjorde stor Sparsomhed nødvendig“ [22], som Joakim Larsen konstaterede. Det har for eftertiden været vanskeligt at skabe sig et overblik over, hvordan skolevæsenet faktisk udviklede sig i løbet af de første 30 år fra lovens ikrafttræden, idet kilderne er meget ufuldstændige [23].

Det helt grundlæggende fælles for alle 3 skolelove fra 1814 var, at alle børn først og fremmest skulle lære deres katekismus og de tre grundfag regning, læsning og skrivning. Det første krav var naturligvis basalt i et lutheransk samfund, hvor børnene skulle forberedes til konfirmationen. Det andet var et udtryk for skolekommissionens erkendelse af, at udryddelse af analfabetismen var en god samfundsøkonomisk investering. Det, som adskilte den særlige københavnske skoleanordning fra de 2 andre skolelove, var for det første administrations- og tilsynssystemet. Her var en skoledirektion, hvis medlemmer udnævntes af kongen, og hvis store myndighed blev begrundet med „den københavnske Befolkningens Ulyst til at bøje sig for Skolens Autoritet“ [24]. Det var simpelt hen svært at få især arbejdernes og den laveste borgerstands børn fanget ind fra deres arbejde eller „Gadeløben“ og anbragt i skolerne. Under skoledirektionen stod sognekommisioner for hvert sogn eller menighed. De bestod af præster og borgere, der var valgt af direktionen og deres opgave var at holde et skarpt øje med overholdelse af undervisningspligten. Men som tidligere nævnt var kontrollen ikke effektiv. Først efter 1844 effektiviseredes systemet.

For det andet kunne der opkræves skolepenge.

For det tredje fik alle skoler 3 klasser. I de to første skulle børnene lære „de 4 Species“, altså religion, læsning, regning og skrivning, gives „nogen Kundskab om Naturen, Historien og Jordens Geografi“ og have øvelse i forskellige håndarbejder. Tredje og øverste klasse var frivillig, og her var de to køn adskilte:

Først her blev lovens forventninger til de to køns dannelse og deres fremtidige position i den samfundsmæssige arbejdsdeling explicit formuleret: Drengene skulle lære „det almenyttigste“ i regning, menne-

skekundskab, naturhistorie, geografi og historie, og i håndværksfag som geometri og tegning skulle de lære det, som var nyttigt ved brug og afbildning af redskaber og maskiner. Drengene burde i øvrigt lære det, der behøvedes af historie, forfatningslære og sang til at gøre dem vel-egnede til at „træde ind i Borgersamfundet“ og få kærlighed til konge og fædreland [25].

Med pigerne var det ganske anderledes. De skulle have øvet deres eftertanke, men især var det vigtigt for dem at få skærpet „den moralske Dømmekraft“. Det skulle ske gennem de kateketiske samtaler, hvor man skulle fremhæve de dele, der ikke nok kunne indprentes kvindekønnet fra ungdommen af, nemlig „streng Sædeligheds, Anstændigheds, Undseelses, Reenligheds, Huusligheds, Blidheds og Fredsommeligheds Værd“. De skulle lære at læse med god forstand uden at animeres til „overdreven Læselyst“. I regning og skrivning var det tilstrækkeligt, at de kunne skrive rigtigt og smukt i breve og operere med brøker og tal i husholdningen og bedømmelsen af priser. I geografi og naturhistorie var det nok at give døtrene så meget overblik over fædrelandets historie og begreb om naturen, at de ikke blev grebet af utidig frygt og overtro [26].

Ifølge Joakim Larsen var reglementets undervisningsplan præget af bl.a. Pestalozzis tanker, men „for den øverste Klasse blev der ligesom for Realskolerne i Købstæderne opstillet saa højt et Maal, at det slet ikke kunde naaes“ [27]. Selv om dette mål ikke blev nået i det forhåndenværende skolesystem, og selv om skolegang på dette 3. trin ikke var tvungen, udtrykte disse curricula lovgivernes forventninger til og håbede idealer om døtrenes dannelse. I en tankevækkende forskningsrapport, der bygger på kilder som håndbøger for piger, pigeskoleprogrammer, skolelovgivningens tekster og endelig tekstanalyser af de basale og mest udbredte ABC-læsebøger, har Carol Gold argumenteret for, at der over ca. 150 år fra begyndelsen af det 18. århundrede til slutningen af det 19. århundrede skete et omsving i samfundets, nærmere bestemt den borgerlige offentligheds forventninger til kvinders dannelse og sande roller. Og hun har konkluderet, at opfattelsen af „true womanhood“, d.v.s. sand kvindelig dannelse, hvis fire kardinaldyder var „piety, purity, submissiveness og domesticity“, d.v.s. fromhed, renhed, underdanighed og huslighed var historisk nært knyttet til det 19. århundredes vestlige samfund [28]. Det var et klassefænomen, der gjaldt inden for borger-skabet.

Ud fra denne tankegang har Gold ikke fundet det overraskende, at ønskerne om „sand kvindelig dannelse“ først kom til udtryk i curriculum

for den øverste tredje pigeklasse i hovedstadens skoler. Da disse ønsker først og fremmest var borgerskabets klasseønsker, slog de ikke rod i den brede befolkning, selv om de var formuleret for folkeskolen:

„As schooling at this level was no longer compulsory, these girls would be from families not only able, but also willing, to pay for their daughters' education. There was a small, but very affluent, commercial class, located most in Copenhagen. Actually, these girls probably attended the private girls schools which were established about this time (...), but the plan set up by the commission members for public schools reflects their ideas on what these girls were to be taught – even if the schools were never actually established“ [29].

Ingen har endnu dokumenteret, om eller i hvilken grad døtrene internaliserede lovgivernes idealer.

Fra og med 1844 gennemgik det københavnske skolevæsen en gennemgribende renovering, hvilket udgivelsen af de førømtalte årlige beretninger var et udtryk for. Den sagkyndige V.A. Borgen [30] blev udnævnt til byens første skoledirektør, og nu kom der gang i reformerne. Det offentlige skolevæsen blev ordnet i fri- og betalingskoler, men reformerne fik ifølge Joakim Larsen ikke større direkte indflydelse på de private skoler. Det gjorde de imidlertid indirekte gennem konkurrencen [31]. Tendensen over de efterfølgende ca. 40 år var, at antallet af private skoler faldt, mens modsat antallet af elever i de private skoler steg. Det kunne tyde på, at mindre private skoler med dårlige lærerkræfter blev nedlagt til fordel for udbygningen af (større) private skoler med bedre lærerkræfter:

Registrerede private skoler og deres elevantal i hovedstaden [32]:

	Private skoler	elevantal
1844	143	4.783
1852	124	4.438
1859	96	4.550
1868	124	6.202

Af disse registrerede Joakim Larsen især en stigning i antallet i pigeskoler: Af de 124 var 4/5 pigeskoler i 1868. Under den generelle forbedring af skolerne i midten af det 19. århundrede, holdt tendensen til, at døtrene søgte privatskolerne, mens sønnerne søgte de offentlige skoler, sig således konstant.

Een af forklaringerne kunne være, at de offentlige skoler netop kun tilbød døtrene en mere begrænset kundskabserhvervelse end den, de

tilbød sønnerne, hvis de gik videre ud over den basale undervisning i religion, læsning, skrivning og regning i de første klasser. Set fra den synsvinkel skulle forældrene, som generelt må formodes at have bestemt over døtrenes løbebane, have ønsket at udvide døtrenes fagkreds og dygtiggøre dem tendentielt på linie med sønnerne. Forklaringen kunne med andre ord være, at forældrene skulle have fremmet en emancipatorisk interesse på døtrenes vegne og dette på et tidspunkt, hvor man endnu ikke havde sat det, som man normalt forstod ved emancipation på dagsordenen. Borgere som embedsmænd, akademikere, militærpersoner, præster og købmænd satte måske netop deres kvindelige afkom i skoler, der kunne dygtiggøre dem til deres forventede familie- og samfundsposition som husmødre. Det synes under overgangen fra oplysningstiden til romantikken at have været udtryk for en progressiv indstilling, hvis Golds teori holder. Borgerskabet plejede naturligvis sine egne interesser – også på døtrenes vegne. Spørgsmålet her er blot, hvilke interesser der stod på spil om døtrenes dannelse?

Det ville være helt uoverkommeligt inden for denne afhandlings rammer at besvare spørgsmålet generelt. Dertil er området endnu alt for udforsket. I stedet kan blikket rettes mod „Døtreskolen af 1791“, som jo netop var Natalie Zahles barndoms skole, og som vi ved blev kaldt „een af de bedste“. Men forinden kan jeg konstatere, at staten kun interesserede sig præskriptivt for døtrenes dannelse ud over den skolepligtige alder og da kun i den tredje pige klasse. Man ved ikke, i hvilket omfang denne undervisning overhovedet blev sat i gang. Real- og latinskoler med kompetencegivende eksaminer var forbeholdt drenge, og ingen satte endnu for alvor spørgsmålstegn ved den orden, at døtrene blev i hjemmene, uanset om de ville det eller ej, og uanset om de blev gift eller ej. Den kønsopdelte arbejdsdeling var nærmest total inden for de borgerlige familiers rammer, idet det efterhånden blev opfattet som givet af Gud og Naturen, at hvert køn indtog sin plads i borgerskabets indbyrdes arbejdsdeling, kvinderne som bestyrere af hjemmenes økonomi og mændene som hjemmenes forsørgere og samfundets bestyrere. Dette var ikke udelukkende udtryk for en patriarkalsk social struktur, men lige så meget et tegn på, at enevælden sang på sit sidste vers. Den liberalistiske stat og den borgerlige offentlighed, der var båret af det akademiske embedsborgerskab i disse år koncentrerede nemlig ganske og udelukkende de emancipatoriske initiativer om den politisk-ideologiske kamp for den konstitutionelle forfatning [33], og i denne kamp var det kvindelige køn, uanset klassetilhørsforhold, helt fraværende.

Lige så lidt staten i form af lovgivning eller etablering af lige undervisningsvilkår for unge mennesker af begge køn interesserede sig for døtrenes dannelse, lige så lidt modsatte den sig, at private enkeltpersoner eller selskaber tog initiativer til at åbne skoler. Både H.P. Langkilde og C. Gold har med mange års mellemrum gennemgået det meget omfangsrige materiale, bl.a. ansøgninger om bevillinger til at åbne skoler, som findes i Københavns Stadsarkiv. Deres forskning peger på et opgør med den Nielsen-Heibergske fortolkning af pigeskolens bestyrerinder og undervisning. For det første at mange enlige, ugifte og fraskilte kvinder og enker søgte bevilling af økonomiske grunde, hvilket med andre ord vil sige, at hvor det var fædre, der havde taget initiativet til at starte private døtre- og pigeskoler, var det i mange tilfælde mødre, der fortsatte arbejdet – ikke så meget af idealistiske grunde som af simpel nød. For det andet at de kvinder, der opnåede bevilling, slet ikke var så ukyndige endda. Som Langkilde forsigtigt formulerede det: „En Gennemgang af det meget omfangsrige Materiale vedrørende Datidens københavnske Skoler, som findes i Stadsarkivet, har givet mig den Overbevisning, at længst afdøde Fru Bittermandel og det, hun repræsenterer, har Krav, ikke blot på den Skånsomhed, som Tanken om eget Eftermæle må mane Skolefolk til at vise over for deres Forgængere, men måske endog på en vis Oprejnsning“ [34].

Døtreskolen af 1791

Generelt var ideerne til at starte nye skoler og dannelsesinstitutter for det moderne borgerskabs døtre spiret frem under oplysningstiden i sidste del af det 18. årh., inspireret af filantropisternes nye pædagogiske filosofi og reformtanker. Sådan har man hidtil forklaret disse initiativer, som så dagens lys i slutningen af 1780'erne [35].

Også her har C. Gold revideret teorierne ved ny forskning, der hviler på samtidige kilder: Hun analyserede fortegnelsen over dem, der havde søgt skolebevilling, ligesom hun granskede skolestifternes egne planer og indvielsestaler [36].

Den ældste private pigeskole blev oprettet af J.C. Tode i 1787. Han kaldte den Døttreskolen af 1787. Han fandt det vigtigt at lave skole for middelstandens døtre, „fordi vi holder for, at dette Køn allermindst bør tilsidesættes, naar man ved Skoleindretninger vil arbeide til Fædrelandets sande Lyksalighed. Den sande offentlige Lyksalighed beroer fornemme-

ligen paa det Huuslige“ [37]. Han opfattede altså klart voksne kvinder som aktive parter i familien og deres virke her som en national indsats. Men der var grænser for, hvor langt han ville gå. Som svar på en henvendelse fra en gruppe forældre i 1791 ytrede et medlem af Døttreskolen af 1787's direktion offentligt, at det var „en Skam for et Fruentimmer, naar hendes Kundskaber og Forstand med Geografi og Historie mere end sædvanligt blive udvidede og dannede“. Da en gruppe forældre til elever samme sted klagede til C.F. Tode, men blev afvist, trak de 25 af deres døtre ud og lavede deres eget selskab, som startede „Døttreskolen af 1791“. Uvist hvor længe skal Todes Døttreskole være fortsat under ledelse af Madam Brandahl [38].

Døttreskolen af 1791 kørte nu videre under forældrenes egen ledelse, og levede længe nok til at opleve sit eget 100-årsjubilæum i 1891 [39]. Den var i den tidlige periode før 1850 i øvrigt kendt for at have en af de mest avancerede læseplaner af de døttreskoler, der siden blev startet i byen [40]. Standardfagene var fransk, tysk, læsning, skrivning, regning, religion, moral, historie, geografi og naturhistorie, tegning, dans, huslige arbejder som husholdning, madlavning, håndarbejde, frisering og livsvisdom! Fag som dansk og læsning stod ikke på læseplanen. De forudsattes simpelt hen kendt, inden døtrene blev sendt i skole. C. Gold har sammenlignet dette curriculum, der bestod af 11 fag, med curricula fra omkring et dusin andre skoler, der havde de samme fagtyper og ikke flere i antal. Hendes konklusion er, at påstanden om, at døtrene undervistes overfladisk og dårligt i op til 20 forskellige fag, er en myte [41]. Man dog tage det forbehold, at timetal, pædagogisk metode og litteraturlister stadig er ukendte faktorer.

Det kunne se ud, som om forældrene ønskede en relativt grundig undervisning og dannelse for deres døtre, og lærerne indprentedes, at de „ikke kun skulle viderebringe Oplysninger, men ogsaa moralsk Dannelses“. Målgruppen for Døttreskolen af 1791 var eksplicit den „dannede Middelstand“ [42]. Et nyt dannelsesbegreb, der så døtrene og de voksne kvinder som en aktiv part i varetagelsen af familiernes, statens og fædrelandets velfærd, var ved at tage form.

Som en klassemæssig afgrænsning til døttreskolerne stiftedes velgørenhedsskolerne [43]. Den første af slagsen for unge piger, nemlig „Det Søsterlige Velgjørenheds Selskabs Skole“, oprettedes også i 1791 af E. Balling. Her lå vægten især i de ældste klasser ikke så meget på de „videnskabelige“ fag som på koge-, bage-, sylteøvelser og alle hånde fin vask. Man koncentrerede elevernes karakteropdragelse om dyderne „Ly-

dighed, Høflighed, Tjenstvillighed (...), Taknemmelighed, Gudfrygtighed, Ærbødighed“ [44]. Velgørenhedsskolen sås således som skole for den fattigere middelstands døtre, der skulle forberedes på at tjene deres eget brød.

Besvaret på baggrund af materialet om Døtreskolen af 1791, kunne en konklusion på spørgsmålet om, hvorfor døtrene i højere grad end sønnerne blev sat i private skoler da være, at den forældregeneration, der stod bag skolen, syntes at have vurderet deres døtre som en aktiv del af familien og som en samfundsmæssig ressource, der havde værdi for staten, ægtemændene og hjemmets økonomi, og som derfor burde uddannes og opdrages med dette for øje. Døtrenes roller som fremtidige mødre gjordes der mindre eller slet intet ud af. Der lå altså hos disse forældre en interesse for at give døtrene en fagligt bredere skolegang, end den, der var tilkommet de hjemmeunderviste døtre, uden at der dog overhovedet var tale om, at sønner og døtre skulle skaffes lige muligheder. Dét ser jeg som en del af forklaringen på den relativt større søgning af piger til privatskolerne end til de offentlige skoler. Man kan da sige, at den 3. øverste pigeklasse i den offentlige skole, som blev et muligt alternativ efter 1814, i det lys ikke var tiltrækkende for borgerskabets døtre, hvad enten det var fattige embedsmænds eller rige købmænds døtre. Den sigtede jo på en begrænsning af døtrenes faglige dannelse, mens den private sigtede på en udvidelse af det faglige perspektiv. Stadig må der tages det forbehold, at dét forældrenes ønske om udvidelse af fagligheden, som lå i deres klage og udbrud fra Døtreskolen i 1791, ikke har noget kildemæssigt sidestykke i eksempler fra den offentlige skole. Vi ved med andre ord ikke noget om forældrenes faktiske opfattelse af undervisning og fagudbud i den offentlige skole. Måske kan man slet ikke tale om en samlet forkærlighed for den ene eller den anden linie i forældrenes opfattelse på dette tidspunkt. Men hvis tendensen til værdiggørelse af de døtre, som blev sendt i de private skoler, holder, kunne man måske tolke den som et forstadium til Den store Emancipationsbevægelse i sidste del af det 19. århundrede?

Og videre: Hvis dette var tilfældet, foregik der for døtrenes og de voksne kvinders vedkommende en paradoksalt bevægelse gennem århundredet, nemlig fra borgerskabets puffen til sine døtre for at gøre dem til aktive kulturbærere i en af århundredets mest fundamentale institutioner, nemlig familien, til, at døtrene og kvinderne senere selv oplevede denne kulturposition som værdige husmødre som en spændetrøje. Eller udtrykt på en anden måde: Da drømmen om oplyste husmødre og

hustruer imidlertid først var søsat i en større social sammenhæng, kunne den ikke standses. Døtrene og de voksne kvinder kom til at tørste efter mere kundskab. Den proces tog flere generationer og kulminerede, da en større, social gruppe fik mod og erfaring til og økonomisk behov for selv at forlange mere. Men det skete ikke før efter 1850 og havde rødder i en langt mere kompliceret historisk udvikling.

Før den tid var der således en modsætning mellem ideologi og virkelighed, mellem normative forestillinger om, at døtre og kvinder naturligt og gudsvelsignet hørte hjemme inde i husene og familierne på den ene side, og på den anden side sociale erfaringer, der udvidede deres åndelige horisont og skærpede deres intellektuelle nysgerrighed: For det første var det i sig selv et brud på en hverdagstradition, at borgernes døtre skulle ud af hjemmene og hen på skoler for at undervises. For det andet var stemningen, som Mette Winge har beskrevet det, gunstig for kvinder lige efter den franske revolution i 1789. „Men vinden vendte hurtigt. Årsagen hertil må antagelig søges i den række kriser, som det danske samfund kom ud for i 1800-tallets første tredive år. Napoleonskrigene, statsbankerotten i 1813, tabet af Norge i 1814 og kornkrisen i 1820'erne, som varede ved til ind i 1830'erne, bevirkede, at en række påbegyndte udviklinger gik i stå, – også den spirende kvindeemancipation“ [45].

Disse sociale erfaringer bidrog til at skabe en kulturel og social spænding, som vi kan aflæse i kontrasten mellem det dannelsesperspektiv for døtrene, som udtryktes i læseplaner og den voksende skolesøgning på den ene side og den stærke begrænsning i de voksne døtres reelle sociale muligheder på den anden side: enten blev de gift, eller de levede som ugifte, enker eller fraskilte under meget små økonomiske vilkår som selvlærte skoleholdere af småbitte privatskoler [46]. Det var kun et fåtal, der kunne blive bestyrerinder af de bedste, største og mest ansete døtreskoler eller institutter i byen. Det ville være et oplagt emne for ny forskning at undersøge, hvordan døtrene selv oplevede denne spænding, for det ved vi endnu intet generelt om. Her har jeg blot nævnt et eksempel, nemlig Anna Nielsen, der hed Brenøe som barn. Hun gik i det institut, som Natalie Zahle også kunnet være landet i. De to's skoleerfaringer fra henholdsvis Madam Lindes Institut og Døtreskolen af 1791 afveg radikalt fra hinanden.

Konkluderende forstår jeg Anna Niensens, J.L. Heibergs og dermed måske den stærkest opinionsdannende del af hovedstadens kulturelt toneangivende kredses strenge fordømmelse og latterliggørelse af døtre- og pigeskolerne som en bevidst kulturpolitisk reaktion på den ovenfor

beskrevne tendens til, at døtrene overhovedet blev sendt ud af hjemmene og i skole og opfattedes som aktive samfundsressourcer. Grundprincippet i deres overbevisning var, at den lille pige burde gemmes i sin moders kommodeskuffe, indtil hun skulle giftes. De mente, at de få individuelle naturtalenter, der fandtes blandt piger, nok skulle blomstre, såfremt de havde evnerne i sig. Derfor var det ikke nødvendigt at sætte dem på skolebænken. Ida Falbe-Hansen harcelerede i sin historieskrivning over den Heibergske æstetiske moral og forsøgte at forklare den med, at hverken hans moder, Thomasine Gyllembourg eller hans hustru, Johanne Luise Heiberg nogen sinde havde gået i skole, og at disse damer for ham stod som „Kvindeidealets Legemliggørelse“ [47].

Mere end tredive år efter, at J.L. Heiberg udgav sit stykke, „Aprilsnarrene“, skulle Johanne Luise Heiberg selv barsle med et offentligt angreb på pigeskolerne og blive imødegået af – Natalie Zahle.

Døtrene og dannelsen

Som det måtte være fremgået, kan man ikke tale om et entydigt og specifikt dannelsesideal for døtrene i denne periode. Der er stærkt modsatrettede tendenser. Begrebet dannelse var et produkt af det 19. århundrede og knyttede sig til en abstrakt norm for fremadskridende, menneskelig kultiverethed. Men begrebet blev også brugt kønsspecifikt i forbindelse med de rettesnore, man lagde ud for døtrenes opvækst og opdragelse, og med de forbilleder, man opererede med under talen om de kvindelige borgeres placering i samfundet. Begrebet dannelse er på den måde et historisk begreb, som jeg har brugt som arbejdsredskab i afhandlingen. Jeg vil derfor søge at præcisere, hvorfor og hvordan det har været et gavnligt værktøj til at begribe indholdet af den opdragelse og undervisning, som Natalie Zahle og hendes generation formidlede.

Fra både historikers og litteraters side er det blevet hævdet, at det historiske begreb dannelse er blevet voldsomt devalueret og gjort indholdsløst i det 20. århundrede. Historikeren Vagn Skovgaard-Petersen kunne i sin skole-historiske afhandling fra 1976, „Dannelse og Demokrati“, ikke komme nærmere en definition end en bemærkning om, at begrebet for nogle „rummede en ægte forestilling om, at dannelse skulle skabe fællesskab og ikke markere skel. Ordet blev dog svækket af slid og for lidt præcision ...“ [48]. Det var jo en noget tynd definition i en undersøgelse med en så central placering af begrebet i afhandlingens titel.

Seks år tidligere var en række pædagoger og akademikere gået mere direkte løs på problemet med debatbogen „Dannelse Uddannelse. Et debatoplæg“. Det kom der en række overvejelser om dannelsens historiske udvikling og mulige aktuelle omdefinering ud af, men ikke nogen egentlig begrebsafklaring [49].

I forbindelse med en diskussion om poesiers dannende indflydelse, mente litteraturhistorikeren Sven Møller Kristensen i sit værk fra 1940'erne om digteren og samfundet, at begrebet dannelse, det tyske „Bildung“, var beslægtet med den forædling af mennesket, som det 18. århundredes digtere talte om, men som dog hørte det 19. århundrede til og her blev fortolket som „den proces, der (foregik) i den enkelte personlighed ved en indre vækst og modning, ikke ved belæring og ydre påvirkning“ [50]. De (især) romantiske digtere fortolkede begrebet som betegnende for en indre, individuel vækst, altså som en proces. Det var ikke kun digterne, der havde den opfattelse. Også pædagogerne opererede med dannelsen som en proces. Athalia Schwartz beskrev det i forordet til sin „Haandbog i Underviisningskunsten for unge Lærere og Lærereinder“ (1850) som en fremadskriden, der var universelt menneskelig mulig. Året efter hævdede hun, at sand dannelse kunne føre til emancipation. Den udviklede sig indefra, fra det enkelte menneskes arbejdet med sig selv [51]. Herbert Spencer løftede denne individuelle dannelsesproces op til en samfundsmæssig udvikling, idet han mente, at menneskeslægtens erfaringer nedfældedes i generation efter generation og blev til en del af den kollektive dannelse [52].

I skolehistorikeren Joakim Larsens fortolkning af dannelsen var 1814-almueskolelovens hensigter, at børnene ikke blot skulle „vejledes til Kundskaber og Færdigheder, men tillige dannes til gode Mennesker og nyttige Borgere“ [53]. Han fortolkede her begrebet som noget, der betegnede en pædagogisk påvirket, social udvikling af en gruppe borgere, altså som en menneskeligt påvirket, kollektiv proces.

I Ordbog over det danske Sprog (1921) tolkedes begrebet groft sagt i flere betydninger: Det kunne helt elementært betyde opdragelse i betydningen uddannelse og udvikling. Det kunne også dække en helhed af dels kundskabstilegnelsen, dels en åndelig eller etisk udvikling i almindelighed, dels udviklingen af det ydre væsen. Endelig kunne det betyde oplysthed i forbindelse med en udviklet personlighed og en kultiveret optræden [54]. Her betegnede begrebet i en henseende en proces og i en anden processens resultat [55]. I begge tilfælde dækkede ordbogens betydning den individuelle dannelse.

Går vi over til, hvad der er skrevet om den kønsspecifikke dannelse i perioden, behandlede Mette Winge i sin bog om de præskriptive skrifter for pigers opdragelse nogle af synspunkterne. De fleste mente, at døtrene skulle have ret til åndelig udvikling eller personlighedsudvikling på linie med sønnerne. Men der skulle være forskel, og man talte om „quindelig Dannelse“ som noget specielt. Og hun citerede Fr. Olsen, der i en artikel i Dansk Folkeblad fra 1837 om sprogundervisningen i pigeskolerne understregede, at pigen skulle forædles, men ikke uddannes. Kundskabserhvervelsen kunne „kun være beregnet paa at forskjønne hendes Liv“, mens dannelsen bestod i „Eftertankens Opvækthed, Forstandens Skærpelse og Smagens og Følelsers Forædling“. Den ægte kvindelige dannelse, der ikke tog noget af det „sande Quindelige“ bort, men tvært imod fremhævede og forædlede det, skulle da vise sig „i en forhøiet Beskedenhed, Fordringsløshed og jomfruelig Tilbageholdenhed“ [56].

Her havde dannelse altså ikke noget at gøre med at blive undervist i kundskaber, men derimod med en indre, individuel forædling, en proces, der var strengt kønsspecifik.

Et andet synspunkt var N.F.S. Grundtvigs. Han hævdede i 1850 i „Danskeren“ kvinders ret til en selvstændig åndelig udvikling, men på den anden side betragtede han moderligheden som kvindens egentlige væsen og „Mandens til al god Ordens Haandhævelse nødvendige Herredømme over Kvinden“. Hans ideal var den „søde, hjertelige, moderlige Pige, vort Fædreland, Modersmaal og Vennelag inderlig hengivne Dannekvinde“ [57]. Her kunne dannelsen udmærket omfatte tilegnelse af kundskaber, men den var strengt kønsspecifik og udtryk for en indre tilstand, der var socialt defineret som underordnet. Underdanigheden blev dog opfattet som et værdighedstegn.

Denne sociale ulighed og magtforholdet mellem kønnene qua deres placering, blev ikke opfattet som et problem, men som en naturlig, hierarkisk orden at orientere sig indenfor. At sætte eller ønske sig uden for denne orden var netop et tegn på manglende dannelse. Begrebet dannelse bestod kun i kraft af sin modsætning: den manglende dannelse, den rå ukultiverethed. Ligesom begrebet kvindelig dannelse kun bestod i kraft af modsætningen til den mandlige dannelse.

Til forskel fra Vagn Skovgaard-Petersen mener jeg da, at dannelsesbegrebets historiske funktion i det 19. århundrede ikke var at skabe fællesskab, men derimod var at markere skel imellem personligheder, klasser og køn. Fællesskabet kunne kun bestå „de dannede“ imellem. I digternes pen var begrebet eksklusivt for de få, der kunne modnes ved egen, indre

kraft. I pædagogernes pen dækkede begrebet en samfundsnyttig og social proces – en udvikling af større grupper, der skete under kyndig, pædagogisk vejledning. I Leksikonnet var begrebet en samlebetegnelse for lidt af hvert, men mest et abstrakt udtryk for personlig kultiverthed. De Folkelige Meningsdannere var uanset køn og mindre uoverensstemmelser enige om, at dannelsesbegrebet var kønsspecifikt: kvinder var og burde være anderledes end mænd. I sin definition inddrog Grundtvig „moderligheden“ som et af de væsentligste elementer i det kvindelige dannelsesbegreb.

Dette fokus på moderligheden var udtryk for en holdningsmæssig ændring i tiden op til 1850. Den mentalt-kulturelle analogisering af det kvindelige med det moderlige bed sig fast og fik en voldsom normativ betydning for borgerskabets kvinder i resten af århundredet. Som vi så, havde de private pigeskoler koncentreret sig om elevernes faglige undervisning og sociale opdragelse til husmødre, uden at gøre noget videre ud af deres fremtid som mødre. Opfattelsen af den sande kvindelighed, der var et generelt vestligt fænomen i det 19. århundrede, slog således først for alvor igennem i den borgerlige, danske offentlighed midt i århundredet: renhed, fromhed, underdanighed, huslighed og moderlighed udtrykte nu kernen af det, som man kaldte den sande kvindelige dannelse. Som C. Gold påpegede det, har ingen endnu givet en tilfredsstillende forklaring på det fælles, samtidige mønster i historisk ellers meget forskellige nationer i den vestlige verden. Kvindehistorikeren Bente Rosenbeck har forsøgt sig med en af de mulige forklaringer: „Moderskabet blev ideologisk og politisk gjort til kvindens primære og naturlige livsopgave. Dette hang også sammen med, at kvinder fra slutningen af forrige århundrede blev marginaliseret i forhold til samfundets produktive aktiviteter. Betonningen af moderskabsfunktionerne kom til at træde i stedet for de indskrænkninger, der var sket i kvinders funktions- og arbejdsområder. Moderskabs- og husmorfunktionerne kom rent faktisk til at dominere mange bykvinders liv. Fra slutningen af forrige århundrede og fremefter skete der en forskydning fra kvindelighed til moderlighed. Kvinden blev først og fremmest mor“ [58].

Hvad der end var årsagerne, blev begrebet (kvindelig) dannelse et mentalt redskab for nogle befolkningsgrupper til at markere klasse- og kønsmæssige skel over for andre befolkningsgrupper.

Når jeg har fundet begrebet anvendeligt som arbejdsredskab, er det netop, fordi det knytter sig til den historiske tid, som min undersøgelse udfolder sig i. Begrebet socialisation og nyere socialisationsteorier, som

nogen kunne hævde var bedre til at fange de samfundsmæssige sammenhænge, som døtrene var en del af under opdragelse og opvækst, har jeg ikke fundet relevant at bruge her, fordi jeg udelukkende har analyseret det skolemæssige kontra det normative univers, som de befandt sig i [59].

Begrebet dannelse har derimod været anvendeligt her som udtryk for den grundtanke, at døtrene ikke blev født som døtre, men blev gjort til det som følge af en dannelsesproces [60]. Denne proces omfattede det arbejde og de divergerende idealforestillinger, der fra forskellige pædagogiske sider herskede med det formål at gøre døtrene til sociale borgere med en (kønsbestemt) placering i samfundet som formål. Jeg bruger altså begrebet som dækkende både for pædagogernes realiserede undervisning og karakteropdragelse og for de samfundsmæssigt prækriptive normer for, hvad der var rigtigt og forkert for de unge kvinders personlige karakterdannelse og for, hvilken plads de skulle indtage i samfundet. Hvor det forekommer væsentligt i afhandlingen at understrege, at hovedpersonerne forestillede sig dannelsen som en uadskillelig enhed af opdragelse og undervisning, vil jeg bruge udtrykket (ud)dannelse.

Dannelsen foregik naturligvis flere steder end i skolen og i den offentlige opdragelsesdebat, nemlig i hjemmene og gennem det sociale liv mellem andre mennesker, i kirken og det religiøse liv og igennem litteraturlæsning [61]. Af hensyn til afgrænsningen har jeg ikke inddraget disse områder her.

Jeg forsøger med andre ord at se, hvordan opfattelsen af den kvindelige dannelse var en del af samfundets værdi- og kundskabssystem. Hvordan begrebet blev til, formedes og forandredes gennem det 19. århundrede, og hvordan det bidrog til at legitimere (ændringer i) bestemte klasse- og kønspositioner. Det forhold, at der var een strømning, der hævdede, at døtrene ikke skulle sendes i skole over for en anden strømning, der faktisk sendte deres døtre i skole, peger på modsætninger i periodens opfattelser af døtrenes dannelse. Forskningsperspektivet i at anvende begrebet dannelse er altså kulturvidenskabeligt og ikke psykologisk [62].

Dette er samtidig en understregning af, at Natalie Zahles dannelsesbegreb, som hun udviklede i sin sene ungdom, og som præsenteres senere, blev til i dialog med det samfund, den tid og det miljø, som hun var en del af.

At vække lysten til at lære 1837-1851

Natalie Zahle betegnede selv sin barndoms gang på Døtreskolen af 1791 som „mærkelig“, især dét, at hun skulle lære flere sprog på een gang, gjorde et uudsletteligt indtryk på hende [1].

„Overdreven Overbærenhed og overordentlig Strengthed“

Men ellers hævdede hun som allerede vist, at det var indtrykkene fra barndomshjemmene, der havde dannet grundpillerne i hendes pædagogiske tankegang [2]. Efter forældrenes død boede hun først et par år hos bedsteforældrene, hvis „overdrevene Overbærenhed“ [3] gjorde hende godt. Men da bedstemoderen døde, måtte hun anbringes et andet sted, selv om hun bevarede en nær og kærlig kontakt til bedstefaderen til hans død i 1844, hvilket ses af hendes breve til broderen.

Som 12-årig blev hun da optaget i et tredje hjem hos fysiologen og zoologen, professor D.F. Eschricht og hans tyske hustru Mariane [4]. Han var en travl, men „ejegod, elskværdig“ og inspirerende mand, som tog den unge pige med til sine foredrag, hvor hun fik vakt sansen for ordets magt [5]. Men hustruen var „overordentlig“ streng. Natalie Zahle mente om hendes pædagogik, at den var „noget blot udvortes, Regler, Hoved- og Biregler, som (skulle) følges i det daglige Liv“. Den var „Mekanik“ [6], og hun trivedes ikke i hjemmet: „Var jeg til Dels bleven forkælet hos mine Bedsteforældre, mødte jeg nu en Strengthed, som forknyttede mig, og havde jeg ikke haft min stærke, levende Fantasi, som foregølede mig tusinde Goder, som jeg aldrig opnaede, og havde der ikke til Grund i mig ligget saa ukuelig en Livskraft, saa tror jeg, min

Livsglæde havde taget Skade“. Strengheden gjorde hende „tavs og utilgængelig, tung og frygtsom, stundom sløv“ [7]. Det gjorde ikke situationen bedre, at al tale i hjemmet skulle foregå på tysk. Dette strenghedens indtryk har vi kun fra hendes erindringer – det har ikke kunnet bekræftes af andet samtidigt materiale. I erindringens tilbageblik tegnede hun et billede af sig selv som den i tavshed ensomt lidende unge pige. Hun havde åbenbart glemt, at hun i hvert fald havde en fortrolig, som hun de 2-3 år, hun boede hos Eschrichts fortsat delte sine trængsler med, nemlig broderen: „Denne Aften er jeg alene hjemme, og vil derfor skrive dig til, da jeg redt godt veed at du ikke forsvorer et hjerteligt Brev fra Din, ligesom Du, blandt Fremmede henkastede Søster. Ingen Sinde vil de uforlignelige Forældre som vi Stakler tabte nogen Tid kunde erstattes mig, og dybt føler jeg, rigtigt med bedrøvet Sind, at min Taknemmelighed aldrig vil kunne udfolde sig til den rigtige, sande beregtigte Kjærlighed, til mine (...) Velgjørere. O, stakkels Christian, heller ikke Du har nogen rigtig, sand Ven, jeg mener en saadan, der nærmer sig dig med Kjærlighed at hengive dig til, og hvi ofte trænger Du til en saadan. Men med Guds Hjælp, vil engang den Tid komme hvor vi vilde gjensees med dyrebare Fader og den Kjærlige Moder, som jeg skylder saa meget. Giv Gud, den ikke vil være langt borte“ [8]. „Det er ikke godt at blive kastet om blandt Fremmede, ikke godt at flyve fra Reden, som en Bolt, ikke godt at frygte den man skulde elske, men antag det er vor Skebne. I Breve siger Du, at jeg er meget lykkeligere end Du, saa har Du ei en (smule) Ret; men Du kan troe, jeg har det meget strengt og lykkelig er jeg stadig ikke. Nu: Gid Du maa være saa lykkelig som din Kjærlighed, Omhu og Flid fortjener. Jeg vil dog haabe, at vi lever godt, det vil da sige, saa godt som muligt. Naar du vilde gjøre mig en stor Glæde, saa var det at skrive mig til her“ [9].

Det gjorde han også. Han rejste også fra Herlufsholm til København til hendes konfirmation søndag den 2. oktober 1840 efter, at hun havde tryglet ham om det, sendt penge til rejsen og bedt ham så inderligt om at være der til at velsigne og omfavne hende i forældrenes sted. Ja, hvis han ikke kom, ville det være en „Ikke-Opfyldelse“ af hendes ønske, der ville blive hende „det bittreste Minde“ [10].

Da Peter Christian var blevet 17 år synes det ikke længere at have interesseret ham at skrive til sin bedrøvede lillesøster, og hun blev forbitret på ham, selv om hun forsøgte at kæmpe imod:

„Det lader virkelig til, at siden Bedstefader er kommen bort, ingen af min

Familie mere bryder sig om (mig) tilgiv, kjære Christian hvis jeg er gaet for vidt i min Giftighed. (...) saa inderlig knytter (jeg) mig til Gud og min Frelser. Han give mig Kraft og min Frimodighed ved jeg (at jeg) endnu besidder! Men hvor ene staar jeg ikke paa denne Vei. Moder, Fader! De hvile i Gravene – nei i Himlen, haaber jeg, at de maaske vilde bede for mig. O, bed ogsaa Du, Christian! – Jeg trænger i denne Tid mere end nogensinde til Forbøn. – Heller ikke Du er her. Lang, lang Tid vil gaa inden vi ses igjen. Ja, den vil blive dobbelt saa lang som den i Virkeligheden er“ [11].

På det tidspunkt vidste Natalie Zahle ikke, at de to søskende skulle blive voksne, før de igen fik kontakt med hinanden. I sine erindringer brugte hun erfaringerne fra Eschricht-tiden som dokumentation for, at hun var blevet „aarvaagen i (sin) Virksomhed for de forladte og ensomme“ [12]. Efter sin konfirmation blev hun imidlertid gode venner med Mariane Eschricht, som gennem årene ligefrem blev hende en sand veninde.

Som helhed introducerede hun med sin analyse af erindringerne fra de tre barndomshjem de dyder, som hun som voksen, erfaren skolebestyrerinde på modsætningsfuld vis hæftede på sit eget livsværk, nemlig alvor, flid, hæderlighed, overbærenhed og stregthed.

Skoleerfaringer

Det var nu ikke blot hendes ukuelige livskraft, der holdt humøret oppe hos hende, mens hun boede hos Eschrichts. Så ensom var hun nemlig heller ikke. Hendes daglige skolegang var en lise for hendes sindstemning. Hér gjorde hun lykke, både blandt foresatte og kammerater, og det lå hende ikke fjernt at tage revanche for hjemmelivets plagsomheder. Hun slog sig løs og måtte selvfølgelig også af og til stå til regnskab for unoder og næsvigheder over for bestyrerinden frk. Mammen [13]. Hun kunne godt lide tonen i Døtreskolen. Ikke fordi hun fik særlig gode karakterer, undtagen i faget religion, hvor hun gennemgående fik ug. I dansk og strikning sporedes dog en jævn og stadig fremgang [14], og religion og dansk, som hun havde hos „den fortræffelige og uforlignelige Hr. Lind“, var i det hele taget de fag, hun bedst kunne lide [15]. Her ser man, at Døtreskolens undervisning faktisk omfattede dansk sprog og litteratur, i hvert fald på dette tidspunkt. Det kunne ses som et udtryk for skolens avancerede status, men kunne også være tegn på, at dansk-faget

allerede var blevet listet ind i flere andre pigeskolers fagrække: Natalie Zahle gav ikke udtryk for at have oplevet faget som noget for samtiden eksklusivt. Hun fremhævede faget på grund af sin lærers indsats.

Den fortræffelige hr. Lind var en af de få lærere i hendes barneskole, der bed sig fast i hendes hukommelse. Som ældre huskede hun, hvordan han greb hende „ved sin beaandede Undervisning i Religion og Dansk. Der var noget frisk og frigørende over hans Vejledning i Religion, der fik mig til at tænke selv og læse i Biblen. Om Lektielæsning husker jeg intet. Og i Dansk! Ja, det var lutter Skønhed og Storhed, syntes jeg. Værkerne blev levende for mig og jeg læste anderledes end jeg før havde gjort“ [16].

Læreren hed P.E. Lind (1814-1903) og var teolog. Han blev senere biskop over Ålborg Stift [17], og både før og siden smigrede det Natalie Zahle meget, at han skrev i hendes stambog, som den tids poesibog blev kaldt:

„De var kun ung, da helligt Kald De hørte;
De fulgte det og fast paa Herren tror.
Bliv tro Dem selv, og lad, hvad Hjertet rørte,
Klart straale ud i Gerning og i Ord.

12. October 1842 Deres altid hengivne P.E. Lind“ [18].

En af de danske fristile, som hun afleverede til P.E.Lind, handlede om en spadseretur, hun engang havde gjort med sin broder. Den var lang og lød i uddrag sådan:

„Medens jeg endnu opholdt mig paa Landet, var min største Fornøielse stedse den at spadsere, uagtet Omegnen der slet ikke var tillukkende. Dette er endnu min kæreste Adspredelse; men endskjønt her omkring Hovedstaden unægtelig er langt smukkere, har jeg dog aldrig fundet det saa smukt i Dyrehaugen, Charlottenlund, Klampenborg, Frederiksberg og mange andre stærkt besøgte Steder, som ude iblandt de lave, uanseelige, straatækte Huse, beboet af jævne, simple, men ærlige og flittige Bønder“. (...) På turen var de blandt andet kommet hen til den såkaldte „Skræbbegaard“: „Dette var en smuk lille hvid Bygning, omgivet af Træer. Den havde faaet sit Navn af sin Beboer, som var bekendt for at være en meget haard og barsk Mand. Hans Tjenestefolk havde udbredt dette Rygte og tilføjet mange Historier, der maatte afskrække enhver fra at nærme sig ham. Man gav ham derfor Navn af „Skræbbemanden“ og hans Gaard blev kaldt „Skræbbegaarden“. Vi (...) vovede aldrig at kom-

me hans Gaard endsige ham selv nær; men eftersom vi bleve større og flere Gange havde set ham, uden han havde tilføjet os noget Ondt, toge vi Mod til os. I Dag vare vi komne den ganske nær, og igjennem Gitterstængerne betragtede nu hans Hauge. Alt var den fuldkomneste Orden. Ukrudt var der ikke til at se i Bedene eller i Gangene og de sidste vare smukt revede. Efterat vi længe paa dette farlige Sted havde staaet og talt om Skræbbemanden og hans Hauge, øinede vi i Enden af en Gang ham selv. Den gamle Skræk paakom os uvilkaarlig, og vi trak os hurtigt tilbage. Da vi vare lidt derfra, saa vi os om, og Gaardeieren stod paa en Hjørnebakke i Haugen og tog høflig Huen af for os. Vi gik nu et Stykke Vei, indtil vi ankom til et lille Kjær, hvor en And svømmede med sine Ællinger. Her satte vi os paa en lille Forhøining (...), mens jeg morede mig over de smaa Ællingers lette Sving i Dammen. (...) Jeg havde paa Veien plukket en Mængde Mark – især KornBlomster og Klinte, som jeg vilde bringe hjem med til Moder. Ikke langt fra vor Bopæl laa der en lille Høi (den største i Omegnen). Den besteg vi og hvilte os paa dens Top, hvorfra man havde en smuk Udsigt. Roskilde Domkirkes Taarne og Byens røde Tage glimrede i Solen. Landsbyen rundt omkring blandt grønne Enge og Agre, og nordligst laa to smukke Herregaarde. „Hvor her er smukt idag“, udbrød jeg. „Ikke saa smukt som om Vinteren“ mente min Broder, „er det ikke deiligt, naar Egnen bedækkes af Sneen, den er saa blændende hvid, at man knap kan taale at se derpaa; saa tage Herregaardene sig prægtigt ud med de røde, for Sneen rensede tegltækte Tage“. Vi diskuterede lidt om vor forskellige Smag, og forlod derpaa den, efter den nærliggende Landsby, saakaldte „Hvedshøi“, og gik ilksomt til Hjemmet, hvor jeg overrakte Moder de Blomster, jeg tænkende paa hende, havde samlet“ [19].

Hun fik ug for stilen. Den kærlighed, som hun her udtrykte til naturen, holdt sig livet igennem. Naturen blev hende en levende bibel.

I en anden fristil, som hun også fik ug for, forklarede hun, hvordan modgang kunne „blive gavnlig for Mennesket“, idet „Modgang fører os nærmere til Gud. Ofte stilles der Hindringer imod os, som vi ikke kunne overvinde ved egne Kræfter. Nøden forbinder os med vore Medmennesker. I Forening med (dem) anstrenge vi vore Kræfter, udvikle vi vore Evner med Flid og Omhu; og nu faa den redelig(e) Bestræbelse mangan (en) Gang de heldigste Følger og lykkeligste Virkninger“ [20].

Udover fristilene fik eleverne i Døtreskolen også små, moralsk opbyggelige, fortrykte sentenser, som de skulle skrive af for at øve sig i

skønskrift. En af dem lød: „Et velopdraget Menneske holder ikke af at modsige, men han holder endnu mindre af at smigre. Hvo, der sværter Andre, er derfor ei selv hvid. Iblandt de Laster, som saa ofte nedværdige Mennesket, ere Utaknemlighed og Forræderi de to meest oprørende, fordi de ere uforenelige med en god Character. Det fornuftige Menneske foretrækker gode Bøger, troe Venner, Sundhed for store Rigdomme og mægtige Beskyttere“ [21].

Disse ord skrev Natalie Zahle af i september 1842. Hun var nu 14 år gammel og var i færd med at indprente sig det, som samtiden ville kalde Det Fornuftige, Dannede Menneskes bedste dyder.

Den forladthed og ensomhed, som Natalie Zahle gav udtryk for at have oplevet i disse år, skal måske tages med et gran salt. Hun var ikke for ingenting sin kendte faders datter, hun var livlig i skolen, og her fik hun da også både anerkendelse og bekræftelse. I efteråret 1842 skrev 8 veninder kærlige – om end klichéfylde – ord til hende i hendes stambog. Det gjorde også Døtreskolens daværende bestyrerinde, Karen Mammen. Frk. Mammen var hverken pædagogisk eller fagligt veluddannet, men havde vundet sin elevs anerkendelse ved at behandle hende med „et stort Hjertes“ autoritet og respekt. Derfor satte hun hende „et Æresminde“ i sine erindringer. Også fra hende fik hun en meget kærlig afskedshilsen i stambogen [22]. Med disse ord i bagagen forlod hun Døtreskolen, rejste fra familien Eschrichts og begav sig 15 år gammel til sin første plads som huslærerinde. Det var i efteråret 1842.

Året efter havde hun brug for en anbefaling til at søge sig en ny plads, og Frk. Mammen og andre lærere fra Døtreskolen skrev:

„Ligesom dyb Religiositet og sædelig Alvor Aar for Aar udfoldede sig med større Bestemthed i hendes hele Væsen, saaledes forbandt hun Tænksomhed, Grundighed og en stor og klar Fatteevne med en roesværdig Flid, og forlod Skolen med Kundskaber, der for en Pige af hendes Alder vare sjældne. Det er os derfor en Glæde at anbefale hende, og som vi ikke tvivle om, at hun altid vil svare til denne Antydning af hendes Personlighed, vil de (vi) ogsaa haabe, at denne vil blive anerkjendt i de Kredse, i hvilke Livet maatte føre hende ind“ [23].

Den mangel på kundskaber, som Natalie Zahle selv led så meget under, var altså sammenlignet med hendes jævnaldrende unge pigers ikke så graverende, som hun selv syntes. Men den sammenligning kunne hun ikke bruge til meget de følgende år.

Seks år som huslærerinde

Faktuelt var der ikke den store forskel på hendes sene erindringer om tiden fra 1842 til 1849 som huslærerinde [24], og den næsten-samtidige beskrivelse, som hun den 21. november 1850 udformede i sin ansøgning om at blive indstillet til institutbestyrerindeeksamen [25]. Men der var en anden forskel: I 1850-skrivelsen lagde hun vægt på, at hendes lærelyst var drevet af ærgerrighed, pædagogiske ambitioner og lyst til at forsørge sig selv. Hendes interesse var at skaffe sig adgang til en eksamen, der gav hende ret til at blive skoleleder. Derfor fremstillede hun sig som stærk og fuld af selvtillid og fremdrift.

I erindringerne derimod fremstillede hun sig som naiv, idealistisk og forvirret over sin fremtid.

Hun havde tilbragt tiden som huslærerinde 3 forskellige steder. Først var hun 1/2 år hos sin onkel og tante, Rasmus og Nora Bøttger i Barrit ved Horsens. Siden arbejdede hun 1 1/2 år hos familien Merwede i Bjerre Mølle, og endelig tilbragte hun 5 år på posten hos familien Holst i Nyborg. Det var især i Nyborg-tiden, at hun var begyndt at længes „efter en større og stadigere Virkekreds“ [26], som hun formulerede det i 1850. Det var også i denne udgave af sit curriculum vitae, at hun hævdede, at huslærerinde-tiden havde været fyldt med både glæde og sorg. Sorgen over at vide for lidt, over ikke at slå til som lærerinde. Denne sorg havde rejst en stærk ærgerrighed i hende for at lære mere. Og hun følte sig sikker på, at „ei alene Villien, men ogsaa Evnen, Kraft og Styrke“ ville føre hende til hendes ønskers mål, selv om hun for nuværende følte sig dum. Hun havde mødt lutter kærlighed fra børn og forældre i de hjem, hvor hun havde været ansat, og hun var blevet grebet af en patriotisk veneration for sit lands sprog, historie og natur i dén grad, at hun havde valgt at forblive ugift for at kunne hellige sig beskæftigelsen med sin kommende gerning. „Lysten til at bane sig Vejen“, som hun selv formulerede det, strålede ud af skrivelsen. Man kunne ikke være i tvivl om, at dette ikke var resultatet af en bitter, forældreløs pebermøs sure og nødvendige forsørgelsestrang, selv om hun også udtrykte behovet for at finde sig en levevej [27].

Ser man på ophavssituationerne, var der gode grunde til den forskel, der var mellem denne skildring på den ene side og de langt senere nedfældede erindringer: De var skrevet i hver sin ende af hendes karriereforløb og havde skullet varetage næsten stik modsatte interesser. Hvor den første havde skullet bane vejen for hende, skulle den sidste male

billedet af et af det moderne Danmarks første offentligt succesfulde, kvindelige karriereforløb. 1914-biografiens billede af den naive, men idealistisk stræbende og trofast vedholdende unge pige, der gik så meget ondt igennem, inden hun nåede sit mål, satte således succesen i relief.

Dels lagde hun her vægten på en udpenning af sorger og bekymringer og var temmelig sentimental i skildringen af vejen frem til beslutningen om at vie sit liv til det pædagogiske kald. Dels forklarede hun gennem anekdotefortællinger sin lærelyst med en indre, from trang til at reagere på livets uretfærdighed og til at udøve sand med-menneskelighed. Udgangspunktet for historien var fortvivlelse og lidelse over en „voksende Følelse“ af „Uvidenhed og Udygtighed“. Ensomhed havde ikke gjort det nemmere, fordi forældrene i de hjem, hvor hun var ansat, havde taget det for givet, at hun måtte være den nærmeste til at vide, hvordan børnene skulle undervises. Så dér havde ingen hjælp været at hente. Natalie Zahle havde skammet sig og ofte siddet til langt ud på natten for at forberede sig. Hun havde ikke forstået at skaffe sig de nødvendige hjælpemidler eller litteratur til selvstudier. Døtreskolen havde ikke rustet sine elever til selv at skulle forestå en undervisning, mente hun, og selv i syning var hun kommet til kort og havde måttet bede en tjenestepige hjælpe sig med at skære et stykke tøj til. Når børnene en gang om året havde skullet overhøres til en slags eksamen af udefra kommende mænd, havde hun følt sig pinligt berørt over ikke at være sikker i sit stof. Under sine trængsler havde hun gået og dagdrømt om en fremtid: „Disse Drømme bragte Uro ind i mit daglige Arbejde. Hertil kom, at det brød i mig, om jeg skulde give mig til at skrive om det, der gærede i mig, eller om jeg skulde gaa praktisk til Værks“ [28].

Som en næsten lidt for perfekt illustration af sin senere teori om, at kærlighedsægteskabet var det lykkeligste livsmål for en kvinde, mens det pædagogiske kald var det næstbedste, havde en ung mand, som havde været den eneste, hun ville have viet sit liv til, forlovet sig med en anden. „Kun denne ene Mand kunne have draget mig ud af den Gerning, som nu blev mit Livs store Kærlighed“, hævdede hun. Ikke desto mindre havde hendes „Planer og Ideer i Skolens Interesse“ allerede været „stærkt dæmrende“ [29] inden denne hændelse. Hvis der fandtes en sandhed i historien om denne ukendte unge mand, forsvandt den med Natalie Zahle selv. Det har ikke været muligt at finde breve, dagbøger eller andre vidnesbyrd, som kunne have kastet lys over historien. Men det centrale her var, at hendes historie i erindringen synes at have haft den funktion at nedtone skildringen af den ærgerrighed, som hun allerede tidligt i sin

huslærerinde-tid havde mærket, at hun var blevet besat af: „For Ærgerighed mærkede jeg nok, der var i mig“ [30]. Det billede stemte ikke overens med billedet af den lidende idealist.

Det gjorde derimod skildringen af rejsen fra Horsens til Nyborg, da hun skulle skifte plads. Den lange køretur skulle foregå i en diligence, som bestod af to rum: eet til 3 og eet til 6 personer. I det første rum til 3 personer sad i forvejen to fine damer, der ikke havde villet give plads til Natalie Zahle. Derfor var hun blevet nødt til at sidde i det andet rum sammen med 5 fremmede mænd. Det havde hun oplevet som så ubehageligt og upassende, at skuffelsen over de to damers usolidariske opførsel havde bragt hendes hjerte i oprør. Heldigvis var der ikke sket noget overgreb på hende, fordi en af mændene havde fundet ud af, at hendes fader havde været den gode præst Sophus Zahle, hvorefter mændene straks havde fået en anden tone over for hende. Natalie Zahle brugte dén historie til at gøre sig til fortaler for en humant følt kvindesolidaritet: „I mine pædagogiske Timer har jeg siden med stor Kraft søgt at vise, hvad Kvinde er Kvinde skyldig, selv om hun er os ganske ubekendt, og at det at være en „fin“ Dame udadtil er ganske værdiløst, naar ikke sand Kvindelighed og sand Menneskekærlighed findes indadtil“ [31].

Herved anvendte hun den teknik, som hun også havde brugt under skildringen af sin moder. Nemlig en anakronistisk tilbageskrivning af senere udviklede begreber: den „indre Emancipation“ var ikke et begreb, der hørte 1820'rne eller 1830'rne til, som det skulle have gjort, hvis det skulle have været et mentalitetshistorisk rammende udtryk for, hvordan hun som barn havde oplevet sin moder. Begrebet „sand Kvindelighed“ tilbageskrev hun som en ideal fordring til damernes opførsel på køreturen fra Horsens til Nyborg i 1840'rne, selv om det var et begreb, som hun først senere i livet havde præciseret i sin pædagogiske sammenhæng. På den måde kunne hun på een og samme gang skrive sine erindringer om hændelser og personer fra sin unge tilværelse og præsentere sine pædagogiske teorier. Teknikken fungerede stilistisk, men var et historisk fejlgreb, der gav indtryk af, at hun havde opfundet sine nøglebegreber langt tidligere, end hun egentlig havde. Hverken breve, notater eller andre kilder har kunnet bekræfte, at dette var tilfældet. Det tyder således på, at hun tillagde sine egne innovationer en forkert betydning.

Her synes nøglen til hendes forhold til grundtvigianismen at ligge begravet. Hun skrev: „Uden at kende det mindste til Grundtvigs store Skoletanker, opstod Følelsen af det mundtlige Ords Betydning hos mig. Jeg kunde ubeskrivelig lidt, tyngende lidt følte jeg, naar jeg sad og

forberedte mig i Lektierne til næste Dag. Men jeg havde Evne til at skildre malende og fortælle fængslende, og det bødede paa Kundskabernes Ringhed. Jeg skaffede mig fra Horsens de Bøger, jeg kunde overkomme, Rottecks Verdenshistorie blev der begyndt og studeret med Lyst, ligesom en Del Rejsebeskrivelser og biografiske Bøger, foruden naturligvis hvad jeg kunde overkomme ved Laan af Skønlitteratur. Ved at mærke den Interesse, hvormed de Timer, jeg anvendte til Gennemgang af saadanne Værker, blive fulgt, undfangede jeg Ideen til en hel Skoledags Anvendelse kun paa Fortælling og Oplæsning, mens Børnene sad med deres – af mig meget slet ledede Haandarbejde. Jeg talte med Forældrene om denne Tanke; de gav mig fuld Frihed, og O n s d a g s t a n k e n (jeg valgte Onsdagene dertil) traadte ud i Virkeligheden. Hvor var jeg fuld af Liv og Lyst paa denne Dag!“ [32].

Der kan ikke herske nogen tvivl om, at disse „onsdagstimer“, der siden blev et begreb og varemærke for hendes pædagogik og skole, kom til at fungere som et pusterum for hende under den ellers tunge usikkerhedsfølelse. Hun fangede interessen hos eleverne og så dem spidse øren. Derved blev hun – netop på grund af sin manglende uddannelse – en pædagogisk innovator, som havde god grund til at være stolt af dette eksperiment, der brød med en åndløs tradition for terperi, og som i samtiden syntes ukendt på dette undervisningsniveau. Uden hun endnu vidste det, var hun blevet en af de autodidaktiske pionerpædagoger, som pigeskolen senere skulle blive rig på, og hvis eksperimenter også skulle få afsmitningseffekt på den offentlige folkeskole [33]. Det var ikke fortællingen om hendes pionerpædagogiske eksperiment, der var problematisk i hendes erindringer. Det problematiske lå i at gøre ideen og eksperimentet til en før-grundtvivisk genialitet. Dette var så meget desto værre, som at hendes første eftermæle-byggere greb tanken med kys-hånd. Henriette Skram udtrykte det sådan: „Længe før Højskoletanken var blevet levende i Folket eller i større Maal var traadt ud i Livet som Handling, ja, længe før hun selv havde hørt den nævne, havde hun, uden at ane det, forstaaet dens Væsen og tjent dens Sag“ [34].

Dette, mener jeg, var en tilbageskrivning, bevidst eller ubevidst udført ud fra en interesse i at idealisere sin ungdoms skikkelse.

Forherligelse af sig selv og sin fortid er en ganske menneskelig og ikke ukendt foreteelse i selvbiografier. Men det kan resultere i historiske fejlvurderinger. Det gjorde det også i dette tilfælde. „Onsdagstanken“ og brugen af den mundtlige fortælling i undervisningen var Natalie Zahles egen idé og et for 1840'erne vovet eksperiment at sætte i værk for en simpel

huslærerinde. Ingen tvivl om det. Men den kan ikke kaldes for (før)-grundtvigsk. Opdagelsen af „det levende Ord“s og „Onsdagstimerne“s betydning for elevernes engagement var snarere udsprunget af hendes manglende faglige og pædagogiske velbevandretthed. Af simpel trang måtte hun finde ud af, hvad hun var god til, og hvori hendes styrke lå. Hun fandt den i sin evne til at fortælle fængslende og malende, til at koncentrere sig om en intens forberedelse af timerne og til at give sig hen i fortællingen for børnene. Hun gav alt, hvad hun havde i sig, og hun opdagede en umiddelbar succes. Som Otto Zahle, hendes nevø og senere efterfølger som rektor mange år senere udtrykte det: „Som Underviser og med hensyn til pædagogisk Erfaring var hun et ubeskrevet Blad, men netop derved lærte hun Betydningen af Forberedelse til sine Timer, ja ogsaa af sjælelig Beredelse; tillige udviklede hun en stærk Selvkritik“ [35].

Jeg mener altså ikke, at der findes samtidigt belæg for, at hun som yngre var optaget af grundtvigianismen som samlet idékompleks. Hendes møde med de grundtvigske skoletanker foregik ikke før i midten af 1850'erne, og da drog hun nogle ganske andre konklusioner om dem, end hun påstod at gøre i 1840'erne. Men før det kan man under ingen omstændigheder sætte hendes i øvrigt gode erfaring med brugen af det mundtlige ord i undervisningen i idémæssigt forhold til grundtvigianismen. Hendes interesse i at gøre det, synes da snarere at skulle tjene til mytedannelse omkring hendes skikkelse, – en mytedannelse, som hun selv og Henriette Skram må have følt nødvendig for at få hende placeret i rækken af det 19. århundredes nationale koryfæer.

Derimod mener jeg, at den nationalfølelse, som motiverede hende til at gøre en dyd ud af at indføre dansk sprog og historie som de centrale fag for de opvoksende generationer, greb hende inderligt i ungdomsårene. Hun fremhævede selv sine patriotiske følelser i sine tidlige skrifter, hun abonnerede på Carl Plougs „Fædrelandet“ fra 1847 og så længe bladet blev ved at eksistere [36], og hun vedkendte sig gerne over for sit eftermæle, at hun lod sig påvirke så meget af bladet, at hun „dannedes ved dets fortrinlige Feuilletoner“ [37]. Faktisk var hendes patriotiske stemning så stærk i Nyborg-tiden, at hun knap kunne bære at skulle holde sig hjemme i skolestuen, mens byens „Damer“ under den slesvig-holstenske krig fyldte og pakkede patroner i rådhusalen og i krudttårnet [38].

Langt mere afgørende end hendes tilknytning til grundtvigianismen blev fra da af hendes bidrag til det, der er blevet kaldt „nationalopdragelsen“, forstået som den dannelsesmæssige internalisering af dansk-

hedsfølelsen og af en speciel patriotisk kærlighed. Hun formulerede ikke sin patriotisme politisk. Hun formulerede den i det hele taget ikke særlig præcist i disse år. Men den lå til grund for hendes tanker om opdragelsen: For hende var fædrelandet det sted, man var født og opvokset. Nationens historie og sprog var „det Udtryk for Tanken, Fødestedet (havde) anvist (Barnet) til Brug“. Det betød ikke, at hun definerede sin fædrelandsopfattelse ved at skabe fjendebilleder af andre nationer, folkeslag eller sprog. I stedet definerede hun den som en individuel, sjælelig dannelsesproces, der foregik under den lille danskers opvækst og annæmmelse af sproget: Derfor så hun næstefter religionen det danske sprog som „den vigtigste Gjenstand for Pædagogens Opmærksomhed“. For modersmålet var „det Sprog, i hvilket vi leve og ere, i hvilket de første Indtryk ere naaede til os, i hvilket vor Tanke tænker, og vort Hjerter slaaer“, som hun skrev i 1850 [39].

Selv om hun ikke eksplicit henviste til tidens politiske eller folkeligt-kulturelle strømninger, var denne tolkning af fædrelandskærlighed historisk bundet. Den havde rødder i en guldalderromantisk tankegang, såvel som i den nationale strid om landets grænser. Som Ole Feldbæk har påvist det, ved vi meget lidt om, hvordan forskellige grupper i det 19. århundredes borgerskab forvaltede arven fra det 18. århundredes debat om kærligheden til fædrelandet eller om, hvad der egentlig rørte sig i borgerskabets nationale selvforståelse i trediverne og fyrreerne, selv i hovedstadens liberale kredse omkring bladet Fædrelandet [40]. Men der kan næppe herske tvivl om, at den romantiske mentalitet foregøglede en national samhørighed hen over klasse modsætningerne. Forestillingen om et nationalt fælleskab og en patriotisk interesse, som stod over eller ophævede klasseinteresser, sluttede Natalie Zahle sig tidligt til. Det vil senere i afhandlingen blive tydeligt, hvordan netop hendes fortolkning af behovet for en national opdragelse for hendes elever blev et fundament for hendes gennemslagskraft.

Men inden jeg foregriber begivenhedernes gang, må jeg lige vende tilbage til den følelse af at være usikker og famlende, som hun var besat af i fyrreerne. Denne følelse af mangelfuldhed syntes ikke blot at have handlet om hendes evner som huslærerinde. Et digt, som hun skrev til nytår 1848, udtrykte hendes trængsler med tilværelsen som sådan:

„Igen et Aar af Livets Tid
i Tidens Strøm er rundet,

I g e n er stridt en Livets Strid,
hvad er i Striden vundet?“ [41].

Hendes foresatte havde slet ikke lagt mærke til den ubehjælpssomhed, som hun selv følte, hvilket fremgik af de skudsmål, de gav hende: Professor D.F. Eschricht skrev (november 1850):

„Natalie Zahle, Datter af afdøde Pastor Zahle, blev efter hendes Moders og Faders Død optaget i mit Huus, for at min Kone og jeg i hendes tilbageværende Barndom kunde træde i de for tidligt bortgangne kjærlige og brave Forældres Sted. I omtrent 4 Aar var hun os som en kjær Datter, indtil hun efter sin Konfirmation overtog en Lærerinde-Post i fremmeds Huus. Vi tabte hende ikke af Øie fra den Tid af, og ligesom det ikke var faldet os vanskeligt at opelske den gode moralske Evne, nedarvet og omhyggeligt pleiet af de almeenagtede Forældre, saaledes har jeg fremdeles faaet alle de Forhaabninger opfyldte i hendes velopdragne, agtværdige Vandel, hendes hele Barndomsliv havde givet hende Anledning til at være. At hun derefter nu i en modnere Alder ogsaa vil blive skikket til at lede andre paa den Bane, hun selv ufravigeligt har betraadt, derom er jeg fuldkommen overbeviist“ [42].

Hof- og slotspræst J.H. Paulli, Sophus Zahles efterfølger, havde, mens han forberedte hende til konfirmationen, bidt mærke i hendes stræben: „Frøken Ida Charlotte Natalie Zahle er confirmeret af mig, og jeg kan fra den Tid bevidne, at jeg var særdeles tilfreds med hendes Flid og hele Forhold. Det har siden været mig en Glæde at erfare, at hun med Lyst og Alvor har stræbt for sin aandelige Udvikling og Dannelse, og jeg holder mig overbevist om, at hun baade med sine Kundskaber og sin agtværdige Personlighed vil i fremtidige Forhold erhverve sig Yndest og Agtelse“ [43].

Overlæge N.E. Holst fra Nyborg, i hvis hus hun arbejdede 1844-49, syntes overhovedet ikke at have bemærket hendes indre splittelser og tvivl om sin formåen. Han skrev:

„Hun har forlangt et Vidnesbyrd om sig, og det er mig en Glæde, at hun dermed har givet mig Leilighed til endnu engang at yde hende tack for, hvad hun som Lærerinde har været for mine Børn. – Hendes sjeldne Evner til at undervise, til at gjøre Begreber klare og tydelige og til at vække Lyst for Börnene til at lære, er forbundne med en roesværdig

Samvittighedsfuldhed i at vilde udføre en Lærerindes baade vanskelige og ofte möjsommelige Hverv. Hun stræbte baade efter at bringe Børnene Lærdom og at give dem gode Sæder, idet hun vidste at indgyde dem Agtelse og Kjærlighed for Ret og Sandhed. Engang om Aaret lod hun i flere kyndige Mænds Nærværelse Børnene overhøres, og det er ogsaa disse Mænds hæderlige Vidnesbyrd, jeg kan føie til min Anbefaling, at de hver Gang yttrede deres store Tilfredshed med Børnenes Fremgang og Frøken Zahles Flid og Duelighed. – Idet jeg paa det varmeste anbefaler Frøken Natalie Zahle, ønsker jeg hende Held og Lykke i hendes Fremtid og især tacknemmelige Lærlinge“ [44].

Det så altså ud, som om hun høstede både personlig og faglig anerkendelse langt tidligere, end hun senere søgte at give det udseende af, ligesom disse anbefalinger viste, at hun langt fra var så forladt, som hun gerne ville give det indtryk af. Hun havde i kraft af at være sin faders, slotspræstens datter, i kraft af de stabile og ærværdige kontakter, som hendes opvækst og miljø gav hende og i kraft af sine personlige talenter usædvanlig gode forbindelser.

Det udelukkede naturligvis ikke, at hun som huslærerinde havde kunnet føle sig meget langt fra de dagdrømme, der fyldte hendes sind med visioner om at blive til noget stort. I oktober 1847 havde hun skrevet et digt, som hun kaldte „Den bedste Skat“: Hun offentliggjorde aldrig selv digtet, men Th. Moltke, der udgav hendes erindringer, lod det optrykke i 1914-biografien (s. 71-72). I første del af digtet ønskede hun sig både rig, mægtig, smuk og stor, og hun beskrev, hvilke gaver hun da ville modtage i form af muntre smil, glødende lyse, henrykte, lydige og ydmyge blikke. Hun ønskede sig skønhed, magt og autoritet og fra sine undersåtter lydighed, ydmyghed og taknemmelighed. Her foldede den ærgerrige side hos hende sig ud. Et af digtene hed:

„Hvis jeg var mægtig! – O, hvor stærk
jeg skulde Magtens Scepter svinge,
hvor skulde jeg til gavnligt Værk
da Lunkenhed og Sløvhed tvinge!
Min Viljes umodsagte Ord
Jeg sendte ud som Bud paa Jord! –
Og lydige, beredte Blik
til Løn jeg for min Vælde fik“.

T.v. Natalie Zahle og plejedatteren Hansine Gerdtzen omkring 1857-58
T.h. Natalie Zahles første plejedatter Anna Paulsen ca. 1855.

T.v. Første afbildning af unge Zahle-elever, tegning feb. 1855: fra v.: Theodora Friderichsen, Louise Krarup, Signe Lehmann og Marie Topsøe.

T.h. Natalie Zahle med sine to plejedøtre Henriette Skram og Hansine Gerdtzen ca. 1855.

Der var trangt i de små skolestuer på G. Strand, hvor Kunstforeningen i dag har til huse. Hos Natalie Zahle blev pigebørnene for første gang i Danmarkshistorien undervist i gymnastik, udat.

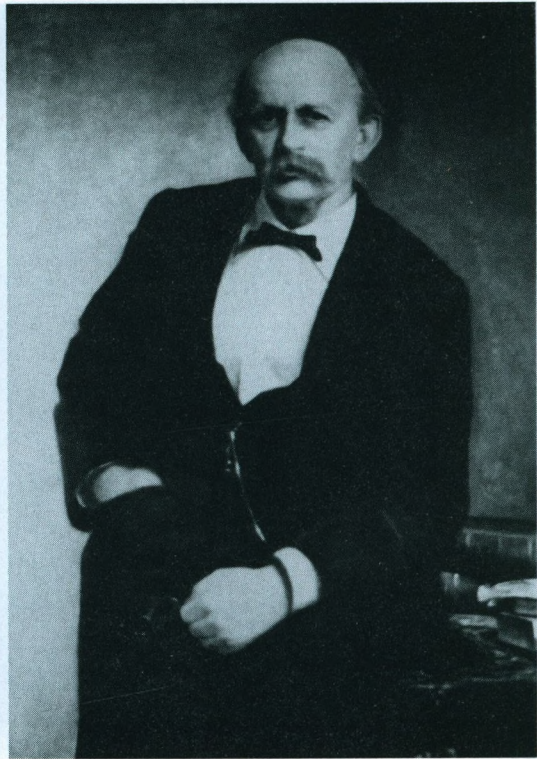

Tilrejsende elever kunne bo på skolens pensionat. De blev kaldt kostgængerne. Her sammen med pensionatets bestyrer, J. Petersen og Natalie Zahle, udat.

På sine egne og Hansine Gertzens vegne skrev Anna Hjort i sommeren 1860 til Natalie Zahle: „Vi vare vist ikke skabte til noget saa Stort som at opfylde de Fordringer, Din lyse Aand kunde stille til os, og det blotte Forsøg forkvælede vor Natur“. T.v. Hansine Gertz, H. H. Andersen, Paris 1862. T.h. Anna Hjort 1863.

Natalie Zahles plejedatter Anna Paulsen blev i 1862 gift med cand.jur. J.H. Mundt. For deres børn og børnebørn var Natalie Zahle bedstemoder og oldemoder. Dét kaldte de hende, og hun opfattede sig selv som sådan. Øverst t.v. Anna Mundt, udat. maleri. Øverst t.h. J.H. Mundt, udat. maleri. Nederst t.v. Natalie Zahle med de 2 første „børnebørn“, Eivind og Helge Mundt, 1868.

Som digtet skred frem, syntes hun at have overvundet sine storslåede visioner. Denne overvindelse kom netop, da hun pludselig indsatte et „Hvis jeg var god“. Herved vendte stemningen brat og hendes selv-tvungne, dydige side fik overtaget over den ærgerrige:

„Hvis jeg var god! – hvor tomt og mat,
hvor ligegyldigt blev mig dette!
Mon denne Hjertets skjulte Skat
dog ikke er den rette?
Hvor gik med den jeg let og fri
hver Livets Torn og Grav forbi!
Af Gud vel da et naadigt Blik
og Hjertets Fred til Løn jeg fik.

O Gud! Jeg er ej mægtig, stor,
ej rig, ej skøn, kan ej det blive;
men hjælp mig Dydens Blomsterflor
at holde frisk og rent i Live!
Da gaar min Fod saa trygt og fri
al Verdens Sorg og Strid forbi,
og da jeg løfter glad mit Blik
til Dig, af hvem jeg Livet fik“.

Digtet kunne i tonefald og versemål ligne J.L. Heibergs persiflage over den senromantiske digter i de ord, som han lagde digteren i munden i 3. akt af „En Sjæl Efter Døden“ (1840). Hun har måske ikke hentet inspirationen lige dér, men sproget viser, at hun var præget af tidens guldalder-floskuløse tone [45].

Pointen var, at Natalie Zahle ikke var alt det, hun måske inderst inde ønskede sig at være. Til gengæld var hun omgivet af faderens og familiens gamle venner, der ganske bekvemt for hende sad på indflydelsesrige poster. Fra dem fik hun al den moralske og sociale opbakning, hun kunne ønske sig, og det skulle især komme hende til gode, da hun vendte tilbage til København for at læse videre. Det gav hende i det hele taget ekstraordinære fordele og stillede hende helt anderledes på forkant med udviklingen end de af hendes jævnaldrende, ugifte kammerater, der også savnede gode uddannelser, men som kom fra mindre ærværdige, borgerlige miljøer.

Den højere dannelsesanstalt for damer

I forbindelse med den tidligere omtalte regulering af det københavnske skolevæsen i 1844, iværksatte byens skoledirektion i 1845 en prøve for personer, der ønskede at få bevilling til at holde skole. Den kaldtes institutbestyrerprøven og var åben for begge køn. Det blev den første danske, kompetencegivende eksamen for kvinder, og straks, den var sat i værk, søgte en håndfuld kvindelige aspiranter at få denne adgangsgivende eksamen. Mænd benyttede kun denne mulighed i mindre omfang, da de havde andre veje at gå. I kølvandet på institutbestyrerindeeksamen blev der fra privat hold etableret forskellige former for vejledning af kvinderne. Denne højere undervisning foregik endnu på privatøkonomisk basis uden hverken tilskud eller kontrol fra statslige eller kommunale myndigheder [46].

En af disse højere undervisningsanstalter var den såkaldte Højere Dannelsesanstalt for Damer i Store Kongensgade nr. 228, og det var den, Natalie Zahle opsøgte, da hun i maj 1849 vendte tilbage til København fra sin huslærerinde-plads hos familien Holst i Nyborg. Det har ikke været muligt at finde oplysninger om, hvor eller hos hvem hun boede. Men hun finansierede i alt fald en del af studierne selv. Arven efter forældrene stod i Overformynderiet, og den kunne hun ikke få udbetalt, så længe hun ikke var myndig. I øvrigt havde hun på grund af sit køn kun udsigt til at få en tredjedel af denne arv, mens de to tredjedele skulle tilfalde broderen. Men gennem sin formynder, som efter bedstefaderens død var grosserer, oberstløjtnant David Borgen [47], fik hun udbetalt nogle renter af den indestående arv [48]. Desuden søgte og fik hun halv friplads på Dannelsesanstalten fra den 1. maj 1849 [49]. Da det året efter tilsyneladende kneb med at få pengene til at slå til, søgte og fik hun fra september 1850 3 timers ansættelse om ugen som fransklærerinde i sin gamle skole, Døtreskolen, til 4 Rigsdaler om måneden [50].

I et år fik hun vejledning til sine studier her, hvorefter hun læste på egen hånd. Hun afbrød vejledningen på Dannelsesanstalten af utilfredshed med måden undervisningen foregik på og på grund af sin optagethed af sine egne fremtidsplaner [51]. Men i løbet af det år, hun gik på Den højere Dannelsesanstalt for Damer, fik hun systematisk tænkt igennem, hvilke principper en god pigeskole skulle bygge på, og hun forsøgte at tilegne sig de nye ideer om kvinders opdragelse og dannelse, som var ved at bryde frem i tiden. Hun begejstredes især for Annestine Beyer [52], der sammen med E. Boisen bestyrede Dannelsesanstalten:

„Jeg var betaget og forundret over alt det nye, der gennem hende kom mig i Møde. Dér var Spiren til alle de moderne frøbelske Forestillinger og Hævden af Naturvidenskabernes Førsterang i Børneopdragelsen“ [53]. Alligevel fandt hun, at der var noget galt. Hun mente, at „Naturvidenskabernes alene ikke slog til“, og frem for alt savnede hun henvisningen til „Guds Almagt og Kærlighed“.

Hun syntes også, at historieundervisningen blev tilsidesat [54]. Dette skrev hun i sine erindringer, og en sammenligning med samtidige kilder viser, at denne holdning ikke var en tilbageskrivning. Natalie Zahle gemte nemlig omhyggeligt de stile og opgaver i „Undervisningslæren“, som hun skrev til sine lærere på Dannelsesanstalten [55].

Og her formulerede hun forsigtigt sin første samlede, selvstændige tænkning om uddannelse og dannelse [56]. Den drejede sig meget naturligt om, hvilke fordringer, hun mente, der burde stilles til lærerinderne som børneopdragere. Hun opfattede ikke længere sig selv som en af døtrene, men som en af de voksne kvinder, der stod med ansvaret for børnenes første dannelse. Lærerinden skulle være „Opdragerinde“ og „sætte sig et Maal for Øie“, hvis hun fattede hele betydningen af sit kald. Hun måtte gøre sig klart, at det ikke blot gjaldt om at „berige Aanden med nogle tomme Færdigheder, der ligesaa let forglemmes som modtages“. I det tilfælde ville undervisningen nemlig blive „indskrænket“, „kold og indholdsløs“. I stedet gjaldt det om igennem kundskabsformidlingen „at kalde Sjælens Emner tillive, udvikle Aandens Kraft og uddanne Hjertet“. Først da ville hendes virksomhed få ånd og liv.

Allerede her formulerede hun fundamentet for det dannelsesbegreb, der blev hendes urokkelige ståsted resten af livet. Uddannelse og undervisning skulle der til, men det ville forblive hult uden opdragelse og stimulering af barnets personlighed og karakterudvikling. Endnu beskæftigede hun sig ikke med opdragelsens betydning for barnets køn.

Derimod var hun optaget af, hvilke forudsætninger lærerinden måtte have for at optræde som opdragerinde. Det helt centrale var, at hun skulle føle kærlighed til „sit Kald“, og at hun havde valgt kaldet for dets egen skyld, ikke fordi hun stod uden andre forsørgelsesmuligheder: „Uden denne Betingelse mangler hun den Aarvaagenhed, der aldrig trættes, den Deltagelse, der aldrig lammes, den Kjærlighed, der aldrig udtømmes“. Forudsat denne kaldsfølelse, måtte lærerinden også forberede sig grundigt til sin gerning. For det første skulle hun ikke blot have tillært sig sine egne kundskaber „som en Masse Hukommelsesgjenstande“, der lå be-

varet i „Sjælens Forraads-kammer“. De skulle derimod være blevet en del af „hendes Sjæls Eiendom“ og være gået over i hendes „Kiød og Blod som en Deel af hendes eget Jeg“. Hun gjorde et stort nummer ud af at placere hukommelse og ånd i forhold til hinanden. En rig hukommelse var ikke meget værd, hvis man ikke ejede den åndelige klarhed. Ikke at hukommelse var unødvendig, men den måtte henvises til sin rette plads som den „Kilde, hvorfra Forstanden skal hente Materialerne for sin Bearbejdelse, den Grund, hvorpaa Tanken skal opbygge sine Betragtninger“.

Det var et ikke ringe krav at stille til en lærerinde, som selv skulle skaffe sig sin uddannelse med meget ringe økonomiske ressourcer og uden nogen samfundsmæssigt institutionaliserede uddannelsesmuligheder. Men de ydre, sociale vilkår, som ellers kunne forekomme relevante nok at beskæftige sig med for hende selv og hendes ugifte kammerater på Dannelsesanstalten, bekymrede ikke den unge stræber i hendes ideale og individualistiske programmerklæringer. På den anden side skal hendes mange flotte ord om den gode lærerindes åndelige habitus forstås på baggrund af, at terperi og udenadslære stadig var vane i de fleste skoler. Det var dét, hun ville gøre op med.

Den ideelle lærerinde skulle for det andet sætte sig et mål for sin virksomhed, i stedet for at fægte i blinde. Man skulle derfor skaffe sig en vis „theoretisk Uddannelse“. Hun omtalte ikke, hvilke teorier der skulle ligge til grund for denne uddannelse, – den skulle bare være „theoretisk“. For det tredje skulle hun i den praktiske gerning anstrenge sig for at lære det enkelte barns natur at kende, og dette kunne man ikke opstille nogen generelle regler for, fordi „hvert enkelt Barn var saa ejendommeligt“.

Ligesom lærerinden burde være opdragerinde, burde barnets moder være dets første lærerinde. Moderen – i hvert fald den ideelle moder – var nemlig omhyggelig, langmodig i det uendelige og besad den utvungne kærlighed, som gjorde „Opdragelsen til en Leg, en Glæde“ for både barnet og hende selv. Således skulle moderen optræde som lærerinde og lærerinden som moder for barnet. Opdragergerningen blev kvinders fornemste opgave.

Også når barnet skulle lære at læse og skrive var sjælen, ånden og hjertet det, som gav undervisningen liv. Det drejede sig ikke blot om at opfatte (læse) lyden og at gengive (skrive) den. Det gjaldt om at give tanker og tale et klart følelsesmæssigt udtryk, og i det stykke skulle læsning og skrivning være fuldkomment. Den, der nemlig havde opnået færdighed i at læse „med Nøjagtighed, Smag og Bestemthed“ fremviste et af de sikreste tegn på „en dannet og udviklet Aand“. Videre behandlede

hun det levende ord som en besjælende del af undervisningen, – som det, hvorfra alt liv stammede. Det mundtlige ord kunne være koldt, tørt og tvungent, og det kunne ytres „uden at være følt“, ligesom det kunne høres uden at blive tilegnet. Sådan skulle det ikke være. Lærerinden skulle kunne bruge det levende ord som en tryllekraft, for hun var sikker på, at den „Lærers Virksomhed bærer de rigeste Frugter, der har det levende Ord i sin Magt“.

Det, der skulle bære denne besjælede uddannelse og dannelse var religionen. Den skænkede nemlig al den oplysning, som hjertet trængte til, for den lærte både børn og voksne „Taalmod, Hengivenhed og Ydmyghed“. Det var den, man skulle ty til, når forstanden kom med alle sine mange utålmodige spørgsmål, og det var den, der besvarede dem, hvis den ellers var levende i både lærerinde og barn. Problemet var, at religionen ikke var en færdighed, man kunne lære sig, men en bevidsthed om „Gud og Gud i alt“. Derfor kunne man egentlig ikke tale om undervisning i religion på linie med undervisning i andre fag som historie eller fransk. Religionen var ikke en særskilt viden, for „Stjernen paa Himlen og Blomsten paa Marken taler for det opladte Øie og Øre et (...) mægtigt og myndigt Sprog“. Alligevel burde der dog undervises i det, som man kunne kalde „sædelig Kundskab“. Det skulle ikke forstås sådan, at man skulle prædike moral. Det ville barnet alligevel ikke bide på. I stedet skulle man varsomt bygge barnets indstilling og moral op gennem bibelske fortællinger. Jo ældre barnet blev, jo mere kunne man lade det læse selv i Det gamle Testaments fortællinger, men kun under nøje overvågning og vejledning. I øvrigt efterlyste hun en god bog som ledetråd i denne sædelære, da hun var stærkt utilfreds med den sædvanligvis benyttede katekismus, Balles Lærebog [57]. Hun argumenterede ikke nærmere for sin forkastelse af den, men man kunne forestille sig, at den i den romantiske enhedskultur opvoksede Natalie Zahle reagerede instinktivt imod den gamle lærebog, der jo var blevet til under indtryk af oplysningstidens opfattelse af, at tros læren støttedes på fornuften.

Disse første og noget naive, men dog stort anlagte pædagogiske tanker fra Natalie Zahles hånd, hvis hovedlinier her er trukket op, fik en venlig, men dog kritisk afmålt modtagelse af hendes lærerinde i pædagogik, Dannelsesanstaltens forgudede Annestine Beyer. Denne skrev små kommentarer i marginen på sin elevs hefter. Da pennen løb af med Natalie Zahle i hendes begejstring over at skulle skaffe sig en teoretisk forberedelse til lærerindegerningen, bemærkede Annestine Beyer tørt: „Den praktiske Øvelse er dog vel ogsaa at betragte som en Forberedelse“ [58].

Hun blev heller ikke revet med af Natalie Zahles ekstase over og svulstige formuleringer om det levende ord, der skulle „bæres af Kjærlighedens Opoffrelse og af Begejstringens utrættelige Iver“. Her tilføjede hun kort: „Men ei uden (...) grundige Kundskaber“ [59].

Alligevel kunne Annestine Beyer i sit vidnesbyrd til sin elev fremhæve hendes særlige egenskaber. Hos hende havde hun nemlig fundet, „ikke alene en usædvanlig klar Opfattelse af Opdragelsens Værk, og de Grund-sætninger, hvorefter man søger at gennemføre denne, samt nøje Kundskab til Barnenaturen; men også en levende Kærlighed til Barnet, forenet med en inderlig Lyst til, og høj Grad af Varme for det Kald, hun har gjort til sit Livs Opgave“ (november 1850) [60].

Inspirationer

Man kunne da spørge, om de tanker, som Natalie Zahle formulerede på skrift i 1849-50 var helt nye og originale i forhold til det grundlag, der var blevet undervist i på Den Højere Dannelsesanstalt for Damer? Bortset fra Natalie Zahles luthersk-protestantiske indstilling og stærke forsynstro, som intetsteds var at finde i Dannelsesanstaltens program, byggede hun videre på det grundlag, hun havde fået lagt her, for så vidt som der var overensstemmelse mellem Dannelsesanstaltens erklærede program og dens praktiske vejledning.

Bestyrerne, A. Beyer og E. Boisen, tog i deres program fra 1847 udgangspunkt i, at det var et særkende for tiden, at man skulle fremme civilisation og humanitet [61]. Der var derfor grund til at stræbe efter at befordre dannelsen i forskellige retninger, men der var en retning, som var forsømt, og det var den kvindelige dannelse. Hermed mente man ikke, at „Kvindeligheden (skulle) fortabe sig i Massen af Kundskaberne og Kunstfærdighederne“ eller kun åbenbare sig „i Skinnets ydre Former“. Nej, kundskaberne skulle tilegnes „især for den indre Dannelses Skyld“, fordi de kun derved kunne blive „Sjælens fulde Ejendom“ og dermed „Midlet til at fremkalde den Sandhed og Skjønhed i det hele indre Liv, hvori den sande Kvindelighed bestaaer“. Dannelsesanstaltens definition på kvindelighed var ikke til at tage fejl af: Sand Kvindelighed var karakteriseret af en sjælelig kultiverethed, og der blev ligefrem talt om, at følelsen skulle være den kilde, hvorfra det kvindelige, åndelige liv skulle strømme.

Med en kønskritisk afvisning af J.J. Rousseaus [62] „la femme est faite

pour plaire et pour être subjugué“ tog Dannelsesanstalten et lille emancipatorisk skridt for sine elever, forstået på den måde, at man lagde op til at flytte på og udvide nogle af de meget snævre åndelige og sociale grænser, der var sat for borgerdøtrenes horisont. På den anden side mente man ikke, at kvinden skulle føres bort fra sin „Natures og Livsbestemmes Ejendommelighed“. Med begreberne „Sjælens inderste Rum“ og „Aand og Hjerter som det betegnende Eiendommelige“ henviste Dannelsesanstalten uden vaklen „det kvindelige“ til det indre af den menneskelige sjæl. På den anden side mente man, at kvinders betydning for samfundets almindelige formål var vigtige, om end mindre fremtrædende end mænds. Derfor var opdragelsen et fælles anliggende: Den var ikke blot en familiesag, men burde „betragtes som en Samfundssag, som et Nationalanliggende“ i den grad, at en videnskabeliggørelse af opdragelsen var tiltrængt, ligesom kunsten at opdrage burde gøres til genstand for uddannelse. Det væsentligste spørgsmål var, hvordan man bedst uddannede kvinden til opdragerinde. Med henvisning til bl.a. J.H. Pestalozzi [63] placerede E. Boisen moderen som den centrale skikkelse: „Det (er) först og fremmest Moderens Dannelse til Opdragelsesvirksomheden, hvorpaa det kommer an, naar der skal udrettes noget for Opdragelsen i det Hele“. Og endelig diskuterede man, hvorvidt man skulle ændre på den slette, overfladiske sprogundervisning i pigeskolerne og i stedet for 3-4 fremmedsprog på een gang at begrænse sig til en grundig undervisning i modersmålet og højst eet fremmedsprog ved siden af [64]. Det var hovedlinierne i programmet, som i øvrigt explicit lagde op til reformer i døtrenes (ud)dannelse.

Bortset fra det primat, som Natalie Zahle havde givet det levende ord og religionen, var der ikke forskel på hendes og Dannelsesanstaltens programmatisk linie. Denne forskel understregede hun imidlertid i erindringerne og kritiserede Dannelsesanstalten for at levne Gud for lidt plads, sætte Historien til side og mistænkeliggøre Eventyret [65].

Men ligheden omtalte hun ikke. Dermed kom hun til at dække over det faktum, at hun selv stod på skuldrene af A. Beyers og E. Boisens dannelsesmæssige grundlag og erfaringer. For slet ikke at tale om, at hun var præget af de fordringer om folkefrihed, der ulmede i tiden op til 1848. Frihed krævede dannelse, ansvar og en vis myndighed og selvstændighed til hvert individ. Også til kvinderne, der gennem opdragelsen af børnene i hjem og skole fik stor indflydelse på de kommende slægter og dermed på det, som man kunne kalde kernen i borgerskabets opfattelse af Den Nationale Karakteropdragelse.

Det er muligt, at den franske revolution, den amerikanske frihedskrig og den gryende kapitalisme var gået hen over hovedet på den ikke-politisk skolede Natalie Zahle. Men til gengæld var forestillingerne om individets karakterdannelse som forudsætning for skabelsen af det kultiverede, borgerlige menneske, der skulle være bærer af det civiliserede fædreland og således fremme nationens interesser, blevet en del af hendes åndelige bagage [66]. Hun ønskede at deltage i opbygningen af dette nye samfund fra den eneste position, der var mulig for hende med det køn, hun var født med, nemlig som (ud)danner af „Opdragerinder“.

Men hun var ikke meget for at give Dannelsesanstalten æren for i alt fald programmatisk at have inspireret hende. Nok fremhævede hun Anestine Beyers evner og de frøbelske forestillinger, hun havde ført frem. Men hun vedgik sig ikke sin gæld til hele tankegodset bag Dannelsesanstalten, der var baseret på bl.a. J.H. Pestalozzis, hans elevs F. Frøbels og danske debattørers allerede udviklede tanker om hjemmet som den grundlæggende samfundsbærer og kvinden (moderen) som familiens (og samfundets) opdrager sine qua non.

Heller ikke den inspiration, hun fik fra sin tysklærer, cand.phil. G.F.F. Rung [67], nævnte hun. Han havde i 1842 udgivet planerne til en „Quindelig Underviisningsanstalt“, hvis grundtanker lå meget nær dem, som Natalie Zahle blev kendt for at have fostret. Hans skitserede pigeskole blev aldrig realiseret. I stedet blev han tysklærer ved Den højere Dannelsesanstalt for Damer, som han forlod samme år som Natalie Zahle, nemlig 1849, hvor han blev lærer ved Den kgl. Militaire Højskole. I 1855 udnævntes han til professor.

Jeg finder det usandsynligt, at G.F.F. Rungs lille skrift skulle have undgået hendes opmærksomhed, interesseret som hun var i den kvindelige undervisning og dannelse. I øvrigt havde de en fælles bekendt, nemlig hof- og slotspræst J.H. Paulli [68].

Paulli kendte jo Natalie Zahles ideer, planer og fremtidsønsker, og det skulle være mærkeligt, om han ikke havde gjort hende opmærksom på Rungs skibbrudne forsøg med at starte en pigeskole efter et mønster, der så ud til at stemme helt overens med hendes ønsker, hvis hun da ikke selv havde lagt mærke til det. Også Rung opfattede moderen, hustruen og „den huslige Lykkes og Velstands Beskytterinde“ som den centrale opdragerinde af de kommende generationer. En omhyggelig forberedelse til dette hverv var nødvendig, og „Aandens og Hjertets Dannelse“ var nøgleordene i opdragelseslæren. Den danske sprogskat bar på en mangfoldighed, som kunne føre langt ud over den blotte æstetiske dannelse, og

derfor skulle dansk erstatte fransk og tysk som hovedsprog i pigeskolen. I det hele taget skulle pigerne ikke som tidligere nøjes med at blive overstrøet med „et Skin af Dannelse“, men vækkes til ædlere interesser.

På disse punkter stod Rung altså helt på linie med Beyer, Boisen og Zahle – eller rettere de sidste stod på linie med Rung. Han var den første i Danmark, der satte tankerne på tryk. Alle skrev de sig ind i det, man kunne kalde fyrrernes stille opgør med den rendyrkede æstetiske moral for døtredannelsen. Borgerskabet havde ikke længere økonomisk eller kulturpolitisk råd til at spendere på døtrenes unyttige blomstren i hjemmene. Det synes at have været et udbredt fænomen, i alt fald i Tyskland og Danmark, at modersmåls- og fædrelandshistorieundervisningen af borgerskabets døtre skulle styrkes på bekostning af undervisningen i de mange fremmede sprog. En tendens, som jeg tolker som en del af den proces, der bevægede døtrene bort fra den udpræget selskabelige dannelse hen mod den mere nytteprægede dannelse. Ideerne om den nationalt nyttige, men stadig rent „indre“ dannelse for kvinderne satte ikke blot klassegrænserne bagud og opad, men også nedad i samfundet over for den u-dannede underklasse. Denne nedre klassegrænse skulle blive stadig væsentligere at trække de kommende halvtreds år. Men i 1849-51 var det ikke klassegrænserne, der var det mest brændende problem i forhold til døtrenes dannelse. Det var kønsgrænserne. Og på dette punkt fandtes spiren til forskellen mellem Natalie Zahle og alle hendes læremestre.

Den handlede om det overordnede mål med døtrenes dannelse. For G.F.F. Rung var det eksplicit, at pigerne ikke måtte have del i „det videværdige, skønne og nyttige“, som blev læst i drengeskolerne. For A. Beyer og E. Boisen var målet at give dem del i en samfundsnyttig virksomhed, men dog samtidig at holde dem inden for rammerne af den kvindelige „Eiendommelighed“. De formulerede ingen direkte forbud. Deres emancipatoriske skridt var dog begrænsede på den måde, at de ikke tog nogen initiativer til at give døtrene adgang til sønnernes kundskabsrige, hverken udi teologien, naturvidenskaben eller nogen form for højere uddannelse. Det gjorde Natalie Zahle imidlertid. Med sine skitser og fagplaner for en ny pigeskole brød hun et lille hul i fædrelandets hidtil vedtagne kønsopdelte uddannelsesmønstre.

Men inden jeg kaster mig ud i at argumentere for, hvordan hun tog dette skridt, skal jeg foreløbig konstatere, at hun faktisk stod i større gæld til fyrrernes tanker om døtrenes (ud)dannelse, end hun vedkendte sig i sine erindringer. Især i spørgsmålet om den indre, kvindelige dannelse og den nationalt-patriotiske stemning.

Der var en anden ting, hun sprang over i erindringerne, og det var hendes og kammeraternes ungdommelige fjanteri med og ironi over Dannelsesanstalten. Billedet af deres alvorstunge, højtideligt målrettede gang på Dannelsesanstalten var for ensidigt. Der var spræl i dem.

En weekend var de unge damer taget til Lyngebækgaard. Her skulle de opholde sig nogle dage sammen med en lærerinde, som imidlertid ankom senere end eleverne. De benyttede ventetiden til at skrive et brev til hende, hvor de udmalede, hvor uansvarligt det var at lade dem alene:

„Vi haaber derfor, at De efter dettes Modtagelse skyndsomst begiver Dem hertil, thi der maa iles, der maa iles dermed af visse Aarsagers Skyld. De vil nemlig risikere, at Huset staar paa den anden Ende, hvis De ikke kommer og holder god Orden. Alle Lovlighedens Baand ere løste. Enhver gjør, hvad hende behager. Al Brug af Handske, Mantiller, Parasoller og andre det dannede Selskabs Beskyttelsesmidler, er forlængst ophørt, og der er Fare for, at vi alle hensynke i en Naturlilstand, der mindst skulde ventes for Folk, der have frequenteret moderne Forfinelsesanstalter og indaandet deres høiere Duft. Har De altsaa det mindste Omhu for deres Reputation, maa De uopholdeligt indfinde Dem for at gjenoprette den sluppede Disciplin og gjøre Rede for Deres uforvarlige Udeblivelse og Forsømmelse af Pligterne med Deres saa kostbare Person. Som De seer, er her allerede Ugler i Mosen! Derfor, skynd Dem! Kom Snart! Kom Hurtigt! Kom Strax! Kom lidt førend snarest muligt! Vi Uglerødder savne grueligt vor Uglemutter!“ [69].

Ni underskrifter, der bestod af navn og uglebetegnelse, var omhyggeligt prentet under opfordringen. Een var „constitueret Uglerødmutter“, en anden var en „vigtig Ugle-unge“ og Natalie Zahle var „en simpel Ugle i Mosen“. Alle ni var udflyttere på „Uglerød Mark“.

Handsken var kastet for opbruddet i den højere damedannelse, og det følte ikke værre, end at der kunne gøres grin med det.

At starte karrieren for 13 rigsdaler og 3 mark, 1851

I efteråret 1850 tog Natalie Zahle som nævnt springet og ansøgte om at lade sig prøve for institutbestyrerprøvens tredje grad. Prøven var inddelt i 3 grader med tilhørende bevillingsret til at holde private skoler på forskelligt niveau: Første grad gav ret til at holde forberedelsesskole for børn af begge køn indtil 8-årsalderen. Anden grad gav adgang til at holde borgerskoler for børn indtil 14-årsalderen, dog sådan at kvinder kun måtte holde pigeskoler. Og med tredje grad måtte man holde skole for børn indtil 16 år. Også her havde kvinder udelukkende ret til at bestyre pigeskoler [1].

Til prøven af tredje grad krævedes enten videnskabeligt baseret indsigt i historie og geografi, i matematik og naturlære eller i et af de fremmede sprog (tysk, fransk, engelsk). Eksaminanden måtte selv vælge sine hovedfag. Derudover forlangtes et sæt eksamensopgaver, som bestod af en skoleplan, en pædagogisk stil, en verdenshistorisk opgave, en dansk og en fremmedsproget litteraturhistorisk opgave, skrevet uden hjælpemidler og endelig en oversættelse af en tekst [2].

Natalie Zahle valgte tysk som sit hoved-fremmedsprog, formentlig fordi hun havde været vant til at tale og skrive tysk med Mariane Eschricht, mens hun ønskede dansk, historie og geografi som sine øvrige eksamensfag. Både hendes og de andre eksaminanders opgaver blev opbevaret i Skoledirektionens arkiv [3].

„Det Simples forædlende og det Raaes forfinende“

Det var et lidt kejtet formuleret emne for den pædagogiske stil, hun fik, nemlig „Den æstetiske Opdragelses Formaal og med hvilke Midler Skolen bør pleie og nære dette?“. Hendes besvarelse var imidlertid ikke til at tage fejl af. Hun mente, at både hjemmet og skolen gennem en æstetisk opdragelse burde „udbrede Lyset og Varmen og styrke Villien, med andre Ord (...) udvikle Erkjendelse og Følelse“. Meningen var at åbne „Sjælens Øie for det Høie, det Ædle og det Skjønne, det vil sige for Sandheden og for Sandheden i en skjøn Form“. Hun plæderede for, at der skulle tilstræbes en tæt sammenhæng mellem den indre sandhed og den ydre skønhed. Hvis f.eks. det gode viste sig i en grim form, ville det virke utiltalende, mens omvendt en falsk lære kunne smugles ind under et smukt sprogs klædebon. Det var heller ikke godt. Derfor var det vigtigt, at opdragelsen til dette høje mål begyndte i en meget tidlig alder. Den æstetiske sans fik først betydning i tilværelsen, hvis den viste sig i det daglige som „en det Simples forædlende, det Raaes forfinende, det Hjærne og Haand afrundende Magt“. Fornemmelsen for æstetik skulle gennemsyre alt, lige fra begejstring over kunst og pragt til evne til at forfine de grove ting i dagligdagen.

Således skulle den æstetiske dannelse gennemtrænge den mindste detalje, og gennem træning i tegning, håndarbejde og skrivning skulle børnene udvikle „Sandsen for Skjønhedens Aabenbarelse i det daglige Liv“. Hendes kønsneutrale udtryk „børnene“ betød pigerne, idet hun ikke fik adgang til at undervise drenge. Hun hentede sine eksempler fra hjemmets indretning. Skønhedssansen skulle trænes i den grad, at den sad eleverne i rygmarven, når de kastede et blik rundt i deres stuer: „Have de lige eller runde Streger med deres geometriske Former og Forhold til hinanden blot den Virkning, at Barnet føler et ubehageligt Indtryk, naar det seer en Stol paa urette Sted eller Lysene sidde skæve i en Lysekrave, da har Tegningen sikkert virket med Held til sit Formaal“.

Når barnet blev ældre, trådte litteraturen til som æstetisk hjælpemiddel i opdragelsen. Lærerinden skulle behandle litteraturhistoriens små og større værker åndrigt – ikke tørt eller tungt, og den skønhed, der udvikledes af „Ordets mægtige Kraft“ ville da udvide og danne barnets æstetiske horisont. Der måtte derfor aldrig gå noget „Uskjønt“ fra lærerinden til eleverne. Lærerinderne måtte være de første til at erkende, at sandt og skønt ikke burde adskilles, fordi „det Kolde“, „det Haarde“

eller „det Kejtede“ ikke hjalp til at gøre lærdommen indtrængende, hvorimod „et smukt og livligt Foredrag“ og „Nethed i Væsen og Manner“, ville vække glæde og tilfredshed hos børnene.

Natalie Zahle hævdede i sine erindringer, at særligt denne besvarelse var faldet i eksamenskommissionens smag, fordi dens medlemmer, heriblandt biskop J.P. Mynster mente at finde „helt nye“ tanker i den [4].

Tankerne var nu langt fra nye. Tværtimod var de nærmest sammenfaldende med J.L. Heibergs æstetiske moral. Som jeg tidligere har været inde på, repræsenterede netop denne æstetikopfattelse en konservativ tendens i borgerskabets holdning til døtrenes dannelse sammenlignet med den tendens, der søgte at (ud)danne døtrene til at blive de nyttige og åndrige hjemmenes sjæle. Som litteraten Klaus P. Mortensen har formuleret det, udtrykte den æstetiske moral et langt stykke ad vejen borgerskabets identitetsgivende dannelsesnorm. Og det var ikke kun „i retningen opefter mod fødselsadelen og nedefter mod de nyrige opkomlinge og de lavere klasser, men også i retningen indefter. Den sandt dannede er den, der ikke påberåber sig ydre, men udelukkende indre kvaliteter“ [5]. Denne dannelsesnorm havde også et bestemt køn, idet den var opbygget af elementer, som samfundet opfattede som kvindelige, nemlig „alt det, som ikke trænger sig på, det som ikke (må) synes, men som er“ [6].

Natalie Zahles eksempler centrerede sig om de kvindelige håndarbejder og om stolenes og lysenes placering i hjemmene, som var objekter for kvinders sociale erfaringsunivers. Tidligere havde hun selv omtalt dette som stedet for udfoldelse af „sand Kvindelighed“. Det stemte helt overens med tolkningen af den Heibergske opfattelse: „Dannelsens ånd er den ædle kvindelige, moderlige sjæl som selv-forglemmende gennemtrænger det huslige liv på alle leder og kanter“.

For nogle af borgerskabets ideologer var denne indre, æstetiske dannelses kvindelighed uforenelig med en nyttebetonet pigeskolegang, som oven i købet brød lidt af det mandlige vidensmonopol ved at tilbyde en systematisk, videnskabeligt baseret naturlære, geografi og historie i undervisningen. Men for den unge Natalie Zahle var det ikke uforeneligt. De „nye Tanker“, som eksamenskommissionen var faldet over, var ikke de enkelte dele i sig selv. Det nye var snarere helheden og sammen sætningen af gamle, uforenelige tendenser, altså en slåen bro over hidtil modsatrettede dannelsesstraditioner.

Læste man hendes pædagogiske stil om den indre, æstetiske dannelse sammen med hendes vedlagte skoleplan om den systematisk opbyggede

faglige dannelse, blev det tydeligt, at hun stod med et ben i hver lejr. Skoleplanen adskilte sig ved at udvide den delvist emanciperede tankegang, der lå bag det nationalt sindede og samfundsgavnligt uddannelsesprogram i Den højere Dannelsesanstalt.

Men denne dobbeltposition blev ikke tolket som naivitet eller pædagogisk umodenhed. Den blev modtaget som en bevidst tanke.

Derved indledte hun den tvetydige (ud)dannelsesstrategi, som senere gav hende hendes særlige profil, og som var rummelig nok til at tilfredsstille brede forældregrupper i borgerskabet. Eller sagt på en anden måde: hun trak på den indre, æstetiske dannelses hammel samtidig med at hun meget forsigtigt puffede til grænserne for døtrenes sociale udfoldelse.

Hun gik slet ikke så langt som den seks år ældre Athalia Schwartz [8], der var blevet Danmarks tredje eksaminerende institutbestyrerinde i 1848, og som i 1850 udgav en håndbog i undervisningskunsten. Athalia Schwartz argumenterede for, at hensigten med opdragelsen var „at sætte det frithandlende Menneske i stand til at erhverve sig sandt Menneskeværd“. Dette gjaldt både for mænd og kvinder, og hun beklagede, at den kvindelige opdragelse hidtil havde indtaget en underordnet stilling „ved Behandlingen af det store Emne, hvorledes Mennesket rettest og bedst opdrages“ [9]. Athalia Schwartz var den første danske, kvindelige debattør, der anslog det tema, at kvinders samfundsmæssige stilling var socialt bestemt, og at emancipationen derfor hang sammen med deres adgang til arbejde. I 1851 hævdede hun om kvinder som helhed, at mange af dem for længst var emanciperet af „Armoden og Arbejdet“ [10]. Med denne offensivt fremførte holdning var hun forud for sin tid. Det er blevet hævdet, at netop hendes trang til at blande sig offentligt i polemikken om sociale spørgsmål kunne være en årsag til, at den pigeskole, som hun drev 1848-1853, aldrig fik over 10 elever eller kom til at blomstre [11].

I hvert fald blev Natalie Zahles rummelighed, tvetydighed, forsigtighed eller hvad man efter temperament vælger at kalde hendes talen med dobbelt tunge, læst af eksamenskommissionen som et pædagogisk-didaktisk kunstgreb. Derfor tror jeg ikke, at hun havde ret, da hun i sine erindringer hævdede, at kommissionen var blevet „særligt“ opmærksom på den pædagogiske stil. I stedet vil jeg mene, at det var kombinationen af den pædagogiske stil og skoleplanen, der fangede opmærksomheden:

Hvor den første var traditionsbærer og pegede bagud i historien og indad i sin dannelsesnorm, pegede skoleplanen fremad i historien og udad i sin dannelsesnorm. Derved blev den traditionsbryder.

„Plan til en Pigeskole“ kaldte hun den, og den er stadig bevaret i original [12]. Her beskrev hun pigeskolens formål som det „at give den unge Pige et klart Begreb om sin Bestemmelse som Menneske, om sit Kald som Kvinde. Intet andet end dette kan være Skolens Formaal“, skrev hun uden vaklen. Døtrene skulle nu i første ombæring gøres til mennesker og først derefter til kønsvæsner. Den førsteprioritet, som hun gav sådan et kønsneutralt sigte, gav sig udslag i, at det nu ikke blot var pigernes følelser, men også deres erkendelse og vilje, der skulle dannes. Det bærende i den unge piges sjæl burde ikke blot være varme og lys, men også kraft, ligesom de bærende elementer i opdragelsen ikke blot skulle være religionen, men også forholdet til det menneskelige samfund og det individuelle jeg. Allerede i målbeskrivelsen var der altså sket en udvidelse, så pigeopdragelsen udover den indre dannelse skulle omfatte en vis grad af ekstrovert dannelse. Det sidste skulle forstås som dannelsen af en viljeskraftig personlighed og udviklingen af en vis social forståelse.

Ud fra disse grundprincipper opstillede Natalie Zahle de „Læregjenstande“, de fag, som hun mente, der skulle til. Det var religion, dansk, historie, fysisk og politisk jordbeskrivelse, naturhistorie, regning, skrivning, tegning, de kvindelige håndarbejder og tysk og fransk som fremmedsprog. Hun valgte disse to frem for engelsk, fordi hun mente, at tysk havde et nært slægtskab med det danske modersmål og besad en rig litteratur. Fransk valgte hun, fordi det taltes af „alle dannede Nationer“. En helt ny og hidtil uhørt tanke var, at klasserne skulle være etårige. Kun de sidste to år af en otteårig skolegang skulle foregå i en fællesklasse. På den måde skulle de udgøre et „Hvilepunkt for den unge Pige“, så hun med ro og alvor kunne forberede sig til det skridt, hun næste år selv skulle tage „fra den lille, udi Livets store Skole“. Endelig måtte hver klasse ikke have mere end 12 elever.

Fyrrernes spirende tanker om en ny dannelse for døtrene, der nok var sjælfuld, men som også skulle gøre fædrelandet gavn og nytte, fik her for første gang en afrundet form. Den 23-årige Natalie Zahles plan for en pigeskole byggede år for år nye faglige kundskaber oven på den indre og den udadrettede dannelse. Hun var grundig, grænsende til det pedantiske under udredningen af den pædagogiske og faglige tilrettelæggelse af hvert fag. Hovedlinierne omkring religion, skrivning og modersmålsundervisning lå i forlængelse af de tanker, hun havde skrevet i opgaverne året før. Det var også i forlængelse af dem, at hun nu omhyggeligt redegjorde for, at den lærerinde, der underviste de 6-årige piger i forberedelsesklassen, havde „een af de vigtigste Poster“ i pigeskolen. Her var der mere brug for

en personlighed, der med samme selvfølgelighed kunne „aftørre Barnets Taare med lægende Ømhed“, som hun kunne afvise den (tåren altså, BP) som „utidig og uberettiget“, hvis dét var nødvendigt.

I historie og politisk jordbeskrivelse skulle det bærende være kendskabet til og forståelsen for „Menneskenes Strid og Arbejde“. Selve undervisningen skulle bevæge sig fra fortællinger og læsning af nordisk mytologi til fædrelands- og verdenshistorie. En af de vigtigste lærebøger, som hun foreslog her, var C.F. Allens „Håndbog i Fædrelandets Historie“, der var kendt for at være nationalliberalismens historiebog [13]. På baggrund af hendes begejstring for Plougs „Fædrelandet“ kunne det ikke undre, at hendes historie- og samfundssyn var nationalliberalt og i øvrigt præget af en fascination af de store personligheder som historiens drivkræfter.

Den interesse, som hun inspireret af professor D.F. Eschricht og bestyrerinde Anestine Beyer havde fattet for naturhistorie og -videnskab, stak også hovedet frem her. Der var ingen tradition for naturlære i pigeskolerne, men hun mente, at faget nu også her burde „tilkjæmpe sig Erkjendelse af sin Betydenhed“. Men der burde fares frem med forsigtighed, hvor „Botanikken (...) som den Deel af Naturvidensskaben, der mest egner sig for Kvinder“ først burde behandles i de to ældste klasser. Med den formulering havde hun nok brudt et tabu, men dog alligevel taget så kraftigt et forbehold, at ingen kunne blive stødt.

Dette forbehold var til gengæld ikke nødvendigt over for regning. For at kunne „føre Husholdningsbogen“ behøvedes ikke særligt udviklet regnekunst. Her var en sund sans for orden og nøjagtighed vigtigere. Alligevel kunne dette ukvindelige fag bruges til at udvikle „Forstandens Øvelse og Hukommelsens Sikkerhed“. Dermed ville det alligevel udvide pigernes horisont.

Også i fremmedsprogsundervisningen trådte hun nye stier i forhold til de vante i pigeskolerne. I stedet for, som traditionen krævede det, at starte på at lære flere fremmede sprog på een gang, skulle eleverne nu starte på eet fag ad gangen. Altså sådan, at de f.eks. startede med tysk i 3. klasse og først begyndte på fransk i 4. klasse. Hun betragtede denne metode som så selvfølgeligt bedre, at hun knap behøvede at argumentere for at forlade den gamle. Det var nok at skitsere den nye.

Der var endelig to forhold, som hun særligt understregede i sin plan til en pigeskole. Det ene var, som hun allerede havde gjort et nummer ud af i sine opgaver året før, nemlig „det levende Ord“ og det mundtlige foredrag. Her gjorde hun en dyd ud af sin dyrekøbte erfaring fra sin huslæ-

rerindetid.

Det andet forhold var den ganske særlige og hidtil usete opgave, som hun tillagde bestyrerinden af en pigeskole: „Det er hende, der skal overholde den Orden, der skal sammenfatte det Hele, Hende, fra hvem den Kærlighed skal udgaa, der skal gennemgløde det Heles Gang; til Hende skal Barnet tye med sin Sorg, sin Smerte, sin Klage, den være berettiget eller ikke, sine Spørgsmaal, sine egne smaa Betragtninger, og hun maa vide at modtage det, med den Varme, der trøster Barnesjælen saa uligeligt, berigtige dets fejlagtige Anskuelser med den rolige Taalmodighed, der alene overbeviser og indgyder Tillid, men ogsaa afvise det, naar der i dets Nærmelse skjuler sig noget avindsygt, Trodsigt eller hvad andet, der kan leve dybt inde i Barnets Sind; kort – hun maa være i Besiddelse af den Aandens Myndighed, der ej behøver systematisk Strængthed for at skaffe sig Respekt, men der udtaler kjærligt sin sikre Dom og skaffer sig Lydighed i Kjærlighed og Troe“. Bestyrerinden måtte derfor have tid til at overvåge skolen og skulle ikke undervise så meget. Da ville hun kunne træde mildt og forstående til, hvor man før havde brugt straf eller hårdhed. Da ville hun – hvis hun var sit kald mægtigt „skabe sig et Hjem i Barnets Hjerter, som hun gav et trofast Hjem i Skolen, og Barnet, der med Taarer overtraadte Tærsklen til den „slemme“ Skole vil, naar hun som Pige staaer ved samme Tærskel for at forlade den, med Taarer kaste Blikket tilbage paa den kjære, gamle Skole“.

Her trådte billedet af den ideelle moderskikkelse frem i den skikkelse, som hun langt senere tegnede af sin egen moder i erindringerne.

Flere inspirationer og nye curricula

Spørgsmålet er, om Natalie Zahle havde sammenlignet sin pigeskoleplan med andres. Jeg har allerede vist, at hun sandsynligvis var inspireret af G.F.F. Rung med hensyn til det indre dannelsesaspekt. Rungs ideer var nok enestående i Danmark i 1842, men de var ikke usædvanlige i forhold til, at de samme ideer kom til udtryk i de øvrige nordiske lande [16]. Disse ideer for de nordiske døtres dannelse tjente generelt til at fremelske de kommende hustruer og husmødres „sans for andres problemer og deres ansvar for andres velvære“, som den norske professor i kvindehistorie, Ida Blom har udtrykt det [17]. I første halvdel af det 19. århundrede var der ikke blevet udgivet meget litteratur, som beskrev døtres (ud)dannelse i skolerne [18]. Derfor ville det være rimeligt at antage, at Natalie Zahle

havde kendt til det, der eksisterede.

Det er derfor påfaldende, at hendes skoleplaner på visse punkter overskred de normer og mål for pigeskolernes undervisning, som var beskrevet i andre programmer. Hun bevægede sig nemlig ind på de kundskabsområder, der ellers var forbeholdt drengenes uddannelse. I hendes plan var det et gennemgående træk, at skolen først og fremmest var til for de enkelte elevers egen skyld. Pigerne skulle ikke blot lære at have sans for andres problemer og velvære, de skulle oplyses om deres „Forhold til Gud, til Menneskene og til sig selv“ [19].

De to mest betydningsfulde og nyskabende pigeskoleplaner, der på nordisk plan udkom i årene umiddelbart før, hun skrev sin egen, var dels G.F.F. Rungs, som aldrig blev realiseret, dels den norske skolereformator Hartvig Nissens, som faktisk blev omsat til virkelighed [20]. Hartvig Nissen havde stor indflydelse på reformerne i det norske skolevæsen i sidste halvdel af det 19. århundrede. Han udgav i 1849 en afhandling „Om kvindelig Dannelse og kvindelige Undervisningsanstalter“ og startede den 1. september samme år selv en pigeskole efter egen model i Christiania. Hans reformprogrammer fik generelt international betydning, og hans ideer blev overtaget af andre. Blandt andet havde „G.F.F. Rung og Natalie Zahle i Danmark gitt hans syn på kvinneopdragelsen verdifulle innslag“ [21], som det norske biografiske leksikon har hævdet. Spørgsmålet er da, hvem der har inspireret hvem? Det har ikke været muligt at få verificeret nogen personlig forbindelse mellem H. Nissen og henholdsvis G.F.F. Rung og N. Zahle, bortset fra at de tilsyneladende alle kendte den danske skolemand, professor Maribo [22].

H. Nissens lille afhandling med inkluderet skoleplan var kritisk over for statens manglende indsats over for den kvindelige ungdoms dannelse, samtidig med at den priste det private skolevæsen for at være et „vigtigt Led i Undervisningskjæden“, fordi private skoler havde mere frihed til at fremme nyere og individuelle anskuelser. F.eks. henviste han til, at Pestalozzis tanker havde bredt sig i de private skoler.

H. Nissen forstod kvindens kald som den „understøttende Ledsagerinde og Deeltagerinde“ i mandens liv og skæbne, og som „Opdragerinde“ af den kommende slægt. Denne dannelse var indbegrebet af „sand Humanitet“, og dens mål var, at kvinden skulle fatte „Livets og Hjertets alsidige Udvikling og Forædling“. Ligesom Zahle og Rung gjorde han op med de fremmede sprogs dominans i undervisningen og fremhævede modersmålet og fædrelandshistorien som værende af den højeste betydning. D.v.s. den tendens, der som tidligere omtalt kom fra

Tyskland, gjorde sig også gældende i Norge. Nissen klagede i øvrigt som de andre over det element af overfladiskhed i pigeskolerne, der fremkaldte „Indbildskhed, Hovmod og Bestræbelse efter at synes uden at være“ [23].

Rung, Nissen og Zahle stod altså på linie i deres felttog for et nyt borgerligt dannelsesbegreb og en ditto praksis for døtrene. Men så skiltes vandene også. Hos Hartvig Nissen lå der ansatser til nye principper, der adskilte sig radikalt fra Rungs: fagene i pigeskolen skulle være omtrent de samme som i drengeskolen. På grund af de to køns forskellige fremtidsperspektiver skulle stoffet dog afgrænses nøje i pigeskolen. Og videre og endnu mere genkendeligt: Med moderkaldet som højeste mål havde forældingen af pigernes religiøse gemyt førsteprioriteten i dannelsen. Historieundervisningen skulle gennem „det biografiske og fragmentariske Kursus“ lægge mere vægt på det dannende element end på det kundskabsgivende. Derfor var det en fordel at holde pigeskolen eksamensfri. Det mundtlige foredrag og det „levende Ord“ var mere anvendeligt i pigeskolen end i den hukommelsestrænnende drengeskole. Undervisningen skulle meddele „Lidet, men grundigt“. Pigernes skønhedssans skulle udvikles gennem tegning og de andre kvindelige håndarbejder, og regning var en uundværlig færdighed, der blot skulle læres, men som der ellers ikke skulle gøres noget særligt ud af. Endvidere skulle fremmedsprogsundervisningen starte med det tyske sprog, der bar „Nøglen til en Literatur og en Kultur, der for os have første Rang efter Modersmaalet“. Endelig skulle hjemmet tjene skolen som forbillede, og lærerinderne skulle være ugifte kvinder, der på den måde kunne få indløst deres kald som opdragerinder.

Det er slående, som disse ideer lignede Natalie Zahles – eller omvendt. Det er ikke usandsynligt, at de to kunne barsle med lignende tanker på samme tidspunkt med de bevægelser, der var i gang i den norske og den danske skoleverden. Men jeg mener ikke, at det var sandsynligt, at den konkrete udmøntning og verbale udformning ville stemme så meget overens, som det her var tilfældet, hvis Zahle ikke havde kendt Nissens plan. Hun må simpelt hen have skelet til den, da hun skulle udfærdige sin egen skoleplan til eksamen.

Men denne skelen forhindrede ikke, at hun i sin målbeskrivelse til „Plan til en Pigeskole“ tog et skridt videre end Nissen. Hun rakte i sit perspektiv et stykke ud over den traditionelt datterlige eller kvindelige sfære og ind på det „menneskelige“ område, der ellers havde været forbeholdt drenge og mænd. Hun mente ikke, at døtrene udelukkende

skulle opdrages til at ofre sig for andre. De skulle i stedet lære at tage hensyn til deres personlige jeg. Billedet af pigerne som hele mennesker, der uddannede sig for deres egen skyld, begyndte at tone frem. Pigerne burde stræbe efter at tilegne sig naturvidenskabelige kundskaber, ligesom de burde kende „Menneskenes Strid og Arbejde“ i historien. Det var bl.a. her H. Nissen satte grænsen. Han så ikke nogen grund til, at pigerne skulle sammenligne deres virke med „Mandens stridende og kjæmpende Liv“ .

Denne forskel mellem Nissens og Zahles planer udmøntede sig også i hans faste overbevisning om, at pigeskolebestyreren måtte være en mand, fordi ledelsen krævede en „alsidig videnskabelig Dannelse“ og en „højere Grad af Bestemthed, Characterstyrke og energisk Villie, end man kan forvente at finde hos Kvinden“ [24]. Mens hendes overbevisning jo var helt modsat, nemlig den, at pigeskolen skulle forstås af en myndig, moderlig, tålmodig og magtfuld kvinde.

Det besynderlige var, at Natalie Zahle beskrev sine planer med den største selvfølgelighed, men uden hverken at polemisere mod eller henviser til inspiration fra Rung eller Nissen.

Som illustration og konkretisering af forskellene i timefagfordelingen mellem G.F.F. Rungs, H. Nissens og N. Zahles skoleplaner bringer jeg her deres egne opstillinger. Rungs skole var 2-klasset, Nissens 4-klasset og Zahles 8-klasset, idet hun som den første jo arbejdede med 1-årige klasser. Derfor er planerne vanskeligt sammenlignelige. Alligevel vil jeg mene, at sammenligningen kan give et billede af de essentielle forskelle:

G.F.F. Rung

	1. Kl.	2. Kl.
Bibelshistorie	2 timer	2 timer
Dansk	8 timer	4 timer
Tydske	6 timer	4 timer
Fransk	– timer	6 timer
Geographi	2 timer/historie	4 timer
Regning	2 timer	2 timer
Kalligrafi	– timer	2 timer
Tegning	– timer	2 timer
Haandarbejde	4 timer	4 timer
Sang	2 timer	2 timer
I alt	26 timer	32 timer

H. Nissen

	1. klasse	2. klasse	3. klasse	4. klasse
Religion	2 timer	2 timer	2 timer	2 timer
Norsk	8 timer	4 timer	3 timer	3 timer
Historie	4 timer	3 timer	3 timer	3 timer
Geographi	2 timer	2 timer	2 timer	1 timer
Skrivning	3 timer	2 timer	1 timer	– timer
Tegning	2 timer	2 timer	2 timer	2 timer
Regning	3 timer	3 timer	2 timer	2 timer
Haandarbejde	6 timer	4 timer	4 timer	3 timer
Naturhistorie	– timer	2 timer	2 timer	2 timer
Tydsks	– timer	6 timer	4 timer	4 timer
Fransk	– timer	– timer	5 timer	4 timer
Engelsk	– timer	– timer	3 timer	4 timer
I alt	30 timer	30 timer	30 timer	30 timer

N. Zahle

	1. kl.	2. kl.	3. kl.	4. kl.	5. kl.	6. kl.	7. kl.	8. kl.
Religion	3 t.	3 t.	3 t.	3 t.	3 t.	3 t.	3 t.	3 t.
Modersmaalet	6 t.	5 t.	4 t.	3 t.	3 t.	3 t.	3 t.	3 t.
Fysisk jordbskr.	3 t.	3 t.	3 t.	– t.	– t.	– t.	– t.	– t.
Historie pol. j.b.	– t.	2 t.	2 t.	3 t.	3 t.	3 t.	3 t.	4 t.
Naturhistorie	– t.	– t.	– t.	2 t.	2 t.	3 t.	3 t.	3 t.
Regning	3 t.	3 t.	3 t.	3 t.	2 t.	2 t.	2 t.	1 t.
Skrivning	6 t.	5 t.	4 t.	3 t.	2 t.	1 t.	1 t.	– t.
Tegning	– t.	1 t.	2 t.	2 t.	3 t.	3 t.	3 t.	2 t.
Kvindelig Haandar.	9 t.	8 t.	7 t.	6 t.	6 t.	6 t.	6 t.	6 t.
Tydsks	– t.	– t.	2 t.	3 t.	3 t.	3 t.	3 t.	4 t.
Fransk	– t.	– t.	– t.	2 t.	3 t.	3 t.	3 t.	4 t.
I alt	30 t.	30 t.	30 t.	30 t.	30 t.	30 t.	30 t.	30 t.

Laver man nu på trods af vanskelighederne med klasseopdelingerne en sammenligning, ser den sådan ud:

	Rung	Nissen	Zahle
Religion	2	2	3
modersmål	begge 8, faldende til 4		6, faldende til 3
hist./geo.	2 (2. kl.)	6, faldende til 4	3, stigende til 4
tyस्क/fransk	6, stigende til 10	gradvist stig. fra 6 til 12	gradvist stigende fra 2 til 8
naturhist.	–	2	2, stigende til 3
regning	2	3, faldende til 2	3, faldende til 1
håndarb./tegn./			
skriv.	4, stigende til 8	11, faldende til 5	15, faldende til 9
sang	2	–	–

Som det ses heraf, afspejledes Rungs, Nissens og Zahles fælles opfattelse af pigernes fremtidskald i timefordelingen, især ved religion, modersmålet og regning. Nissen og Zahle havde flere klasser end Rung, men ingen sangundervisning. Endelig – og væsentligst – ser man Zahles systematiske fremadskriden gennem det 1-årige classesystem, og man kan ikke undgå at lægge mærke til den højere prioritering, som historie, geografi og naturhistorie fik, efterhånden som eleverne blev ældre. Dermed havde hun og til dels Nissen udvidet fagrækken, og var således tendentielt indtrådt på drengenes eller det hidtil suverænt mandlige kundskabsfelt.

En sammenligning af Zahles pigeskoleplan med en af de få bevarede planer over et traditionelt pigeinstituts fagfordeling, f.eks. C.M. Bentzons Pigeinstitut [25], hvor der undervistes i alle elleve fag i alle 4 klasser, dokumenterer ikke overraskende, at det ikke var herfra, hun hentede sin inspiration. Det var jo også disse institutter, heriblandt hendes egen barneskole Døtreskolen af 1791, som stadig eksisterede, hun tog kritisk afstand fra.

På den ene side opsamlede hun altså nogle æstetiske tendenser, som allerede lå i tiden. På den anden side introducerede hun med sin faglige linie et forsigtigt brud med de samme tendenser. Inden hun sendte skoleplanen til bedømmelse, havde hun fået Annestine Beyer, som ikke var specielt begejstret, til at læse den igennem. I hendes øjne beskrev Natalie Zahles plan snarere „en religiøs Pigeskole, end en dansk. Hvorledes skal det gaa med Jøder og anderledes troende, der ellers ikke burde udelukkes af Skolen: hvor skulde de ellers søge hen?“ [26]. Selv om hun måtte indrømme, at der ikke kunne være tvivl om Natalie Zahles varme interesse for sagen, lod hun sig irritere over det svulstige sprog, som hele planen var konciperet i. Hovedkritikken var i det hele taget, at der „paa flere Steder synes vel mange Ord at være brugte for at udtrykke simple Tanker, samt at temmelig rhetoriske Foredrag gaa igennem den hele Plan, hvilken jeg tror burde være affattet i et simplere og iævnere Sprog“ [27].

Den kritik havde Natalie Zahle glemt, da hun skrev sine erindringer. Hun huskede kun, at hun ikke fik den udmærkelse, som nogle havde ventet af hende [28]. Men hun bestod, så i januar 1851 kunne hun kalde sig eksamineret institutbestyrerinde af tredje grad.

Venia sexus

Så var hun parat til at gå i gang. Halvanden måned efter, den 5. marts, kunne københavnerne læse følgende annonce i Adresseavisen [29]:

Pensionsanstalt

Efter at have underkastet mig den for Bestyrerinder af højere Pige-skoler befalede Prøve, er det min Hensigt til Foraaret at oprette en Opdragelses- og Undervisningsanstalt, i hvilken Børn og unge Piger af enhver Alder vilde kunde optages tilligemed et mindre Antal Elever, som blot deeltage i Undervisningen, og anbefaler mig derfor de Forældre og Værger, der maatte vilde betro mig deres Børn. Nærmere Underretning, der kunde ønskes, vil velvilligen blive meddelt af D'Hrr. Hoffpræst Paulli og Direktør Borgen.

Natalie Zahle,

Store Kongensgade 268, 2.

Hun var ikke myndig, og al kontakt med fremmede måtte gå igennem hendes præst og sjælesørger eller hendes formynder David Borgen, som netop i samme måned sad og gjorde regnskabet op for hendes gamle arv, der stadig stod i Overformynderiet. Ifølge det yderst mangelfulde regnskab, der er efterladt, skulle der stå små 1650 rigsdaler plus knap 290 rigsdaler, som David Borgen skyldte hende [30]. Hun havde kunnet hæve en del af disse penge, så hun kunne flytte til nogle lokaler, der var store nok til at holde skole i, og møblere dem med et dertil indrettet inventar [31]. Men hun havde ikke ret til at hæve hele sin indestående kapital.

Problemet blev forstærket af, at der ikke stod mange forældre eller værger i kø for at melde deres børn ind hos hende, og nu havde hun sat sig i gæld til op over begge ører. Den lille klat rentepenge fra arven havde ikke været nok. Økonomisk trang fik hende da til at tage et radikalt skridt. Hun syntes, at hun måtte have fat i resten af sin arv. Derfor gjorde hun dét, at hun den 17. juni 1851 søgte myndighederne om *venia sexus*, d.v.s. bevilling til at blive myndig, og hun argumenterede med, at hun havde brug for at kunne disponere over sine arvemidler til at starte sin virksomhed.

Seks år senere ville ugifte kvinder ved lov blive fuldmyndige i en alder af 25 år. Men det kunne hun jo ikke vide, og det hjalp hende ikke nu. Desuden var hun kun 24 år [32].

Siden det 18. århundrede havde kvinder kunnet opnå bevilling til at

blive myndige under en kurator, altså under en mand, der øvede kontrol med deres forvaltning af formuen. Hidtil har ingen forsket i, hvor mange kvinder der faktisk søgte dette [33]. I de tre år fra 1848 til 1851 var Natalie Zahle ikke den eneste ansøger [34].

Det kostede hende et gebyr på 13 rigsdaler og 3 mark med samt en afgift til seminarii-fonden på et par rigsdaler. Over for myndighederne bekræftede J.H. Paulli hendes „Aandsmodenhed og Character“, mens David Borgen erklærede sig villig til at være hendes kurator [35].

Alt gik som smurt, og den 21. juni blev hun under kongeligt segl erklæret for myndig under curator [36].

Dette initiativ omtalte hun slet ikke i sine erindringer, selv om det var det, der var baggrunden for, at hun nu kunne hæve sin arv og nedsætte sig som selvstændig skolebestyrer.

Myndighedsbevillingen gjorde hende ikke ligestillet med de mandlige medborgere, der efter junigrundloven fra 1849 var blevet fuldmyndige uden kurator som 25-årige. Den slags manglende ligestilling bekymrede hende ikke, fordi hun ikke havde søgt myndighedsbevilling af principielt emancipatoriske grunde, men fordi hun havde en økonomisk interesse i det. Siden var hun primært interesseret i at skaffe elever til sin „Pensionsanstalt“.

I det hele taget synes den forfatningskamp, der blev indledt med junigrundloven, og som ikke afsluttedes før grundlovsændringen i 1915, ikke at have anfægtet hende synderligt. Hun deltog heller ikke i „Clara Raphael-fejden“, – denne første offentlige debat om kvinders emancipation og kønnenes forhold til frihedsbegrebet, som rasede i den danske presse i vinter- og forårsmånederne 1851. Gik debatten da bare hen over hovedet på hende, eller undlod hun bevidst at deltage?

Den unge huslærerinde Mathilde Fibiger havde skrevet bogen „Clara Raphael – 12 Breve“, som J.L. Heiberg havde skrevet forordet til og udgivet kort før jul 1850. Bogens fordring om kvinders ret til åndelig frihed rejste et ramaskrig og udløste en lang række reaktioner i form af indlæg i aviser eller flyveskrifter. J.L. Heiberg stak halen mellem benene og lod Mathilde Fibiger i stikken [37]. Jeg skal ikke her komme nærmere ind på Clara Raphael-fejden, der er blevet analyseret til hudløshed af danske forskere og litterater.

Det interessante i denne sammenhæng er, at to ugifte lærerinder, nemlig Athalia Schwartz og Pauline Worm [38], også deltog i debatten som fortalere for en ikke blot åndelig, men også materiel og økonomisk ligestilling med mænd.

Athalia Schwartz havde som nævnt allerede taget institutbestyrerindeeksamen og drev med ringe held sin lille pigeskole. Samtidig forsøgte hun, der også forsørgede en plejedatter, at skaffe midler dels ved vejledning af andre voksne kvinder, dels ved at søge studielegat fra Kirke- og Undervisningsministeriet [39]. Pauline Worm var i 1851 ved at forberede sig til sin institutbestyrerindeeksamen, som hun indstillede sig til året efter, for siden at drage til Randers og åbne en lille pigeskole der. Heller ikke hun havde den store sans for praktisk skoleledelse, og ernærede sig fra 1863 ved at undervise i Mathilde Bohses Pigeskole i Randers og skrive digte og bøger af litterært, nationalt og kvindesagligt tilsnit. Hun var i det hele taget usædvanlig stærkt grebet af både national- og frihedsfølelsen. Allerede i 1848 var et af hendes værker blevet landskendt, da hendes hyldestdigt til kong Frederik VII's tronbestigelse blev offentliggjort. I 1883 kom hun på finansloven [40].

Athalia Schwartz og Pauline Worm var samme generation som Natalie Zahle, de var begge kommet tidligt ud som huslærerinder og havde efterhånden erfaret, at ugifte kvinder kun havde få muligheder for at forsørge sig selv, ligesom deres muligheder for at få en uddannelse som et fundament for en selvstændig tilværelse var begrænset til institutbestyrerindeeksamen. Schwartz', Worms og Zahles holdninger til pigers og kvinders uddannelsesmuligheder var stort set ens. Natalie Zahle følte sig dog ikke som de to andre foranlediget til at deltage i debatten.

Hendes favorit-avis „Fædrelandet“ deltog ellers aktivt med flere indlæg. Spørgsmålet er, hvorfor hun holdt sig udenfor? Havde hun for travlt med at lægge planer, annoncere, skaffe lejlighed og møbler og søge om myndighed til sig selv? Var hendes emancipatoriske tankegang begrænset til spørgsmålet om uddannelse, uden at det i øvrigt faldt hende ind at sætte spørgsmålstegn ved kvinders generelle placering i samfundet? Eller var hun simpelt hen en snu rad, der af taktiske årsager ikke blandede sig i debatten, for ikke at skræmme „kunderne“, nemlig forældre, børn og unge kvinder væk fra den skole, hun var ved at etablere?

Vi kender ikke svarene, og hun efterlod sig ikke breve eller andre vidnesbyrd om, hvad hun egentlig tænkte om Clara Raphael-sagen i foråret 1851.

Men travlt havde hun i hvert fald. Fra den første maj havde hun en stor lejlighed på hjørnet af Hummer- og Holmensgade på hånden, og så gik det slag i slag med indkøb af inventar, indretning og tilrettevisning af den tjenestepige, som hun også havde ansat [41]. I slutningen af juni var myndighedsbevillingen i hus, hun kunne få arven udbetalt til at dække sin

gæld og alt var klart.

Der kom bare ikke nogen elever. I efteråret averterede hun igen. Nu forsøgte hun sig i Berlingske Tidende med en lidt kortere og mere forståelig annonce under overskriften „Quindelig Opdragelses- og Undervisningsanstalt“ [42]. Der kom stadig kun 2 voksne elever, een som deltog i nogle fag, og een, som deltog i alle. Efter et stykke tid kom der to børn [43].

Hendes forestillinger brast sammen som et korthus. De omhyggeligt udarbejdede skoleplaner var reduceret til et stykke teori, der ikke kunne realiseres, og i foråret 1852 var hun på nippet til at pakke sine sager og rejse til Rusland, hvor hun kunne få en stilling som – huslærerinde! [44].

Frk. Zahles Skole

På falderebet fik hun et tilbud, som vendte billedet totalt. Det tidligere omtalte „Selskabet for uformuende Embedsmænds Døtres frie Undervisning“, der var stiftet i 1804, tilbød hende at lave skole for 25 piger, som selskabet betalte for. Hvilket med andre ord betød, at hun ville være sikret 25 betalende elever.

Baggrunden var den, at disse piger hidtil havde gået i en skole, ledet af Sophie C.M. Foersom, kaldet Jomfru Foersom [45], og nu havde selskabets bestyrelsesmedlemmer meldt de 25 piger ud, fordi de var blevet uenige med hende. Grunden til, at de henvendte sig til Natalie Zahle var, at provst Balthasar Münter [46], der både sad i selskabets bestyrelse og i Københavns skoledirektion, året før havde bidt mærke i hendes eksamensbesvarelser til institutbestyrerindeeksamen. Det var altså ham, der fandt „nye tanker“ i hendes skriftlige arbejder. Han enedes nu med selskabets formand, justitsråd Fick [47], om at lade den unge Natalie Zahle forsøge at køre en skole for pigerne efter disse ideer [48].

Denne historie har vi kun fra hende selv, og det har ikke været muligt at kontrollere den, bortset fra, at hun i erindringerne gjorde provst Münter til en anden og højere placeret person, end han var. Hun påstod nemlig, at det var biskop Mynster, der som medlem af skoledirektionen var faldet over hendes reformerende ideer. Her huskede hun helt galt. Den biskop Mynster, som hun kendte som den, der havde talt smukt om begge hendes forældre ved faderens begravelse, havde intet med skoledirektionen at gøre. Det havde derimod provsten Balthasar Münter, der aldrig opnåede at blive biskop.

Alt andet lige var Natalie Zahle dog begejstret, og hun tøvede ikke et sekund med at slå til. Sophie Foersom havde ikke blot haft selskabets børn eller „Komité-børnene“, som de blev kaldt som elever, men yderligere 25 elever, for hvem forældrene selv betalte. Den forsmåede skoleleder tilbød nu Natalie Zahle at overtage dem også, så hun fik en skole med 50 piger. Til gengæld skulle hun betale Jomfru Foersom en årlig afgift på 400 Rigsdaler resten af hendes liv. Dette kom hun senere til at fortryde. Jomfru Foersom levede endnu 25 år [49].

Endnu en gang brugte Natalie Zahle sine gode forbindelser. Hun henvendte sig til ingen ringere end de liberale kredses samlingsfigur og borgerrepræsentationens formand, minister L.N. Hvidt [50], som var en gammel ven af hendes afdøde fader, og bad ham om økonomisk hjælp til at betale Sophie Foersom. Da hun havde vist ham sine anbefalinger og fortalt ham om sin „store Lyst og Trang og Tro“ på det, hun havde i sinde, gav han hende sin støtte.

På samme måde fik hun grosserer David Borgen, der jo nu var hendes kurator, og som hidtil havde kautioneret for hendes husleje, til at fortsætte kautionen [51]. Hun kunne nu flytte ind i den lejlighed, hvor skolen allerede lå i Kronprinsensgade 38, og anskaffe sig det inventar, hun havde brug for udover de skolemøbler, der allerede stod der. Hun ville nemlig også indrette et pensionat til de få voksne elever, som hun allerede havde, og som hun ønskede at beholde. Det lå hende stadig stærkt på sinde at arbejde for en bedre lærerindeuddannelse.

Den 15. april 1852 kunne hun da stifte „Frk. Zahles Skole“.

Trods den økonomiske hjælp måtte hun låne og låne „uafbrudt i mange Aar“ [52]. Hun arbejdede som en lille hest og gik kun langsomt og forsigtigt frem med at reformere den gamle Foersom'ske skole, hvor „Aaringers Slendrian og Sløvhed“ ifølge Henriette Skrams senere historieskrivning havde været de „raadende Magter“ [53].

I sin eksamensopgave havde hun givet sin „Plan til en Pigeskole“ de ord med på vejen, at det naturligvis ikke var hendes mening „øjeblikkeligt“ at oprette sådan en skole, som hun havde skitseret [54]. Men nu sad hun pludselig med den. Hun blev med Henriette Skrams ord „taget paa Ordet og stillet paa Prøve paa en Maade, hun ikke havde tænkt sig“, og som hun ikke var forberedt på [55].

Derfor beholdt hun de første par år de lærerkræfter, der var fulgt med den gamle skole. Efterhånden skilte hun sig af med dem, som hun „ikke stemte med“ [56] og samlede i stedet en kreds af yngre mænd og kvinder, der sluttede op om hendes tanker, og som lod sig uddanne pædagogisk af

hende selv. Mens hun omvendt selv trak på den faglige kunnen, som de mandlige lærerkræfter havde at tilbyde.

Samtidig benyttede hun sig økonomisk af, at hun havde to hold elever. Om formiddagen fra 9 til 14 afviklede hun barneskolen, mens hun lod de voksne elever fra „Privatlærerindekurset“, populært kaldet „Cursus“, benytte lokalerne om eftermiddagen fra 16 til 20. På den måde blev skolestuerne effektivt udnyttet og behøvede ikke at stå tomme halvdelen af dagen [57].

Resultatet udeblev ikke. Langsomt, men støt voksede elevtallet. Fra de 55 elever i 1852, voksede tallet til 67 året efter. I 1854 talte skolen 100 elever, heraf var 12-14 piger overført fra den da nedlagte „Dannekvindeskole“, og i 1860 var tallet fordoblet til 202 elever. På dette tidspunkt var Frk. Zahles Skole – otte år efter sin start – blevet hovedstadens og dermed landets største pigeskole [58].

Hvad skyldtes nu denne hurtige succes? Det var ikke, fordi Natalie Zahle brugte mange penge til at annoncere. Tværtimod. En eller to gange om året ofrede hun penge på at avertere for sit hjertebarn, „Cursus“, som hun kaldte Privatlærerindeskolen for unge Damer. Annoncerne, der blev trykt under overskriften „Kvindelig Opdragelses- og Undervisningsanstalt“, var nærgit uiojnefaldende [59]. Det kunne se ud, som om hun alene fik nye elever på det ry, som skolen skabte sig blandt københavnske forældre. Det, som for alvor synes at have adskilt hendes måde at drive skole på fra andre pigeskolebestyrer(ind)ers var, at hun gjorde skolen til et hjem for børnene. „Livet med Børnene, Paavirkningen til Flid, Lydighed, Orden, til Selvarbejde og til Glæden herved, var det vigtigste, det centrale“, fremhævede Henriette Skram, som selv havde oplevet det som barn. Vejledningen havde været „mangfoldig som Livet selv“ [60].

Det har sikkert haft betydning for denne atmosfære, at flere af de voksne elever boede på skolen i det tilknyttede pensionat. Natalie Zahle hævdede i et program fra 1870, at der i maj 1852 gik 5-6 unge damer, hvorefter elevtallet blandt disse voksede „Lidt efter Lidt“, indtil hun i 1860 kunne dele Cursus i 4 afdelinger. Folketællingen fra 1855 opgav, at 6 „kostgjængerinder og elever“ i alderen fra 13 til 20 år boede der, mens 1860-tællingen opgav 12 kostelever [61]. Nogle af de voksne elever var altså fastboende.

Sådan skabte Natalie Zahle en hjemlig atmosfære, som gjorde børnene trygge og forældrene tilfredse. Hun forstod at udnytte det dannelsesmæssige brud med selskabeligt anlagte unge damer og ledigtgående fruer, der allerede var i gang, og udmøntede tidens nye borgerlige dyder til

principper, der blev stærkt styrende ledetråde i husets daglige arbejde og dagsrytme: Flid, lydighed og orden på den ene side og ansvarsfølelse og selvhjulpethed på den anden side [62].

Eleverne i hendes skole var i starten hovedsageligt døtre af mindre formuende forældre, og de kom derfor fra familier, der nok følte sig kultiverede og dannede, men som ikke havde råd til at forsørge de ugifte, voksne døtre. Det var f.eks. lavere civile eller militære embedsmænds, mindre handlendes eller kunstneres familier, men (endnu) ikke familier fra Københavns mest velhavende kredse. Den store gruppe af embedsmænd var ofte dårligt lønnede og havde ingen sikkerhedsregler under sygdom, alderdom eller dødsfald [63].

Natalie Zahles personlige, noget puritanske leveregler synes at have reflekteret et behov hos døtre og forældre fra disse hjem. Hun fortalte senere, at de midler, hun personligt havde at råde over i de første år, var så små, at hun måtte sige nej tak til diverse invitationer, fordi hun ikke havde råd til at købe sig nyt tøj og nye hatte. Det hjemmeliv, som hun således måtte føre, havde til gengæld lært hende at arbejde flittigt, stille og tålmodigt. Det var disse erfaringer, som hun over for sine elever gjorde en dyd ud af.

I det kapitel i erindringerne, hvor Natalie Zahle skrev om sin skolestart, nævnedes hun ikke den betydningsfulde økonomiske og følelsesmæssige støtte, som hun fik fra sin veninde, Ulrikke Rosing. Hun omtalte hende dér, hvor hun skrev om sine studieår. Hun havde mødt hende på Dannelsesanstalten og beskrev hende som „en af de rene, sandeste og fineste Kvinder“, hun havde truffet, og fortsatte:

„Hvor ventede jeg med Længsel hendes Tilbagekomst hver Middag, og hvor rigt var ikke Samværet med hende om Aftenen mellem Pensionærerne. Hvor virkede hun ikke velgørende paa den Ungdom, hvis Interesser hun saa varmt delte. Ulrikke var ingen *V e r d e n s d a m e*, men hun var alligevel fuldt ud *D a m e* i al sin stille Mildhed og urokkelig fine og dog saa beskedne *V æ r d i g h e d*. Hun fik en velsignelsesrig Indflydelse paa mit aandelige Liv“ [64].

Mens Natalie Zahle 1851-52 boede i Hummergade, var Ulrikke Rosing en hyppig gæst, og de to endte med at flytte sammen, da den nye „Frk. Zahles Skole“ blev stiftet i april 1852. Ulrikke Rosing havde tilsyneladende planer om at etablere sig hos Natalie Zahle som hendes medhjælper og husfælle. Men hun havde en vellønnet stilling som huslærerinde hos en grosserer og ville ikke opgive den, før Natalie Zahles økonomiske grundlag var sikret. Imidlertid blev hun syg af tuberkulose tre år efter og måtte

flytte på landet til en søster, hvor hun døde et års tid efter.

Dette kom som et chok for Natalie Zahle, der havde „drømt om en Gang at gøre det saa godt for hende“.

Mere skrev hun ikke om hende i erindringerne, og placerede endda omtalen på et „forkert“ sted. Men Th. Moltke offentliggjorde som udgiver et lille digt, som Natalie Zahle skulle have skrevet ved Ulrikke Rosings død:

„Du var en Stjerne paa min dunkle Himmel,
et Haab i mine Sorgers tætte Vrimmel,
en liflig Luftning paa min trange Sti!
Nu er du flygtet bort, og ladet efter
Du har mig til mig selv og mine Kræfter;
med dig er Livets Fryd for mig forbi“ [65].

Digtet er ikke opbevaret i original. Men hvis digtet er ægte, signalerede det uomtvisteligt, at Natalie Zahle i sine første år som selvstændig skoleleder ikke personligt eller følelsesmæssigt stod helt alene.

Anden del

Kulturbæreren 1859

Den 19. og d. 26 januar 1859 bragte Henrik Hertz' litterære magasin, „Ugentlige Blade“ [1], en dobbeltartikel, der var stærkt kritisk over for pigeskolernes virksomhed. Den var signeret af „Spectatrix“ og stilet til byens husmødre. Det blev hurtigt kendt, at den, der gemte sig bag pseudonymet var skuespillerinden Johanne Luise Heiberg. Vi ved ikke, hvorfor hun kaldte sig „Spectatrix“. Det kunne være inspireret af det engelske „spectatress“ for kvindelig tilskuer, hvor den latinske -ix-endeelse havde erstattet den engelske. Det kunne også være inspireret af det engelske blad „The Spectator“ (1711-12) eller det danske blad „Spectator“ (1744-45). Under alle omstændigheder signalerede udtrykket, at forfatteren opfattede sig som „kvindelig tilskuer“ til en udvikling, som hun observerede udefra [2] og i øvrigt misbilligede. Artiklen indeholdt en række spidse angreb på de mødre, der sendte deres piger i skole og på de lærerinder og institutbestyrerinder, der drev pigeskoler.

Reaktionen lod ikke vente længe på sig. Den kom som en svarartikel i det første martsnummer og var også skrevet under pseudonym, nemlig af „En Lærerinde“ [3]. Mange gættede på, at forfatteren var Natalie Zahle. Gættet var rigtigt, men hun gav sig ikke til kende. Hun havde taget Henriette Skram i ed på, at hendes identitet som artiklens forfatter først måtte afsløres efter hendes død [4].

Minister for det huslige liv eller leder af kvindekasernen?

„Spectatrix“ alias Johanne Luise Heibergs hovedbudskab var, at husmoderen burde sende sine sønner, men ikke sine døtre i skole. Piger var „finere Planter“, der burde holdes hjemme, og pigeinstitutter, som hun kaldte pigeskolerne, var noget af det forkerteste, der fandtes.

Den smule viden, som pigerne nemlig havde behov for at tilegne sig, kunne mødrene lære dem, og hvis mødrene ikke følte sig kaldede til dette hverv, skyldtes det ene og alene, at de gik på for mange visitter. Gode husmødre holdt sig selv og deres døtre hjemme.

Eftersom i hvert fald over tre tusinde pigebørn i hovedstaden gik i private pigeskoler [5], var det en noget skrap kritik. Men i „Specatrix“ øjne begik mødrene mindst *tre synder* ved at sende døtrene i skole.

Den første synd var, at de kom til at opdrage dem til at blive „smaa Gadestrygere“. Pigeinstitutterne var nemlig placeret midt i „al Commercen“. Desuden var det „ugracieust“, at unge piger skulle bevæge sig udendørs i al slags vejr, sådan som de blev nødt til det ved daglig skolegang. Det værste eksempel, hun kendte, var fra et pigeinstitut i Østergade. Lige ved instituttet havde en vinhandler sin forretning i kælderen, en konditor sin butik i stuen, og lige overfor lå et hotel. Herfra kunne både „lapsede Reisende“ og „Dagdrivere“ „lorgnettere“ de unge piger dagen lang. Dette kunne udvikle sig til en katastrofe, fordi det kunne sætte de unge damers „Hjerte og Hovede i Bevægelse“. Men først og sidst var det forældrenes ansvar, bl.a. fordi de majede deres døtre ud som en „Linedansertrup“. Den anden synd var, at skolerne proppede pigerne med en viden og lærdom, der var dem helt overflødig. Kun voksne kvinder, der ikke selv var rigtige kvinder, kunne finde på at begå sådan en synd. Og institutbestyrerinderne og lærerinderne var faktisk sådanne forkerte kvinder. De, som stod i spidsen for institutternes misforståede opdragelse, havde sikkert ikke selv haft en „frisk eller normal“ opvækst, mente hun. De var selv ukvindelige og forførte deres elever til at blive ligesådan, og således udviklede disse „Quindecaserner“ små soldater til det „quindelige Emancipationsregiment“: „Med mandlige Fordringer til Livet, med Suk og Klager over, at de kun ere Kvinder, der ikke have Lov til at sætte sig ud over alle Former, staa de dér fix og færdig med hørøstede Meninger om Politik, Poesie, Kunst“.

Dermed – og det var den tredje synd – forløb de unge pigers ungdom med at „perfectionere sig i alle Retninger“, og det gik ud over det, som

var hovedsagen for alle unge piger, nemlig at udvikle deres „unge, friske Liv“. Pigerne skulle koncentrere sig om den „ungdommelige Duft, som netop hos dem fremfor Nogen, burde pleies og udvikles“. I institutterne blev de berøvet denne evne. På den ene side lærte de her for lidt til, at det rigtig kunne fæste rod, og på den anden side lærte de så meget, at de opdagede, at de intet kunne. Dermed blev de utilfredse med at være kvinder.

I „Spectatrix“ øjne var det, som var attråværdigt og respektabelt hos mænd, aldeles grimt hos kvinder og hovmodigt af dem at ønske sig.

For hende var løsningen på problemet derfor simpel: Man skulle tage pigerne ud af skolerne. Alt, hvad en pige havde brug for af boglige kunster, var at kunne læse og skrive sit modersmål, at regne lidt og at forstå tilstrækkeligt fransk og tysk til at kunne læse en bog. Hvis det viste sig af sig selv, at pigen havde evner, f.eks. for at spille musik, ville hun nok selv begynde uden at blive sat i gang. Men det var spild af tid at ofre undervisning på et talent, som pigen ikke havde. De kundskaber, der var tilstrækkelige for hende, var ikke større og skulle ikke tages mere alvorligt, end de kunne leges ind. Det, som hun selv umiddelbart lagde på hylden, skulle man ikke forsøge at lære hende.

Det var naturligvis en provokation for Natalie Zahle. Hun kunne erklære sig enig med „Spectatrix“ i at hylde moderskabet som kvinders højeste mål, at fremhæve kvindeligheden som et særkende og at huske påpasseligheden over for pigerne som små, fine planter, der skulle værnes om. Men så satte hun også grænsen.

I den pigeskole, hun selv havde bygget op, kunne hun ikke kende hverken billedet på „Institutricerne“ som mandhaftige stakler, eller forestillingen om pigeskolerne som kvindekaserner til udklækning af soldater til det kvindelige „Emancipations-regiment“. Det var i hvert fald hverken udgangspunktet eller perspektivet for det arbejde, hun selv udførte. For hende at se var kritikken aldeles uberettiget, og hun følte sig tilstrækkeligt provokeret til at svare på angrebet.

For at bevare sin anonymitet brugte hun boghandler Lind i Købmagergade som mellemmand. Han gav sit ord på at ville formidle hendes indlæg til Henrik Hertz uden at afsløre hendes navn.

I et vedlagt brev skrev hun, at hun ikke regnede med at vinde redaktør Hertz' sympati for sine anskuelser, men alligevel håbede, at han ville give en modsat mening plads i bladets spalter [6]. Det ville han, men kun på den betingelse, at et par „altfor stærke og for Spectatrix fornærmelige Udtryk“ udelodes eller modereredes. Hun fik også lov at optræde ano-

nymt, hvilket dog gav ham som redaktør et større ansvar for manuskriptet. Derfor måtte han forbeholde sig ret til at lave enkelte rettelser i ortografi og sprog, – rettelser, som hun naturligvis fik lejlighed til at godkende [7].

Gennem boghandler Lind fik Natalie Zahle besked om, at Henrik Hertz havde ladet ægteparret Heiberg læse hendes artikel, og at de havde godkendt publiceringen af den [8]. Hun hørte naturligvis ikke J.L. Heibergs kommentar til hendes indlæg over for Hertz:

„Det er meget velskrevet, og jeg veed ikke, om jeg i Deres Sted vilde forkorte det, uagtet det vel er sandt, at der er temmelig megen Enighed mellem denne forfatterinde og (..her er et navn streget ud ...) Spectatrix, hvilken sidste har taget Artiklen med Fornuft“ [9].

I 2. marts-nummeret af de „Ugentlige Blade“ forklarede H. Hertz i en redaktionel bemærkning, at bladet normalt ikke bragte indsigelser mod artikler, men at han havde gjort en undtagelse her på grund af sagens vigtighed. Og så gav han ordet til „En Lærerinde“:

Hun lagde straks kortene på bordet med en erklæring om, at hun selv hørte til „disse vanartede Væsener, disse „Institutricer og Gouvernante“, der erklæres „berøvede Evne til at føle for eller med noget Quindeligt“. I samme åndedrag udtrykte hun sin store forundring over, at institutbestyrerindernes virksomhed blev angrebet så hårdt, kaldt fordærlig og udsat for en sådan ringeagt. Hvordan kunne Spectatrix nemlig dømme uden at kende det, som hun kritiserede? ville hun vide. Og hvordan kunne hun dog hade andre kvinder så nederdrægtigt, at hun som kvinde kunne „tale saa forkastende om en hel Række af sit eget Kjøøn?“ Var hun slet ikke betænkelig over i den grad at dømme institutbestyrerinderne som kvindelige misfostre?

Lige på og hårdt talte Natalie Zahle moral til Johanne Luise Heiberg og forsøgte at ramme hende på samvittigheden. Hun skulle nemlig vide, at det ikke var let for en kvinde at gå imod det almindeligt anerkendte eller at stille sig i spidsen for dem, som forfægtede nye anskuelser. Den slags pionerkvinder vidste, at „Haabet var frejdigt og Hjertet var varmt“, og de hentede styrke i en stille „Taalmodighedskamp“ i stedet for at føre en højkrøstet strid.

Natalie Zahle afviste ikke, at man i pigeskolerne eller blandt institutbestyrerinderne stillede „mandlige Fordringer“ til livet, ligesom hun heller ikke bekræftede det. Hun svarede simpelt hen ikke på det, men skabte i

stedet en ny figur: Det var lærerinden som en stiltfærdigt arbejdende, kundskabssøgende „Quinde, fuld af quindeligt Liv, opfyldt af et lignende eller af netop det ideale Billede af et Huusliv, som De selv har udkastet“.

Hvis man nu antog, at den type kvinder lagde deres kræfter i pigeskolerne, kunne man så ikke formode, at „der fra saadanne Skoler kunne udklækkes unge, ydmyge Piger?“, spurgte hun. „Udklækningen“ skulle være en dannelse, der gjorde dem ydmyge sådan, at de nok skulle høre og lære om politik, kunst og poesi, men at de ikke selv formodedes at vove at tale med om det.

Her introducerede Natalie Zahle den balanceakt i sine offentlige ytringer, som blev et karakteristikum for hendes stil fremover: at udtrykke sig tvetydigt eller at lade være med at tale om det, som var for emancipatorisk for offentligheden.

På den ene side svarede hun imødekommende på Spectatrix' kritik, at sådanne „ægte kvindeligheds“ og „ydmygheds“-dannende pigeskoler måske ikke eksisterede på den ideelle facon endnu. Men at de var på vej, og at man i hvert fald skulle være opmærksom på de lærerinder og skoleledere, der var i gang med at skabe dem.

Således løftede hun pegefingeren og tog sin kritiker i skole: I stedet for at kritisere mod bedre vidende, skulle Spectatrix have sat sig ind i realia.

I stedet for de „mange bitre Sidehug“, som Spectatrix havde leveret til lærerinder såvel som til mødre, skulle hun have henvendt sig i en anderledes åben og spørgende stil: Hvis hun nemlig i stedet forudsatte, at mødrene kunne vælge en skole til døtrene, som de i princippet sympatiserede med, og hvis forstanderinde, de havde tillid til, da kunne mødrene få et fortroligt forhold til bestyrerinden, og da ville det ofte hænde, at de ville få sagen at se fra en anden side eller i en anden sammenhæng, så al frygt ville forsvinde. Ligesom mødrene med deres betænkeligheder også kunne åbne bestyrerindens øjne for fejl, der burde rettes [10].

Med denne Lærerindens venlige, men bestemte irettesættelse af Spectatrix standsede debatten i „Ugentlige Blade“. Den fortsatte et andet sted, men det vender jeg tilbage til om lidt. Foreløbig havde Johanne Luise Heiberg fået svar på tiltale. Med udgangspunkt i sin og sin mands æstetiske moral havde hun ikke alene kritiseret pigeskolerne for ved deres blotte eksistens at tage døtrene ud af hjemmene og ved deres boglige undervisning udover de fremmede sprog at emancipere dem. Hun havde også forsøgt at latterliggøre dem.

Balancekunst

Men det lykkedes hende ikke. Lærerinden – eller Natalie Zahle – fik det sidste ord med en kritik, der stilistisk var formet som en stille, men myndig pædagogisk anvisning. På denne måde havde hun held til at komme uden om den megen talen om indholdet i det dannelsesprogram, som hun selv stod for.

I stedet anviste hun en moralsk dannelse, der ikke fremtrådte som antagonistisk til den heibergske æstetiske dannelse, men som snarere byggede videre på den. På mange måder var hun nemlig selv æstetiker. Eller i hvert fald en del af den romantiske enhedskultur, der var udsprunget af dansk guldaldertid [11]. Men hun havde også en anden side i sig og en anden interesse at forfægte. Drevet af videbegærlighed og personlig ærgerrighed og på baggrund af sit behov for at forsørge sig selv var hun blevet pragmatiker i forhold til sin tid. Med sit skoleprogram og sit offentlige svar til fru Heiberg, havde hun gjort sig til talskvinde for en udvikling hen i retning af, ikke politisk, men praktisk og moralsk kvindeemancipation. Og denne udvikling kunne ikke standses. Det vidste hun.

Hun var taktiker og formulerede sig derfor, så hun stod med et ben i hver lejr. Litterater har skelnet analytisk mellem på den ene side den nyhumanistiske retning af den borgerlige dannelse, som defineredes af den æstetiske og den etiske interesse, og som jeg tidligere har nævnt fandt sin kerne i indre, „kvindelige“ kvaliteter. Og på den anden side den utilitistisk-realistiske retning, som defineredes af den praktiske og formale interesse [12].

Denne skelnen synes rimelig at bruge her, hvor Natalie Zahle da kunne siges at hente sine forestillinger både i den nyhumanistiske og i den utilitistisk-realistiske retning. Den sidstnævnte ville jeg dog foretrække at kalde den utilitaristiske retning.

Dermed favnede hun bredt, men stillede sig også i nogle tilsyneladende uforenelige modsætningsforhold. Modsætningerne klarede hun i svaret til Johanne Luise Heiberg ved at formulere sig uldent eller ved at undlade at formulere sig om de centrale stridspunkter.

Hun kendte og lagde sig op ad begge retninger i den aktuelle strid om pigernes skolegang, og det satte sine spor i hendes svar til Spectatrix.

Hun var ganske klar over, at adgang til viden gav nøglen til den verden, der hidtil havde været forbeholdt mænd. Den nøgle ville hun have fat i. Men hun var ikke radikal. Tværtimod var hun besindig, pædagogisk og havde overskud til at være moralsk anvisende i sin argumentation. Det

faldt hende ikke vanskeligt at fare frem med lempe. Det så nemlig ud til, at hun ikke var interesseret i generel kvinde-*emancipation*. Endnu formulerede hun sig ikke tydeligt om spørgsmålet. Men hun var i hvert fald nu – i 1859 – interesseret i at lette adgangen for langt flere end Johanne Luise Heibergs geniale enere.

Det var vel på grund af denne på een gang fælles og modsatte interesse, at hun forstod Johanne Luise Heiberg så relativt godt. Fru Heiberg havde i øvrigt tidligere skrevet om kvinde-*emancipation* uden at disse arbejder var blevet offentliggjort. Allerede i 1851 havde hun i anledning af Clara Raphael-debatten forfattet artiklen „*Quinde-*emancipation*“*, men den blev ikke publiceret, før Just Rahbek knap 100 år senere tog initiativet [13]. Det menes, at hun simpelt hen var for sent ude, og at debatten allerede var ved at ebbe ud, da hun var færdig med sit indlæg.

Her gav hun imidlertid billedet af kvinden som „det huslige Livs ansvarlige Minister“ eller „det huslige Livs Gartner“. Hun tog skarpt afstand fra de kvinder, der ville *emanciperes* og „være Mænd“, og hun kritiserede de kvinder, der greb „til Sværdet istedet for Rokken“ med tydelig adresse til Fibiger, Schwartz og Worm. Hun mente slet ikke, at kvinder ejede evnen til skarp tænkning eller at „Damerne“ overhovedet vidste, „hvad deres Idee med *Emancipationen* (var), førend en Mand (sagde) dem det“. Naturen havde med vilje gjort forskel på de to køn. Men hvis Gud havde nedlagt evner i en kvinde til at blive „Maler, Componist, Billedhugger, Skuespillerinde, Astronom, Mathematiker, Historiker“, ville de såmænd blive det uden at tale om *emancipation* eller lære det i skoler.

For de få geniale og særligt begavede talenter blandt kvinderne var tilegnelse af viden henholdsvis af kreativ og intellektuel udfoldelse helt i orden. Men at gøre den slags udfoldelser tilgængelige for et flertal af kvinder var i den store skuespillerindes øjne utilstedeligt og samfundsomstyrtende. Hun var selv en talentfuld ener, der kunstnerisk førte en tilværelse, som hun absolut ikke foreskrev andre kvinder. Hun mente, at „vi *Quinder* burde være som Choret i den græske Tragedie, det milde, besindige, ledende, forsonende Princip; og ikke (som) Dem, der bringe mere Uro i det Urolige“ [14].

Det var for så vidt ikke dette princip, der skilte vandene mellem hende og Natalie Zahle. Også Natalie Zahle mente, at kvinder skulle stå for omsorg og kærlighed i hjemmene, mens drenge og mænd skulle lære at „taale al slags Temperatur i Livet“, som hun formulerede det i sit indlæg [15].

Det, som skilte de to langt mere, end Natalie Zahle åbent og direkte turde give udtryk for, var: – 1. at alle (borgerskabets) døtre skulle have chancen for at gå i skole, – 2. at hustrurollen og husmodergerningen var noget, der kunne og skulle tillæres, og herunder at pigerne skulle lære ting, som de i øvrigt ikke skulle tale med om, – 3. at skolegangen skulle forberede de piger, der senere forblev ugifte til at kunne forsørge sig selv og til at kunne indtage samfundsnyttige pladser som opdragerinder for kommende generationer, – og 4. at poesi, kunst, politik og naturvidenskab, altså almene emner, var relevante at beskæftige sig med for et flertal af kvinder.

Hun berørte de to første punkter i svaret til J.L. Heiberg, de to sidste undlod hun at komme ind på, men de var fremgået af hendes oprindelige skoleprogram og hidtidige -praksis.

Natalie Zahle stod således ikke helt ved sit program i artiklen, ligesom hun konsekvent talte med dobbelt tunge. Hun lod simpelt hen som om, hendes dannelsesprogram intet havde med emancipation at gøre. Det var ikke nogen dum taktik, når hun ville vinde lydhørhed for sine synspunkter – og hverve kunder til sin skole.

Jeg tolker den vanskelige balancekunst, som Natalie Zahle præsterede i sit indlæg, som hovedgrunden til, at hun forsøgte at skjule sig bag pseudonymet „En Lærerinde“. Dels var dette pseudonym passende anonymt til, at hun kunne hævde at tale på en hel stands vegne. Dels var 1850'ernes debat om pigers opdragelse og undervisning så nært forbundet med det emancipatoriske spørgsmål, at pseudonymet kunne dække over hendes person, hvis offentligheden fandt, at hun gik over stregen. Da hun satte pennen til papiret i dette hendes første offentlige indlæg, kunne hun jo strengt taget ikke vide, hvordan det ville blive læst.

I slutningen af 1850'erne var debatten om, hvorvidt døtrene skulle gå i skole eller ej, og om, hvad de i givet fald skulle lære der, blevet en øm byld i borgerskabets samvittighed. Nogle kredse havde forventninger til fremtiden om, at den megen uddannelse af pigerne ville gøre dem til ideelle hustruer og husmødre, når de blev voksne. Andre kredses fremtidsforventninger cirkledede om en vis social kvinde-emancipation, der stillede kvinderne frit i valget mellem ægteskab og visse, for kvinder passende erhverv. Atter andre slog bremserne totalt i over for pigers og kvinders adgang til uddannelser.

Sækulariseringen af kvindesyndet slog først bredt igennem i slutningen af det 19. århundrede og begyndelsen af det 20. århundrede. Kristen tradition bandt endnu den herskende mentalitet i forestillingen om, at

kvinder på grund af deres køn måtte placeres socialt og kulturelt underordnet mænd. Derfor var en opdragelse og en undervisning, som indeholdt spirer til at bryde denne sociale orden, naturligvis fyldt med kønspolitisk sprængstof. Alene talen om at skulle beskæftige eleverne i pigeskolerne med poesi og politik signalerede, at der via skolen kunne rokkes ved samfundets kønsmæssige arbejdsdeling og organiseringsprincip.

Pillede man med andre ord ved pigernes opdragelse og uddannelse, satte man pr. definition spørgsmålstegn ved, om kvinders højeste mål og kald i tilværelsen nu også var at blive „det huslige Livs Gartner“. Det var netop, hvad der var i gære i 1850'erne.

Hvor kvinden vandrer ...

Debatten om, hvad der var den rigtige kvindelige dannelse, var ikke ny i foråret 1859. Den havde løbet hele det forgangne årti i blade, småskrifter og bøger. Natalie Zahles avis, „Fædrelandet“, havde ikke været den mindst aktive. Den 6. maj 1850 havde den trykt en anmeldelse af et teaterstykke, kaldet „En højere Dannelsesanstalt“.

Anmelderen koncentrerede sin omtale om at gøre grin med, ikke stykkets, men virkelighedens „famlende pædagogiske Bestræbelser“ [1]. Den slags latterliggørelse var siden J.L. Heibergs „Aprilsnarrene“ blevet en klassisk manøvre over for såvel gode som dårlige forsøg fra kvindeside på systematisk at skaffe sig viden.

I midten af halvtredserne stivnede det billige grin og blev til snerpet forargelse. Anledningen var en „letsindig“ udgivelse af en samling „Danske Stile af københavnske Pigeboørn“ [2]. En mandlig lærer i en pigeskole havde samlet og udgivet 24 af sine elevers danske stile for at vise offentligheden, at skolepiger var ved at blive gode til at formulere sig på dansk. Bogen blev mødt med indignation og negativ kritik. Netop i „Fædrelandet“ mente kritikerne, at pigeskolernes ånd burde være „Inderlighed“, ikke offentlighed, og at det var ødelæggende for de unge pigers spæde kvindelighed at publicere deres skrivelser. Udgiveren tog til genmæle ved at hævde, at ånden i pigeskolerne netop burde være „Offentlighed“, og som et muntert svar på kritikken udgav han endnu et udvidet oplag af stilene [3].

Også „Fædrelandet“ havde bragt et direkte angreb på pigeskolerne, som den kendte forfatter, professor Carsten Hauch [4], og altså ikke nogen Hr. Hvemsomhelst, havde lagt pen til. Angrebet kom i forbindelse med hans artikel om latinskolen, hvor han viede et særligt afsnit til en omtale af den „falske Retning inden for Pigeboørns Opdragelse

nutildags“. Carsten Hauch så helst, at folk holdt deres døtre hjemme og holdt dem uberørte fra alt, hvad der kunne besmitte deres væsen. Hvis de absolut skulle sendes ud i en pigeskole, skulle de på en let og overskuelig facon nøjes med at lære lidt sprog og historie. Egentlige kundskaber, for slet ikke at tale om intellektuelle udfordringer kunne kun være skadelige for dem. Og det var direkte fordærveligt for deres natur at sende dem til offentlig eksamen, fordi forberedelse, lektielæsning og hukommelses-træning ville belaste deres „Nervesystem og lettere paavirkelige Natur“ [5].

Året efter kunne man læse det stik modsatte synspunkt i samme avis. Forfatteren var Pauline Worm, der fik trykt en længere føljeton om „Quindens Kald og Quindens Opdragelse“ [6]. Anledningen var nu Clara Raphael-fejden. På en lettere ironisk facon gennemgik Pauline Worm den „almindelige Opfattelse“ af kvindeidealet:

„Man taler om den os af Naturen anviste Plads, hvorpaa vi skulle blive staaende; men see vi nøie til, saa viser det sig maaske, at den stakkels Natur faar Skyld for meget, som den slet ikke kan gjøre for“.

Hun mente nemlig, at naturen var uskyldig i, at en ottende- eller en tiendedel af kvindekønnet forblev ugifte. Dette havde derimod rødder i sociale forhold. Det var helt nye toner i offentligheden. Men Pauline Worm blev ved og drillede ubarmhertigt læserne ved at spotte den almindelige mening, som hævdede, at „hvor Kvinden vandrer, fremspire de blye Evighedsblomster i hendes Spor“. Det blev kaldt „Skjønhed, Sandhed, Godhed, Renhed, Fromhed, Blidhed“.

Et sådant begreb om kvindelighed havde ikke meget med virkeligheden at gøre. For hende at se var virkeligheden ikke specielt skøn, for de fleste private pigeskoler var hærget af åndløs terpen og forskruet overfladiskhed. Derfor var der et påtrængende behov for en reform af undervisningsvæsnet. Det offentlige måtte stifte skoler for pigerne med en seriøst kvalificerende fagsammensætning. Pauline Worm havde næppe haft nogen chancer for at stifte bekendtskab med den skoleplan, som Natalie Zahle havde skitseret i sin eksamensopgave. Alligevel lå de to kvinders tankegang helt på linie på dette punkt, så det var tanker, der var oppe i tiden i deres generation og kredse. Pauline Worm mente endvidere, at de lærerinder, der skulle undervise i de nye pigeskoler, måtte gennemgå en offentlig eksamen, så landet kunne få en „Stamme af Lærerinder med grundige Kundskaber“. Da undervisning var den eneste vej til kvinders selvforsørgelse, oversvømmede „en Syndflod af Lærerinder“ det danske land, og da kvinder ikke kunne få sig en ordentlig

uddannelse, blev tomme kundskaber solgt til spotpris. Og således var pigeskolen undertiden ikke andet end et „Helvede“ eller et „moralisk Pesthus“, som for børnene virkede som et fængsel, ligesom undervisningen var en plage, mente hun.

Med så skrappe ord fandt Pauline Worm mange gode grunde til at reformere uddannelserne for det kvindelige køn. For hende var viljen til reformer et politisk spørgsmål. Hun sammenlignede direkte problemet med den nye grundlovs ord om, at „alle Indskrænkninger i den frie og lige Adgang til Erhverv, der ikke ere begrundede i det Almene Vel, skulde hæves ved Lov“. Denne henvisning brugte hun til at vise, at kvinder blev holdt i ufrihed, dels ved deres afhængighed af ægteskabet som forsørgelsesinstitution, dels ved deres manglende mulighed for som ugifte at skaffe sig et erhverv med en løn, de kunne leve af.

Hendes politiske udfald blev enten forbigået i tavshed eller mødt med alt andet end politiske modargumenter. En af debattørerne var professor Bock, hvis bog om de farlige fysiologiske konsekvenser af at sende døtrene i skole, udkom i 1852. Med den angreb han pigeskolernes mishandling af de unge damers helbred og figur, som han mente blev ødelagt af at gå i skole. Det skete på grund af den utilstedeligt lange skoledag, de mange lektier og klaverøvelserne. Slemme var det også, at de små, fine legemer skulle bære så mange tunge bøger på vej til og fra skole. Det var ikke, fordi professor Bock ikke gik ind for fysisk udfoldelse og gymnastik, tværtimod. Det gjorde han i høj grad. Men „for Pigebørn“ var „Huusvæsen den bedste Legemsøvelse“ [7].

Disse udfald blev for meget for Athalia Schwartz. Hun for i blækhuset og skrev en lille pjece på 31 sider og kaldte den: „Hr. Professor Bocks Angreb paa Pigeskolen nøiere betragtet“ [8]. Her gendrev hun systematisk hans påstande om de sundhedsfarlige tilstande i pigeskolerne. Dels argumenterede hun for, at der kun blev brugt fire og en halv time til undervisning hver dag, dels mente hun at vide, at pigerne ikke bar ret mange bøger til og fra skolen. De fik nemlig „et Tjenestetyende“ til at bære dem for sig.

Hun var i øvrigt af den faste overbevisning, at den københavnske skoledirektion fra 1844 ikke var sin opgave voksen, og derved indrømmede hun, at der var stor kvalitetsforskel på hovedstadens pigeskoler. Hvis direktionen gjorde sin kontrol med disse private skoler mere effektiv, ville undervisningen nemlig blive grundigere, lærerinderne blive mere kvalificerede, og skolernes indbyrdes konkurrence mere retfærdig.

Ligesom Pauline Worm fandt hun, at den kvindelige dannelsesstradi-

tion ikke længere stemte overens med den sociale realitet, nemlig med det voksende problem med gruppen af ugifte borgerdøtre. Man stod over for valget at opdrage døtrene i traditionens ånd eller at udruste dem personligt og fagligt til at kunne forsørge sig selv som voksne. Alligevel undlod Athalia Schwartz at argumentere politisk og appellerede i stedet moralsk til, at man ændrede mentaliteten over for pigeskolerne og skærpede kontrollen med de såkaldte smugskoler, der blev ledet af personer, som ikke havde bevilling til skolehold, og som derfor stod uden for direktions kontrol [9].

Hvor Pauline Worm var stemt for en politisk løsning med en lovgivning, der gennem eksamen gav lærerinder ret til ansættelse i den offentlige skole, gik Athalia Schwartz en anden vej. Hun forsøgte at rejse en solidarisk stemning lærerinderne indbyrdes og at få dem til at holde op med at konkurrere indbyrdes.

Denne debat viste ikke blot, at der var opbrud i holdningerne til døtrenes dannelse. Den tydede også på, at de enkelte debattører havde vidt forskellige pigeskoler i tankerne, når de hævdede røsten for eller imod deres eksistens. På grund af manglende materiale om skolernes praksis kan det næppe dokumenteres, hvem der havde mest ret. Uden effektiv kontrol var formålet med og kvaliteten af den enkelte skole helt afhængig af skolelederens og lærer(inder)nes evner og indstilling.

„Quindernes Rettigheder?“

Polemikken havde imidlertid sine principielle aspekter, der rakte langt ud over skolespørgsmål. Under overskriften „Quindernes Rettigheder“ bragte „Fædrelandet“ i begyndelsen af november 1855 en oversat artikel [10] af den engelske filosof Herbert Spencer [11]. Det var et modigt skridt af den nationalliberale avis, idet Spencers artikel uden tøven lagde ud med at proklamere:

„Lighed kjender ingen Forskel paa Kjøøn“!

Han hævdede, at det var Guds vilje, at de to køn skulle være lige. Når menneskene nemlig på Hans bud skulle stræbe efter at blive lykkelige, så fulgte det af „denne Grundsætning“, at rettighederne skulle deles lige mellem de to køn. Forskellene mellem kønnene i „den legemlige Organisation“ og i de „uvæsentlige Aandsforskjelligheder“ burde ikke være

grund til at stille dem ulige.

Selv om „Kvindens Forstand“ nok var „mindre gennemtrængende end Mandens“, og selv om hun nok var „ledet af Følelsen, mere modtagelig for Indtryk og mindre reflecterende end Manden“, udgjorde dette ikke tilstrækkelig begrundelse for den sociale ulighed mellem dem.

Han skrev videre om magtforholdet mellem de to køn, at der var en sammenhæng mellem magtstrukturer i den private familie og magtstrukturer i det offentlige samfund på den måde, at „Despoti i Staten nødvendigvis er forbundet med Despoti i Familien“. Han var overbevist om, at „Menneskeslægten engang (ville) afskye den Underkastelse af Konen for Manden, som de nuværende Love anviser“.

H. Spencers artikel var skrevet ud fra engelske forhold, som på baggrund af industrialiseringen, ekspansion af markedet, kampen for ophævelse af slaveriet og for religiøs frihed havde opfostret de første radikale feminister [11]. Derfor var hans artikel fremmed for danske forhold på dette tidspunkt, og den rakte i sin radikalitet langt videre, end „Fædrelandet“s læsere var vant til.

Om læserne fandt den radikal eller latterlig, ved vi ikke. Der kom ingen respons, og den vakte ikke debat. Men der var en af læserne, der klippede den ud og gemte den. Det var Athalia Schwartz.

Fire år efter, i 1859, trak hun den frem igen. Foranlediget dels af Spectatrix' indlæg i „Ugentlige Blade“, dels af Dorothea Valentiners fra tysk nyoversatte bog om pigebørns opdragelse og undervisning [12], udgav Athalia Schwartz i marts en lille pjece, hvis titel hun bramfrit formulerede som spørgsmålet: „Skal jeg sætte min Datter i Skole?“ [13].

Her var hun ude i samme ærinde som Herbert Spencer, nemlig ønsket om social ligestilling mellem kønnene. Hun citerede hans „Lighed kjen­der ingen Forskel paa Kjøen“ og gik endog et skridt videre. Hvor han trods alt havde hævdet, at kvinder havde ringere evner end mænd, påstod Athalia Schwartz modsat, at „et Fruentimmer (kunne) være ligesaa begavet i intellectuel Henseende som en Mand“. Det ville derfor være „en Levning af et forsvundet Barbari“ at nægte hende adgang til oplysning og uddannelse.

Ud fra dette synspunkt gendrev hun naturligvis Spectatrix' alias Johanne Luise Heibergs synspunkter, om end i en meget skarpere og mere bister tone end Natalie Zahle havde gjort det. Også den tyske Dorothea Valentiner fik læst og påskrevet af Athalia Schwartz, der mente, at hendes bog „helst maatte have været uoversat – og endnu hellere uskrevet“.

Valentiner, der selv var bestyrerinde af en „quindelig Opdragelsesan-

stalt“ i Glückstadt, havde skrevet sin bog som ni lange breve. Spectatrix havde ikke alene skrevet sit indlæg i samme genre, – hun plæderede også for ganske de samme synspunkter som den tyske Valentiner. Guds ord kunne bruges til meget. I den tyske bestyrerindes fortolkning havde Hans Vilje gjort mandens ånd til den skabende, mens kvindens åndelige væsens natur var mere modtagende end ydende. Da kvinder således ikke var skabt til at skabe, men til „med Omhu“ at pleje det skabte, kunne „Verden og Staten“ heller ikke være den plads, som hun skulle arbejde og bevæge sig på [14]. Derfor burde staten standse „det Uvæsen“, som de private pigeskoler i virkeligheden var. F.eks. havde man nogle steder indført gymnastik og svømning, hvilket var direkte „modbydelig(t)“, ja, det var var „i højeste Grad uquindeligt), og de unge Piger miste ved disse Øvelser al Ynde i Holdning og Bevægelser og paatage sig en sikker og afgjort Fremtræden, som er høist uskjøn“. I det hele taget var det ikke godt for piger at fordybe eller koncentrere sig om at lære nogeting til bunds, ikke engang i musik var det tilrådeligt. Dorothea Valentiner frarådede på det bestemteste „al Stræben efter Virtuositet“ [15].

I dette klima, hvor opfattelserne om kvindernes rettigheder og dannelse strittede i stik modsatte retninger, fandt Pauline Worm tiden moden til at handle og vove et køns- og skolepolitisk udspil.

Til et lærermøde i Århus i sommeren 1858 skrev hun et forslag om, at kvinder, der havde bestået en „Duelighedsprøve“, kunne blive ansat i det offentlige skolevæsen. Her havde de hidtil kun måttet undervise småbørn eller større piger i håndarbejde. Hun begrundede forslaget: „Der er meget for Mændene at varetage i Verden, og det er ikke sandsynligt, at i den nærmeste Fremtid overmaade mange dygtige Mænd vilde hellige Skolen deres Kræfter. Men der er intet, som ligger Kvinden nærmere end Ungdommens Opdragelse, der gives ingen naturligere Anvendelse for de hende betroede Evner end den at undervise Børn. Fortiden har overset dette, fordi den har ringeagtet Kvinden“ [16]. Hun fiskede i rørt vande og vandt lydhørhed for sit forslag. Med mødets anbefaling sendte over-skoledirektør, chef for Kultusministeriets 3. departement og senere kultusminister D.G. Monrad [17] nu forslaget til høring hos biskopperne G.P. Brammer [18] og H.L. Martensen [19] og hos Københavns skole-direktør V.A. Borgen.

Biskopperne var begge stærkt imod forslaget. G.P. Brammer opfattede forslaget som nogle „radikale Planer, om ikke til Skolevæsnets Forbedring, saa dog til Kvindens Emancipation“. Han fandt, at pigeskolerne både i didaktisk og pædagogisk henseende ville lide ved gennemførelsen

af forslaget, „som desuden let vilde have en uheldig Indflydelse paa Lærerindernes Karakter ved deres Fremtræden i det offentlige Liv. Jo mere mandig denne Karakter var eller blev, jo mere den altsaa havde tilfælles med en dygtig, kraftig Lærers Egenskaber, desto mindre vilde Lærerinden ved sit Væsen og sit Eksempel være egnet til at danne kvindelige Karakterer“ [20]. G.P. Brammer måtte på den baggrund fraråde det farlige eksperiment.

H.L. Martensen tvivlede på, om lærerinderne overhovedet kunne leve op til hvervets fordringer, fordi der i almueskolen burde være en streng metode og orden. Dette kunne „i *Regelen* ikke (...) forudsættes hos en Lærerinde“. I øvrigt var han enig med Brammer i, at det ville „stride mod sunde pædagogiske Principper“, om staten indrettede særlige prøver for kvinder, for slet ikke at tale om endog at oprette kvindelige seminarier. Biskop Martensen var og blev en urokkelig modstander af kvinders færden i det offentlige liv. Han var i øvrigt Johanne Luise Heiberg en nærtstående bekendt [21].

Med de kirkelige fædres modstand så det sort ud for Pauline Worms forslag. Men Københavns skoledirektør V.A. Borgen var anderledes positivt stemt. Som den person, der fulgte med i kvinders ansøgninger til institutbestyrer(inde)eksamen og skolehold og ledede den daglige, om end mangelfulde kontrol med skolerne, havde han aktuelle, nære og personlige erfaringer med, hvordan kvinderne faktisk havde forvaltet undervisning og skoleledelse inden for det private område. Han vidste derfor en del om, hvad lærerinderne som gruppe var kvalificerede henholdsvis ikke-kvalificerede til. Alligevel kunne han ikke gå ind for at ansætte kvinder som inspektricer og bestyrerinder i det offentlige. Dertil krævedes egenskaber, mente han, „der laa den kvindelige Natur altfor fjerne“. Hvordan han forestillede sig, at bestyrerinderne af de private pigeskoler hidtil havde klaret deres hverv, sågar uden offentlig støtte, fik stå hen i det uvisse. Men i det store og hele var han åben for tanken om at ansætte kvindelige lærere i det offentlige, fordi de kunne „opelske og udvikle hos den unge Pige de Dyder, der smykker det huslige Liv“. Disse dyder var „Sparsommelighed, Orden, Renlighed og Nethed, Sømmelighed i Ord og Handlinger, Anstand i Holdning og Bevægelser, Tjenstvillighed og Hjælpsomhed, Arbejdsomhed og Udholdenhed, Resignation og Selvopofrelse, Tugtighed og Sædelighed“ [22].

Resultatet udeblev ikke. I november 1859 lovfæstedes en årlig prøve for vordende lærerinder [23]. Kvinder fik således adgangsbillet til det offentlige skolevæsen, men ikke penge til at købe den for. Eller sagt med andre

ord kunne de nu med en bestået eksamen blive ansat i den danske folkeskole, men der fandtes ingen uddannelsesinstitutioner, hvor de kunne forberede sig til prøven. De eksisterende seminarier for mænd blev ikke åbnet for kvinder ved samme lejlighed [24].

Natalie Zahle havde „med Opladthed“ fulgt den kønspolitiske debat, der foreløbig kulminerede i 1859-loven, hævdede en af hendes tro væbnere [25]. Hun stod derfor parat til at gribe udfordringen. „Frk. Zahles Skole“ havde jo allerede barneskole og „Cursus“ for privatlærerinder på sit program, og straks fra 1860 knyttede hun til „Cursus“ forberedelsen til den nye almuelærerindeeksamen. Dette blev det første kim til hendes „Privatseminarium for Kvinder“ [26].

Samme år var der imidlertid også nogle andre, der i deres private hjem i al stilhed startede undervisning af 4 kvinder, som allerede i oktober 1860 indstillede sig til den første eksamen for skolelærerinder. Det var den nu 65-årige bestyrerinde Annestine Beyer, overlærer, cand.theol. Bohr og cand.phil. Nicolaj Femmer [27]. Da de vinteren over fik stadig flere elever, begyndte de den 11. februar 1861 et forberedelseskursus til den ny eksamen. Denne dato blev stiftelsesdagen for Femmers Kvindeseminarium, der tog navn efter den nyudnævnte „Overleder“, N. Femmer. Lokalerne stillede Annestine Beyer til rådighed i huset hos „Døtreskolen af 1791“.

Sådan blev landets to ældste kvindeseminarier grundlagt. Det er stadig ikke endelig opklaret, hvem der skal tilskrives æren af at være det første. De startede begge undervisningen i 1860. Men hos „Femmers“ underviste man i de kundskaber, der skulle til for at bestå skolelærerindeeksamen uden at gå ind i de unge kvinders personlige karakterdannelse, sådan som man gjorde hos „Zahle“. Derfor fik de to institutioner aldrig det varmeste forhold til hinanden.

Det var denne forskel i tilrettelæggelsen af undervisning og (ud)dannelse Natalie Zahle sigtede til, når hun blandt venner kritiserede „princippet Femmer“ [28]. Første gang hun selv offentligt formulerede sit eget princip, var i 1862, altså kort efter at den nye undervisning var sat i gang:

„I al min Virksomhed sigter jeg til det dobbelte Formaal, at meddele bestemte (positive) Kundskaber og at virke uddannende, udviklende paa hele Personligheden; jeg gaar ud fra, at den unge Pige senere skal virke ej alene med sine enkelte Kundskaber, men ved sin hele Dannelses Sum; derfor mener jeg, at det er vigtigt i den Tid, hun har givet sig under vor Vejledning, ej alene at indøve hende i visse bestemte Kundskaber og

Færdigheder, men ogsaa at leve med hende; jeg mener hermed: ved Foredrag, Fortælling eller Samtaler om det, man selv elsker, at virke vækkende og dragende paa hendes Væsen (Interesser) og hendes Character. Dette kan nu i mine Tanker umuligt alene naas ved nogen Examenlæsning eller Læsning, der er møntet som paa Examen; derved gaar Livet bort“ [29].

Kvindeligheden – Hvilken Historisk Kategori ?

Det kan være vanskeligt at danne sig et overblik over, hvilke linier der tegnede sig i debatten om kvindeligheden og om pigers skolegang og dannelse her i 1850'erne. Hvor gik enighederne, hvor gik skillelinierne? Indkredsningen af tidens begreb om kvindeligheden er centralt for at forstå den proces, som harmonier og brud udviklede sig i.

Opfattelsen af, hvad der var kvindeligt henholdsvis mandligt/mandhaftigt ændrede sig historisk i takt med, at grænserne for kvinders og mænds åndelige og sociale udfoldelse flyttedes. Denne proces har den engelske historiker Leonora Davidoff kaldt den indbyggede ustabilitet i kønskategoriene [30]. Ikke blot i den danske, men også i den engelske middelklasse spillede kønsopfattelsen en afgørende rolle for mænds og kvinders dannelse:

„Manliness and femininity were not fixed categories acquired in childhood but were constantly being tested, challenged and reworked both in imagination and in the encounters of daily life“ [31].

Det er ikke længere nyt i historieforskningen analytisk at adskille begrebet „det sociale køn“ (engelsk: „gender“) fra det biologiske køn (engelsk: „sex“). Med socialt køn forstås de sociale normer for og forventninger til de biologiske køns adfærd og kunnen. Sådanne normer og forventninger for hhv. mandlighed og kvindelighed har ændret sig med tid og sted. Med andre ord betragtes „kønnet“ i denne forstand som en historisk kategori på linie med begreberne „klasse“ og „race“ [32].

Allerede i 1943 skrev Simone de Beauvoir i klassikeren „Det andet Køn“: „Man fødes ikke som kvinde – man bliver det“, og fra slutningen af 1960'erne satte en overvældende mængde af historisk forskning fokus på det forsømte og glemte køn og viste, at der har været fælles træk i kvinders historiske vilkår verden over, men også at disse vilkår har været

netop så forskellige og mangfoldige som de kulturhistoriske forhold, som de har været en del af. Egentlige indholdsbestemmelser af og synteser om historiske ændringer i henholdsvis kvindelighed og mandlighed har forskningen endnu kun leveret tilløb til. Især kan mandligheden, „the masculinity“ eller „manliness“, stadig betragtes som et u-analyseret hele [33]. Da det imidlertid var kvindeforskere, der som de første skelnede mellem biologisk og socialt køn, koncentrerede interessen sig ikke overraskende om kvinderne og kvindeligheden.

Også dansk kvindehistorie har hævdet, at kvindelighed var en historisk kategori, uden dog at komme meget videre end påstanden og uden at præcisere begrebets indhold. Kvindehistorikeren B. Rosenbeck har måttet konstatere, at det ikke var muligt „at finde frem til en definition på kvindelighed“ [34].

Hvis det er sandt, bliver vi da nødt til at spørge, om der ikke er noget galt med påstanden om kvindelighedens „historisk foranderlige realitet“? For i dag kan den kvindehistoriske forskning siges både empirisk og teoretisk at være blevet så fuldbefaren, at den må have vundet tilstrækkeligt fodfæste til at granske i sine egne præmisser: Hvis det ikke er muligt at definere den kategori, man arbejder med, hvordan kan den samme kategori da ændre sig? Hvordan kan noget, der ikke er muligt at definere, forandre sig?

Problemet ligger i, at de historisk foreskrivende normer om kvindeligheden ofte er blevet blandet sammen med de subjektive og divergerende former for adfærd, som kvinder som levende mennesker har haft.

Både normer og adfærd ændrer sig historisk, men de to variable bør ikke indgå i den samme definition. Davidoff talte om den indbyggede ustabilitet i kønskategoriernes, som konstant blev afprøvet, udfordret og genskabt både i forestillingen og i mødet med det daglige liv. Hun talte med andre ord om det dynamiske forhold mellem normer og adfærd. Hvis kvindelighed hhv. mandligheden skal defineres, må man da i første omgang skelne analytisk imellem de to variable:

Forestillingen om eller de foreskrivende normer om kvindelighed og mandlighed kan da defineres som et samfunds til enhver tid dominerende opfattelse af, hvilke menneskelige egenskaber og hvilke samfundsmæssige opgaver og funktioner, der bør være knyttet til de respektive køn. Denne forestilling skabes snarere af et samfunds kulturbærende kredse end af et befolkningsflertal.

Heroverfor står den subjektive adfærd og de divergerende egenskaber, som kønnene faktisk udviser. De har varieret både kønnene imellem og

inden for hvert køn i grader af forskellighed, som ikke kan opfanges af generelle definitioner. Eller sagt med andre ord: det subjektive køn er så kompliceret, at det ikke kan reduceres til en teoretisk eller historisk kategori. Tværvideenskabeligt set ved vi i dag, at man kan skelne mellem 1. det biologiske køn (pige-dreng, kvinde-mand), 2. det seksuelle køn (hetero-, homo-, bi-, trans-seksuel), 3. det psykologiske køn (identiteten), 4. det historiske køn (den samfundsmæssige rolle) og 5. det fiktive køn (den litterære leg eller utopi). Det ligger uden for denne afhandlings rammer at udrede denne tværfaglige debat, ligesom det ligger uden for min faglige kompetence. Her skal det blot understreges, at så forskellige tilgange til og forståelser af kønnet lægger op til et væsentligt forskningsprojekt, der venter på sine forskere. Den tyske historiker Gisela Bock har allerede taget hul på, hvad hun har kaldt den sociobiologiske debat om kønnet [35]. Også andre kvindeforskere er begyndt at diskutere det problem, at forskernes – nødvendige – abstraktioner i teordannelser om køn indebærer risikoen for, at teorien kan overbetone det empiriske mønsters konsistens, logik og sammenhæng. Som Löfgren har påpeget det, kan inkonsistenser, manglende sammenhæng og modsigelser også præge et kulturbillede. På denne måde har to kvindehistorikere, amerikaneren J.W. Scott og danskeren A.B. Ravn peget på, at især den feministiske kvindeforskning har skabt en falsk modsætning mellem kvinder ved at nedtone den historiske betydning af den sociale ulighed mellem kønnene til fordel for betoningen af uenigheden mellem særarts- og lighedsopfattelsen af kvindeligheden.

Omvendt har den norske kvindehistoriker Gro Hagemann med rette problematiseret, at kvindeforskere har reproduceret kønsforskellene ud over al historisk rimelighed ved at stirre sig blinde på dem [36]. Sådan er historieskrivningen faldet forskelligt ud alt efter, hvilken erkendelsesinteresse forskerne har båret med sig.

Her kan det blot konstateres, at sammenhængen eller modsætningerne mellem de analytiske skel såvel i det levende subjekt som i de faktisk sociale grupper endnu ikke er videnskabeligt klarlagt, – hvis det overhovedet nogen sinde bliver muligt.

Denne afhandling holder sig til analysen af, hvilket forhold der udvikledes mellem de agerende personers (især Natalie Zahles) subjektive kvindelighedsopfattelse på den ene side og samtidens foreskrivende normer for kvindeligheden på den anden side. Jeg vil da i det følgende forsøge at skelne mellem det normative og det subjektive aspekt af tidens sociale kønsopfattelse.

Det overflødige kvindekøn

Med dette sidespring vender jeg tilbage til analysen af den københavnske debat i 1850'erne. Her var det tydeligt, at samtlige debattører betragtede de to køn som grundlæggende væsensforskellige. Det var et gennemgående træk hos alle debattens deltagere, at der eksisterede og burde fastholdes noget særligt kvindeligt, og dette særligt kvindelige blev tegnet som nogle egenartige dyder i forhold til mandigheden. Det, som var en dyd for en mand, f.eks. en stræbende, ambitiøs karakter, var en skam for en kvinde. Eller omvendt var det, som var en dyd for en kvinde, f.eks. en blid, eftergivende karakter, en skam for en mand.

Denne egenart blev begrundet i Guds- og naturbestemte forhold, og kvinderne ville med efterlevelsen af denne særlighed eller anderledeshed komme til at indtage en naturlig plads i samfundets orden.

Der ville ikke have været grund til at tale så meget om dette særligt kvindelige, hvis det ikke havde stået så centralt i debatten. Der blev fokuseret på det, fordi man fornemmede, at normen om det særligt kvindelige kom i stadig større konflikt med visse grupper af kvinders subjektive adfærd og vaner. At disse grupper var lærerinder og dermed kommende generationers opdragerinder, gjorde ikke sagen mindre vigtig.

Som det tidligere har været nævnt under analysen af døtrene og dannelsen, var det, der blev kaldt den sande kvindeligheds kardinaldyder: fromhed, renhed, underdanighed og huslighed, snævert knyttet til det 19. århundredes borgerlige kredse. Nu var det demografisk-erhvervs-mæssige fundament bag disse dyders levedygtighed ved at skride. Netop i disse sociale lag var et opbrud på vej, ikke blot i Danmark, men i de fleste europæiske lande. Et opbrud i den traditionelle fordeling af arbejdet mellem kønnene, hvor kvinder arbejdede og sad i hjemmene, mens mænd passede erhvervene og havde de kulturelle og politiske privilegier i offentligheden. De velkendte kvindelige kardinaldyder passede ikke til den kendsgerning, at stadig flere kvinder ud fra et socialt, mentalt og intellektuelt behov krævede del i uddannelser, erhverv og visse borgerlige rettigheder. Det var et generelt, socialt problem, som var almindeligt erkendt og diskuteret.

Før de første kvindebevægelser fik større betydning og rejste „kvinde-spørgsmålet“, kaldte man officielt dette usamtidighedsproblem for „the surplus problem“, eller på dansk „problemet med kvindeoverskuddet“. I Danmark kaldte Statistik Bureau det „Quindekjønnets Overvægt“, mens

den indflydelsesrige journalist, W.R. Greg, i England spurgte: „Why are Women redundant?“ [37].

Andre – og det var først og fremmest de første engelske kvinde-sagskvinder – mente ikke, at det numeriske overskud af kvinder i forhold til mænd var årsagen til de sociale problemer. De mente, at grunden var den, at kvinder ikke havde fri adgang til erhverv og borgerlige rettigheder. Derfor stod man snarere over for et politisk problem end over for et demografisk „overskuds-problem“, hævdede de [38].

Martha Vicinus har på engelske forhold analyseret den situation, at antallet af „overflødige“ („redundant“) kvinder steg voldsomt, samtidig med, at deres status faldt, og hun har i en bred historisk kontekst forsøgt at besvare spørgsmålet, hvorfor kvinder var „overflødige“ med, at kvinderne stod i en social modsigelse mellem nødvendighed og valg, mellem magt og marginalitet.

Hvorfor dette fænomen udspillede nogenlunde samtidigt i flere vestlige lande, er et kompliceret spørgsmål, som ingen endnu har besvaret i al dets sammensathed. Men det kunne se ud til, at fænomenet hang sammen, dels med det generelt udbredte skift i kvindelighedsbegrebet, som C. Gold omtalte (1985), dels med den begyndende kvindeemancipation.

Den norske kvindehistoriker Ida Blom har peget på, at „1800-tallets økende kvinneoverskudd gjorde ekteskap til mindre av en selvfølge. Særlig for middelklassekvinnene i byene meldte dette problemet seg. Det førte til livlige debatter mellom kvinnene om deres funksjon både i og utenfor ekteskapet. Debattene viser generasjonsmotsetninger mellom de kvinner som omkring århundreskiftet tilhørte den gamle generasjon og de, som på dette tidspunkt begynte sitt liv som mødre og husmødre. De gamle hyldet den oppofrende, kjærlige og flittige hustru og mor (...). De unge la vekt på muligheten for å ta hensyn til egne interesser, til å engasjere seg i samfunnsdebatt, organisasjonsliv og politikk“.

Den svenske kvindehistoriker Gunhild Kyle har skrevet om de svenske pigeskoler. Hun peger på en konflikt imellem 1850'ernes ideologiske og pædagogiske syn på kvinders opgaver på den ene side og på den anden side de ændrede produktionsbetingelser og det demografiske kvindeoverskud.

En anden svensk kvindehistoriker, Christina Florin, er den, der mest præcist har peget på et sammenfald af grunde til, at det svenske lærerhverv i den offentlige skole åbnedes for kvinder fra slutningen af 1850'erne, nemlig – det demografiske overskud af kvinder i forhold til mænd, – den økonomiske gevinst for staten ved, med en henvisning til det

sociale kønssystemets normer at kunne bruge kvinder som billig arbejdskraft, – den ideologiske fordel i, at middelklassens værdinormer kunne plantes i folkeskolen via lærerinderne, – den skoleorganisatoriske forandring med indførelse af forberedelsesskolen og – endelig den kvindekulturelle tradition for at undervise småbørn [39].

Det var således ikke, fordi der ikke var og kunne registreres en numerisk overvægt af kvinder i forhold til mænd i Europa. Det kunne der. Med lokale og nationale variationer havde forholdet siden begyndelsen af århundredet ligget på omkring 2% flere kvinder end mænd. Kvindeoverskuddet var generelt størst i de større byer og hovedstæderne. Der fødtes flest drengebørn, men dødeligheden blandt dem var også højst. Når man talte befolkningerne op i aldersgrupper viste kvindeoverskuddet sig først i grupperne over 20 år.

I København så forholdet sådan ud i midten af århundredet [40]:

		1850	1855	1860
Samlet indbyggerantal		129.695	143.591	155.143
Heraf	mænd	60.592	69.511	74.247
	kvinder	69.103	74.080	80.896
i procent:				
	mænd	45,7	48,4	47,9
	kvinder	53,3	51,6	52,1

Grundene til, at denne fælles-europæiske skævhed i det numeriske forhold mellem kønnene fik så stor offentlig bevågenhed, er endnu ikke kortlagte som helhed, men det kan næppe have været en historisk tilfældighed, at „overflødhedsproblemet“ faldt tidsmæssigt sammen med den erhvervsmæssige kvindeemancipation. For Englands vedkommende har historikeren M. Vicinus behandlet spørgsmålet indgående i dette lys.

Opfattelsen af, at en gruppe kvinder var samfundsmæssigt „overflødig“, stod i et skærende misforhold til den toneangivende idé om kvinderne som det huslige livs gartnere. I England pegede man oven i købet på, hvem der var den „overflødig“ gruppe af kvinder: Det var de ugifte, enlige, selvstændige borgerdøtre, der skaffede sig deres eget udkomme, og som i det hele sørgede for sig selv, „instead of spending and husbanding the earnings of men; who, not having the natural duties and labours of wives and mothers, have to carve out artificial and painfully sought occupations for themselves“ [41]. Det var lærerinder, sygeplejersker, diakonisser og andre socialt arbejdende kvinder.

Hvis man nu kaster blikket på København, vil det være relevant at spørge, hvor mange kvinder, der faktisk havde den slags arbejde i København i 1855, og især hvor stor den sociale gruppe, lærerinderne, som Natalie Zahle tilhørte, var? Ifølge den statistik, som kvindehistorikeren B. Broch har udarbejdet, havde 19.873 kvinder et erhverv dette år [42].

	1855	1880	1901
Immateriel virksomhed (f.eks. sygeplejersker, jordemødre og lærerinder)	776	1.904	4.831
Medhjælpere i håndværk og industri (f.eks. tobaks- arbejdersker, syersker)	5.340	8.959	18.328
Medhjælpere i handel og omsætning	159	452	7.138
Daglejere o.lign (f.eks. rengøringskoner)	1.520	1.818	6.741
Hovedpersoner i håndværk og industri (f.eks inde- havere af systuer og vaskerier)	353	1.127	3.688
Hovedpersoner i handel og omsætning (f.eks. småhandlende)	855	1.483	3.837
Tyende	10.870	15.061	17.080
I alt	19.873	30.804	61.643

Der er mange grunde til at forholde sig skeptisk til disse tal, uden i øvrigt at betvivle Brochs beregninger på det foreliggende kildegrundlag:

1. Hvis det samlede antal erhvervsbeskæftigede kvinder sammenlignes med det samlede antal kvinder i hovedstaden, nemlig 69.103 i 1855, skulle omkring 30% af dem have haft arbejde. Det er en meget høj procentdel i forhold til den herskende husligheds-ideologi. Hvis man nu – hvad der ville være rimeligt – trak alle pigebørn under 15 år fra det samlede antal kvinder i byen, ville procentdelen af de erhvervsarbejdende kvinder blive endnu højere, d.v.s. langt over en tredjedel af alle voksne kvinder.

At foretage en statistisk analyse med sådanne beregninger og sammen-

ligninger af kvinders alder, erhverv og civilstand over en længere tidsperiode, f.eks. sidste halvdel af 19. århundrede, ville være en oplagt forskningsopgave, som måske ville vise, at kvinders erhvervsarbejde var almindeligt udbredt langt tidligere end hidtil antaget. Det var, hvad M. Vicinus kunne konkludere for Englands vedkommende [43].

2. Af Brochs statistik ses, at langt hovedparten af de erhvervsarbejdende kvinder gennem hele perioden 1855-1901 var arbejderkvinder, nemlig tyende, syersker og tobaksarbejdersker. Det er ikke overraskende. Mere overraskende forekommer det, at gruppen af kvinder fra småborger- og borgerklassen, nemlig lærerinder, sygeplejersker og jordemødre, indehavere af systuer, vaskerier og mindre handelsvirksomheder var så relativt stor. Den må endda have været endnu større, fordi kvinder ikke nødvendigvis opgav deres erhverv til de optællende myndigheder, og fordi de optællende myndigheder ikke regnede de lærerinder, der boede i en husstand, som hovedpersoner de steder, hvor der i forvejen var en registreret forsørger. Der kan derfor være en større eller mindre gruppe af erhvervsbeskæftigede kvinder gemt blandt dem, der blev registreret som „forsørgede“.

Hvem var f.eks. „en lærerinde“ i 1850'erne? Det kunne være (a) den 16-årige unge kvinde, der boede hos sin egen familie og underviste sine yngre søskende, fordi faderen havde råd til at beholde hende i huset. Eller (b) den 16-årige huslærerinde, der underviste en fremmed families børn og boede i deres hus. Eller (c) en 27-årig pigeskolelærerinde, der boede hos sin familie. Eller (d) en 36-årig lærerinde, der boede hos sin præstefader som hans husbestyrerinde, samtidig med at hun havde nogle timers undervisning i en pigeskole. Eller (e) en ung lærerinde, der drev en skole uden at have taget institutbestyrerindeeksamen, og som boede alene og forsørgede sig selv. Eller (f) en institutbestyrerinde under skoledirektionen, som ikke alene drev egen skole, men som også havde egen husstand og husholdning og dermed andre i sit brød. Eller (g) en aldrende enke, der ved at give en smule undervisning og vejledning kunne skrabe lidt sammen til underhold af sine børn, sig selv og sin syge broder. Eller (h) endelig en 30-årig lærerinde, der havde taget vejledning på Den højere Dannelsesanstalt eller andre kurser for privatlærerinder, og som forsørgede og betragtede sig selv som arbejdende lærerinde.

De stiliserede eksempler a, b, c, d, e og g ville ikke nødvendigvis have været registrerede som erhvervsbeskæftigede lærerinder. Grundene til

ikke at opgive sit erhverv kunne strække sig fra, at bopælen var hos en anden forsørger til, at kvinden drev en smugskole uden bevilling fra skoledirektionen. Forholdet mellem denne sociale gruppe kvinders private og offentlige tilværelse var derfor så uklart, at der er god grund til skepsis over for de statistiske oversigter.

3. Hen mod slutningen af århundredet blev det stadig mere almindeligt, at kvinder havde erhverv, ligesom forskellige typer af lærerindeuddannelser i mellemtiden var kommet til at eksistere side om side, nemlig institutbestyrerinde, privatlærerinde, almuelærerinde, forskolelærerinde og faglærerinde [43].

Alligevel kan man med rimelighed stille samme spørgsmål [44] til statistikken over de erhvervsarbejdende kvinder i 1901: hvem var en lærerinde? Som det senere vil fremgå, var f.eks. nogle af lærerinderne i Natalie Zahles gennemført velorganiserede hus og skole registreret som lærerinder i folketællingerne, mens andre var registreret som husmødre. Forskellen mellem „lærerinde“ og „husmoder“ var snarere bestemt af kvindernes status i den huslige, private tilværelse end af det antal timer, de underviste i skolen. Når der i dette kvinde-uddannende og -arbejdende hus var så svævende et skel mellem det private og det offentlige liv, må man formode, at skellet ikke var mere afklaret i andre hjem. I andre erhvervsgrupper kan man følge samme tendens til, at kvinders tilværelse ikke var så skarpt opdelt af skellet mellem den offentlige og den private sfære [45].

I det hele taget er spørgsmålet, om det offentlige og det private generelt var så adskilte sfærer i den borgerlige kultur, som man har for vane at forestille sig. For den engelske middelklasses vedkommende har Daviddoff og Hall tematiseret dette problem:

„Public was not really public and private not really private despite the potent imagery of „seperate spheres“. Both were ideologically constructs with specific meaning which must be understood as products of a particular historical time“ [46].

Konsekvensen af dette problem for de statistiske optællinger af kvinders erhvervsarbejde er, at det ikke kan lade sig gøre præcist at fastslå antallet af erhvervsarbejdende kvinder i det hele taget eller antallet af lærerinder i særdeleshed. I dag må man nøjes med at konstatere, at antallet sandsynligvis var en del større end antaget i folketællingerne.

Det vil samtidig sige, at en større gruppe end blot det numeriske overskud af kvinder har måttet bruge tid på at tjene deres egne penge og at skabe deres egen tilværelse som enlige, i fællesskaber med andre kvinder eller i familielignende samlivsformer. Denne gruppe „uafhængige“ kvinder, som Vicinus har kaldt dem, må delvist have opponeret mod samtidens kvindelighedsnorm, da der var grænser for, hvor underdanigt og husligt, de kunne gebærde sig som „uafhængige“. Som det huskes, var huslighed og underdanighed to af de centrale dyder i det 19. århundredes kvindelighedsnorm. Det er i alt fald en undersøgelse værd, i hvilket omfang disse herskende normer reelt kunne trives blandt fagligt aktive kvinder.

Kønsdyderne

Disse dyder var jo netop et kardinalpunkt i debatten om lærerinders ansættelse i den offentlige skole. Hvor skoledirektør V.A. Borgen fandt, at netop lærerinderne med det, han kaldte de kvindelige dyder, ville gøre gavn her, indtog biskopperne Brammer og Martensen det modsatte standpunkt, at lærerinderne på uheldig vis ville udvikle en mandlig karakter, hvis de skulle leve op til kravene i den offentlige ansættelse.

Der stod altså grundlæggende erhvervspolitiske principper på spil i debatten om den udefinerlige størrelse, der kaldtes „kvindeligheden“, og lærerinderne skulle i praksis ikke træde meget ved siden af, før de af nogle blev opfattet som utilbørligt mandlige. Der var 3 hovedlinier i de holdninger, som jeg har refereret fra 1850'erne:

- 1) forestillingen om de to køns sociale ulighed på grund af kvindelighedens egenart
- 2) forestillingen om de to køns sociale jævnbyrdighed på grund af kvindelighedens egenart
- 3) forestillingen om de to køns sociale ligestilling på trods af kvindelighedens egenart

Til den første hovedlinie sluttedes professorerne Bock og Hauch og biskopperne Brammer og Martensen. De fandt ingen grund til at ændre på en ulighed, der for dem at se skyldtes kvinders særlige natur. Den teologiske ekspertise gav denne holdning en særlig religiøs autoritet.

Til den anden hovedlinie sluttedes Johanne Luise Heiberg, Natalie

Zahle og V.A. Borgen. Heiberg og Borgen hældede dog til den første hovedlinie, hvad angik kvinders adgang til magt og ansvar, idet de afviste kvinder som inspektricer og bestyrerinder, hvad Natalie Zahle ikke gjorde.

Til den tredje hovedlinie sluttedes Pauline Worm, Athalia Schwartz og Herbert Spencer. Hvor Worm anfægtede, at kvindeligheden skulle være natur- og Gudsbestemt, hævdede Schwartz og Spencer, at ligheden ikke kendte forskel på køn. Worm og Schwartz var dog tvetydige og hældede trods deres radikalitet til den anden hovedlinie, som i sig selv var så åben, at den kunne tolkes på flere måder.

Denne dobbelttydighed skulle Natalie Zahle senere forstå at udnytte. Men som helhed gik alle ud fra kvindeligheden som en egenart. Egenarts- eller særartsfilosofien, som den mest er blevet kaldt, forklarede kvindelighedens anderledeshed med en henvisning til Guds vilje og Naturens orden. Det var den dominerende kvindelighedsopfattelse i samtiden.

De dyder, som denne filosofi tilskrev de to køn, kan systematiseres og stilles skematisk op som periodens normativt polære modsætninger:

de kvindelige dyder

inderlighed

(moderlig ensomhed)

stille ydmyghed

let påvirkelighed

stille vækst

blidhed

de mandlige dyder

udadvendthed

fremadstræben

refleksion

ambition og dygtighed

strenghed

Da det var kvindernes dyder, der stod til debat, var det også dem, der hørtes flest af. Kvindeligheden blev kaldt god, ren, svag, følelssvingende, udstyret med opdragerinstinkt, sparsommelig, net, sømmelig, tjenstvillig, hjælpsom, udholdende, resignerende, selvopofrende, dydig, sædelig. Det er vigtigt at understrege, at dette var foreskrivende egenskaber, som betegnede forestillingen om, hvad der for kvinder var rigtige, sande eller passende dyder. Det var ikke karakteristikker, der beskrev kvinders faktiske adfærd eller egenskaber.

Som normative dyder var de imidlertid ikke uden funktion. Tværtimod legitimerede de den herskende mentalitet og forsøgte at fremskrive den som socialt ideal [47]. I denne forstand gav de et billede på tidens dominerende kvindelighedsopfattelse eller på, hvad der blev opfattet som de for piger og kvinder kønsbekræftende dyder og egenskaber [48]. Ved

at gøre det blide til det kvindelige sattes en grænse til det strenge, der symboliserede det mandlige. På samme måde sattes en kønsgrænse mellem den stille vækst og ydmyghed på den ene side og ambition og fremadstræben på den anden side. Hvis kvinderne ville leve op til de normer, der foreskrev sand kvindelighed, vidste de umiddelbart og næsten ubevidst, hvilke dyder, de skulle holde sig fra. Ambition og fremadstræben for kvinder var derfor kønsoverskridende i forhold til tiden.

Fænomenet om de normative kønsdyder som polære modsætninger har længe været kendt i både dansk og international historisk kvindeforskning. Tyskeren K. Hausen udgav i 1976 som den første en systematisk analyse af de kønsspecifikke dyder, som de var beskrevet i medicinske, pædagogiske, psykologiske og litterære leksika og skrifter fra hele det 19. århundrede [49].

Hun konkluderede, at kvinder og mænd i det 19. århundrede var normativt fastholdt i dette almene kønspolære mønster, som tidligt i børns socialisering internaliseredes som norm. I analysen af dette mønster fastholdt Hausen, at denne ideologiske fortolkning af køns karaktererne havde sine materielle rødder i den socio-økonomiske arbejdsdeling mellem kønnene i de borgerlige klasser. Fra slutningen af det 18. århundrede til ind i det 20. århundrede herskede en levende interesse for at afgrænse de to køns karakterer eller dyder fra hinanden. Den selvfølghed, hvormed denne afgrænsning blev foretaget, sporede i den lange række af leksika og skrifter, som Hausen gjorde til genstand for analyse.

Manden blev beskrevet som den individuelle personlighed og kvinden som det universelle køn, og en blanding af biologi, religiøs bestemmelse og væren udgjorde forklaringerne på den naturgivne forskel. Hausen opstillede da en „køns-karakter-liste“, som kontrasterede de helt centrale kendetegn for hhv. mænds og kvinders dyder. Disse ligner til forveksling de normativt polære modsætninger, vi så i 1850'ernes danske debat:

Mænd, bestemt for:

rationalitet
aktivitet
fasthed
tapperhed
det ydre og
offentlige liv

Kvinder, bestemt for:

emotionalitet
passivitet
vankelmodighed
beskedenhed
det indre og
huslige liv

gøren
stræbsomhed
målrettethed
ånd

væren
arbejdsomhed
ivrighed
følelse [50].

Kvinder blev således defineret som kønsvæsner, mens mænd blev defineret som de til kulturarbejde bestemte væsner. Den levende interesse for individet, som udviklede sig i det 19. århundrede, gjaldt således kun for Manden, der repræsenterede normen for mennesket.

Som Hausen viste, gav dette normsystem, der havde rødder i romantikkens dannede borgerskab en forbavsende sejlivet og vidt udbredt forklaring på det kønsopdelte samfund, hvor kvinder levede i den private sfære og mænd i den offentlige. Det forklarede nemlig, at kvinders og mænds væsen i deres natur skulle være så stiliseret forskellige, at de to køn kun tilsammen kunne realisere summen af alle menneskelige evner og behov. Eller sagt på en anden måde, at de to køns dyder harmonisk supplerede hinanden som hånd i handske. Kønsdyderne virkede komplementære og blev til en harmonisk enhed, hvori det var kvindernes kulturelle opgave at virkeliggøre humanitet gennem kvindeligheden til den u-humane mandsverden. Det var således indbygget i dette normsystem, at magt og skaberevne lå hos mænd og mandligheden. Derfor bidrog disse normer til en legitimation af mænds magt over samfundet og kvinderne.

Idet nogle kvinder begyndte at ønske sig et større virkefelt end det huslige og af økonomisk trang begyndte at arbejde i det offentlige, for slet ikke at tale om at bevæge sig ind på det hidtil mandligt, monopoliserede uddannelsesområde, måtte det ryste normsystemet grundlæggende.

Det 19. århundredes præskriptive kønskaraktornormer fungerede på den måde samtidig som en formulering af samtidens statslige uddannelsesprogram, hævdede K. Hausen. I Tyskland lod den statslige institutionalisering af pige- og kvindeskoler vente på sig indtil slutningen af århundredet [51].

M. Vicinus har for engelske forhold påpeget, at det 19. århundredes tro på, at moderlighed og aggressivitet var udtryk for „naturlige“ forskelle mellem kvinder og mænd, er genopstået. I slutningen af det 20. århundrede har feministiske psykologer genoplivet og nytolket disse dyder som dybe psykologiske og endda moralske forskelle mellem mænd og kvinder. Dette er sket på trods af, at den kønspolære forestilling

for længst er blevet effektivt gennemhullet af psykologer og antropologer. På den måde har det 19. århundredes styrker og svagheder kunnet leve videre, „even when changed beyond immediate recognition“ [52]. Der er derfor al mulig grund til at tage denne debat op igen.

Kulturbærere og kulturbyggere

Når bærerne af dette kønskulturelle normsystem var autoriteter som feterede skuespillere, biskopper og skoledirektører, er det ikke vanskeligt at forstå, at Pauline Worm og Athalia Schwartz var oppe imod stærke kræfter. Men det giver samtidig en forklaring på Natalie Zahles tavshed og forsigtige formuleringer. Skulle hun have kunder til sin uddannelsesvirksomhed fra de dominerede, borgerlige samfundslag, kunne hun ikke tillade sig at provokere. Spørgsmålet er da også, om hun egentlig ønskede det. Hun var selv barn af den borgerlige selvforståelse, samtidig med at hun uddannelsesmæssigt havde demokratiske og kønsoverskridende visioner på kvindekønnets vegne.

Worm, Schwartz og Zahle var ud af en generation af kvinder, hvis motivation til at kræve uddannelse og arbejde var flerfoldig. Jeg har allerede været inde på den økonomiske trang. Men de handlede ikke blot af nød, og her stod de på linie med kvinder af samme generation i England og USA, der var ude i samme ærinde.

Som A. Hilden har skrevet, findes der „ingen dækkende forklaring på, hvorfor mellemlagskvinder over hele den vestlige verden midt i forrige århundrede valgte at vende ægteskabsmarkedet ryggen og i stedet ved hjælp af en sammenstykket uddannelse at bemægtige sig en beskeden økonomisk og social selvstændighed ved et enligt liv som lærere for andre folks børn“ [53].

De økonomiske og strukturelle ændringer forklarer det kun delvist, og det er bemærkelsesværdigt, at de pionerer, hvis navne er blevet historiske, ikke kom fra de dele af borgerskabet, der var ringest økonomisk stillet. Disse borgerdøtres armod var snarere kulturel end økonomisk – de tørstede efter kundskaber og intellektuel tilfredsstillelse. Den amerikanske pionerpædagog Catharine Beecher skrev:

„I was never driven to mental effort till affliction came but except for the comforts of religion and of friendship I find no so pure and interesting a source of earthly good as the exercise of the mind in acquiring and

communicating knowledge“ [54].

Begrebet kundskabstørst fik almindelig gennemslagskraft i Danmark. Kvindernes tørst efter kundskaber var som en udtørret marks tørst efter regn, og den var en mægtig drivkraft i deres tilværelse [55].

Denne motivation forstærkedes ved det nationale sigte, som pionererne argumenterede for nye uddannelser med. De tolkede de manglende uddannelsesmuligheder som samfundsskadelige. Kvinderne skulle med andre ord uddannes for fædrelandets skyld, i hvert fald i Danmark. De sagde, at problemet ikke var at sikre et par hundrede enlige kvinder et passende levebrød. Problemet var snarere, hvordan man skulle beskytte nationens børn mod en glædesløs opdragelse i ukærlige hjem, og beskytte dens døtre mod en åndelig død i følelseskolde ægteskaber. De af pionerlærerinderne, der formulerede sig offentligt og på tryk, sværgede alle til denne nationale bestemmelse for deres visioner [56].

Den stærke danske nationalfølelse, som kvinderne her gav udtryk for, var fra slutningen af fyrreerne blevet styrket – om ikke næret – af 3-årskrigen, og den blev senere stimuleret af den nationale katastrofe ved nederlaget og tabet af Sønderjylland i 1864. Ikke mindst på den i forvejen stærkt nationalromantisk sindede Natalie Zahle gjorde begivenhederne i 1864 et voldsomt indtryk.

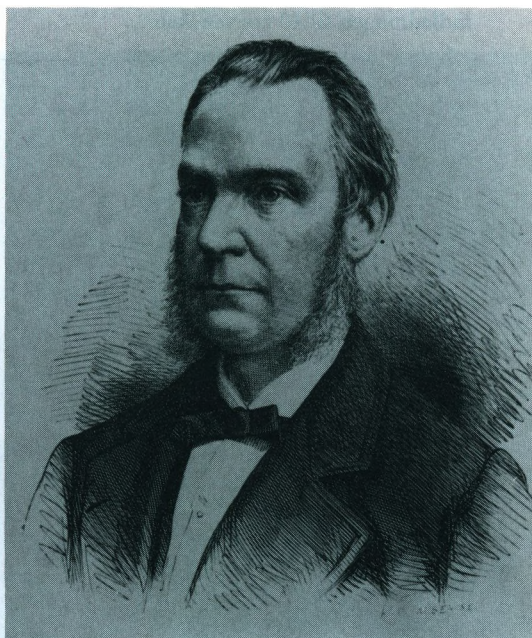
Motivationen for at drømme om uddannelse og arbejde var een ting. En anden ting var pionergenerationens [57] subjektive forståelse og forvaltning af det normative kønssystem. Med hensyn til begge dele kan man sige, at generationens lærerinder ville noget nyt, men at de ikke var radikalister i den forstand, at de brød med de gamle systemer og traditioner over en kam. De forberedte offentligheden på nye tider, men deres ideer og især Natalie Zahles praksis blev skabt ved at gamle traditioner fik et nyt indhold. Ikke at de hældte gammel vin på nye flasker – de hældte ny vin på gamle flasker. Paradokset i al historisk forandring er, at nye kulturer bygges ud af de givne, som Löfgren har formuleret det [58].

Det var nemlig pionergenerationen af lærerinder, der såede spirene til det, der 20 år senere slog rødder som kvinde-emancipationen. Paradokset var, at de selv var repræsentanter for den tankegang, som de opponerede imod. De var både kulturbærere og kulturbyggere [59].

Som kulturbærere reproducerede de mange dele af de traditioner, mønstre og vaner, som de kendte. Og som kulturbyggere handlede og bearbejdede de gamle mønstre og udlevede vaner. De gjorde sig til aktive deltagere i denne samfundsproces. Og på den måde afveg de fra normer-

Gruppebillede af danske teologer fra „Lille Theologicum“. Fra venstre: nr. 4 Jens Nørregaard, nr. 6 Ludvig Schrøder, nr. 7 Christoffer Baagø og nr. 9 Ernst Trier, 1860. De var alle nært knyttet til Natalie Zahle.

T.v. Digteren, redaktøren og politikeren Carl Ploug, udat.
T.h. Digteren, læreren og præsten Chr. Richardt, udat.

T.v. Mary Archer og Natalie Zahle i København, vinteren 1866.

T.h. Fotografiet bærer påskriften „Til Natalie Zahle: Miss Archer til Erindring om Ugen d. 21.-28. October 1863“. I den uge mødtes de for første gang i København, og mødet blev indledningen til 40 års venskab.

Mary Archer til rors i sin båd „Maggie“, som hendes broder Colin Archer hende. I den vandt hun i 1890 landsregattaen for 5-6 tons både i Risør, ud

Povline Govl og Natalie Zahle. Povline Govl boede en overgang i Natalie Zahles husstand og var på én gang lærerinde i skolen, husmoder i hjemmet og højre hånd for overbestyrerinden. En tid satte hendes hjælpende hånd så meget præg på hjemmet, at forfatteren Bjørnstjerne Bjørnson, der på samme tid havde sin gang i huset, kaldte samtlige kvinder i Natalie Zahles husstand for „alle hendes Povliner“. Fotos fra ca. 1870.

Barneskoleklasse ved N. Zahles Skole 1872.

Natalie Zahle og J. Petersen med eleverne fra pensionen, udlat.

ne om, hvordan borgerskabets damer skulle opføre sig.

Det borgerlige samfund var knap nok født endnu: Forfatningskampen var kun lige begyndt og skulle først nå sit første rolige leje i 1915. Industrialiseringen var endnu ikke slået igennem, men den „liberale Classe“ var ved magten og stod i spidsen for den borgerlige emancipation, der havde fået sit politiske gennembrud ved gennemførelsen af Grundloven af 1849. Midt i denne atmosfære førte det borgerlige, kultiverede menneske en kamp om dyderne på to fronter:

Dels over for aristokratiets eller den gamle adels stivhed og følelseskolde opfattelse af familie og kærlighed, dels over for det simple bønderfolks eller den voksende arbejderklassens tøjlesløse og måske ligefrem dyriske naturlighed. Heroverfor sleb borgerskabet sine dyder af og brugte dem til at lægge social og kulturel afstand opad og nedad. I det borgerlige hjem var man besat af at trække grænser, adskille aktiviteter og territorier: boligen blev delt op i sfærer, der kom fast husorden og hver ting fik sin plads og sin tid. For at identificere sin egen kultur, måtte der tages afstand fra „de andre“. Fjendebillederne fokuserede ofte på arbejderne, som stod for alt det, som borgerne ikke var, nemlig det ukontrollerede, udisciplinerede, højrøstede, vulgære, ansvarsløse og ufornuftige [60].

Lærerinderne for de private pigeskoler deltog aktivt i denne proces. Deres ærinde var ikke blot at bryde nye baner for kvinderne. Det var også at afstikke territoriet for deres nuværende og kommende elever og lære dem, hvor de kulturelle grænser gik for det dannelsesborgerskab, som de ønskede at repræsentere og være en del af. Det var på een og samme gang oprør og tilpasning. Eller måske ligefrem udtryk for det, som Hilden har kaldt en besindelsesstrategi [61].

For at fastholde dette dobbeltsyn i mine analyser af Natalie Zahles og hendes omgivers færden og tankemønstre i de følgende kapitler, er de kontrastive indfaldsvinkler forsøgt fastholdt: at sætte de samtidige kilder op over for eftermælerne og at sætte normer op over for sporene af de praktiske adfærdsmønstre. Det betyder, at jeg ikke har ledt efter entydige fortolkninger, men derimod snarere efter modsætninger. I forbindelse med den metodiske debat om kvinders historie har B. Rosenbeck spurgt, om „den mentalitet, vi kan aflæse (er) fuldstændig afhængig af kildematerialet eller hvad er den historiske realitet? De præskriptive kilder, et didaktisk normativt materiale (...) afdækker et begrænset og undertrykt kvindeliv, mens et personligt materiale fra kvindehånd i højere grad viser en form for autonomi og et selvstændigt kvindefællesskab“ [62].

Billedet er sjældent så enkelt, at præskriptive kilder om kvinder fortæller om undertrykkelse, mens deres personlige breve etc. giver vidnesbyrd om kvinde-autonomi. Derfor må perspektivet for historieskrivningen være at kombinere såvel de forskellige typer af kildemateriale som de varierende metodiske greb over for dette materiale.

Som resultat af et sådant dobbeltsyn på historien har M. Vicinus f.eks. argumenteret for, at „a close examination of the personal lives and public careers of single women reveals no simple picture of either passive suffering or steady improvement; rather, the women and their institutions appear simultaneously powerful and peripheral“ [63].

Udblik til andre lande

Som det måtte være fremgået allerede, foregik de opbrud i middelklassens og borgerskabets kvinders situation, som skete i Danmark, ikke i et nationalt tomrum. Der foreligger historisk forskning, der viser, at lignende ændringer var undervejs i andre lande, om end med nationale variationer.

For Norges vedkommende har kvindehistorikeren Ida Blom vist, hvordan der skete et langsomt skred i opdragelseslitteraturen gennem det 19. århundrede. Denne litteratur var påvirket af tanker fra andre vesteuropæiske lande, og den understregede ønsket om en forskellig opdragelse af de to køn. Middelklassens piger skulle opdrages til en nyttefunktion som husmødre. Klasseafgrænsningen var vigtig, idet opdragelsesprincipperne blev stadig mindre kønsspecifikke jo mere man fjernede sig fra de øverste samfundslag og byerne. Kønssdifferentieringen for borgerskabets børn sigtede både på fag, pædagogiske metoder og udviklingen af karakteregenskaber: Fagene var sprog, særlig tysk og fransk og en smule overfladisk historie, som ikke førte pigerne for dybt ind i grundlæggende historiske overvejelser, sådan som det krævedes af drengene. På samme måde skulle pigerne have bibelhistorie uden at komme ind på „Religionens dogmatiske Begrunnelse“. De skulle have geografi og lære at læse og skrive. Endelig skulle de lære tilpas megen regning til, at de kunne føre et regnskab. Til gengæld skulle de ikke lære videnskabelig aritmetik som drengene. Pædagogisk burde det være et princip for pigeundervisningen, at den så vidt muligt foregik mundtligt, og at den ikke skulle føre til eksamen eller blot karaktergivning. Udviklingen af pigernes karakteregenskaber skulle underbygge deres følelse af afhængighed og under-

ordnethed i forhold til deres fremtidige ægtemænd og fremelske deres sans og ansvar for andres problemer og velvære. Alt dette var de normative krav til døtrenes (ud)dannelse. Der var i praksis nogle modsatrettede tendenser, f.eks. antydede Hartvig Nissen allerede i 1849, at ugifte kvinder kunne komme til at arbejde som lærerinder i underordnede stillinger og med praktisk orienterede fag, ligesom piger og kvinder fik adgang til at tage mellemskole- og studentereksamen i 1870'erne og 1880'erne [64]. Der må altså have været kræfter i gang, som gik imod de forventninger, som opdragelseslitteraturen gengav. Noget blev i hvert fald sat i gang i løbet af den sidste halvdel af 1800-tallet.

Det blev der også for Sveriges vedkommende. Efter 1860 kom der gang i professionaliseringen og feminiseringen af lærerhvervet. Udviklingen her tog en anden retning end i Danmark og Norge, fordi staten spillede en langt mere aktiv og kontrollerende rolle. Skoleopdragelsen var også her kønsdifferentieret, men allerede fra 1874 blev de private, højere pigeskoler for borgerskabets døtre subsidieret af staten [65]. Det skete i Danmark først ca. fyrré år senere. Den offentlige skole fungerede tidligt både som kvalificerende og som kontrollerende institution over for den brede befolknings døtre og sønner. I Sverige igangsattes fra statens side en i forhold til de andre nordiske lande tidlig forandring af lærerhvervet. Florin har tolket initiativet til en masseuddannelse i de offentlige skoler som på den ene side et udtryk for en sejr for den liberale ideologi og et tegn på demokratiets fremgang. På den anden side som et udtryk for statens brug af skolen som et socialt og politisk værktøj til at kontrollere „den farlige underklasse“. I denne proces af kvalifikation og kontrol kom kvinderne til at spille en så central rolle, at man i tiden fra 1860 til 1906 kan tale om en kønnes „kamp om katederet“ [66].

Her ser man igen dobbeltsynet på historien og interessen for modsætningsfyldtheden i kvindelivet og -dannelsen i det 19. århundrede, som i de senere år har præget den internationale kvindehistoriske forskning. For bare 10-15 år siden var forskningstraditionerne styret af en højere grad af enten-eller tænkning, – d.v.s. enten blev kvinderne beskrevet som undertrykte, begrænsede og marginaliserede eller som værdige og i besiddelse af „kvindelige værdier“, der blev vurderet som moralsk bedre end „mandlige værdier“. Som den tyske kvindehistoriker Anette Kuhn har udtrykt det, har man i de senere år ikke set nogen kvindehistorikere „af rang“, der på denne måde ontologiserede eller biologiserede kvinderne [67]. Ikke mindst i den store empiriske forskningsindsats, der i løbet af de relativt få år er investeret i kvindernes dannelseshistorie i det 19.

århundrede, er der udviklet et flerfold af metodiske greb, som kan fange de komplicerede historiske forløb [68].

Der er med andre ord skabt en kompetent historisk og empirisk nysgerrighed over for det faktum, at kvinderne gik ad mange og modsætningsfyldte veje på den kvinde-empiriske vandring, der i de fleste vestlige lande startede i begyndelsen eller i midten af det 19. århundrede.

Sådan er også den amerikanske pionerpædagog Catharine Beecher (1800-1878), der i øvrigt var søster til forfatteren til „Onkel Toms Hytte“, Harriet Beecher Stowe, blevet biograferet af Kathryn Kish Sklar [69]. Det beskrives her, hvordan den ydre ringeagt af kvinderne lagde et socialt pres på nogle af dem. Et pres, som kunne få dem til selv at udvikle en indre psykisk barriere over for at hævde eller kræve selvstændighed. Sklar henviser hermed til den samme mekanisme, som Carroll Smith-Rosenberg har kaldt indelukkelsen af nogle af borgerkvinderne i „en cirkel af paralyseret potentialitet“.

Som en slags værn for aktive, initiativrige og selvstændige kvinder imod en sådan handlingslammet tilstand, forklarer Sklar, at „female friendship (was) the nineteenth-century antidote to the wounds inflicted by the inequities of gender“ [70].

I disse kvindelige venskaber byggede de videre på den kultur, som de selv var rundet af. Catharine Beecher hævdede – ligesom Natalie Zahle – , at den kvindelige dannelse, der generelt blev opfattet som en passiv kvalitet, skulle udvikles og vendes til en aktiv, moralsk egenskab. Netop dette opfattedes som fundamentet for, at kvinder til forskel fra mænd kunne blive de moralsk bedste opdragere af nye generationer [71].

Denne idé bidrog imidlertid til at skabe store personlige problemer for karismatiske og autonome personligheder som Catharine Beecher og Natalie Zahle selv. Den selvopofrelse og moderlighed, som de nemlig forfægtede som det højeste mål for andre kvinder, blev en spændetrøje for dem selv. Eller som Sklar formulerede det om Beecher:

„Although she championed a special role for women, she still felt the burden of her own life circumstances“ [72].

Den slags dilemmaer vil jeg da forsøge at forfølge i den videre fortælling om Natalie Zahles liv.

Overgeneral eller dronning i anstand 1852-1862

Der skete store omvæltninger for Natalie Zahle i løbet af det første årti, hun var skoleleder.

Hun etablerede sig som overhoved for en husstand, tog tre plejedøtre til sig og grundlagde sin „sociale“ familie [1]. Den ene plejedatter var den „lille og fine“ Anna Paulsen med de „troværdige Øjne“. Hun var elev i Jfr. Foersoms Skole og flyttede med over i Frk. Zahles Skole, hvor Natalie Zahle hurtigt blev glad for hende og tilbød hende „at træde i Moders Sted“. Anna Augusta Paulsen var født i 1840, men havde allerede mistet begge forældre, og hun boede fra 1851 hos fremmede. Efter nogle forhandlinger med Annas tanter og onkler, overtog Natalie Zahle ansvaret for Anna, som i 1854 flyttede ind hos hende som hendes plejedatter [2]. Da var hun 14 år, og Natalie Zahle var 27. Anna blev i 1862 gift med cand.jur. J.H. Mundt. Deres børn og børnebørn blev siden hen Natalie Zahles familiære efterkommere. Den anden plejedatter var den faderløse Hansine Gerdtzen, der som ung kom til at volde sin plejemoder store problemer, før hun som voksen blev hendes højre hånd i både personlige og skolemæssige anliggender, ligesom hun fik posten som skolens kasserer og sekretær [3]. Den tredje plejedatter var Henriette Skram. Hun flyttede ind hos Natalie Zahle, da Anna flyttede hjemmefra efter at have stået brud på Natalie Zahles fødselsdag i 1862 [4].

I 1856 var lejligheden i Kronprinsensgade blevet for lille til den voksende skole og husstand, og hele herligheden flyttede til Gl. Strand nr. 48, hvor den blev, indtil de nye skolebygninger på Nørre Vold blev taget i brug i 1877. Men da var Gl. Strand-huset også ved at sprænge sine rammer, baghuset var taget i brug og loftsværelserne helt over til Læderstræde nr. 15 var udnyttet til pensionærerne [5].

I skolen lykkedes det at få liv i og struktur på hovedtankerne fra

Natalie Zahles skoleplan fra eksamen:

For det første gennemførtes en systematisk planlægning af undervisningen. Grundighed, flid og omhyggelig forberedelse blev kodeordene i den nye pigeskole.

For det andet gennemførtes de etårige klasser: Ni klasser fra forberedelsesklassen til 8. klasse, d.v.s. en ny klasse hvert år for børnene fra de var 6 til de var 15 år. Vi ved ikke præcist, hvilket år dette system realiseredes konsekvent, for der blev ikke udgivet årlige skoleprogrammer før 1862 [6]. Men det skete ikke på en studs. Henriette Skram huskede, at hun aldrig selv som elev fra 1854 til 57 opnåede at gå i en et-årig klasse [7]. Først i 1899 blev det ved lov bestemt, at eleverne i den danske folkeskole skulle inddeles „efter Alder, Fremgang og Modenhed“. Herefter blev skolerne i byerne hurtigt seks- eller syvklassede, mens de på landet længe fortsatte som toklassede [8].

For det tredje konsolideres tanken om skolen som et hjem. Natalie Zahle uddannede sine lærerinder som opdragere ved siden af deres hverv som faglærere. Som moderen skulle være den centrale figur i hjemmet, skulle klassemoderen være den samlende „Sjæl“ i klassen. Som hjemmet var det trygge fundament i samfundet, var klassen den basale enhed i den større skole. Klassemødrene og de klasser, som de fulgte fra år til år, symboliserede familiernes mødre, der kærligt og myndigt fulgte deres børns opdragelse fra fødsel til voksenliv, og tilsammen dannede de „et hjem“ i skolen [9]. Den institution blev forløberen til senere tiders mere uforpligtende klasselærersystem.

Klasselærersystemets anvendelse i folkeskolen, blev diskuteret i 1870'erne og 1880'erne, men der var praktiske problemer med dets gennemførelse [10]. Det ser ud til, at Natalie Zahle var pioner for folkeskolens senere klasselærere, men inspirationsgangen fra den private til den offentlige skole kan ikke siges at være endelig udforsket [11].

Til gengæld vil jeg mene, at hun lå ganske på linie med en af sin samtids store skolemænd, Hans Schneekloth [12], i spørgsmålet om forholdet mellem hjem og skole. Schneekloth åbnede sammen med F.A. Milo i 1854 Realskolen for Frederiksberg og Vesterbro med en drenge- og en pigeafdeling. Fra 1856 fik skolen ny bygning på Værnedamsvejen. Hans Schneekloth var kendt for sin pionerindsats i den bevægelse, der fra 1840'erne forsøgte at gennemføre pædagogiske reformer herhjemme, og hvis læremestre var J.J. Rousseau og J.H. Pestalozzi. Hans Schneekloth udgav tidsskriftet „Hjemmet og Skolen“, hvori han førte dialoger med forældre og skolefolk. Dette blad menes også at have været inspirations-

kilde for andre private skoler [13]. Der synes forunderligt nok ikke at have været nærmere personlig kontakt mellem ham og Natalie Zahle.

Netop i de samme år, som Schneekloth etablerede sig som skolebestyrer, fik Frk. Zahles Skole rene, veludluftede stuer, prydet med billeder og vægkort [14]. I 1914-biografien beskrives denne fysiske renovering, som var den et symbol på udvidelsen af pigeskolens horisont.

I 1854 skete der faktisk noget af en „revolution“, som Natalie Zahle selv senere kaldte det: Professor Maribos og Susette Dalgas' [15] dengang så kendte københavnske „Dannekvindeskole“ blev lukket, fordi professoren og bestyrerinden giftede sig. Inden da havde den på trods af sit folkelige navn været frekventeret af døtre fra højborgerlige og aristokratiske kredse. Den var i hele sin ånd fædrelandssindet og stærkt præget af en besynderlig blanding af grundtvigianisme og traditioner fra den romantiske enhedskultur. Sidst men ikke mindst satte Susette Dalgas sit stærke personlige præg på skolens pædagogik. Undervisningen foregik i en frisindet og munter tone uden strenge regler eller systematisk orden [16]. Som Henriette Skram huskede det, fik eleverne her serveret en sand flom af „levende Ord“, sagafortællinger og guldalderdigtning, ligesom de blev „overrislet“ med sang. Eleverne elskede deres bestyrerinde, Susette Dalgas, som omgav sig med de – efter tidens målestok – frieste omgangsformer, i stedet for „Baand og Ordensregler“ [17].

Ved lukningen blev 14-15 af eleverne herfra overført til Frk. Zahles Skole. Henriette Skram var selv en af dem, og hun led de forfærdeligste trængsler over at blive flyttet over til den langt strengere og mere krævende skole, hvor eleverne havde meget svært ved at tilpasse sig. Set med Dannekvindeelevernes øjne var det sort forræderi mod deres elskede Susette Dalgas at se noget som helst godt i Natalie Zahle og endnu mindre i hendes skole. De hidsede derfor hinanden op til at opføre sig som oprørere og finde alle de mangler, de kunne, i skolen: De hadede og kritiserede morgensangen, karaktererne og det op- og nedryknings-system i klasserne, som karaktererne resulterede i. De afskyede Natalie Zahles myndige personlighed og „Herskerevne“ [18]. De tolkede Zahle-elevernes forhold til bestyrerinden som „slavisk Underkastelse“ eller „Sværmeri“, ægget af Natalie Zahles „Utilnærmelighed“. Alligevel blev de stadigt mere forvirrede og måtte indrømme, at hun „omstødte alle tidligere Begreber om Skolejomfruer og Bestyrerinder“ [19].

Deres sammenligning af Susette Dalgas og Natalie Zahle faldt aldrig ud til fordel for den lille, tætbyggede og stiligt klædte Natalie Zahle. De foragtede hendes mangel på „ydre Skønhed“, hvor de havde beundret

Susette Dalgas' slanke, sunde skikkelse, der frisindet var klædt i en slags reformdragt. Hvor de ikke kunne lade være med at smile ad Natalie Zahles små spøgefuldheder, huskede de, at Susette Dalgas' historier altid havde fremkaldt en „rungende Latter“. Sådan fortsatte de et års tid. Men efterhånden faldt den ene efter den anden fra den kampberedte skare af Dannekvinde-elever fra og tilsluttede sig beundringen for Natalie Zahle. De yngste elever var de første overløbere, mens de ældste med Henriette Skram i spidsen forsøgte at holde misfornøjelsen ved lige.

Det magtede de dog ikke i længden. Som Henriette Skram huskede det, vandt Natalie Zahle langsomt, men sikkert deres hjerter, simpelt hen ved på den ene side at ignorere oprøret og på den anden side at rose oprørernes faglige dygtighed. Når de ivrigt fortalte hende om, hvor dygtige lærerne på Dannekvindeskolen havde været, svarede hun, at der nok var noget, hun ikke selv havde formået. En dag sagde hun ligefrem til Henriette Skram, at det slet ikke var så nemt for en ung, ukendt lærerinde som hende at få „de største Navne i Lærerverdenen“ til at undervise hos sig. Det havde naturligvis været nemmere for en estimeret skolebestyrer som professor Maribo. Alligevel syntes hun ikke, at eleverne skulle underkende, at friskheden og begejstringen hos hendes unge lærerinder kunne bøde lidt på den manglende erfaring. At Natalie Zahle kunne tale som en ligestillet til den da 14-årige Henriette Skram, fik den unge oprørers hjerte til at smelte. Sådan vandt Natalie Zahle Dannekvindeeleverne for sig.

Hun havde dog fornemmet, at hun kunne lære noget af Susette Dalgas, og hun opsøgte hende derfor flere gange. Deres samtaler resulterede i, at Natalie Zahle gav mere slip på sig selv og begyndte at tro „paa Hjertets Ret til at følge sin Indskydelse (...) uden først at (skulle) raadspørge Metoder, Principper, Regler m.m“. Det virkede frigørende på hende, sådan at hun nu forsøgte at forene lyst og frivillighed med sin egen „beherskede Form“, „stille Tilbageholdenhed“ og „reflekterede Pligtfølelse“ [20]. En vis frihed fik fra da af lov til at ryste ordenen.

Denne pædagogiske dobbelthed blev siden et princip for hende. På een gang søgte hun at fange pligt og selvbeherskelse som disciplinerende redskaber og spontanitet og frivillighed som middel til motivation. Kombinationen rummede borgerskabets egen modsætning mellem disciplin og frihedstrang.

Princippet blev, at barnet frivilligt skulle underkaste sig pligten, hvor modsætningsfyldt det end kunne se ud. Det gjaldt „for Skolen at gøre Pligten kær for Barnet, at afpasse Byrderne efter de unge Skuldre, der

skulle bære dem, begrænse Kravene efter de svage Viljer, der skulde bringe dem til Udførelse“ [21]. Med den konklusion følte Natalie Zahle sig ifølge 1914-biografien pædagogisk afklaret. Hun begyndte at gå i rette med den grundtvigske pædagogik, som i praksis fandt det unaturligt at lade børnene genfortælle, hvad de havde fået fortalt gennem „det levende Ords Hellighed og Ukrænkelighed“.

En nærlæsning af 1914-biografien og Henriette Skrams udlægning af denne pædagogiske „afklaring“ viser, at Natalie Zahle landede på en dobbeltposition, hvor hun distancerede sig både til den grundtvigianske inspiration og til det kendte terperi.

Således hånedes hun grundtvigianerne for at opfatte genfortælling som „Skaberi! Barnet, som har hørt Historien af Læreren selv, ved jo paa forhaand, at han kender den bedre end det selv“. Selv lod hun børnene genfortælle for at give dem en aktiv part i undervisningen [22]. Til den anden side gik hun i rette med „den gamle Skole“, som krævede at børnene skulle kunne redegøre for, hvad de havde hørt med pedantisk nøjagtighed [23].

Det kan naturligvis være vanskeligt at dokumentere denne påstand. I det første skoleprograms beretning fra årets undervisning, hævdedes det, at fortælling-genfortællings-princippet blev praktiseret. Om historie-undervisningen i 4. klasse hed det f.eks.: „Fra de første Tider til Carl den Stores Død, fortalt og gjenfortalt“, ligesom det for 5. klasse hed: „Fra Carl den Stores Død til Napoleons Fald, fortalt og gjenfortalt“.

Til sammenligning hed det derimod i en anden pigeskoles undervisningsberetning fra samme år: „Af Fædrelandets historie er efter Kofods og Barfods Historie læst og repeteret ....“ eller „været indøvet“ [24].

Kan programmernes ord tages for pålydende – hvad naturligvis ikke er givet – havde Henriette Skram ret i sin vurdering. Noget af en balancegang var det i alt fald at afstikke kursen. Hvordan Natalie Zahle egentlig lagde denne kurs i sin daglige praksis, kan man dog få et bedre indtryk af ved at vurdere hendes opfattelse af lærernes, lærerindernes og elevernes daglige vandel på skolen – og deres opfattelse af Natalie Zahles ledelse.

Som mand til mand

Dannekvinde-elevernes iagttagelser af Natalie Zahles „Herskerevne“ var ikke upræcise. Der synes aldrig at have været tvivl om, at hun var den, der bestemte i eet og alt. Det var ikke så underligt, for så vidt som hun var skolens leder. Det interessante er dels hendes magts overbevisende styrke, dels dens karakter af flerfoldighed [25]. Endelig udfoldede den sig ikke ens over for lærere henholdsvis lærerinder, ligesom eleverne blev „tæmmet“ på en ganske særlig facon.

Natalie Zahle ejede evnen til at trække faglig viden ud af sine lærere og omplante den til sin skole. I starten var hendes stab domineret af mandlige lærerkræfter, fordi de, der som regel var akademisk uddannede – ikke sjældent med teologisk embedseksamen [26]– repræsenterede den faglige uddannelse og viden, som hverken hun selv eller hendes lærerinder havde haft mulighed for at tilegne sig. Til gengæld holdt hun dem pædagogisk i kort snor. Et par eksempler:

Cand. theol. Fredrik Vilhelm Christensen [27] underviste i dansk, geografi, historie og religion i hendes skoles første 10 virkeår. Da han efter bestyrerindens vurdering på et tidspunkt kom for langt ud i „de grundtvigsk-pædagogiske Forsyndelsers Hængedynd“, trak hun ham med kærlig, men bestemt hånd tilbage på fast grund igen [28]. Der var grund til at holde øje med ham, da han fra forskellige sider mistænktes for „Løshed“ i undervisningen og for at være mere interesseret i at underholde eleverne end i at give dem positive kundskaber [29]. Sådan lød historien i Henriette Skrams udlægning.

Natalie Zahle skrev selv i sin del af 1914-biografien, at Christensen ejede en „billedrig, næsten plastisk Fremstillingsevne“, og at han havde sin del i, at hun „mere og mere lededes hen til det grundtvigske Livssyn“ [30]. Dette skrev hun i en alder af over firs år, 50 år efter han havde forladt hendes skole til fordel for et præstekald i Rønne på Bornholm. Det har uden tvivl hjulpet på hendes erindring om hans undervisning, at hun bevarede ham og hans kone som nære venner, da de var flyttet til Rønne.

Hun havde anderledes svare problemer med at bevare sin hengivenhed for en anden af sine lærere, Jens Vilhelm Victor Listov [31]. Han underviste i engelsk både i barneskolen og på Cursus. Allerede i 1859 rejste han fra skolen, og han var en af de få tidlige, mandlige lærere i hendes sold, som hun *ikke* omtalte i sine erindringer. Og dog var venskabet mellem dem i 1850'erne så nært, at der gik rygter helt over til Jylland om, at de var forlovede [32]. Han var en af få ikke-akademikere blandt skolens mand-

lige lærere og autodidakt i sit engelske fag, havde timer på forskellige københavnske skoler og besad et usædvanligt undervisningstalant. Ifølge H. Skram var han, hvad man dengang kaldte en „morsom“ lærer af den slags, der ikke voksede på træerne. Han kunne holde sine elever i åndeløs spænding med munterhed, efteraben af stemmer og mærkelige fagter og få dem til at underkaste sig sine mindste krav om lektielæsning, nøjagtighed i udtale og smuk sprogbehandling [33].

Men hans personlighed havde sin bagside. I Dansk Biografisk Leksikon omtales han som „kolerisk“ [34]. I sin historiske 1916-beretning om barneskolens udvikling vovede Henriette Skram at løfte lidt af sløret for denne bagside og for en voldsom konfrontation mellem ham og Natalie Zahle, som var baggrunden for, at han forlod skolen så tidligt. Jens Listov kendte kun alt for godt sine egne pædagogiske kvalifikationer og han førte sig selvsikkert frem, optrådte som enehersker og blandede sig i skolens ledelse af andre fag end sit eget. Da Natalie Zahle havde stor respekt for hans kunnen, regnede hun i starten med, at han ville blive en af skolens faste, fremtidige støtter. Derfor gav hun ham villigt del i magten. Men som tiden gik viste han de mindre pæne sider af sig selv: han var en „vanskelig og saarbar Herre“, „lunefuld“ og „fordrede blind og beundrende Underkastelse af enhver, han arbejdede med“. Han ønskede også at beherske elevernes sind, og hadede at undervise lige efter en af Natalie Zahles timer, hvor eleverne var optaget af hendes personlighed [35]. Han og hun var begge karismatiske lærerpersonligheder, og efterhånden stødte de jævnligt sammen, hvor de i starten havde haft et nært samarbejde.

Det var dog ikke magtbrynde, der var dråben, der fik bægret til at flyde over. Det var jalousi. De bejlede begge til den samme unge piges gunst. Denne pige, hvis navn ikke har kunnet spores, havde været elev i barneskolen og havde allerede dér fanget Jens Listovs interesse. Hun fortsatte efter barneskolen på Cursus, og viste sig her som en dygtig og selvstændig elev. Hun var meget optaget af hans undervisning, men var først og fremmest fascineret af Natalie Zahles person. Jens Listov blev dødeligt jaloux. Hver gang den unge pige var uenig i „hans Udtalelser“, hver gang hun ikke lo, men udviste „Passivitet“ over for hans vittigheder, tog han det som udtryk for fjendtlighed.

Bedre blev situationen ikke, da han så, at Natalie Zahle selv havde fattet kærlighed for pigen og udset hende til at blive fremtidig medarbejder ved skolen. Til sidst erklærede Listov, at han kun ville blive på skolen, hvis hun blev fjernet. Det var et svært valg at træffe for Natalie Zahle. Jens

Listov var en kendt og agtet lærer i byen og et aktiv for hendes skole. Alligevel besluttede hun, at han skulle fratræde, og den unge pige skulle blive. „Han var maaske den mest forbavsende over Sagens Udfald“, skrev Henriette Skram [36]. Med fyringen mistede Natalie Zahle en ven og fik en fjende. Flere år senere sad bitterheden Jens Listov i blodet, hvilket en af hendes nære venner, H.F. Feilberg kunne bevidne:

„At Listov er Deres Modstander, ved jeg andetsteds fra, – det gjør ham ikke Ære; thi jeg er Vidne i den Sag, hvad han tidligere har meent om Deres Germing. Jeg har hartad haft Antipathi mod den Mand fra jeg første Gang saa ham“ [37].

Da Natalie Zahle ved sin skoles 25-års jubilæum i 1877 erindrede Jens Listovs indsats for skolen i pioner-årene, kom det ham for øre, og han skrev et taknemligt brev til hende: „Jeg beder Dem i den Anledning modtage min venligste og hjerteligste Tak, da De derved har gjort det muligt for mig, naar min Tanke gaar tilbage til hine, nu snart gamle Tider, kun at beholde i Erindringen de mange lyse og kjære Minder fra de Dage. Endnu engang: Tak for dette lille Ord“ [38].

Listovs hilsen slettede dog ikke alle hendes gamle bitterheder. Efter hans død i 1888 ville en kreds af mennesker organisere et mindemøde for ham. Natalie Zahle blev bedt om at være medindbyder til mødet, men afslog efter grundige overvejelser på grund af sin „hele Stemning over for Prof. Listov og hans Minde“ [39].

Der var i det hele taget hændelser i fortiden, som Natalie Zahle som ældre forsøgte at glemme. Det var heller ikke hende, men Henriette Skram, der som ældre huskede, hvor meget der i det private Zahle-hjem i tresserne var blevet gjort grin med de grundtvigianske medløbere: Naturhistorielæreren Knud E. Valløe [40], der var knyttet til skolen fra 1859 til 1877, og som også var bestyrerindens personlige ven, stod i spidsen for satiren over grundtvigianerne. Han underviste på hendes skole om formiddagen, obducerede lig om eftermiddagen og tog sig ved siden af tid til at skrive. Blandt andet skrev han sin skitse, „Emtejægerne“ (1861), der var en skrap hudfletning af „Grundtvigianismens Epigoner“ [41]. Den gjorde grin med de mennesker, der i folkelighedens navn vandrede rundt i landsognene og indsamlede gamle folkeeventyr, almue-emter, og han karakteriserede disse indsamlere som naive og hellige. Når Knud Valløe læste op af „Emtejægerne“ hjemme hos Natalie Zahle, var „vi alle ved at omkomme af Latter“. Samtidig var ingen i tvivl om, at han værdsatte Grundtvig selv som digter og folkelig banebryder [42].

Både Valløe og hans forgænger som naturhistorielærer, Christian The-

odor Vaupell [43], satte sig spor som eminent dygtige lærere, og som nogle af de største faglige inspiratorer for lærerinderne [44]. Hvor Valløe gjorde nar af epigoneriet, rettede den enarmede Chr. Vaupell med hele sin fysiske fremtoning alles opmærksomhed mod alvoren i kampen for fædrelandet og understregede derved nationalfølelsen i Frk. Zahles Skole. Han var oprindeligt teologisk kandidat, men mistede sin venstre arm og sit gode helbred, da han deltog som frivillig i krigen i 1848. Udskrevet fra lazarettet kastede han sig over de naturhistoriske studier og ernærede sig siden ved at undervise hos Natalie Zahle og på universitetet. Når han mødte op til timerne i klassen på 2. sal, gik der en lille stund, før undervisningen kunne begynde, fordi han først skulle have vejret. Normalt sad hans elever da tålmodigt og ventede på, at den „pinlige Aandened“ var overstået. Men en dag drillede de ham. Han gav dem en anmærkning, som Natalie Zahle straks opsporede årsagen til, da hun så den. Det fik hende til at tale dunder til klassen:

„Jeg tror ikke, I forstaar, hvad I skylder Hr. Vaupell. Sér I ikke, hvad han maa lide, for at overvinde sin Svagthed? Husker I, det er for Eders og hans eget Land, han har sat sit Helbred til?“, spurgte hun. Og hun fortsatte med at fortælle en historie om, at en stor dreng i en anden skole, hvor han underviste, engang havde følt sig forurettet over, at Hr. Vaupell havde slået ham. Drengen klagede til skolelederen, som svarede: „Min Dreng, Vaupell har givet sin ene Arm for Dig ved Slesvig, kan Du saa ikke taale et Slag paa Kinden af hans Anden?“ [45].

Mange af de lærere, hvis minde Henriette Skram udførligt rejste i sine skolehistoriske skrifter, er ukendte i dag. Listen talte mænd fra tidens videnskabs-, kultur- og embedselite: teologer, magistre, medicinere, naturvidenskabsmænd, jurister, redaktører, forfattere, kancellister, kammerherrer, etatsråder og en enkelt komponist. Flere af dem opnåede senere i deres karriere titler af doktorer og professorer og forfattede diverse værker inden for deres fag [46]. Nogle af de tidlige, mandlige lærere her er endnu kendte navne i dansk historie. Natalie Zahle havde et falkeblik for at finde unge, lærde mænd med stort format som lærere til sin skole.

En af dem var digteren Christian Richardt [47]. Han underviste i barneskolens dansktimer og i æstetik- og musiktimerne på Cursus i den første halvdel af tresserne. Også han blev Natalie Zahles ven og var en af dem, der fik adgang til hendes hjem, og som kom til at lægge øre til

hendes personlige tanker. Ved de små aftenselskaber, som Natalie Zahle holdt for „Pensionens“ unge piger, underholdt han ofte ved klaveret og kom da ikke sjældent til at glemme alt omkring sig. Han kunne fortsætte med at spille længe efter, at de unge var gået i seng og Natalie Zahle ind i sit arbejdsværelse [48].

Folkemindeforskeren og sprogmanden H.F. Feilberg [49], underviste i dansk på hendes skole et enkelt år i midten af halvtredserne. Også han blev en meget nær ven af hende og kom til at spille en væsentlig rolle i hendes personlige tilværelse fremover. Han var en af de få, til hvem hun betroede sine tvivl og sin uro.

Hun havde også meget nære forbindelser til grundtvigianismens og højskoleverdenens kendte pionerskikkelser. Det gjaldt Ludvig Schrøder [50], Ernst Trier [51], Christoffer Baagø [52] og Jens Nørregaard [53]. De var alle fire medlemmer af den lille eksklusive grundtvigsk-kirkelige diskussionsklub „Lille Theologicum“, som de startede i 1858, og hvorfra mange ideer og megen energi spredtes til den spæde højskolebevægelse. Det var gennem Jens Nørregaard, at Natalie Zahle stiftede bekendtskab med kredsen. Han var nemlig historie- og geografilærer på hendes skole gennem fem år i begyndelsen af tresserne. Hun var inderligt begejstret for ham og hans undervisning og kaldte ham „Læreren af Guds Naade“. Henriette Skram, der selv var historielærer, kaldte hans tid som lærer på skolen for historieundervisningens „guldalder“ [54]. Da Jens Nørregaard rejste til Testrup sammen med sin kone for at starte højskolen dér, var det ikke ensbetydende med, at venskabet gik itu. Tværtimod. Jens Nørregaard var selv meget begejstret for Natalie Zahle og mente, at han aldrig selv var blevet højskolemand uden mødet med hende og hendes skole. I nogle mindre erindringer fra sin studentertid, skrev han om oplevelsen ved at undervise på hendes skole:

„For mig var dette i Sandhed en „Oplevelse“, ikke blot fordi jeg derved lærte denne udmærkede Kvinde at kende og i hende vandt en Veninde for hele Livet, men især fordi jeg her kom ind i en stor Kjærlighedsgerning, hvori en Stab af fortræffelige Kvinder medvirkede, førte af Frk. Zahle som Overgeneral. Dette Undervisningsarbejde blev af dem alle udført med en Varme og Dygtighed, en fin Forstaaelse af hvert Barns Natur, som i højeste Grad overraskede mig, og som ganske vandt mig for denne Art af Skolegerning“ [55].

Hvor Natalie Zahle var „Overgeneral“, var hendes lærerinder og deres

undervisning, ja hele ånden på skolen inspirationskilde for Jens Nørregaard til hans senere højskolegerning.

Hun organiserede i mange år byttehandler med disse højskolemænd og deres højskoler, Testrup, Askov og Vallekilde: Mod at nogle stykker af hendes unge lærerinder underviste nogle måneder på højskolernes sommerskoler for kvinder, kom højskoleforstanderne selv og gav et foredrag på hendes skole, når de alligevel var i København [56].

Hendes forhold til sine mandlige lærere og venner var usædvanligt, sammenlignet med tidens forhold mellem kønnene. Det var hverken afventende eller vigende. Hun respekterede, rådspurgte og beundrede dem fagligt. Men i sager, der angik hendes skole var hun initierende, offensiv og bestemmende. Over for de nærmeste mandlige venner kunne hun blotlægge sine inderste tanker og tvivl, men ellers var det hende, der i sidste ende tog beslutningerne i skolesagerne på Gl. Strand. Med en selvfølgelighed, der var langt forud for hendes tid, behandlede hun disse mænd som ligestillede og forventede, at de behandlede hende ligesådan. Hun udkæmpede jalousi-dramaet med Jens Listov, som var hun en mand, der kæmpede med en anden mand. Hvad enten mændene i hendes omgangskreds var lærere, venner eller fjender kunne det se ud, som om hun betragtede sit forhold til dem på samme måde, som en hvilken som helst mandlig borger betragtede sit forhold til andre mænd, nemlig individuelt – som mand til mand. Det skulle nu senere vise sig at blive mere kompliceret end som så.

Mangfoldige som livet selv

Kun een af lærerinderne fra den første lærerstab var arvet fra Jfr. Foer-soms Skole. Det var blomster- og frugtmalerinden Christiane Løvmand [57]. Ellers antog Natalie Zahle yngre kvinder eller ligefrem unge piger fra sit Cursus, som hun opdrog til at blive klasselærerinder. Da skolen så hurtigt fik succes og voksede, viste det sig som en uoverkommelig opgave for hende selv at fungere som den milde og trygge moderskikkelse for alle skolens børn, som hun havde forestillet sig bestyrerinden gøre i sin skoleplan. Måske ønskede hun heller ikke selv denne moderrolle, når det kom til stykket. I hvert fald havde hun nok at gøre med at overvåge og igangsætte. Hun uddelegerede moderfunktionen til sine unge lærerinder, som skabte de mange små „Hjem“ i den store skole: hver enkelt klasse fik sin „Klassemoder“ [58]. Alle klassemødrenes overordnede var „Over-

generalen“, d.v.s. bestyrerinden Natalie Zahle selv.

Eller som Henriette Skram billedligt forklarede ordningen: den fungerede som en „føderativ Republik“, hvor „Præsidenten“ (bestyrerinden) selv udnævnte de enkelte „Provinsledere“ (klasselærerinderne) [59].

Henriette Skrams beretning om klassemoder-institutionen var stærkt farvet af, at hun selv var barn af den – og havde elsket den! Kort efter Natalie Zahles død beskrev hun den i et mindeskrift, som stort set var eet langt jubelskrig over dens velsignelser [60]:

I forberedelsesklasserne skulle en kvinde med „særlig Sans og særlige Evner (senere ogsaa af særlig Uddannelse)“ [61] tage hånd om de 7-8 årige piger og deres sjælelige udvikling. Hun skulle lede dem gennem de vigtigste fag, som var bibelhistorie, dansk, håndarbejde, skrivning og så vidt muligt sang. Altså fag, der lagde grundlaget for pigernes religiøse, nationale og kønsmæssige dannelse. Fra anden klasse indtil pigerne forlod skolen skulle den samme klassemoder følge dem, så hun „igennem et fleraarigt Samliv med Børnene“ [62] kunne lære hvert enkelt barn nøje at kende og give det kærlighed. Og hun kunne give bestyrerinden personlige indberetninger om hver enkelt elevs udvikling.

Det var ikke altid, at klassemoderen magtede at leve op til dette tillidshverv. Gjorde hun ikke det, stod det i bestyrerindens magt at udskifte hende når som helst. Det kunne f.eks. ske, at en klassemoder spillede fallit over for sine børn, når de som „Backfisch“ kom i den svære „Overgangsalder“ [63]. Eller det kunne ske, at hun vedblev at behandle dem, som var de små børn, i stedet for at stille stadigt større krav til dem om selvhjulpethed og ansvarsfølelse.

Natalie Zahle sad inde med den enevældige ret til at træffe afgørelsen i sådanne sager. Der fandtes ingen „teoretisk, systematisk Undervisning, inddelt i pædagogiske Kapitler eller meddelt i psykologiske Recepter“. Klasselærerinderne og deres vejledning skulle være „mangfoldige som Livet selv“ [64]. Det gjorde det naturligvis vanskeligere at stille bestyrerinden tilfreds, men efter Henriette Skrams bedste overbevisning, var Natalie Zahles forventninger til klassemødrene de samme som det, der krævedes af en moder.

Alligevel var der en mængde større og mindre „Regler“. De blev aldrig gennemgået led for led, men lå i stedet for som nogle „ledende Baand“, som enhver klassemoder burde kende. Lige så selvfølgelig som visheden om disse ledende bånd burde være, lige så sikkert var det, at det kun var

Natalie Zahle, der som redningsmand kunne „puste Liv – Kærligheds-livet ind i de kuende Regler“, hvis lærerinder kom til at gøre dem til snærende lænker.

Vejlede bestyrerinden ikke sine klasselærerinder, var hendes forventninger dog ikke til at tage fejl af. Hun krævede den størst mulige „ydre Orden“ gennemført: Der skulle herske pertentlig orden i klasseværelset, i lærerindens skuffer og gemmer, i hver enkelt barns rum i bordet, i deres tasker, syæsker, penalhuse og i behandlingen af deres bøger, sytøj og alt andet, de havde fat i [65]. En anden fordring var, at eleverne skulle opbyde den største flid og agtpågivenhed. Men når de ikke gjorde det, var der ingen tvivl om, at klasselærerinden var hovedansvarlig for miseren. Blot et enkelt spørgsmål fra Natalie Zahle om grunden til en forsømmelighed var nok til, at klasselærerinden „vendte Spørgsmaalet ind til sig“.

Kendskabet til det enkelte barns helbred, ejendommeligheder og hjemlige forhold skulle klasselærerinden opnå på en tillidsfuld og fortløbig måde. Anmassende og påtrængende spørgsmål om børnenes private forhold var strengt forbudt. Ikke så meget fordi det var upassende, som fordi det let kunne virke nedbrydende for fortrolighedsforholdet mellem barn og lærerinde.

Det var en selvfølge, at børnene skulle fatte interesse for de ting, som deres klassemoder var interesseret i personligt uden for skoletiden: sorger, glæder, oplevelser, håb og ængstelser skulle hun dele med børnene i den udstrækning, deres udvikling tillod det – som en moder delte alt med sine børn [66]!

Henriette Skram tegnede således et ejendommeligt billede af deres liv med børnene på Gl. Strand: Der udfoldede sig et sandt leben af sang, tegning og bildende kunst. Der blev indsamlet blomster, haletudser, fuglereder, snogeskind og konkylier, og der blev udført alle håndformer for håndarbejde. Hele herligheden var ledet af en begejstret klasselærerinde, omgivet af en videbegærlig skare af pigebørn. I hendes billede ser man dem for sig, vandre ind og ud af museer og kunst-udstillinger, kastende sig over filantropiske arbejder for de fattige og samlende ind til fordel for det sønderjyske spørgsmål. Det er lige før man hører dem synge „med en Kraft, som var de smaa Skjoldmøer“, når de brændte af begejstring for den nationale sag og den skandinaviske tanke [67].

Ingen kunne være medarbejder i Natalie Zahles faste stab uden at deres hjerte bankede for hendes idealer [68]. Og ingen af klasselærerinderne

drømte om at forholde hende viden om noget af det, der foregik. Hun „saa alt, fulgte med i alt, glædede sig ved alt godt og friskt, der rørte sig hos de smaa og store“. Selv var hun impulsivt optaget af, at dele sine ideer og oplevelser med alle på skolen: Slog det pludseligt ned i hende, at skolen skulle fejre to hundrede årsdagen for stormen på København, eller havde hun læst noget interessant, måtte hun straks fortælle det til den første den bedste, hun mødte på trappen.

Ingen tvivl om, at Natalie Zahles karismatiske personlighed fyldte meget i det lille skolehus på Gl. Strand, ligesom hendes suveræne herredømme gennemsyrede alt. Henriette Skram berørte i sine beretninger kun nødtigt klasselærerindernes følelse af klemthed over for hende. Hvis hun gjorde det, formulerede hun det som en positiv følelse, f.eks.: „Blot igennem Tonefaldet i hendes Stemme kunde hun lade een fornemme, naar en Fremgangsmaade over for et enkelt Barn eller en Klasse havde været ilde valgt (...), men i selve Nederlaget var der noget løftende. At være besejret af Frk. Zahle var for hendes unge Hjælper det samme som for Einherjerne at fældes i Kampen, – det var jo blot for atter at opstaa og bænkes i Valhal“ [69].

Andre efterladte kilder lader ane, at ikke alle fandt hendes magt over deres sind lige opløftende. Louise Tauber, der bestyrede et pigeinstitut i Haderslev, og som var tidligere tysklærerinde på skolen, hvor hun også var uddannet [70], var en af de få, der turde kalde problemet ved rette navn over for hende:

I anledning af en oprørsk lærerinde, Hertha, som Natalie Zahle havde sagt op på grund af hendes „vilde ustyrlige Sind og (...) den forkerte Retning, hendes Følelse for Natalie Zahle havde taget“, skrev Louise Tauber og forsøgte at overtale hende til at lægge en „lægende Haand“ på Herthas sår. Meningen var at få Hertha til at se mildere på den tid, hun havde tilbragt på skolen. Hendes vrede var nemlig nu gået over i bedrøvelse, som hun skjulte bag en hård facade af stolthed. Hvis de to skulle forsones, måtte initiativet blive Natalie Zahles, for „De var den Eneste, kunde jeg mærke, som havde Magt til at gjøre hende bedrøvet og vred – mest vred desværre – men hvorfra skulde hun have den Magt, naar hun ikke i Grunden holdt af Dem?“, spurgte Louise Tauber [71].

Natalie Zahle ejede evnen til at få sine hjælpere til at elske – og hade sig. De fleste af dem, som har efterladt sig erindringer og beretninger om hende, elskede hende. De andre tav. Der findes også bevarede, samtidige breve til hende, breve, som vidnede om en dyb og ægte kærlighed. Louise Taubers breve strålede uforbeholdent af den [72], mens den trofaste og på

skolen højt placerede Anna Hjort havde problemer med at leve op til sine egne følelser for Natalie Zahle. Denne havde i sommeren 1859 kritiseret hendes arbejde, og Anna Hjort svarede da:

„Det, jeg elsker hos Dig, er en Grundtone, som jeg ved er uforanderlig (...) Hvor ofte, jeg end kommer til at se Dig snuble, saa bliver Du dog altid den samme for mig. Kan Du ikke nok tillade mig herom at tale med Tillidsfuldhed?“ [73].

Anna Hjort var klasselærerinde og havde – på trods af sin store kærlighed til sin bestyrerinde – vanskeligt ved at trives under hendes vinger. Hun følte ikke som Henriette Skram nogen befrielse ved at blive besejret, tværtimod. Anna Hjort var ikke alene om at føle sig beklemt, især havde hun delt sine sorger med plejedatteren Hansine Gerdtzen, der havde været fransklærerinde på sin plejemoders skole siden 1854. Og hun fortsatte sit mismodige svar til Natalie Zahle på begge vegne:

Hun skrev, „at vi vare vist ikke skabte til noget saa Stort som at opfylde de Fordringer, Din lyse Aand kunde stille til os, og at det blotte Forsøg forkvaklede vor Natur og gjorde os mer end udygtige, idet vi stræbte efter et Maal, som vi ikke vare skabte til at naa“ [74].

Sådan var hun på een gang taknemmelig over kritikken og tynget under forsøget på at forbedre sig. Hun var simpelt hen usikker på, hvordan hun skulle stille Natalie Zahle tilfreds. Alligevel endte både hun og Hansine Gerdtzen med at blive der. Hun var forstanderinde ved skolen indtil 1896 og lærerinde samme sted indtil 1911, mens Hansine Gerdtzen blev der til sin død i 1910.

Lærerinderne blev ikke blot sat til at undervise. De blev selv opdraget, vejledt, kritiseret og undervist. Set i dét lys er det nemmere at forstå deres accept af de grænser, som Natalie Zahle satte for dem. De blev tugtet, men fik også tryghed. Man kunne sammenligne deres plads i hendes „føderative Republik“ med en plads i en ny, social familie. I denne familie indtog Natalie Zahle rollen som paternalistisk familieoverhoved [75].

Hemmeligheden ved hendes magt over dem og deres unge viljer lå deri, at hun svingede piskan langt skrappere over dem, end hendes eftermæle hidtil har villet indrømme. Da hun kom hjem fra en europæisk uddannelsesrejse [76], som hun foretog i sommeren 1860, greb hun piskan,

fordi hun var utilfreds med klasselærerindernes (manglende) tag på eleverne. På rejsen havde hun overvejet, hvordan hun bedst kunne kalde dem til orden, så hendes opsang ikke ville virke komisk eller for højtidelig. Hun besluttede sig for at skrive dem et langt, kærligt brev, som de kunne få „Til Overvejelse i en stille Time“ den første dag, de mødte efter ferien [77].

I brevet repeterede hun først sit dannelsesideal, nemlig at opelske det stille og ydmyge hjerte hos eleverne. Det bedste for barnet var ikke de store og mange kundskaber. Dette hovedformål for opdragelsen kunne naturligvis ikke trives under „Støi og Tummel“. Det kunne kun trives, hvor nærgående, dristige og næsvise spørgsmål var utænkelige, og hvor tumultariske og urolige tanker ikke huserede i hovederne. Den slags tanker ville nemlig forhindre hjertet i at blive på sin rette, smukke og lyttende plads.

Hun efterlyste derfor en „Stilfærdighedens, Ærbødighedens og Lydighedens Aand“ blandt eleverne. En sådan ånd herskede nemlig ikke nu. I stedet gjorde en „Kaadhedens, Dristighedens, ja stundom Tøilesløshedens Aand“ sig gældende gennem en „høirøstet“ og „støiende Tone“. Derfor var deres skole ikke længere et „Blufærdighedens Hjemsted“. „Kundskabsdygtighed og Viden“ var ikke i sig selv elskværdige egenskaber. Flid og energi kunne være „fordrende, kold-haanlig, ja endog anmassende“ og dygtigheden kunne være „irettegaaende og fornem“.

Natalie Zahles tone var på en gang vred og sørgmodig. Hun kunne ikke forstå, at det var kommet så vidt, at hjertet ikke længere voksede i „Inderlighed, stille Fryd og Glæde“. Derfor var hun overbevist om, at hun selv og klasselærerinderne havde sløset, umærkeligt havde sat målet lavere og ladet sig styre af almindelig behagesyge over for børnene. Og hun fortsatte:

„Det ville vi ikke! Vi ville ikke være iævne Slidere i en gammel Trædemølle. Vi ville være Idealets Tilhængere, have Mod til at betragte det, bekjende det, og vi ville stræbe derefter!“

De skulle nu atter sige til sig selv, at deres tilværelse ikke var et „Nydelsens“, men et „Forsagelsens og Resignationens Liv“. Aldrig måtte de stræbe efter deres egen lykke. Først måtte de lyde Gud, dernæst være tro mod børnene og deres hjem. Naturligvis var børnenes kærlighed en betingelse for at nå dette mål. Men denne kærlighed skulle forstås som en „ægte Ærbødighed“, ikke som en „Paahængen og Efterhængen“.

De skulle nu se at komme tilbage på den „stille, rolige, kjærlige, vogtende og hæmmende, handlende og hjælpende Vej“. De skulle hejse en fane, der hed „Alvor, Alvor i Gud!“. Det skulle ikke forhindre en „glad Frimodighed“ eller en „lykkelig Munterhed“. Tværtimod. Men børnene skulle nu lære ærbødighed. Enhver storsnudet bemærkning skulle straks slås ubarmhjertigt ned: „Bliver den slaaet i Tide, dør den i Fødslen (og bringer, hvis den siden nu og da skulde titte frem, Skam med for Den, den kommer fra)“. Lærerinderne skulle vogte ved dørene, så børnene ikke vandrede ind og ud ad hinandens klasseværelser mellem timerne. Overtøjet måtte ikke tages på i entreen, på trappen eller på alfarvej, kun i klassen under overvågning af klasselærerinden: „Har Lærerinden læst i en anden Klasse, venter Børnene roligt, til hun kommer og henter først da Tøjet“.

Natalie Zahle gik detaljeret til værks i udpenslingen af, hvilken orden, hun ønskede sig på skolen for fremtiden. Anvisningerne var ikke teoretiske, men udgjorde et meget konkret regelsæt for opførelsen til forskel fra, hvad Henriette Skram siden påstod i sit mindeskrift over hendes klassemoder-institution.

Tonen i det lange 1860-brev til klasselærerinderne var patetisk og religiøs – næsten som en præstetale til menigheden. Afslutningen lød:

„Se, med Eder i ægte, inderlig Forstaaelse, i sand og god uegennyttig Kjærlighed, tror jeg at kunne staa glad og takkende Gud for en god Skole, ledet og styret i hans hellige Navn, – kalde vi hverandre, kalder Gud tilsidst paa os. Thi ræk mig saa Haanden i kjærlig Samdrægtighed, i Aand og Stilhed. Lov mig i Eders Hjerter at slutte Eder om mig for at gjøre alt til Guds Ære! Se mig selv, Kvinden, der i al Skrøbelighed, med Anger og Vemod, men dog ogsaa trods sin Skrøbelighed i Tro til Guds Naade arbejder fremad. Tro, jeg gaaer ikke dømmende over Eder – ej i mine Tanker nogensinde. Men stræbende ved Siden af Eder, om Gud vilde, foran Eder, takkende og elskende Eder for alt Godt, I gjøre (...) Og derved Gud befalet! Han følge nu disse mit Hjertes Udgydelser til Eders Hjerter, og gjøre det godt for os allesammen“ [78].

Næsten som en præst foran og ved siden af sin menighed tog Natalie Zahle sin opgave som åndelig leder særdeles alvorligt. Det var ikke overdrevet, at Nørregaard kaldte hende for overgeneral, mens Skram sammenlignede hende med en præsident. Men hun blev også kaldt noget andet, som havde ganske andre kvindelige konnotationer, nemlig:

„ .. de Børns herlige Moder, Dronning i Anstand, dog med Herkerminen den Høje, Skabt til at herske med Kraft“ [79].

Det var Louise Tauber, for hvem disse teatralske ord løb i pennen, direkte skrevet til hende i hyldestdigt til hendes 30 års fødselsdag den 11. juni 1857. Ingen af de lærere eller lærerinder, der var i Natalie Zahles sold i hendes første 25-årige virke som skoleleder – Gl. Strandtiden eller „de lykkelige, velsignede Aar“ – slog hverken før eller siden offentligt nogen kritiske streger i billedet af hende. Til gengæld blev hun fra alle sider med den største selvfølgelighed hyldet som det sande overhoved for pionervirksomheden. Hendes magt blev ikke tillagt nogen negative følelser af undertrykkelse eller nogen form for despoti, hvad enten hun afbildedes symbolsk som en kvindelig eller en mandlig hersker – som en dronning og moder, eller som en general og præsidet.

Dette synes kun at have kunnet lade sig gøre i en periode, hvor behovet for personlig og pædagogisk vejledning af de unge, ugifte borgerdøtre var så stort og ikke blev varetaget systematisk af hverken statslige eller kommunale myndigheder eller af de andre lærerindekurser eller pigeskoler, som f.eks. Femmers Kursus, og hvor de unges familier ikke havde råd til at sørge for dem. Det var de begejstrede følelser fra denne generation, altså Natalie Zahles førstegeneration af lærerinder, der satte sig spor i udtalelser til festlige lejligheder senere hen. Det var beretningerne fra denne generations oplevelser på Gl. Strand, der udgjorde kildegrundlaget for senere lærerinders og generationers mindeskrifter om hende. Den misbilligelse eller forknythed, som også var en del af billedet blandt hendes unge føl i perioden, blev sat i relief af erindringen om, hvad hendes store krav senere havde givet dem af fordele og forspring i karrieren. Det var ikke blot Henriette Skram, der beskrev underkastelsen som en befrielse. Det gjorde også Martha Steinthal til 100-års jubilæet i 1927, da hun tolkede magtforholdet på den måde, at Natalie Zahle hos disse unge opdagede muligheder, „som de ikke selv kendte, og ved sin Tillid, sin Beundring, man kan vel gerne sige sine højtspændte Krav, æggede (..) dem til at yde det ypperste“ [80].

Meget af hemmeligheden omkring første eftermæletids panegyrik lå netop her:

„Der var maaske Romantik i den Maade, hvorpaa de knyttede sig til hende og hendes Ideer; men det var i saa Fald en velgørende og frugtbar Romantik. Der udgik en Kraft fra hende, som vi mindes med Vemod,

fordi vi føler, hvor den savnes. Men vi mindes den med Ærbødighed i Dag. De store Mennesker, som sammen med hende skabte Skolens Guldalder, blev aldrig trætte af at tale om, hvad hun havde kaldt frem hos dem“ . De store mennesker, hun havde i tankerne, var Henriette Skram, Anna Hjort, Bertha Hahn, Katrine Lønborg, Jens Nørregaard, Ida Falbe-Hansen og „en hel Kreds af Skoleledere med Marie Kruse i Spidsen“ [81].

Sådan skabtes fundamentet til den myte om Natalie Zahle, som stort set ingen i første eftermæletid vovede at pille ved, på trods af at flere af førstegenerationslærerinderne høstede personlige erfaringer om forkyndelse over for hende, da de var unge. Og – som jeg senere skal komme ind på – på trods af at flere af dem udkæmpede bitre magtkampe med den ældre Natalie Zahle, da de selv var blevet mere erfarne og voksne lærerinder.

Martha Steinthal havde ikke uret i, at Natalie Zahle i skolens „Guldalder“, som hun kaldte de over tyve år på Gl. Strand, havde held til at svare på de unge kvinders behov i kraft af sin karisma, sin „tændende Magt“ og den „Tjenestens Aand, som hun stillede sig selv og hele sin Kreds ind under. Havde hun og hendes Kreds i deres Arbejde søgt deres eget, var Helheden aldrig blevet til. Det var Skolens hellige Sag, det gjaldt, og noget af den Aandens Tugt, som hun siger, at der herskede i hendes Barndomshjem, var ogsaa over hendes Skolehjem“ [82].

At der også var andre faktorer, f.eks. økonomiske, som Natalie Zahle forstod at udnytte, vender jeg tilbage til [83]. Som det viste sig i Anna Hjorts tilfælde, var det ikke alle, der havde lige nemt ved at bøje sig under åndens tugt på Gl. Strand. Natalie Zahles egen plejedatter var en af dem, der ikke havde nemt ved det.

Hansine Gerdtzen

Hansine Gerdtzen var ikke som Henriette Skram forelsket i eller særlig autoritetstro over for sin plejemoder. Tværtimod kunne det se ud, som om hun havde store problemer med at finde sig i hendes opdragelsesstil. I hvert fald kom de ikke så godt ud af det med hinanden, efterhånden som Hansine Gerdtzen voksede op. Hun slog sig voldsomt i tøjret, da hun var over tyve år og på en gang datter i huset og lærerinde på skolen. Det blev så svært for Natalie Zahle at tackle, at hun måtte betroe sig til sin gode ven

og rådgiver, den „stiltfærdige og sagtomodige“ pastor Gjerløff. Han var i kraft af sin „retsindige Tænkemaade“ og „frygtløse Sanddruhed“ et af de få mennesker, der kunne „optræde advarende og dæmpende overfor Frk. Zahles impulsive Tilskyndelser“ [84]. Lauritz Gjerløff var lærer på hendes skole fra 1852, indtil han i 1861 fik et præstekald. De to slap ikke forbindelsen med hinanden, før Gjerløff døde i 1878.

Da Hansine Gerdtzens „ungdomsoprør“ slog ud i lys lue i 1863 skrev Natalie Zahle dels til pastor Gjerløff, dels til Anna og J.H. Mundt, der nu var blevet gift og boede i Rendsborg. Disse breve er ikke bevarede. Men det er nogle af svarene, heriblandt et svar fra Gjerløff, der i marts 1863 undrede sig over hendes sidste brev, der „var saa inderlig trist, uden et Smil“. Det brød han sig ikke om og huskede hende på, at hun hidtil havde været fulgt af en „ualmindelig øjensynlig Velsignelse“ ved at have haft den store lykke at kunne realisere sin ungdoms drømme:

„De har havt Mod til at overvinde Meget, og nu lader De Dem forstyrre i Deres Tak til Gud, naar der ligger et Halmstraa i Vejen“ [85].

Halmstræet var Hansine, der ikke ville som sin plejemoder. Gjerløff forsøgte at formå hende til at se på den unges oprør i de rette proportioner. Han mente, at Natalie Zahle opførte sig som den rige, der blev ulykkelig, fordi han forventede at leve et sorgløst liv. Hvis han i stedet indså, at hver dag havde sin plage, ville han takke Gud for, at han ikke blev påført flere plager og være lykkelig for det. Den lære burde hun også drage for sin egen freds skyld. Derfor skulle hun bare tage det roligt over for Hansine og forsøge at overvinde „det Onde med det Gode. Han sammenlignede Hansine med Mads, der i „Kjærlighed uden Strømper“ ville stikke Jesper med en kniv. Men da Jesper var aldeles uanfægtet af truslen, skete der ingenting. Kunne Natalie Zahle blot gøre som Jesper, var meget vundet, var Gjerløffs råd [86].

Anna Mundt lagde øre til Natalie Zahles glæde over, at Hansine nu var begyndt at „kjempe med sig selv“, og lyttede til hendes bedrøvelse og bekymring over ikke at kunne styre hende. Anna Mundt rådede hende da til at opføre sig mindre stolt over for sin voksne plejedatter. Hun spurgte, hvorfor i alverden Hansine skulle overlades til sig selv i sin kamp? Hvorfor hun dog altid skulle lade sine „døtre“ udkæmpe tingene alene med sig selv og deres Gud, når de havde det svært? Og hun sluttede brevet med at vise sin solidaritet med Hansine Gerdtzen ved at konstatere, at „det vilde blive hende lettere, hvis du hjalp hende“ [87]. Her talte

Anna som den erfarne „datter“ af Natalie Zahle og „søster“ til Hansine.

Men Natalie Zahles stolte utilnærmelighed stod ikke sådan til at ændre, og hun behandlede Hansine på samme pædagogiske måde, som hun behandlede sine små og store elever: Nemlig ud fra dét faste mønster at lægge en personlig distance til de „tumultariske“ eller „opsætsige“ elementer. Som oftest lod hendes modstandere eller undergivne sig da besejre, – simpelt hen for at opnå hendes opmærksomhed og måske ligefrem hendes kærlighed. Ved at holde, hvad der er blevet kaldt „en majestætisk afstand“ og påkalde sig den enkeltes ansvarsbevidsthed [88], havde hun tidligt erfaret, at hun kunne vinde en sej styrkeprøve.

Sådan endte hun også med at „besejre“ Hansine Gerdtzen, der efter et par år ude flyttede tilbage og blev boende hos hende indtil 1877, hvor hun flyttede for sig selv med sin husfælle, Christiane Lund, i sin egen lejlighed i det store skolehus. Også efter det forblev hun hende en betroet medarbejder som kasserer, sekretær, forstanderinde og medlem af skolebestyrelsen resten af livet. Hun blev ligefrem hendes højre hånd og uundværlige „Hukommelse“. Så nært stod de hinanden, og så mange ting delte de i tilværelsen, at de i Natalie Zahles sidste leveår ofte blev afbildet sammen. Hansine Gerdtzen blev i skolehuset husket som „det milde, forstaaende Sind“, der bredte solskin til alle sider, og det var måske netop denne beskedenhed, der gav hende evnen til at blive og forblive Natalie Zahles tro og loyale væbner [89]?

Men hvad hun i sin tid egentlig havde kæmpet med sin plejemoder om, fortaber sig i historiens mørke. Her findes ingen dokumentation, – heller ikke på, hvordan forsoningen forløb: Var det en „besejring“ som i Henriette Skrams tilfælde, eller mødtes de på halvvejen med respekt for hinandens egenskaber og „domæne“? Vi ved det ikke og kommer heller ikke til at vide det, medmindre der opspores flere efterladte breve, dagbøger eller andre kilder.

Renhed, disciplin og stræbsomhed 1852-1870

Lærerinderne fra „pioner-perioden“ var villige til at bøje sig for Natalie Zahles vilje, disciplin og ønske om dygtiggørelse for den fælles, „hellige“ sags skyld. Henriette Skrams beretninger og de yngre lærerinders mindetaler stemmer godt overens på dette punkt. Ikke så underligt, eftersom mindetalerne hvilede på mundtlige overleveringer fra „pionertiden“, hvor det var en fælles erfaring, at de unge kvinder først efter en svær kamp kom til at føle sig godt tilpas under Natalie Zahles vinger, og at deres tilpasning til hendes orden og fordringer udmundede i følelser af lettelse, i sjælelige løft. Den unge skoleleders redskab bestod på sin side af lige dele kærlig mildhed og urokkelig myndighed [1].

Der findes kun een anden beretning fra en næsten samtidig „oprører“, der ikke lod sig tøjle af Natalie Zahle. Den var skrevet af Elisabeth Hennings, født Buntzen, og har hidtil været oversat. Sønnen, Paul Hennings [2], udgav i 1926 hendes barndomserindringer i Personalhistorisk Tidsskrift, som han selv redigerede [3]. Skrams og Buntzens versioner af og reaktioner på Natalie Zahles magtfulde personlighed var vidt forskellige, men de var stort set samtidige og derfor relevante at sammenligne.

Elisabeth Buntzen kom i Frk. Zahles Skole i 1856, 2 år efter Henriette Skram og 1 år efter, at denne sidste havde opgivet sin „Krig“ mod bestyrerinden. Elisabeth var da 9 år gammel og mødte skolen med samme foragt og modvilje, som Henriette Skram havde gjort i starten [4]. Det eneste, hun blev „fængslet“ af, var den nordisk-mytologiske fædrelands-historie. De spændende heltesagn var imidlertid ikke nok til at vække hendes sympati for bestyrerinden, og Elisabeth bevarede hele sin skoletid, opvækst og voksne tilværelse den samme foragt og afsky for Natalie Zahle og hendes skole, som hun havde følt fra den første dag, hun satte

sine ben der.

I forhold til mytedannelsen omkring Natalie Zahles person er det naturligvis ikke uinteressant, at Elisabeth Buntzens erindring er blevet oversat. Den var offentlig tilgængelig fra 1926 (og hendes gamle vidnesbyrd var offentliggjort samme sted allerede 1924), – altså før 100-års jubilæet for Natalie Zahles fødsel i 1927, hvor det store mindeskrift med Edvard Lehmanns spidsartikel så dagens lys.

Der var fælles træk i Henriettes og Elisabeths baggrund. De kom begge fra patricierfamilier, og de mistede begge deres fædre i årene 1856-57, – dog sådan, at enebarnet Elisabeths højtelskede fader døde, mens Henriettes ikke særligt nærtstående fader lod sig skille fra sin kone og mange børn.

Forløbet i den måde, hvorpå Natalie Zahle fik lagt bidsel på Henriette Skram, da denne stod i spidsen for de oprørske „Dannekvinde-elever“s indtog på skolen, er allerede beskrevet, men skal her uddybes en smule af hensyn til sammenligningsgrundlaget. Oprørseleverne havde ikke villet overgive sig „uden Sværds slag“ [5], men da deres fjende hverken forfulgte dem eller forsvarede sig selv, blev det efterhånden trættende for dem at fægte tomt ud i luften. De mærkede, at Natalie Zahle nægtede at føre krig, at hun overså dem, og de blev derfor ærgerrige efter at vinde hendes opmærksomhed. Den dag hun talte til Henriette Skram på samme måde, som hun ville have talt til en voksen og ligestillet, tabte den unge oprører hjertet til sin modstander: „Jeg mindes hendes Ord, som var de faldet i Gaar, – jeg følte mig slet ikke „flad“, snarere bæret, følte, der var vist min Forstand og min Retfærdighedssands en Tillid“ [6].

Det samme, som Lauritz Gjerløff og Anna Mundt havde kaldt Natalie Zahles stolthed, utilnærmelighed og overladen de unge til sig selv i deres oprør, betragtede Henriette Skram som et gode og et stærkt våben i skolelederens hånd: „Een efter een saa jeg mine Kammerater kapitulere og efter et sidste større Sammenstød nedlagde ogsaa jeg Vaabnene i fuld Bevidsthed om at være saa fuldstændigt overvundet, at frk. Zahle fra nu af ogsaa kunde tælle mig blandt sine trofaste Tilhængere“ [7].

Henriette Skram var rørende i beskrivelsen af sin kamp for at aftvinge Natalie Zahle opmærksomhed. Da hun endelig fik denne opmærksomhed, blev hun så overvældet af kærlighed og lærvillighed, at hun pludselig fik lyst til at være „flittig for Arbejdets egen Skyld“, hvorfor hun tog fat „med en Kraft og en Iver“, som aldrig senere forlod hende [8]. Både i 1914-biografien og i sine egne erindringer huskede Henriette Skram situationen som „idel Fryd“ [9]. Her fangede Henriette Skram vel ganske

præcist hemmeligheden bag Natalie Zahles distante personlighed: hun kunne åbne for deres personlige ressourcer og ægge deres videbegærlighed. Således lå noget af forklaringen på pionerens succes lige så meget hos den første elev-generations tørst efter uddannelse, som den lå i pionerens personlige evner.

Henriette Skrams loyalitetskonflikt mellem Susette Dalgas og Natalie Zahle var ikke endegyldigt løst. Det plagede hende, at overgivelsen til Natalie Zahle var en slags faneflugt over for Susette Dalgas. Så sent som under nedfældningen af sine erindringer havde Henriette Skram ikke rigtig fået styr på dette spørgsmål. Hun var selv en person, der lod de få, som hun gav sit hjerte, få fuldstændig magt over sig. Hendes rekapitulation over for Natalie Zahle fik da også en indflydelse på hendes hele tilværelse, som hun ikke altid levede lige lykkeligt med [10].

Kuriøst er det i øvrigt, at hun i 1914-biografien, da hun selv var en ældre, estimeret og afgående overbestyrerinde i 70-årsalderen, følte sig kaldet til at beskrive hele forløbet af „Dannekvinde-oprøret“ i en militaristisk terminologi. Skrivestilen kunne næsten minde om stilen i et nordisk heltesagn. Her slog hendes historieopfattelse igennem, nemlig forestillingen om, at konflikter løstes gennem heltenes nationalromantiske kampe og slag om fædrelandet. Som skolens „Hovedlærer“ i historie [11], løb det hende så nemt i pennen at sætte sit eget loyalitetsopgør ind i en kontekst, hvor begrebet ære var lige så vigtigt som spørgsmålet om sejr eller nederlag.

En lignende tone fandt man ikke hos Elisabeth Buntzen, da hun beskrev sin strid med Natalie Zahle. Elisabeth Buntzen var som 5-årig blevet sat i en skole for småpiger [12]. Skolen havde kun 8-10 elever og blev ledet af nogle af moderens ungdomsbekendte, frøkenerne Caroline, Augusta og Adel Euchel [13]. Allerede her følte Elisabeth Buntzen undervisningen som en „græsselig Tvang“. Hun mindedes heller aldrig at have følt „den Kundskabstrang, som vel mange Børn har“ [14]. Det var heller ikke for at få stillet sin tørst efter uddannelse, at Elisabeth kom hos Natalie Zahle i maj 1856. Hun kom, fordi nogle af hendes families venners døtre havde gået i Jomfru Foersoms Skole og nu fortsatte i den hos den nye skoleleder. Selv om een af disse døtre, Luise Ahrensen [15], der var en del ældre end hun selv, læste med hende som forberedelse til skolen, strittede den nu 9-årige Elisabeth imod med arme og ben. Hendes bedste veninder, Louise Bull, Magna Meinertz og Camilla Blom [16], skulle nemlig i frk. Jacobsens store pigeinstitut ved Frederiksholms Kanal [17]. Elisabeth mente, at det var „Livets højeste Lykke“ at være

veninde med Louise Bull, som hun havde gået hos Euchels sammen med. Det bødede kun meget lidt på såret, at to andre veninder og familiemedlemmer, søstre Anna og Alice de Jonquières [18] fulgte med hende over i den nye skole.

De havde ikke gået her ret længe, før Elisabeth så, at parolen på skolen var: at elske og tilbede frk. Zahle. De børn, som bestyrerinden så venligt til, var lykkelige børn, og Elisabeth prøvede i starten forgæves at opnå et af disse velsignede blikke. Efter kort tid fældede hun så sin endelige og aldrig fravegne dom over skolen: Den var gennemsyret af „Tilbedelses Wirtschaft“:

„Jeg tilbragte fra maj 1856 – 1. december 1862 5 1/2 græsselige Aar der. Frøken Zahle forfulgte mig paa enhver optænkelig Maade; havde jeg gjort noget galt, blev jeg skændt urimeligt paa; var noget godt, blev det ignoreret. Det ansaas for en Lykke at blive klappet af Frk. Zahle, naar hun daglig gik gennem Klassen; sine Yndlinge daskede hun altid, i Reglen med sin Handske; men dem hun ikke holdt af saa hun ikke engang til. Ingen Konge forstod bedre at lade være at se end hun. Skrivetimen, som hun underviste os i, var rene moralske Torturtimer, der gennemgik hun hele Klassens Synder, det vil sige – kun de Synder hun gad erindre; Alice de Jonquières var een af dem, hun elskede og dog sagde hun det samme 30 Aar efter“ [19].

Frøken Zahle kaldte altid hånligt Elisabeth for „Frøken“ og lod sårende bemærkninger falde til dem, som hun ikke brød sig om. Ja, Elisabeth Buntzen huskede, at „det regnede“ med sårende og hånlige ytringer fra Natalie Zahle. Engang havde hun endog kaldt den ydmygede elev for „Kronhjort“, da hun var mødt fødselsdagspyntet op i skolen, iført et mørkeblåt hårnet med en blå båndpibe foran over hovedet. Alt dette avlede Elisabeths store had og bitterhed mod Natalie Zahle. De kom til at stå skarpt over for hinanden, hvor eleven til gengæld for de ydmygelser, hun følte sig udsat for, gjorde nar ad Natalie Zahles „grundtvigianske Særheder, som for øvrigt en stor Kreds dengang gjorde, i de Dage var det, at Knud Valløe skrev sin Persiflage over Grundtvigianerne“ [20]. Hvor Henriette mindedes Valløes satire som et udtryk også for Natalie Zahles ironiseren over grundtvigianerne, huskede Elisabeth Buntzen „Emtejægerne“ som en sarkasme, der også var rettet mod Natalie Zahle [20].

Med så forskellige vurderinger, synes det relevant at gå en anden vej for at se, hvad Natalie Zahle selv sagde. Eller undersøge hvilke dannelses-

krav, hun faktisk – i praksis stillede til sine elever i samme periode. Eller hvilken opførelse, hun ønskede sig af dem. Det er et krævende spørgsmål, som nok aldrig helt kan besvares. Det nærmeste, man kan komme et svar på dette spørgsmål, er så vidt jeg kan se gennem en analyse af det enestående materiale, der ligger i vidnesbyrdene.

Vidnesbyrdene

Hun førte selv een gang om året de såkaldte vidnesbyrd over hver enkelt elev. De var ikke bestemt for eleven selv, men havde til hensigt at gøre hjemmet bekendt med skolens opfattelse af elevernes dygtighed, sædelige forhold, flid og evner [21]. Det lå Natalie Zahle stærkt på sinde at finde en „smuk ordning“ til bedømmelse af eleverne [22]. Det tvungne karaktersystem, der var almindeligt udbredt i tidens skoler, og som ifølge skolehistorikeren Vagn Skovgaard-Petersen først „synes at være lempet lidt i århundredets slutning“, var også udbredt i de private pigeskoler. Men Natalie Zahle var ikke tilfreds med det. Systemet fungerede i praksis som et kontrol- og klasseordningssystem: hver dag blev der givet karakterer, som ved ugens slutning blev talt sammen og ført ind i karakterbøgerne. De egentlige karakterer blev bestemmende for elevernes plads i klassen. Det var ikke unormalt, at eleverne af den grund fik nye siddepladser i klassen 6-7 gange om året [23]. Denne praksis fandtes i drenge- og pigeskoler, offentlige såvel som private.

Natalie Zahle havde fortsat systemet fra Jfr. Foersoms Skole de første par år. Men hun var utilfreds med dets manglende evne til at fælde en dom over, hvad hun kaldte elevens hele forhold. Derfor forsøgte hun at opgive det allerede efter pinse 1854, „trods megen betænkelig Hovedrysten fra Forældre og gamle Lærerkredse“. Først i 1863 lykkedes det hende at afskaffe den egentlige karaktergivning, undtagen i stil og orden, og det varede ikke mere end fem år, før hun måtte vende tilbage til karaktererne som den væsentligste bedømmelsesform [24]. Det gamle system følte så naturligt og selvfølgelig for forældrene, at hun ikke kunne afskaffe det helt. Forældrene troede ikke, at børnene havde lært noget eller var blevet „hørt“, hvis de ikke kom hjem med dagens karakterer. Hun lod da til sidst hver enkelt lærer(inde) selv bestemme, hvor ofte de ville give eleverne karakterer. I længden var det for risikabelt at sætte sig for voldsomt op imod størsteparten af forældrekredsens ønsker, men i 15-20 år forsøgte hun ved eksemplets magt at vise, hvad hun mente med en

„smuk“ bedømmelsesform.

Der er ingen tvivl om, at hun med dette ønske og forsøg på at afskaffe de daglige karakterer var et hestehoved foran sin tid i forhold til skoleverdenen generelt. Men med pionerens enøjethed var hun til gengæld ikke opmærksom på, hvilke problemer der hang ved som sidegevinster til hendes eksperiment.

Men eksperimentet blev som nævnt gennemført og kom til at stå ved siden af karaktererne: Det var de årlige vidnesbyrd. De blev udstedt før jul eller i november måned og blev sendt til forældrene i forseglede stand [25]. Protokollerne, som de altid blev kopieret i, inden de blev sendt til forældrene, er bevarede helt fra Natalie Zahles „Hummergade-tid“ i 1851. De udgør en enestående kilde til en nærmere forståelse af Natalie Zahles dannelsesbegreb, sådan som hun ønskede det fremmet og praktiseret [26].

I dem kan man følge lærerstabens og især Natalie Zahles „dom“ over hver enkelt elev. Vidnesbyrdene blev til gennem en omstændelig proces, der startede på lærermøder, hvor hver enkelt elev blev drøftet. Herefter samledes alle hovedlærerinderne (klasselærerinderne) i Natalie Zahles hjem en aften til te, hvor de fældede den endelige dom, redigerede og renskrev udtalelserne og kopierede dem i de protokoller, som vi stadig kan læse i dag. Henriette Skram mindedes, at det i „alle de første Aar“ var Natalie Zahle selv, der affattede hvert enkelt vidnesbyrd [27]. Det har ikke været mig muligt at afgøre, om dette var sandt, men efter stilen at dømme var hendes formuleringer lov og ret. Intet vidnesbyrd måtte gå ud af huset, før hun personligt havde redigeret, gennemlæst og sat sin underskrift under det, og ingen måtte gå hjem, før alle vidnesbyrd var skrevet og kopieret i protokoller.

Denne tilblivelsesproces krævede en enorm arbejdsinvestering, som selvfølgelig tog voldsomt til med årene, eftersom skolen voksede. Det forlød, at „det var fra disse Lærermøder, at de første ildeklingende Beskyldninger mod Frk. Zahles Overanstrengelse af Lærerinderne stammede, og de var jo heller ikke ubegrundede“ [28].

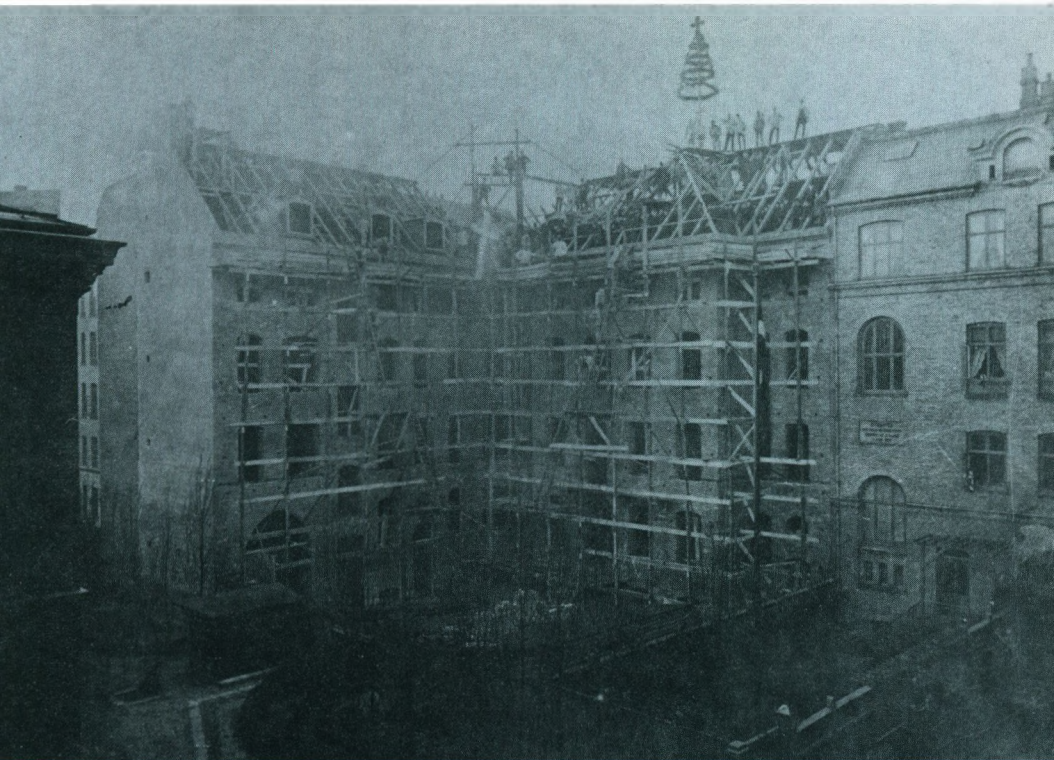
Det blev på længere sigt uladssiggørligt at forene ønsket om den ekstremt individuelle pleje af den enkelte elev med det tiltagende elev-tal. Samtidig tillagde eleverne dem hen mod slutningen af 1860'erne mindre opmærksomhed, og nogle forældre misforstod dem ligefrem. Natalie Zahle besluttede derfor i 1868, at lade vidnesbyrdene afløse af „mere omstændelige Bemærkninger i Karakterbogen“ [29]. Fra dette tidspunkt blev vidnesbyrdene mindre personlige, ligesom det fra dette tidspunkt

ikke længere var muligt at følge hendes vurderinger af godt og skidt, dygtigt og tilbagestående, stærkt og svagt i den „menneskelige Udvikling“ hos den enkelte elev, idet bedømmelserne koncentrerede sig om fagkundskaberne. Det er vigtigt i anvendelsen af disse vidnesbyrd som kilder at holde sig for øje, at de ikke er kilder til beskrivelser af, hvordan de enkelte elever faktisk var. De er – og kan kun være – kilder til bestyrerindens og hendes lærerstabs opfattelse af, hvordan de var.

Det enkelte vidnesbyrd var formet som et personligt særegent helhedsbillede af elevens kundskaber, åndelige evner, flid, sjælekarakter, orden, stræbevillje og i nogle tilfælde vurderinger af hjemmets påvirkning af barnet i forhold til skolens bestræbelser på at ændre elevernes indsats og karakter. Henriette Skram kaldte dem de „rene Mesterværker i psykologisk og stilistisk Henseende“ [30].

Også til de unge, kommende privatlærere på „Cursus“ blev der affattet vidnesbyrd – ikke årligt, men ved afslutningen på deres uddannelse. De var på samme måde resultatet af alle læreres udtalelser, men gengav alligevel først og fremmest Natalie Zahles opfattelse af deres personlighed, ligesom også deres blomstringstid lå i halvtredserne og tresserne [31]. – Ikke blot manglende tid, men også Natalie Zahles troskyldige bestræbelser på at give hver kommende lærerinde et skudsmål, der på godt og ondt var talt ud af hendes hjertes mening, førte til, at hun måtte holde op med at skrive dem.

I 1917 gennemlæste Henriette Skram vidnesbyrdprotokollerne, da hun ville skrive historien om Privatlærerindeskolen. Hun blev „betaget“ og „forbavset“ over den „Sjælekundskab“ og „Sanddruhed“, de åbenbarede. Hun mente, at Natalie Zahle havde opfattet det bedste hos hver elev, uden at overse, hvad hun kaldte „Mangler og Farer i de paagældendes Karakter og Naturanlæg“. Hun mente, at Natalie Zahle kunne give udtryk både for sine forhåbninger og for sin frygt. At hun kunne forudse de fristelser, der truede de unge piger gennem deres svagheder og tilbøjeligheder. Og at hun ikke var bange for åbent at udtale sig om disse farer [32]. Men netop denne sanddruhed var for Henriette Skram grunden til, at vidnesbyrdene kunne blive af tvivlsom værdi som anbefalinger af de unge piger, der skulle ud og undervise børn i private hjem. Skudsmaalene blev simpelt hen læst med andre forudsætninger end dem, de var skrevet med. Henriette Skram var i 1917 kommet så langt i sin personlige frigørelse fra Natalie Zahle, at hun turde kalde hende „naiv, godtroende og troskyldig“, fordi hun hos fremmede læsere forudsatte: en „Finhed i Forstaaelse, som var beslægtet med hendes egen Natur. Hun kunde ikke

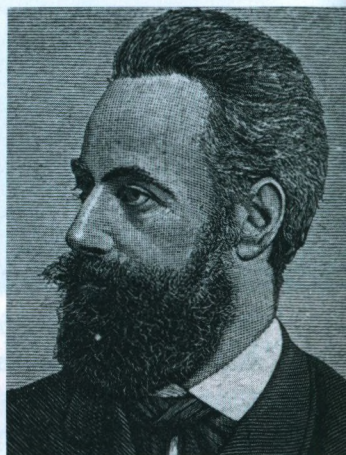

Den 22. december 1881: Rejsegilde på N. Zahles Privatseminarium, Linnégade 8. Det blev bygget som tilbygning, 4 år efter at resten af skolen på Nørrevold/Linnégade var indviet.

Margrethe Lange og Louise Franck stiftede i fælleskab et legat for lærerinder ved N. Zahles Skole. De døde kort tid efter hinanden i 1887, begge kun 45 år gamle, t.v. Margrethe Lange, t.h. Louise Franck.

Øverste række:

T.v. Katrine Lønborg, lærerinde, forstanderinde og bestyrelsesmedlem på N. Zahles Skole, udat.

I.m. Martha Steinthal, lærerinde, forstanderinde og bestyrelsesmedlem på N. Zahles Skole, udat.

T.h. Bertha Hahn, lærerinde, forstanderinde og bestyrelsesmedlem på N. Zahles Skole, udat.

Midterste række:

T.v. Dr. phil. A.B. Drachmann var lærer på N. Zahles Skole fra 1884 til 1914. Han var halvbroder til Holger Drachmann og Erna Juel- Hansen, udat.

I.m. Lærerinden, oversætteren, redaktøren, forfatteren og kvindesagsforkæmperen Erna Juel- Hansen. Hun var Zahlelev, men kom senere i åben konflikt med Natalie Zahle om opfattelsen af kvinders uddannelse, udat.

T.h. Redaktøren, oversætteren og politikeren Herman Trier indbragte som den første forslag om kommunal valgret til kvinder, udat.

Nederste række:

T.v. Dr. phil. Gotfred Rode var med til at starte det, der i folkemunde blev kaldt Natalie Zahles højskole i tresserne. Men deres samarbejde holdt op, fordi han skammede sig over at lægge navn til en „Damehøjskole“, udat.

I.m. Margrethe Rode var gift med Gotfred Rode og læste på fortsættelsesskolen. Hun mødte senere den norske journalist Erik Vullum, som hun giftede sig med. Selv blev hun journalist og højt respekteret kunstkritiker i Norge, udat.

T.h. Danmarks første kvindelige dr. phil. i historie, Anna Hude. Hun var selvstuderende Zahle-elev, mens hun sad i fængsel for at have skudt på den mand, der til hendes store sorg og skam havde voldtaget hende. Fotograferet ca. 1880.

Carl Ewald underviste 2 år på skolen og Natalie Zahle havde store planer med ham. Men de to så stærke og så forskellige naturer tørnede sammen og skiltes i 1880 i dyb bitterhed. Foto ca. 1880.

Kostgængerne fra „Pensionen“ ved N. Zahles Skole sammen med bestyrerinden J. Petersen, april 1883.

Henriette Skram med eleverne fra privatlærerindeskolen, der blev kaldt „Kursus“ 1883.

tænke sig, at de fleste Udenforstaaende vilde opfatte hendes uforbeholdne Udtalelser som et Slør, et Dække, der skulde bredes over langt større Fejl og Mangler end de, hendes Ord lod skimte. Hun kunde slet ikke forstaa, at Udtalelser, der ogsaa fremhævede det, som ikke kunde roses, maatte virke nedsættende og forringende og derved komme til at skade den unge Pige, hvis Tarv hun vilde tjene“ [33].

I den højere almenskole som helhed blev evalueringen af elevernes dannelse sammen med bedømmelsen af deres kundskaber først central i begyndelsen af det 20. århundrede under debatten om loven om den højere almenskole [34]. Under denne debat var man opmærksom på, at vidnesbyrdene som bedømmelsesform kunne være uheldige derved, at man fik en „Konkurrence i Elevernes Evne til at rette sig efter Lærerens Særheder, hvilket hverken behøver at vidne om Kundskaber eller Modenhed“ [35]. Den fare lod ikke til at bekymre Natalie Zahle. Måske var hun alt for troskyldig til at forestille sig, at eleverne fedtede for hende? Måske ville hun gerne have, at de gjorde det? Læsning af vidnesbyrdene giver et indtryk af, at Natalie Zahles motiver var idealistiske. Man skal dog ikke underkende, at hendes vidnesbyrd i praksis havde en ikke ringe effekt for det, som Elisabeth Buntzen havde kaldt skolens „Tilbedelses Wirtschaft“.

Historieforfalskning?

I det følgende citeres en håndfuld eksempler, nogle i deres fulde ordlyd, andre i udpluk. Vidnesbyrdene er så subjektivt og dog så systematisk komponerede, at det forekommer både vanskeligt og oplagt at vælge et „repræsentativt“ udsnit af dem. Systematisk behandlede elevernes frem- eller tilbagegang i forkundskaber, åndelige evner, flid og menneskelig karakter eller personlighed og opførsel. Inden for denne ramme var der dog ikke to, der var ens. Jeg har sammenstillet dem sådan, at der vil findes eksempler på tre typer: 1. udtalelser, der var stærkt kritiske over for elevernes indsats og sjælekarakterer, 2. udtalelser, der var rene lovprisninger og 3. udtalelser, der lå midt imellem. I eksempeludvalget har jeg både prioriteret helt ukendte elever og elever fra Natalie Zahles nærmeste omgangskreds, som allerede er præsenteret i det foregående, og som kom til at spille en større rolle i hendes senere tilværelse. Vidnesbyrdene bruges som kilder til et billede, ikke af eleverne, men af, hvilke dyder, u-dyder og kønskaraktertræk hun i praksis søgte at fremme hos

sine elever.

I de dramatiske år 1854-56 karakteriserede Natalie Zahle Henriette Skram mærkeligt diplomatisk. Hun lod sig ikke mærke synderligt med den alvorlige „Dannekvinde“-konflikt, der udspillede imellem dem. Hun skrev:

„Henriette Skram indtager i Forhold til sin Alder et ualmindeligt højt Standpunkt i Kundskaber, (...) Hun er et af Gud sjældent rigt begavet lærelystent Barn, hvis Aand er i idelig, heftig Virksomhed, som følger sin Undervisning i Almindelighed med levende Interesse og viser Opmærksomhed selv i de Timer, om hvilke hun kun udtaler sig med liden Deltagelse. Men en stærk kritisk Lyst, der just ikke altid ledsages af den Beskedenhed, der turde være Barnets skønneste Særkjende, eller af den Tilbageholdenhed, der karakteriserer det gode Barn, (...) gjør hende i enkelte Forhold mindre elskværdig. Alligevel maa det indrømmes, at hun, mer end hun lod det haabe i Begyndelsen, efterhaanden nogenlunde har underordnet sig Forholdene i denne Skole, og ligesom hun har vundet alle sine Foresattes Anerkjendelse af sin Flid og store Videbegjærlighed, saaledes har hun ogsaa vundet fleres Yndest ved sin venlige Forekommenhed“ (1854) [36].

Natalie Zahles alvorligste kritik af Henriette var hendes manglende beskedenhed. Spørgsmålet er da, om Henriette Skram i 1914-biografien overdramatiserede „krigen“ med Natalie Zahle? Nej, det gjorde hun ikke. Af de følgende års udtalelser fremgik det, at Henriette havde haft vanskeligheder med at tilpasse sig „de strængere Forhold i denne Skole“ og havde skabt misstemning ved „sin første, heftigt opponerende Fremtræden“. Men Natalie Zahle vurderede det i 1856 sådan, at hun selv utrætteligt havde udslettet denne uheldige optræden, hvilket hun aldrig ville glemme hende for. Bestyrerinden skrev derfor en personlig tilføjelse til Henriette Skrams vidnesbyrd, hvor hun understregede, at skolen i Henriette havde fundet en „os alle inderlig kjær Elev“ (1855 og 1856).

Disse ord indledte omkring 60 års samarbejde og fællesskab de to imellem: For Natalie Zahle var der ikke langt fra ord til handling. Uden at tøve indrettede hun i sit eget sovekammer et læseværelse til Henriette og en lille pige, som hun skulle „læse op“ til at kunne starte i skolen. Her sad da den purunge, håndplukkede lærerinde frk. Skram med sin første lille elev hver mandag og torsdag, og her tilbragte hun ofte et par eftermiddagstimer sammen med sin 15 år ældre lærerinde. Sad de to ikke i

sovekammeret, vandrede de på voldene ud mod Østerbro, fordybet i betroelser og samtaler om digterværker og problemer „fra Virkelighedens eller Idealernes Verden“ [37]. Sådan huskede i alt fald Henriette Skram starten på de mange års fælles trit.

Hansine Gerdtzen havde gået i barneskolen siden 1852, og var fra starten blevet rost for sin flid, begavelse, agtpågivenhed, tænkksomhed og orden [38]. Natalie Zahle var meget glad for hende, og hun tøvede ikke med at åbne sit hjem for hende, da faderen – overgraver Gerdtzen ved Holmens Kirke – døde, selv om hun allerede på dette tidspunkt havde lagt mærke til datterens vanskelige gemyt [39]. Efter at Hansine Gerdtzen var flyttet ind i 1854, fulgte hun undervisningen på „Cursus“. Herfra fik hun som færdiguddannet privatlærerinde et vidnesbyrd med hjem – til plejemoderen Natalie Zahle. Heri stod at læse, at bestyrerinden Frk. Zahle så Hansine Gerdtzen som en åndeligt set rigt udstyret ung kvinde, der oven i købet havde „arbejdet med Kraft for at forøge og forrente den store aandelige Capital“. Hun var dog ikke bare en til overflod med positive rigdomme ødselt udstyret ung kvinde. Hun var også et menneske med djævelske kræfter, med en tilbøjelighed til at kaste sig ud i „Fristelser og Farer, der kunde blive hende fordærvelige“. I hendes ømfindtlige sind udkæmpedes stærke kampe mellem heftige følelser og ærgerrige rørelser, mente bestyrerinden [40].

Hvor Natalie Zahle havde fundet Hansine Gerdtzen ødselt udstyret fra naturens hånd, var det ganske anderledes med Anna Hjort, der havde fulgt „Cursus“ i samme år som Hansine Gerdtzen. Ikke naturen, men hjemmet havde udstyret Anna Hjort, så hun kom „til os som en usædvanlig aandig, uddannet, tænkende og villende Pige, men ikke egentlig kundskabsrig, idet hendes Aands Udvikling mere havde sin Grund i et dannet Hjemms Indtryk og Samtaler end i Erhvervelsen af mange i Detail erhvervede Kundskaber“. Også hun havde dog arbejdet med „inderlig Interesse, trofast Flid, usvækket Lyst og Udholdenhed“, men til forskel fra Hansine besad hun „al en Lærlings Lydighed“, smukt forenet med den modnere unge Piges „selvstændige Dom og Kritik“ [41]. Det var den samme Anna Hjort, der i 1860 på vegne af Hansine og sig selv front, men kritisk anfægtede de store fordringer, som Natalie Zahle stillede til dem som lærerinder. Og det var den samme Anna Hjort, der 30 år senere skulle skaffe Natalie Zahle svare problemer på halsen. I hendes vidnesbyrd samledes næsten alle de egenskaber, der i Natalie Zahles øjne var positive for den lærelystne unge pige.

Der var andre af de vordende privatlærerinder, der måtte forlade

skolen med mindre pæne skudsmål, som f.eks. Nikoline Stenstrøm. „Med en eensidig, højst mangelfuld Fordannelse, der saa godt som ene var rettet mod det æstetiske, med en naturlig Hang til Magelighed, som hun ikke har gjort sig kraftig Umage for at overvinde, men ingenlunde med ringe Evner, har hun i den nævnte Tid bragt sine Kundskaber til et Standpunkt, der i de fleste Fag kun maa anses for at være lidet tilfredsstillende“ [42].

Heller ikke Hilda Steen havde annammet uddannelsen, som hun burde. Til gengæld fandt bestyrerinden hos hende nogle andre formildende træk:

„Uden noget bestemt Formaal, med faa løse og uordnede Kundskaber, om hvis Ubetydelighed hun næppe havde den rette Forestilling, med Utilbøjelighed til at underkaste sig de her gældende Fordringer overhovedet, med god, naturlig Forstand, der imidlertid var tilbøjelig til at give sig i en kritiserende Lysts umilde Tjeneste, med opvakt Sans for alt stort og skønt, ja næsten med udelukkende Agtelse for det, der fremtraadte i denne Belysning, begyndte denne unge Pige sin Undervisning her og saaledes og med det Resultat, som en saadan Fremgangsmaade maatte medføre, har hun endt den. Det vil altsaa være klart, at vundet hvad der er vort varme Ønske, at de kommer i Besiddelse af, som her arbejder med Dannelsens Formaal for Øje, det har hun ikke; men hun forlader os dog paa en vis Maade som en i mange Retninger dannet Pige, idet der upaatvivlelig er vakt hos hende Sans for Kundskabens Betydning i sin rene, sande Form, Sans ogsaa for det i Stilhed virkende beskedne og (ubetydelige?), men sande og gode, Sans for Pligt og Ret, for Lov og Dom, og forlader hun os end bekymrede for, hvordan hun vil lære at møde Livet i alle sine Skikkelser, forlader hun os ogsaa med Haab om det bedste og med et Billede, der er rent og skønt, trods sin ungdommelige Vagthed og Vildhed, og som stedse skal blive holdt i Ære“ [43].

Trods al sin kritik kom Natalie Zahle til at elske Hilda Steen „med moderlig Ømhed“, og de to fik et nært forhold til hinanden [44]. Hilda Steen døde pludseligt i 1862 til Natalie Zahles store sorg [45].

Elevkarakteristikkerne i vidnesbyrdene svulmede af en floskuløs ordrigdom. Natalie Zahle havde ikke for ingenting som barn lært sig at skrive ved at afskrive sin faders litterære og religiøse arbejder.

Til gengæld følte hun sig kun sjældent usikker i sine vurderinger af eleverne. Men det skete, som i bedømmelsen af Caroline Frederikke Müller, hvor hun skrev: „Hendes Opførsel giver vel ikke egentlig Anledning til Klage, men der er Noget i hendes Væsen, der ikke er saa

glædeligt; hun synes, saa lille hun er, at have fanget en stor Portion Mistroiskhed i sin Sjæl, og hun synes at se mistænkelig paa baade, *hvad*, der siges og *den*, der siger det – muligt tage vi Fejl“ [46]. I sit dannelsesprogram prioriterede Natalie Zahle mellem begreberne. Arbejdsindsats, pligtopfyldenhed og tænkning blev sat højest, mens et rigt udviklet følelsesliv og fantasi kun kunne få anerkendende ord med på vejen, hvis disse evner ikke var „paa Afveje“. Det var f.eks. tilfældet for en anden elev, Caroline Gravesen [47].

Hovedtendensen i vidnesbyrdene var, at der blev lagt vægt på kundskabsmæssig stræben. Clara Charlotte Elise Haagensen var ikke alene „flittig“ – hun viste også „temmelig betydelige Anlæg til Alt, hvortil der behøves Hoved, navnlig en hurtig Opfattelsesevne og en god Hukommelse“ [48]. Det var noget ganske andet med Christine Amalie Petersen, der var „saa aldeles blottet for positive Kundskaber af nogen Art“, at det „var umuligt med nogen Sikkerhed at dømme om, hvorvidt hun (var) begavet eller (havde) Lyst til Lærdom“. Til gengæld var hendes kvindelige håndarbejder tilfredsstillende [49]. Fanny Elisabeth Ahrensen voldte sine foresatte problemer på grund af sin „Ustadighed“ og „Flygtighed“. Flittig var hun heller ikke på noget tidspunkt i de år, hun gik på skolen. Hun var en skuffelse hele vejen igennem. Det var ikke det, at hun manglede evner, især havde hun en „aaben Sands for Poesi som overhovedet for Alt, hvad der er skjønt“. Men poetisk åre eller indlevelse var ikke nok [50].

De såkaldt kvindelige sværmerier gav ikke point hos Natalie Zahle. Skulle det kvindelige roses, skulle det være i forbindelse med håndarbejdet, f.eks. (vidnede) Marie Frederikke Bente Delblancs „store Orden og Nethed i Behandlingen af Alt, hvad hun (havde) under Hænder om en Sands for det Skjønne, der i Forening med hendes levende og inderlige Pligtfølelse (lovede) at gøre hende til en hyggelig ung Pige“ [51].

Vidnesbyrdene var i øvrigt karakteristiske – ikke alene ved den store vægt, de lagde på elevernes lærelyst og -evne, men også ved deres konstante og kontante skøn over elevernes evne til at elske! I tale og på skrift tegnede Natalie Zahle livet igennem sin forestilling om klasselærerindernes moderrolle og om skolen som et hjem. Vidnesbyrdene som helhed giver et indtryk af, at dette var et levende begreb for hende. Hun lagde selv følelser og kærlig-myndig adfærd i de retningslinier, som hun udtrykte gennem sine vidnesbyrd, og hun veg ikke tilbage for at fælde en hård og streng dom. Det er ikke vanskeligt forestille sig den respekt, som hendes autoritative indlevelse i eleverne skabte hos forældrene. På hendes

skole kaldtes som hovedregel følelser og engagement i kundskabstil-egnelse og dannelse frem – et engagement, som de forældre, der var bekymrede for deres 'overflødige' døtres fremtid kun kunne hilse med begejstring. Et hav af takkebreve, som Natalie Zahle gennem et halvt århundrede modtog fra taknemmelige elever og forældre, udtrykte deres begejstring for Natalie Zahles sikre vejledning. Derved tog hun en byrde fra forældrene [52].

Flertallet af eleverne viste glæde og begejstring over at få chancen for at lære nyt og at have faste rammer for opdragelsen. I forhold til denne almindelige lyst og glæde skulle man tro, at Elisabeth Buntzens had og bitterhed over for Natalie Zahle, kombineret med hendes manglende kundskabstørst, havde skaffet hende et elendigt vidnesbyrd på halsen. Men sådan var det ikke.

Elisabeth Buntzens søn, Paul Hennings, havde før offentliggørelsen af moderens erindringer allerede i 1924 publiceret det vidnesbyrd, som skolen og Natalie Zahle i sin tid havde givet hende. Hennings mente, at i hvert fald den sidste del af vidnesbyrdet havde interesse for videre kredse, fordi det indeholdt en smertelig indrømmelse af, at Natalie Zahle havde taget fejl. En indrømmelse, der viste hende fra en side, som næppe mange kendte. Den opsigtsvækkende offentliggørelse gav imidlertid ikke genlyd i offentligheden [53].

I første del af Elisabeth Buntzens offentliggjorte vidnesbyrd takkedes hjemmet for at have betroet datteren i skolens varetægt. Elisabeth blev kaldt „den flinkeste i sin særdeles flinke Klasse“ med en „sjældnen Intelligents bygget paa en endnu sjældnere Hukommelse“. Hun havde arbejdet med den „mest utrolige Lethed og Hurtighed“ og både hendes „afgjorte Sprogtalent, (...) der som bekendt hører hjemme i hendes Slægt“, hendes interesse for historie, naturhistorie og geografi og hendes præstationer i dansk havde foranlediget hendes lærere fra Listov over Vaupell og Løffler til digteren Chr. Richardt til at bede Natalie Zahle bringe hende „deres hjerteligste Tak for den Tid, de havde været sammen“. Kun i regning havde Elisabeth ikke været den flinkeste elev, men hendes menneskelige egenskaber var sådan udviklede, at hun ville „blive en Pryd og en kærkommen Gæst for det Selskab, i hvilket hun kommer til at bevæge sig“. Med så flot et skudsmål må en udenforstående læser undre sig over Elisabeths egen foragt for skolen. Men lad os gå videre og se på sidste del af vidnesbyrdet. Natalie Zahle havde til Elisabeths hjem føjet en personlig bemærkning. Hun skrev:

„Det er Elisabeths Forhold ligeoverfor hendes Skoletid, et smukkere kan der ikke eksistere, men der er et ganske andet, og det er mit personlige ligeoverfor hende, vi have aldrig forstaaet hinanden, den Kærlighed hun i saa rigt Maal kunde yde Andre, har jeg aldrig faaet noget af; den Beundring, hun forstaaer med saa megen Varme at vise Andre, har hun aldrig vist mig; rimeligvis ligger det i Forskelligheden af vore religiøse Anskuelser, hun har aldrig været af de Børn, man kunde faa, hvorhen man vilde, jeg har maaske taget hende for haardt, men naar jeg saa, hvilken Magt hun havde over alle sine jævnaldrende, hvorledes de flokkedes om hende og holdt af hende, var det kun mig alene, hun aldrig viste Tillid, hun altid var kold imod, – den ubegrænsede, ja blinde Hengivenhed for den Sjælesørger, til hvem Fuldendelsen af hendes Religionsundervisning er anbetroet, har gjort det endnu mere umuligt for mig at føre hende, hvorhen jeg ansaa for det Rette. Med sin sædvanlige Ærlighed sagde hun mig ved Afskeden: „De har kastet Skyggen over min Barndom“, det er det strengeste Ord, jeg nogen sinde har hørt; nu er det for sent, men havde jeg kun i Tide forstaaet den lyse Aand og det varme Hjerte, inden hun saaledes havde væbnet sig imod mig, havde jeg maaske vundet det kærlighedsfulde Barn, som jeg har set kan elske saa uegennyttigt og sandt“.

Nu viser det sig imidlertid, at der er en lille gådefuld krølle på historien. Som vi netop har set, blev alle vidnesbyrd kopieret i protokollerne. Således også Elisabeth Buntzens, der stod som nr. 141 i den første protokol fra barneskolen med eet vidnesbyrd fra hvert af de 6 år, hun gik på skolen. Men disse 6 vidnesbyrd fortalte en ganske anden historie, end de 2, der var offentliggjort af Paul Hennings [54] !

Her var sirligt indskrevet, at Elisabeth siden sit første år på skolen havde „stået tilbage“ for de flinkere i sin klasse rent kundskabsmæssigt, men at hendes stilling dog var blevet forbedret år for år. Hvert år kritiseredes hun for sin opførsel, fordi hendes færd vidnede om „et temmeligt forstyrret, af meget uvæsentligt optaget Indre; ihvorvel ogsaa til andre Tider meget Godt og Velvilligt kommer til Udbrud hos hende. Paa denne Maade bliver hun jo endnu temmeligt forstyrrende for sine Kammerater“ (1859).

Hendes opførsel blev dog forbedret år for år. I 1861 – det år, som Paul Hennings hævdede, at det offentliggjorte vidnesbyrd stammede fra – fortalte protokollen, at Elisabeth havde „taget sig meget op“. „I de fleste Fag“ kunne hun regnes til sin „Klasses flinkere Elever“, selv i

regning, mens tysk var blevet „stedmoderligt“ behandlet. Natalie Zahle og hendes klasselærerinder lod i år „de gamle Anker“ over Elisabeths „Opførsel i visse Retninger“ bortfalde, fordi disse fejl nu optrådte „mindre hyppigt, mindre dristigt og uskjønt“ og Elisabeth selv var nu „langt villigere til at erkjende det Urigtige i sin Færd“. Det sidst protokollerede vidnesbyrd var fra 1862, ikke 1861, som der blev hævdet i Paul Hennings' offentliggjorte . I dateringen svarede de ikke til hinanden. Det gjorde de heller ikke indholdsmæssigt. I protokollens 1862-vidnesbyrd var Elisabeth nemlig kun i fremmedsprogene „blandt de flinkeste i Classen“. Hun manglede „rigtig Alvor og sand Interesse“, og kom derved til at gøre „den Ondt, der i dybeste Forstand“ mente hende det godt. Natalie Zahle og hendes kreds skiltes fra hende „vel ikke med nogen ublandet Følelse af Haab for Fremtiden, men uden dog at nære Tvivl om hendes gode Hjerter og med Fortrøstning til den Dommer, der seer klarere og dybere end vi, og som kan lede hendes Aands Veje ganske anderledes end vi i vor Kortsynethed kunne ane“.

Se, dette var en ganske anden vurdering af Elisabeth Buntzen. Både intelligensen, interessen, kundskaberne i de forskellige fag og hendes opførsel og menneskelige egenskaber blev karakteriseret så forskelligt, at de offentliggjorte vidnesbyrd efter min bedste overbevisning ikke kan være skrevet af samme hånd som de protokollerede vidnesbyrd:

For det første skulle Natalie Zahle i det publicerede materiale have erkendt sin fejl overfor barnet, mens det af de protokollerede vidnesbyrd fremgik, at det var Elisabeth, der indrømmede sin forkerte opførsel. Konklusionerne pegede således i hver sin retning. For det andet var bedømmelserne meget forskellige i de to kilder.

En af dem må altså være falsk, da de begge var underskrevet af Natalie Zahle. Men hvilken? Vi har allerede hørt, hvordan vidnesbyrdene blev til. Det foregik i en kollektiv proces, hvor vidnesbyrdene blev skrevet OG KOPIERET indenfor een og samme aften. Der var flere til stede, og ingen fik lov at gå, før alt arbejdet var færdigt. Desuden var Natalie Zahle en strengt moralsk person. Det er derfor næppe tænkeligt, at hun kunne have bidraget til en løgn eller forfalskning i overværelse af de lærerinder, som hun selv stillede så store krav til. Også en senere forfalskning af protokollens kopi af Elisabeth Buntsens 6 vidnesbyrd vil jeg udelukke: Vidnesbyrd nr. 141 stod midt i bogen placeret sådan, at siderne ikke kan have være revet ud og erstattet af andre, uden at det berørte mange andres kopier. Disse er imidlertid intakte. Udtalelserne fra 1861 og 1862 var heftet ind på en særlig side, højst sandsynligt p.gr.a. manglende plads.

Disse to udtalelser lå – som vi så det – i deres indholdsmæssige vurdering klart i forlængelse af de første 4. Derfor er de i protokollen kopierede vidnesbyrd næppe forfalskninger.

Det ville nu være oplagt at sammenligne med de originale vidnesbyrd, som blev sendt til forældrene. Men eksempler på disse originale dokumenter fra perioden er jeg kun stødt på i eet tilfælde. Det var Henriette Skrams, som allerede er omtalt. De originale, til forældrene afsendte vidnesbyrd for hende stemte ordret overens med protokollen for alle årene. Kun kan dette ikke kontrolleres med hensyn til Natalie Zahles personlige tilføjelse til vidnesbyrdet. Dette blev hverken i Henriette Skrams eller i Elisabeth Buntzens tilfælde kopieret i protokollen.

Bortset fra den enestående bevaring af Henriette Skrams kilder mangler vi altså det originale vidnesbyrd for samtlige andre elever. Dette gælder også Elisabeth Buntzens. Det er søgt i Paul Hennings privatarkiv og genealogiske samlinger (RA) uden resultat [55]. Jeg har altså kun det offentliggjorte vidnesbyrd med den personlige tilføjelse og hendes protokollerede vidnesbyrd at arbejde med til en sammenligning. De afveg som konstateret stærkt fra hinanden.

For at kunne afgøre, om Natalie Zahle var forfatter til det så langt senere offentliggjorte Elisabeth Buntzen-vidnesbyrd, har jeg sammenlignet sproget, stilen og indholdet i dette dokument med de mange bevarede, protokollerede vidnesbyrd.

Med hensyn til sproget og dets svulstighed, kunne det godt ligne Natalie Zahles. Hun brugte gerne ord og udtryk som: „flinkeste“, „Kærlighed i rigt Maal“, „sjælden Intelligents og Hukommelse“, „smukkere“, „lyse Aand og varme Hjerte“. Hvor hun roste en elev, fandt hun som regel en større eller mindre ting, som hun samtidig kunne kritisere eller have ønsket sig forbedret. Som om hun forsøgte at afveje vidnesbyrdet, så det hverken var alt for rosende eller alt for kritiserende. Således også her, hvor hun fandt, at Elisabeth havde været den „mindst Dygtige“ i regning. Sproget kunne altså godt have været Natalie Zahles. Men stilen i øvrigt og indholdet i 1924-dokumentet lå langt fra hendes sædvanlige:

1. 1924-dokumentet indledtes med en tak til Elisabeth Buntzens hjem, fordi dette havde betroet barnet i skolens varetægt. Det gjorde Natalie Zahle ingen andre steder. Ligesom der ikke er andre kilder, der tyder på, at hun havde et særligt forhold til Buntzen-familien, som skulle adskille den fra andre af elevernes familier. 2. 1924-dokumentet bragte 9 navngivne læreres og lærerinders tak for den tid, de havde tilbragt sammen

med Elisabeth. – Der optrådte ikke navngivne lærere i nogen andre vidnesbyrd. 3. 1924-dokumentet nævnte Elisabeths sprogtalet som et, der „som bekendt“ hørte „hjemme i hendes Slægt“. I ingen andre vidnesbyrd henførtes en elevs færdigheder til elevens slægt eller til dens eventuelle kvalifikationer. 4. 1924-dokumentet inddrog og beskrev Natalie Zahles helt personlige følelser over for eleven. Denne personlige „bekendelses-stil“ har ikke kunnet spores i nogen andre vidnesbyrd. Heller ikke i den personlige tilføjelse til Henriette Skrams vidnesbyrd i 1855. Natalie Zahle skrev i vidnesbyrddene om sine personlige vurderinger og gerne om skolens følelser, men aldrig om sine egne følelser over for en elev.

Jeg mener således, at hverken stil eller indhold kunne være Natalie Zahles, og jeg må derfor konkludere, at de to offentliggjorte dokumenter efter al sandsynlighed er falske vidnesbyrd.

Man kan da teoretisere over eller gætte på hvem, der skrev dem. Var det Elisabeth Buntzen (Hennings) selv som ung, der for at snyde sine forældre forfalskede vidnesbyrddet? Var det hende, der gjorde det senere som en skæmt i familiens skød – en skæmt, som sønnen Paul fejltolkede efter moderens død? Eller var det hende selv, der fuldt bevidst efterlod de falske papirer i den hensigt at få personlig oprejsning over for den berømmede og populære skolebestyrerinde, Natalie Zahle, fordi hun ville hævne sig over, at hun havde kastet skygge over hendes barndom? Eller var det Paul Hennings selv, der i årene op til 100-års jubilæet for Natalie Zahles fødsel ville rense sin Zahle-kritiske moders minde på sin slægts vegne? Da der ikke er efterladt kilder i Paul Hennings' arkiver til at kunne arbejde videre med disse spørgsmål, vil jeg ikke forfølge dem yderligere.

Det vigtigste i denne sammenhæng er argumentationen for, at hendes publicerede vidnesbyrd ikke er skrevet af Natalie Zahle. Her ligger også en mulig forklaring på, hvorfor Paul Hennings' offentliggørelse blev fuldstændig overset i jubilæumsskrifterne i 1927. På dette tidspunkt lå alle vidnesbyrdprotokoller stadig på N. Zahles Skole, og det var så nemt som at klø sig i nakken at slå op under Elisabeth Buntzens protokollerede vidnesbyrd fra 1861-62.

Det, som står tilbage er, at Elisabeth Buntzens (Hennings') foragt for Natalie Zahle holdt sig livet igennem, og at alle forsøg på at få hende til at sætte sine egne børn i N. Zahles Skole strandede [56]. Der er næppe grund til at tro, at den situation var nem for Natalie Zahle. Det var

almindeligt kendt, at hun tog sig det nær, når hun mærkede, at hun ikke var elsket. Henriette Skram mente oven i købet, at hun i „ualmindelig Grad“ trængte til tillid og kærlighed [57]. Men denne kendsgerning gør ikke det forfalskede vidnesbyrd til en mindre gåde.

Kønsdyderne

Jeg har tidligere vist, hvordan samfundets forventninger til de to køns adfærd, egenskaber, værdier og dyder, var stærkt bundet til den køns-mæssige arbejdsdeling. De var altså ikke blot løsrevne ideologiske ideer, som folk bar rundt på som en given sag. De var mentale redskaber, der både var styret af og var med til at legitimere den materielle fordeling af arbejde og ansvar [58].

Hvis vi et øjeblik holder os til denne ordning af de kønslige egenskaber, og vender tilbage til Natalie Zahles vurdering af, hvilke egenskaber hos eleverne, der fortjente ros henholdsvis kritik, viser der sig et overraskende billede:

Jeg tog hendes 1861-brev til klasselærerinderne og alle de tilgængelige vidnesbyrd. Herfra klassificerede jeg de egenskaber, som hun beskrev som dyder og satte dem over for de egenskaber, som hun beskrev som u-dyder. Derefter sammenlignede jeg denne liste med Hausens bekendte liste over køns-karaktererne i det 18. og det 19. århundrede. Jeg ønskede at undersøge, i hvilken grad hendes terminologi i vejledningen af elever og forældre stemte overens med tidens foreskrevne dannelsesidealer, og hvad hun egentlig selv lagde i sit berømte begreb om „den indre Eman-cipation“.

(Jeg bruger både substantiver og adjektiver i listen, da jeg indsætter præcis de ord, som Natalie Zahle selv brugte. Ordet „blyhed“ og „Bly-færdighed“ stavedes ganske rigtigt med „y“ og dækkede stort set det samme, som man i dag forstår ved „Blufærdighed“ med „u“. I dag bruges ordet bly næsten kun foran viol) [59].

DYDER

begavelse

U-DYDER

tilbageståenhed, mangel på:
evne, flid, skarphed i
tanken, åndsmodenhed,
opfattelsesevne

et stille væsen, kvindelig
ro og tilbageholdenhed,
stiltfærdighed

fantasi

inderlighed

livlighed, munterhed,

munter naturlighed

levende pligtfølelse

trofasthed, troskab

dybde i følelsen

ydmyghed

flid

dygtighed

tænksomhed

omhu, omhyggelighed

agtpågivenhed, agtsomhed

uforstyrrelighed, opmærksomhed

grundighed

nøjagtighed, stor umage

venlighed, forekommenhed

lærvillighed, lyst til at lære

viljestyrke, god vilje

udholdenhed

grundig kundskabsbesiddelse

stræbsomhed

disciplin

energi

ærelyst, attrå

hæderlighed

tækkelighed

blyfærdighed, beskedenhed

mildhed, et kærligt væsen,

tjenstvillighed, betænksomhed

hidsighed, vildhed,

urolighed, næsvished,

højrestethed, tøjlesløshed

tumultariskhed

kådhed, uartig munterhed,

støjende kådhed

mangel på stadighed

upåidelighed

overfladiskhed

kold-hånlighed, fornemhed

dovenskab

mangel på alvor

mangel på omhyggelighed

fjernhed, hang til drøm-

meri, muthed

flygtighed, adspredthed

skjødsløshed, ideligt

hastværk

uelskværdighed, mistroiskhed

usikkerhed

ømfindtlighed

mangel på overblik, glemsomhed

ligegyldighed, forlegenhed

tilbageholdenhed, blyhed

ubeskeden tone

et hårdt, kort væsen

Hengivenhed
villig lydighed, ærbødighed   uelskværdighed
kvindelig skønhedssans

Hvor jeg har fundet det rimeligt, har jeg stillet „dyder“ og „u-dyder“ op i modsætningspar. Dette er udelukkende gjort for overskuelighedens skyld – det dækker ikke nødvendigvis hendes tankegang. Men alle betegnelserne var hendes.

I det materiale, jeg har lagt til grund for listen, skrev Natalie Zahle kun om og til piger og kvinder. Selv kønsbestemte hun kun to af dyderne, nemlig „det stille væsen“ og „skønhedssansen“, men ingen af u-dyderne.

Den målrettede, energiske stræbsomhed og viljestyrke, der før betegnede det mandlige, fandtes hos Natalie Zahle i begreberne den attrående, ærelystne stræbsomhed og viljestyrke. Ånden, fornuften, forstanden, tænkningen, viden, dømmekraften og værdigheden, der ubetinget var mandlige dyder hos Hausen, var hos Zahle lige så ubetinget dyder for hendes elever. Ikke alle, men nogle af de dyder, som Hausen rubricerede som kvindelige, nemlig den beskedne sømmelighed, kærlighed, godhed, elskværdighed og forskønnelsesevne, var hos Natalie Zahle besiddelsesværdige dyder. De svarede til det, hun kaldte den kvindelige skønhedssans, beskedne takkelighed, et kærligt væsen og betænksom hengivenhed.

En generel sammenligning af Hausens liste over de samfundsmæssige normer for køns karaktererne med listen over de dyder, der hos Natalie Zahle blev ægget og belønnet, peger på, at Natalie Zahle overskred de almindelige normer for det kvindelige i sit opdragelsesmønster for eleverne: Hun ønskede ikke blot at fremme det kvindelige. Hun ønskede også og i særlig grad at fremme normerne for det mandlige og det, som blev opfattet som kønsneutrale dyder for det borgerlige menneskes dannelse.

Ser vi på de udyder, som Natalie Zahle tog skarpt afstand fra, findes de næsten ikke i Hausens liste. Hausen fokuserede nemlig udelukkende på de køns karakteristika, der blev beskrevet som særlige for hvert køn, og som parvis supplerede hinanden. Hun var med andre ord ikke ude efter den klassemæssige afgrænsning af, hvad der betegnede det dannede over for det u-dannede. Men det var Natalie Zahle i sin praktiske (ud)dannelse.

Set i forhold til, hvilke egenskaber og værdier, hun ønskede at fremme og hvilke, hun ønskede at tøjle, ansprede hun sine elever til at disci-

plinere, danne og afrette sig efter den samme målestok, som samtidens borgerlige sønner. Dette gjaldt i hvert fald med hensyn til deres åndelige og kundskabsmæssige stræben, ærgerrighed og ærelyst. Med hensyn til at udvise et stilfærdigt væsen burde de opføre sig som kvinder og have sans for skønhed. Den bedste elev var den, der viste åndelig stræben og intellektuel ærgerrighed, men som tav klædeligt med sine ambitioner. Det var en anden definition på den „indre Emancipation“ end den husmoderlige jævnbyrdighed, som hun ellers gjorde sig kendt for. I kapitlet om „Zahlenismen“ skal jeg afslutte diskussionen om dette definitionelle problem.

De tre fundamentale søjler i hendes dannelsesideal var med andre ord: disciplin, stræbsomhed – og renhed!

Jeg kan altså foreløbig konkludere, at hendes opfattelse af elevernes karakteropdragelse var anderledes flerfoldig end den, som samfundets officielle kønsmoral dikterede. Jeg vil betegne den „tve-“ eller „dobbelt-kønnet“ i den forstand, at den i sit perspektiv overskred sin samtids normative polarisering af køns karaktererne og dermed lagde op til, at de unge kvinder forberedte sig til at overskride tidens vedtagne adskillelse af arbejds- og familieliv, den vedtagne arbejdsdeling mellem kønnene, og det kønsopdelte samfunds grænser for kønnenes udfoldelse. Der var med andre ord en udviklingsdynamik i forholdet mellem Natalie Zahles idealer om køns karakteropdragelsen og samfundets normative kønsmoral. De unge elever lærte i hvert fald hos Natalie Zahle nogle af de dyder, der i den foreskrevne samfundsmoral var forbeholdt mænd samtidig med, at de lærte at fastholde nogle af de dyder, der var forbeholdt kvinder. Hun ønskede at fremme en kønsoverskridende adfærd og nogle egenskaber hos sine elever.

Omvendt blev hendes elever skarpt fordømt, hvis de var „dovne“, „adsprede“, „aandssløve“, „urolige“, „skødesløse“, „tumultariske“, „ustadige“, „mistroiske“ eller „drømmeriske“. Hun dadlede og distancerede sig og sine idealer fra sådanne u-dyder. Sådan satte hun klasse-mæssigt grænserne både nedad til den åndssløve, tumultariske underklasse og opad til den lade, privilegerede (adels)overklasse. Natalie Zahle dyrkede og fremelskede først og fremmest de borgerlige dyder, der karakteriserede det dannede menneske, det aktive og ansvarsbevidste samfundsmenneske, der ville være en del af den kulturelite, som var bærere af og bygherrer for det nye samfund, der var på vej. Hun prioriterede således at modstille det dannede og u-dannede snarere end at hænge fast i den traditionelle modsætning i den offentlige debat om

borgerdøtrenes (ud)dannelse. Denne pegede – som vi har set – på, at døtrenes dannelse skulle føre til den „inderlige“ samfundssfære og ikke den „offentlige“.

Inden for rammerne af den borgerlige dannelse æggede hun sine elever til udfoldelse – kvindeligt såvel som mandligt. For at de kunne tilegne sig kundskaber på lige fod med drenge og mænd, krævede hun på sin vis en overskridelse af den i samtiden gængse mentalitet og forestilling om køns-moralske dyder. Borgerdøtrene måtte – udover de få kvindelige dyder, der ikke burde fraviges, tilegne sig visse mandlige dyder, nemlig det „stræbende“, det „disciplinerede“ og det „dygtige“. Mens de kvindelige dyder, der forhindrede denne stræben, som f.eks. „forlegenhed“, „tilbageholdenhed“, „blyhed“, „usikkerhed“ og „ømfindtlighed“ burde bekæmpes.

Natalie Zahle forsøgte på den måde at sprænge grænserne for kvindeskønnets udfoldelse og at forene (den kvindelige) renhed med (den mandlige) disciplin og stræbsomhed. Tolket på den facon var hun foran sin tid.

Hun formulerede således i brevet til klasselærerrinderne og i alle sine vidnesbyrd indirekte en teori om målet for pigeopdragelsen, for „kvindelighedens“ dannelse, som på en måde gennemhullede den teori, som hun selv havde formuleret i disput'en med Johanne Luise Heiberg. Her havde hun talt om „det stille væsen“, mens hun i klasselærerrindebrevet og i vidnesbyrdene prioriterede „disciplinen“ og „stræbsomheden“.

Det er bemærkelsesværdigt, hvor megen vægt hun lagde på de mandlige dyder i det interne brev til klasselærerrinderne og i vidnesbyrdene til forældrene. Det, som var fælles for disse skrifter var, at de ikke blev offentliggjort.

Betød det, at hun selv opfattede sit „dobbelt-kønnede“ opdragelsesmønster som anstødeligt mod den offentlige køns-moral? Eller var hun sig overhovedet bevidst om denne forskel i sin måde at formulere sig på til henholdsvis en bred offentlighed og en snæver skoleoffentlighed? Disse spørgsmål kan endnu ikke besvares. Til nu har jeg kun konstateret, at der var denne forskel i hendes formuleringer alt efter, om hun skrev til en mindre skole- eller forældrekræds eller om hun skrev til en større offentlighed.

Det kan ligeledes konstateres, at hun stillede andre fordringer til sine elever, end de havde været vant til at blive stillet overfor fra deres øvrige omgivelser. På den baggrund beklagede hendes egne plejedøtre og unge lærerinder sig over, hvor svært det var at leve op til hendes krav. På den anden side udtrykte mange elever og forældre deres dybe taknemmelig-

hed over den verden, som Natalie Zahle havde åbnet for dem, netop ved at stille så anderledes store krav. Dette dokumenteres af al den tak, hun modtog fra dem gennem et halvt århundrede:

Der var f.eks. faderen J.J. Wincken, der på sin datter Amalies vegne takkede Natalie Zahle, „hvis Mage næppe fandtes“ (1860) [60]. Eller den tidligere elev, Louise Laudrup, der selv skrev, at hun ofte havde takket Natalie Zahle i sit stille sind, „thi hvorledes vilde mit Liv have været uden Deres Hjælp“ (1889) [61]. Og der var pastor P. Thomsen fra Brabrand Præstegård, der ikke kunne lade være at referere sin datter Anines breve hjem, hvor hun beskrev sin taknemmelighed over at gå på skolen. Hun følte sig begunstiget og pålagt et stort ansvar (maj 1890) [62].

Det var noget, Natalie Zahle kunne lide at høre. Det tog hende indimellem et halvt år at komme igennem sine brevbunker. Det gjorde det også her. Hendes glade svar på pastor Thomsens sommerbrev blev en nytårshilsen, hvor hun kommenterede Anines taknemmelighed:

„Det er saadanne Udtalelser, der varme Hjærtet og hjælpe til at gøre stærk til Arbejdet. Ikke blot at meddele Kundskaber, men at give Svar for Kundskabens Betydning, Lyst til dens Erhvervelse og til en vis Grad virke til Begejstring for Lærergjerningen – det er vort store Maal“. Det var derfor „en Fryd at faa bekræftet“, at pastorens datter havde fulgt hendes skole på denne måde [63].

Afgangsklassen med lærere, september 1883.

Eleverne har bag på fotografiet skrevet: „Med venlig Hilsen og Tak fra 11'te A.“ 1888.

Thusnelda Moltke (t.v.) og Elise Bay (t.h.) med deres drengeklasse fra begyndelsen af firserne.

Drengeklasse i Comtesse Moltkes skole 1889. Siddende på stolerækken nr. 3 fra højre Helge Bay, Bays og Moltkes tredje plejesøn. De øvrige drenge er fra bageste række fra venstre: E. Marstrand, A. Feddersen, A. Borchorst, A. Poulsen, T. Marstrand, J. Hohlenberg, J.E. Bierre, G. Frølich, H. Larsen, H. Bay, E. Kragh, E. Frølich, E. Mølgaard, H. Hohlenberg, W. Michelsen, K. Madsen, S. Truer.

Lærerstaben ved Comtesse Moltkes Skole, øverst fra v.: I. Casse, Chr. Møller, Olav Lange, L. Münster, Bertha Rasmussen, B. Barfoed, Fanny Bache, V. Andersen, Elisabeth Thorsen. Stående midterste række fra v.: S. Arnsinck, Emilie Keller, Henriette Søkjær, Comtesse Knuth, Marie Høst, Helga Steen, Caroline Møller, Valborg Mus. Siddende på stole fra v.: Vilhelmine Bruun, J. Skouboe, Elise Bay, Comtesse Moltke, E. Ferslev, Emma Schæffer, Marie Ringberg. Siddende på jorden fra v.: Anna Jensen, Marie Schirve, Marie Knudsen, Helene Oppenhagen, Elisabeth Jensen, udat.

Drengeklasse i Comtesse Moltkes skole 1889. Siddende i midten Th. Moltke selv, siddende yderst t.v. Elise Bay. Bag hende stående yderst t.v. Axel Bay og øverst som den første af drengene t.v. Ludvig Bay. Resten af drengene er fra venstre: P. Madsen, Kv. Aa. Kühle, Vilh. O. Jespersen, M. Krag, L. Jensen, G. Mogensen, P. Gædeken, H. Thanning, T. Skat-Rørdam, Kr. Krag, Aa. Gade, A. Garde, I. Nielsen, O. Marstrand, T. Hoff, K. Knudsen, Vilh. Fr. Jespersen. A. Krag, Fr. Bartholin, E. Blytmann, B. Hørring, Thomsen, Aa. Jensen, Aa. Larsen, Th. Jacobsen, S. Høyrop, T. Søborg.

T.v. Thusnelda Moltke tog sin skolelærerindeeksamen hos Natalie Zahle 1869. Hendes borgerskole for pigebørn, som hun startede i Zahles regi, blev senere åbnet for drengebørn. Dette blev starten på Østersøgades Gymnasium – det senere Kildegårdens Gymnasium.
T.h. Mary Archer var en halv meter højere end den lille, tætte Natalie Zahle, og når de to spadserede sammen, gik de ofte med hinanden i hånden for at kunne holde trit. Vittige hoveder sagde, at det var et et-tal, der kom vandrende med et nul!

Den norske Ingeborg Vinderen var Natalie Zahles trofaste husmoder og husmoder fra 1879. Her deler de deres sparsomme fritid, udat.

Den lange længselsdrøm

I 1914-biografien var Natalie Zahle skildret som den i dagligdagen evigt arbejdende leder, der ikke havde eller ønskede sig noget egentligt privatliv. Hendes samliv med lærerinderne og de halv voksne elever, der boede i huset som pensionærer, kostgængerne, som de blev kaldt, blev beskrevet som noget, der foregik i en stemning af arbejdsom, men livlig og hyggelig harmoni. Der var tilsyneladende ingen, der følte noget skel eller nogen synderlig modsætning mellem arbejds- og fritid.

Natalie Zahle var overhoved for en husstand af kvinder, som i løbet af 10-20 år blev konsolideret som en stor, social familie- eller slægtslignende enhed. „Familieoverhovedet“ synes kun at have været alene i de stunder, hvor hun sad længe oppe om natten og arbejdede – i de første år sov hun ikke engang for sig selv, men delte soveværelse med en af sine unge pensionærer. Var dette 1914-biografens billede af dagliglivet i skolehuset på Gl. Strand nr. 48 snarere en anekdotisk myte end et aftryk af en historisk realitet? Hvis det ikke var et mytisk billede, kan man spørge sig, om hun trivedes bedst ved at leve og arbejde i sådan en konstant uro? Og hvordan hun opfattede sin egen position i dette fællesskab?

Husstanden og den sociale familie

Løgn var det i al fald ikke, at Natalie Zahle gav sit liv og helligede sin arbejdsindsats til skolen og „Sagen“. Hun holdt tilsyneladende kun „fri“ i den udstrækning, hun plejede venner og bekendte. Hun færdedes hjemmevant i den københavnske kulturelite og i de hjem, som åbnede dørene for digtere, højskolefolk, foretagsomme producenter, politikere og pædagogiske personligheder. Først i sine personlige erindringer holdt

Henriette Skram en kritisk distance, da hun omtalte Natalie Zahles gang i disse kredse: Hun kaldte hende den evindeligt ydende. Selv om også hun havde stor lyst til i et selskab kun at være nydende, forventedes det ikke af hende, og hun fik derfor knap lov til at lære kunsten at slappe af og tage imod. Til sådanne selskaber kom hun da til at tale „med en Varme og en Glød, som fik Mænd og Kvinder til at lytte til hendes Ord, og som fik Øren og Hjerter aabnet for en Sag, der hidtil havde været dem ligegyldig eller fjern“. På den måde vandt hun en Carl Ploug og en brygger Jacobsen for blot at nævne et par stykker [1].

Der er både kilder, der supplerer, og kilder, der korrigerer dette billede. Men der er også kilder, der savnes i den grad, at hullet efter dem åbenbarer, at der er lagt et røgslør hen over hendes personlige jeg. Det er med andre ord vanskeligt at nå ind til mennesket Natalie Zahle og finde svar på spørgsmålene om, hvem hun var? Med hvem hun var fortrolig? Var der nogen, der kendte hendes personlige følelser, drømme og tvivl, og talte hun overhovedet med nogen om, hvad der var rigtigt og forkert? Var hun faktisk den glødende leder, der tændte ild for sin sag, men som trivedes bedst ved at holde andre mennesker på personlig afstand, sådan som 1914-biografien gav indtryk af? Eller var hun ensom og uden evne til eller mulighed for at skabe sig et familie- og privatliv, som hun delte med ligesindede?

Henriette Skram, der i 1914-biografien var medskaber af myten om de glade dage i det store kvindefællesskab, boede selv først i skolehuset på Gl. Strand fra 1862. Det kunne se ud, som om hun kom til at blande anekdoterne fra de første fire års trange kår i Kronprinsensgade sammen med forholdene på Gl. Strand, hvor Natalie Zahles Skole lå fra 1856 til 1877.

Igennem en analyse af de efterladte kilder og af de huller i kildematerialet om Natalie Zahles dagligdag, som jeg har registreret, forsøger jeg at trænge ind bag den mytiske idyl. Eller sagt med andre ord: jeg forsøger, om det er muligt at drage et skel mellem myte og realitet på baggrund af en kontrastering af de foreliggende kilder. Svarene kan dog meget vel vise sig at rejse nye spørgsmål.

Ifølge folketællingerne [2] boede Natalie Zahle fra overtagelsen af skolen i 1852 tæt sammenstuvet med sine lærerinder og pensionærer i Kronprinsensgade. Efter kun 4 år blev pladsen for snæver, og en af hendes medhjælpere fandt huset på Gl. Strand nr. 48 [3]. Denne medhjælper var lærerinden Betzy Frontin, og hendes indsats belønnedes ved at huset blev kaldt „Frontineborg“ i den første tid efter indflytningen [4].

Året inden flytningen bestod husstanden i Kronprinsensgade nr. 37 af Natalie Zahle og Betzy Frontin, 6 kostgængerinder og elever, en husbestyrerinde og 2 tjenestepiger. De boede alle på 2. sal. Intet tyder på, at de bredte sig både på 2. og 3. sal og hele kvisten, som Natalie Zahle selv hævdede [5]. De var altså virkelig tæt stuvet sammen i den lejlighed, der både tjente som bolig, pensionat og skole. Fra disse år stammer sikkert anekdoterne om, at Natalie Zahle delte soveværelse med en kostgænger eller sov i skolestuen i en lille seng, der blev båret ud om morgenen med den stadig sovende bestyrerinde [6].

Det var i Kronprinsensgadetiden, at Natalie Zahle grundlagde sin sociale familie ved at tage Anna Paulsen i pleje. I løbet af de første 6 år efter flytningen tog hun som nævnt også Hansine Gerdtzen og Henriette Skram til sig. Hun fungerede således tidligt som på een gang skoleleder, lærerinde, plejemoder og overhoved for hele husstanden. Ikke desto mindre boede Natalie Zahle de første år alene på første sal med sin husbestyrerinde, Hanne Jacobsen. Plejedatteren Hansine Gerdtzen og en inspektrice boede på 2. sal, mens pensionatets 12 kostgængere bredte sig på kvisten sammen med tjenestetyendet. Blandt dem må plejedatteren Anna Paulsen have været. Kælderen var lejet ud til en træhandler-familie [7]. Denne registrering af husets beboere, som blev nedfældet i folketællingen, gav ikke nødvendigvis et reelt billede af døtrenes og de voksne kvinders samliv. Både 1914-biografien og de samtidige breve omtalte hverdagen i „Pensionen“ som fælles for alle. Natalie Zahles opbrud fra denne fælles hverdag foregik i flere etaper over en årrække, og det fremgik af flere breve, at det ikke var nemt for hende at tage skridtet til at skilles fra det daglige samliv i pensionen, men at det samtidig var en lettelse for hende, da hun endelig gjorde det.

Adskillelsen startede i 1862, da Henriette Skram flyttede ind i huset. Fra den tid etablerede Natalie Zahle en lille familielignende husstand omkring sig. Den bestod fra 1864 af hende selv, Henriette Skram, Anna Hjort, Sophie Bugge [8] og Elisabeth Selmer [9], alle unge, voksne lærerinder. I 1867 flyttede Hansine Gerdtzen tilbage efter at have boet og tjent ude nogle år.

I 1869 spaltedes „familien“ helt ud fra „Pensionen“, sådan at Natalie Zahle boede sammen med sine to nu voksne plejedøtre, Hansine Gerdtzen og Henriette Skram, og med den syv år yngre lærerinde Povline Govl [10]. De havde en husjomfru, en stue-og en kokkepige til at betjene sig i deres lejlighed i forhuset. Deres hjem optrådte fra den tid som „privaten“. I januar 1869 skrev hun glad og lettet til sine gode venner, præsten F.

V. Christensen og digteren Chr. Richardt, at nu var hendes private hjem skilt fra pensionen. Til Chr. Richardt formulerede hun det sådan:

„Og saa har jeg faaet et længe næret Ønske opfyldt, idet mit Pensionat er blevet skilt fra mit eget private Hus, der nu kun bestaar af mig selv som Husfa'er, Frk. Govl som Husmo'er og Hansine og Henriette som vore Børn. Dette giver mit daglige Liv en vis Ro og Ensformighed, som jeg har trængt meget til og gjør, at jeg med en rolig Samvittighed varetager mine øvrige Pligter og nu og da stille sidder inde i mit Værelse, uden Anger over, *ikke* at være inde i Dagligstuen“ [11].

Med de to budskaber, som hun gav i dette brev, gav hun et par centrale nøgler til forståelsen af en af de modsætninger, hun stod i imellem sit liv og sit værk: hun opfattede sin position i kvindefællesskabet som det faderlige overhoved, og hun levede med en splittelse mellem sine sociale forpligtelser over for fællesskabet og sin lyst til at passe og fordybe sig i sit eget.

De andre fastboende lærerinder boede stadig i pensionatet sammen med kostgængerne. Dette pensionat lå nu helt for sig selv i baghuset, der fra 1870 strakte sig over baggården til Læderstræde 15. Her boede samme år 13 unge pensionærer i alderen fra 12 til 21 år. Frk. Selmer var blevet husmoder for pensionatet, som også havde sin egen husbestyrerinde, stue- og kokkepige [12].

Jeg har prøvet at opspore andre kilder om pensionslivet i Kronprinsensgade og på Gl. Strand for de år, hvor Natalie Zahles hjem og det ungdommelige liv i pensionatet var to alen af samme stykke. Men netop for de 20 år, som Natalie Zahle selv post festum kaldte sine „lykkelige, velsignede Aar“ er der ikke bevaret nogen trykte eller udgivne programmer for pensionen. Også efter adskillelsen i 1869 mangler kilder om pensionslivet. Den første henvisning til, at der fandtes et program for „Pensionen“ har jeg registreret i hovedprogrammet for 1870. Selve programmet er ikke fundet.

I et program for pensionatet i 1880'erne, som er det eneste bevarede af slagsen, hed det imidlertid, at pensionatet ikke var for „den unge Pige, der især for sin Adspredelses eller for Selskabelighedens Skyld vil opholde sig i Hovedstaden, men derimod for den, hvis Hovedhensigt er Uddannelse og Udvikling“ [13]. Der skulle arbejdes.

Ved siden af arbejdet, var Natalie Zahle meget optaget af at få sine kostgængere til at føle sig hjemme. De unge piger kom rejsende dertil fra både Danmark og Norge. I et hav af hjemmedigtede sange, som er bevaret fra 1852 til 1892 værnedes hun om hverdagens og højtidernes

begivenheder, mens lærerinder og elever forfattede jubelsange til hende. Som familiens overhoved holdt hun bryllupper for tidligere elever og gav alle hånde fester for pensionen og for sine særlige skoleafdelinger [14]. Det var religiøse, alvorlige eller muntert pjankende lejlighedssange. At dømmen efter disse sange herskede der en tryk og munter og dog pietetsfuld og ærbødig stemning omkring Natalie Zahle. Hun indgød tryk og tillod munterhed. Hun indgød respekt og fremelskede ærbødighed. Hendes små digterværker bidrog til at skabe følelsen af samhørighed og blev symboler på en ritualisering af fællesskabets højtider og den enkelte elevs eller lærerindes personlige livsrytme. De bidrog til at skabe trykke, faste traditioner omkring fællesskabet, og de fremmede selvfølelsen hos den enkelte.

Med sangene og festerne skabte hun på den måde traditioner, der lignede den borgerlige families traditioner. „Forældreansvaret“ i husstanden på Gl. Strand nr. 48 kunne hvile tungt på „husfaderens“ skuldre, men hun tog det! [15].

Med sin særegne opfattelse af sig selv som husfader satte hun sig i en dobbeltposition. I efteråret 1863 fødte plejedatteren Anna Mundt sit første barn i ægteskabet med Jodochus Henrik Mundt. På grund af de politiske forhold i og omkring Rendsborg i Sønderjylland, hvor de boede, rejste Anna og den nyfødte søn, Ejvind, til København og boede vinteren over hos Natalie Zahle. Fra den tid kaldtes hun „bedstemoder“ [16]. I årene herefter fik Ejvind flere små søskende, hvoraf de tre blev gift og fik børn, een af dem, Gerda Mundt, forblev ugift og skabte sig en karriere som politiker og forfatter, mens tre øvrige søskende døde som spæde. Ejvind Mundt selv giftede sig i 1894 med Olga Jensen, og de fik tre døtre. Af disse døtre har jeg interviewet to, Elna Mundt (1902 –), kommunelærerinde og gift i København og Inga Natalie Mundt (1895 –), husmoder og gift i Norge. De anser begge Natalie Zahle for deres naturlige oldemoder, og Inga Natalie Mundt fik sit mellemnavn fra hende [17]. Natalie Zahle lod mange fotografier, malerier, smykker og andre ting gå i arv til sine „børne- og oldebørn“. Hun betragtede og behandlede dem som sin familie og efterkommere.

Hun levede således som husfader i sin daglige husstand og skolehus. I sin sociale familie var hun bedste- og oldemoder for sin plejedatters børn. Endelig var hun del af sin biologiske familie.

Den biologiske familie

Hun havde nemlig ikke helt tabt forbindelsen til alle grenene af sin biologiske familie. Efter at have mistet kontakten med sin broder i begyndelsen af fyrrerne, havde hun mødt ham igen til en fest på Himmelsbjerget et par år senere! [18]. Fra den tid blev Natalie Zahle igen for sin broder, hvad han kaldte sin „moderlige Hjælper“. Hun var ofte „hard og streng“ i sin dom over ham. Alligevel forblev han hendes „erkendlige“ og „taknemmelige“ broder [19]. I det hele taget forsøgte hun på sin myndige måde at holde styr på sin broder, som hun fandt opfarende og til tider taktløs. Han var forstandig og lærd, men opførte sig ikke altid som det sømmede sig, mente hun.

I bredere kredse var han kendt for sit „ejendommelige irregulære Væsen“ [20] og sit upraktiske gemyt [21]. Han tog i 1850 teologisk embedseksamen, men var så optaget af det politiske liv, at han i 1853 lod sig vælge ind i Rigsdagen fra Holbækkredsen. Her sluttede han sig til bondevennerne, der på det tidspunkt støttede det konservative ministerium i modsætning til den nationalliberale opposition.

Søsteren bekendte sig politisk til den nationalliberale fløj. Hun stod derfor ikke på broderens side, men lyttede trods uenigheden tålmodigt til hans forestillinger og meriter. Derved blev det. De diskuterede ikke politik. Digteren H.C. Andersen, der kendte dem begge igennem et oprindeligt bekendtskab med faderen, Sophus Zahle [22] betroede i december 1864 sin dagbog, at det politiske forhold imellem de to søskende var et mysterium, der havde været til almindelig drøftelse på en restauration: Her mente een, at det måtte være hårdt for Peter Chr. Zahle „at have en saa liberal national Søster paa hvis Væg han saae et heel Galleri af saadanne Folk som Monrad, Hall og Ploug“ [23].

For Natalie Zahle hørte politiseren og skoleliv imidlertid ikke sammen:

„Selv hører jeg vistnok af „Følelse“ nærmest til den saakaldte „national-liberale“ Side, men jeg har altid anset det som min Pligt, ligesom det ogsaa er i Overensstemmelse med mine Principper, at lade al Politiseren ude af min Virksomhed“, skrev hun i samme måned til etatsråd Liebenberg. Etatsråden var fader til en af hendes elever. Anledningen til denne for Natalie Zahle usædvanlige åbenhed om sit politiske tilhørsforhold var rygter om, at lærere og lærerinder i hendes skole skulle have udtalt sig i „et uloyalt Sindelag“ over for kongen. Det havde gjort hende meget bekymret, fordi hun var en „Hader af al dristig og opsætsig Tale imellem

Børn imod deres Foresatte, hvemsomhelst, og ikke mindst imod deres Konge“ [24].

Hvad der gjaldt som principper for skolen, gjaldt også som leveregler for Natalie Zahle.

Det var således kun broderens opførsel og ikke hans politiske holdning, der kunne få hende til at fare i flint og irrettesætte ham, som var han et uartig barn. Han stod til straf hos hende, ligesom han hentede nåde samme sted. At dømme efter tonen i brevene var hun hans korrekser lige så vel som hun var hans beskytter. På samme måde var hun både ivrig tilskuers og aktiv rådgiver, når han havde ægteskabelige problemer. Han havde i 1853 giftet sig første gang med Adeleida Stellavine Agerholm, kaldet Ida, som døde allerede i 1861. Deres korte ægteskab forløb ikke uden sværdslag, og Natalie Zahle blandede sig ivrigt og gerne, ligesom hun også lagde øre til, da han i sommeren 1862 overvejede at gifte sig anden gang [25].

Natalie Zahle syntes at have haft en moralsk magt over sin broder. Han på sin side forsøgte med skiftende held at få hende til at acceptere hans mere eller mindre heldige optræden i det offentlige liv. Han kunne leve med, at han som helstatsmand for en tid blev udelukket fra „det gode selskab“ i København. Men det gjorde ham bedrøvet, at *hun* med hele sin virken levede i de toneangivende kredse, som han selv var så vred på og udelukket fra [26].

Kun i uskyldige anliggender forsøgte han at få indflydelse på hende, uden at det lykkedes. Da hun i sommeren 1861 havde sendt ham på landet sammen med Ida, ville han overtale hende til at følge efter:

„Hver Dag, jeg var bleven derinde i Støv-Røg-Travl-og-Skiden-Byen, vilde jeg ansee for at gaa fra min Sundhed og mit Helbred. Her bestiller man ligesaa meget, men man gaar lettere til Arbejdet. Og staaer tidligere op. Du kan have den fuldstændigste Ro. Ingen forstyrrer Dig. Kom derfor herud i Morgen med Dampskibet. Hvad Nytte har Du af al din Virksomhed, naar Du tærer paa din egen Kraft og taarner Bekymringer paa dine Skuldre og dit Hoved?“ [27]. Det skulle hun nu nok selv bestemme. Siden hun var barn, havde hun elsket friluftslivet og gjorde det stadig. Men hun ofrede det gerne på sin skoles alter, undtagen når hun tog på sine næsten obligatoriske sommerferier i de norske fjelde.

En anden gang forsøgte han at påvirke hendes litterære smag. Han elskede selv Søren Kierkegaard og ville gerne have hende overbevist. Men nej. Den kristelige forfatter med „den radikale forståelse af personligheden“, som litteraturprofessoren Billeskov-Jansen har kaldt Søren

Kierkegaard [28], faldt ikke i Natalie Zahles smag.

Hverken broderen eller andre familiemedlemmer forsøgte på noget tidspunkt at få hende til at vælge en anden livsbane. Tværtimod.

Natalie Zahle havde bevaret kontakten til sin tante og onkel, Nora og Rasmus Bøttger fra præstegården i Barrit, og hun tog sig godt og kærligt af deres sønner, Carl og Emil, da de skulle etableres som studenter i København. De var alle stolte af hende, især beundrede og elskede Nora Bøttger hende som „den Første i hele Familien“ [29].

Den Første i hele Familien forventedes hverken at skulle gifte sig, at opgive sine ambitioner eller at forlade sin arbejdsomme, skabende tilværelse, sådan som det blev hævdet i anden eftermæletid. Der var heller ikke overraskede eller vrede reaktioner på, at hun tog 3 døtre til sig og etablerede sin egen sociale familie. Både Anna Paulsen, Hansine Gerdtzen og Henriette Skram blev som den naturligste sag af verden modtaget og indlemmet i Natalie Zahles biologiske familie. Hun brød altså på ingen måde med nogle forhåndsforventninger om ægteskab hos sine omgivelser [30]. Tværtimod havde hendes nærmeste snarere professionelle end familiære forventninger til hende, som det fremgik af hendes ungdoms anbefalinger.

Det forhindrede nu ikke familien Bøttger i at blande sig i rygterne om hendes kærlighedsaffære med Jens Listov i 1858. Vi kender ikke hendes reaktion på det, men det er i denne sammenhæng også ligegyldigt. Det vigtige er, at familien ikke miskendte hendes valg af livsbane, tværtom beundrede de hende og satte stor pris på, at hun bestemte over sig selv.

Som hun var autoriteten i sin sociale familie, var hun det også i sin biologiske. Det var altså ikke i familiens skød, hun kunne lufte personlige tvivlsspørgsmål eller fandt en nær fortrolighed.

De fortrolige

Hvor var det da? Hvis jeg et øjeblik forestiller mig, at det eneste, Natalie Zahle havde efterladt sig, var brevsamlingen, og hvis jeg videre forestiller mig, at 1914-biografien og de derover komponerede skrifter aldrig var udkommet, så havde den overskruede myte om Natalie Zahles lykkerus og livsfryd ikke eksisteret. Så meget er skabelsen af myten kildeafhængig af 1914-biografien.

I brevene til andre skrev hun intet om, at hun følte sig lykkelig eller velsignet tilfreds. Det kan man således ikke påstå, at hun var i længere tid

ad gangen.

De af hendes bevarede breve, hvori hun udtrykte personlige følelser, var præget af splittelse, søgen, bedrøvelse og tvivl. Det var en del af et mønster. En anden del af mønstret var, at hendes inderste fortrolige i Gl. Strandtiden først og fremmest var mænd – og ikke kvinder.

Den allernærmeste var Lauritz Gjerløff, som vi allerede har mødt. En anden fortrolig ven var folkemindeforskeren H.F. Feilberg. Dem – og deres hustruer – betroede Natalie Zahle sine bekymringer. Med dem delte hun sine tvivl, ligesom de over for hende fik luft for den angst og sorg, der ikke sjældent havde til huse hos dem på grund af familiesorger eller på grund af de depressioner, som krigen pådrog dem.

Begge var præster, og begge var flyttet til et sognekald på landet efter at have været lærere hos hende. Feilberg, som selv elskede landlig stilhed, var fuld af beundring over, at hun kunne finde sig selv midt i al uroen på skolen i Gl. Strand 48 [31].

Lauritz Gjerløff derimod syntes netop ikke, at hun havde fundet sig selv. Han mærkede en jagende uro i hendes sind, en uro, der drev hende rundt og virkede som et paradoks bag den „ualmindelige Ro og Klarhed“, der lå over hendes væsen. Det gjorde ham bekymret. Det forekom ham nemlig, at hun berusede sig i en åndelig opfyldttilstand, og på den måde kom til at fornægte lykken ved at finde fred i sig selv. Derfor glædede det ham uendelig meget, da hun i efteråret 1862 gjorde tegn til at stifte sit eget hjem sammen med sine 2 „døtre“. For ham havde det altid været ubegribeligt, at hun havde holdt til at leve, hvad han kaldte „et offentligt“ liv fra morgen til aften [32].

Som nævnt kom hun til at leve dette „offentlige“ liv endnu syv år, inden hun for alvor adskilte sit hjem fra pensionen.

Det var nu ikke så meget for sin egen skyld, som af hensyn til eleverne, at hun i 1862 overvejede at flytte ud af pensionen. Grunden var, som hun antydede over for Feilbergs kone, at hun var bekymret over, at de unge elever ikke længere kunne slutte sig til hende, fordi hun var blevet „for gammel“. Da var hun 33 år. Feilberg'erne havde også hørt, at andre fandt det upassende, at Natalie Zahle var for meget kammerat med sine elever [33].

Sådan tolkede Gjerløff det ikke. Selv om han ikke selv havde kunnet sætte sig ind i sin venindes livsform, havde han aldrig opfattet den som uanstændig. Han mente, at hun havde boet sammen med sine elever og lærerinder af pligtfølelse. Nu håbede han imidlertid, at hun havde lært noget andet, og at hun ville få glæde af et stille hjem, hvor hun kunne få

den hjælp og trøst, hun havde brug for af frk. Gerdtzen og frk. Skram.

Han var imidlertid bekymret for, om hun overhovedet kunne tåle at leve i stilhed, fordi hendes breve indimellem udtrykte så stærke følelser af smerte og forladthed. Han undte hende sådan at finde lykken. At dét ikke var nemt, kunne han læse ud af hendes breve. Hun skrev så trist og bedrøvet til ham, og han syntes, at hun afslørede en tvivl om, hvorvidt hun nogen sinde ville blive stillet for sin Gud. Den slags breve brød han sig ikke om, fordi de var så „absolutte“ og „uden et Smil“ [34]. Set fra hans side havde hun nemlig slet ingen grund til religiøse anfægtelser eller til at lade sig slå ud så nemt. For ham så det ud som om hun bøjede sig for „flygtige Pust i Sjælen“. Kunne hun dog ikke holde op med det, når hun nu var så klog på livet, så ærlig og så søgende efter at finde sin Gud? [35]

Troen betød alt for Natalie Zahle. Hun piskede sig selv som en flagellant, hvis hun ikke kunne leve op til de leveregler, som hun mente var sat af Gud. I det stykke var pastor Gjerløff hende en fortrolig ven og skriftefader, men spørgsmålet er, om hun betroede ham alt? I deres korrespondance er det mest hans breve, der er bevarede, og vi ved derfor ikke, hvor langt hun gik i sine betroelser. Hans svar til hende kunne tyde på, at hun ikke fortalte ham alt, hvad der gik hende på, og han derfor ikke havde mange chancer for at lodde dybden i hendes anfægtelser.

Hun på sin side var et lys i mørket for ham og hans børnerige familie [36], ligesom hun var deres frelsende engel, idet hun altid var parat til at låne den gode præstefader penge, hvis det kneb. Det gjorde det ofte.

Gjerløff'erne belønnede hendes trofasthed på en genert og rørende familær måde: Da de havde fået deres femte barn i januar 1863, ville de opkalde den lille ny efter Natalie Zahle. Men det gav problemer, da barnet var en dreng. De overvejede og prøvede efter, men syntes ikke, at navnet „Natalie“ var særlig bøjeligt! Til sidst kom de med et forslag: „Nathanael Christian Zahle Gjerløff“. „Christian“ havde de fundet på, fordi de mente, at hun hed „Kirstine“ til mellemnavn. Så passede det så fint, syntes de. Natalie Zahle godkendte navnet uden betænkeligheder [37].

Hvor hun lod tristhed og smertelig bedrøvelse få frit løb over for Gjerløff, var rollerne byttet om i hendes forhold til H.F. Feilberg. Han var præst forskellige steder, bl.a. i Storevi Provsti i Sønderjylland og så i modsætning til Natalie Zahles broder, der var helstatsmand, slesvig-holstenerne som danskernes bitreste fjender. Feilberg lod sit uforsonlige politiske fjendskab til slesvig-holstenerne få frit løb over for Natalie Zahle [38]. I 1862 følte han, at de ulykkelige politiske forhold trak

sammen om ørerne på ham og familien, hvilket satte ham fuldstændig skakmat, og han følte sig „aandelig død“. Intet kunne han stille op med sin depression – det var som om hans tanker vandrede „med Træskostøveler i dybt, sejt Mudder“ [39].

Oven i købet syntes alle ulykker at komme på een gang. Den danske regering var blind og så ikke, at krigens rædsler kom nærmere. Det gjorde derimod de, som boede midt i det. De så blod, afbrændte byer og ødelagte marker [40], ja selv på konfirmationsdagen var der intet, der var agitationen helligt, jamrede Feilberg opgivende.

Samtidig var hustruen Anna Feilberg blevet syg efter barsel. Nogen tid efter stod hun dog rask op af sin barselsseng. Alligevel blev det hele og især det politiske røre efterhånden for meget for Feilbergerne. Året var 1864, og H.F. Feilberg var ved at blive kvalt af mangel på luft i „dette den aandelige Døds iskolde Land“ [41]. Han overvejede at vende tilbage til København og igen blive lærer ved frk. Zahles Skole. Det blev dog aldrig til noget, og han nøjedes med at beklage sig til hende over forholdene.

1864 var det eneste år, hvor Natalie Zahle aflyste den juletræsfest, der havde været en tradition siden 1855, og som i eftertiden blev en institution i skolens historie. Den gik ud på, at børnenes skoleliv skulle indrammes af to julefester – een i deres første og een i deres sidste skoleår. Eleverne i den ældste klasse inviterede eleverne i den yngste til en juletræsfest lige efter juleferien. De pyntede juletræet med hjemmelavet og -klippet pynt, lavede sange og lege, og der var gaver, som de små elever skulle trække lod om. Denne tradition fortsattes på skolen langt op i det 20. århundrede [42], med undtagelse altså af vinteren 1864:

„I de Dage, da vor Hær stod ved Danevirke, lidende af Kulde og Overanstrengelse, da vi fra Dag til Dag ventede Krigens Udbrud, kunde Frk. Zahle ikke samle sit Sind til den aarlige Fest“ [43]. Den ægte patriot Natalie Zahle satte i stedet sine elever til at samle gaver ind og lave tombola. For tombolaens overskud strikkede børnene sokker, vanter, tørklæder, stormhuer og muffedisser til soldaterne. Året efter blev alle de børn, der havde mistet deres fædre i krigen, særligt indbudt til festen.

Her lagde hun grunden til det, som hun senere kaldte „den kvindelige værnepligt“. Hun var så besat af fædrelandskærlighed, at hun følte det som et savn ikke at kunne yde sin del til det nationale forsvar på linie med landets sønner og fædre. Ikke at hun ønskede at optræde i uniform og gå i krig med våben i hånd som mænd. I stedet skulle døtre og mødre optræde

som det omsorgsfulde, plejende bagland for de kæmpende soldater og dermed udføre deres del af værnepligten.

Det var digteren Carl Ploug, der havde næret nationalfølelsen i hende, ligesom forståelsen for det folkelige ansvar for friheden skulle være kaldt til live i hende ved læsning af hans digtning. Også hans hustru, Elisabeth Ploug var Natalie Zahles inspirator, og da hun havde udtænkt begrebet „den kvindelige værnepligt“, tog Natalie Zahle det straks til sig. Sådan kunne kvinder og mænd også i forhold til det nationale forsvar blive jævnbyrdige borgere med hver deres særlige pligter [44].

Hun nød i det hele taget at omgive sig med digtere og kendte personligheder. Karoline og Bjørnstjerne Bjørnson var, især i 1860'erne, hyppige gæster i hendes hjem. Med foragt afslørede Henriette Skram sent i sit liv, at han på Natalie Zahles bud skulle tilbedes af alle, når han var på besøg i huset. For ikke at være tvunget til at deltage i den slags pinlige spil, plejede Henriette Skram da at lege med hans to sønner i skolens gymnastiksal under familiens besøg [45].

Natalie Zahles forhold til Bj. Bjørnson kølnedes og gled langsomt ud i løbet af 1870'erne. Formodentlig var årsagen den såkaldte „signalfejde“, som startede, da Bjørnson i 1872 efter Grundtvigs død begyndte at tale om at ændre signaler over for Tyskland, hvor han tidligere havde stået på et skandinavistisk og grundtvigiansk synspunkt [46]. Men det var ikke en diskussion, der kan spores i den meget lille, efterladte brevveksling mellem Bjørnson og Natalie Zahle.

Sådan havde Natalie Zahle både venner, bekendte og familie. Hendes fortrolige venner var først og fremmest Feilberg og Gjærløff, senere blev det højskoleforstanderen for Askov, Ludvig Schrøder. Med disse mænd forenede hun sig i troen og i et kærligt venskab. Hun var fortrolig og loyal og fik kærlighed igen. Sådanne ligesindede forhold havde hun i almindelighed ikke til de kvinder, der omgav hende. Hendes forhold til eleverne, de unge plejedøtre eller lærerinderne kunne være brændende engageret, men det var i sidste instans distant. På det ydre plan så hendes tilværelse i halvtredserne og tresserne vel generelt lykkelig og velsignet ud, for så vidt som lykken sidestilles med en pioneragtig stemning og skabergerning. Men indadtil så det anderledes ud. Mange breve fra og til hende giver indtryk af, at hun ofte var forpint, urolig og tvivlende. Eller rettere at hendes humør og temperament var iltert og svingende. I et sjældent selvkritisk brev, som jeg om lidt vender tilbage til, talte hun om, at hun ofte kunne lade sig rive med af ord og stemninger – af de „Secundets Børn“, der fløj hende over læben, og som tilsyneladende ofte blev

misforstået af mennesker, der ikke kendte hende.

I tresserne var det mest opdragelsesproblemer (især over for Hansine), sorg over landets nationale problemer og sidst, men ikke mindst hendes personlige følelse af religiøs uformåen – af ikke at kunne leve op til sine egne forskrifter, der plagede hende. I samme tidsrum grundlagde hun imidlertid et nært venskab, der synes at have været hendes tilværelses mest betagende, betydningsfulde og gædefulde.

Det forsvundne venskab

Det besynderlige er, at dette venskab ikke satte sig eet eneste spor i de bevarede breve.

Anekdoten har fortalt, at de mødtes i sensommeren 1863. Den norske Mary Archer, barn af den kendte skotsk-norske patricierslægt, stod pludselig en dag i Natalie Zahles arbejdsværelse. De kendte ikke hinanden, men Mary Archer og to af hendes brødre var i København og havde hørt, at den nu berømte skoleleder var glad for Norge. Mary Archer var fremmed i København og ville gerne vises lidt til rette i byen. Kækt og uanmeldt vandrede hun da ind på skolen for at bede Natalie Zahle om at optræde som guide. Denne faldt pladask for hendes frække ligefremhed: „Der aftaltes straks en Tur til Dyrehaven den næste Formiddag. Aftenen tilbragte Mary Archer og Brødrene i Frk. Zahles Hjem, og i de følgende Dage var de sammen al den Tid, Frk. Zahle kunde afse fra sit Arbejde. Venskabet blev allerede da grundlagt“ [47], og det varede resten af livet.

De to kvinder tog sammen på længere udlandsrejser til Italien, Schweiz, England og Skotland. Om sommeren var Natalie Zahle – og indimellem nogle af hendes medarbejdere og sociale familiemedlemmer – gæster i det Archerske hjem, „Tolderodden“ i Larvik, eller de tog på køre- og vandreture andre steder i Norge, hvor de også boede i Mary Archers private træhytte, „Mayheya“ i Slemdalen. Omvendt besøgte Mary Archer ofte Natalie Zahle i København om vinteren. Forholdet mellem dem blev i sig selv noget af en myte, hvad ingen af dem tilsyneladende gjorde noget for at forhindre. Deres meget forskellige fysiske fremtoning gjorde ikke myten mindre stålfast:

„Det var et ejendommeligt Syn at se de to spadsere sammen. Mary Archer var saa høj, at hun bedst gik med Frk. Zahle ved Haanden, som holdt hun et Barn. Vittige Hoveder erklærede, at det var et Ettal, der kom

vandrende med et Nul, og Frk. Zahle forsikrede tit, at hun aldrig havde set noget gøre saa stærkt Indtryk paa en Londoner, at han gad vende sig om og se efter det; kun naar hun og Mary Archer spadserede sammen, stod Folk stille midt i City eller Regent's Park og stirrede efter dem med gabende Munde“ [48].

Allerede fra vinteren 1863-64 førte de to venner en livlig korrespondance, som i begyndelsen centrerede sig om de sørgelige politiske forhold, om krigen og dens nederlag, om tab, sorg og skuffelse, og „det var en Lise for Frk. Zahle frit at kunde udøse al sin Smerte til en forstaaende Ven, der med sit større og videre Syn paa Forholdene, ogsaa som de stillede sig for et britisk Øje, tit kunde finde baade et trøstende og et retledende Ord“ [49].

Det anekdotiske præg over historien om mødet mellem de to kvinder rejser al mulig grund til skepsis. Det ville generelt ikke være sandsynligt, at en dame fra Norge på rejse i København med sine to brødre på eget initiativ og uopfordret opsøgte en offentlig kendt, men helt fremmed person, uden at medbringe en personlig anbefalingsskrivelse fra et mellemlid. Derfor har jeg undersøgt, om et sådant mellemlid eventuelt kunne have været en af Natalie Zahles norske elever og pensionærer. Det var kendt, at hun tidligere havde besøgt en elev fra Larvik i sin sommerferie.

At dette mellemlid skulle være trådt ind under mødet mellem Archer og Zahle har ikke kunnet dokumenteres, hvilket naturligvis ikke er det samme som at det ikke har været der. På den anden side er det ikke helt umuligt, at Mary Archer kunne have taget det usædvanlige skridt. Hun var en belæst og kultiveret dame, der nok vidste, hvordan hun skulle opføre sig „lady-like“, men som dog ikke pålagde sig konventionens kvindelige begrænsninger.

Hun var 37 år – et år ældre end Natalie Zahle, da de mødtes. Hun blev født i Larvik den 27. juni 1826 som det niende barn af William og Julia Archer [50]. Søskendeflokken talte i alt 13 børn, heraf 4 søstre. Familien var udvandret fra Skotland til Larvik i 1825, så Mary var den første af børnene, der blev født i Norge. En af hendes brødre var den senere så berømte skibskonstruktør Colin Archer (1832-1921), der konstruerede fartøjet „Fram“. Det blev bygget til Fridtjof Nansens Nordpolsekspedition i halvfemserne, og succesen skyldtes ikke mindst skibets robuste konstruktion. Efter hjemkomsten i 1896 fejredes både Nansen og Colin Archer som nationalhelte i Norge [51].

I Archerslægten, som stadig har sine efterkommere i Larvik, har også Mary Archer sit særlige eftermæle:

„Hun bodde sammen med sin familie i huset i Tolderodden i Larvik fra hun var noen måneder gammel og frem til hun døde den 21. mai 1908. Familien har bevart minnet om hende som en streng og myndig dame, hun var mannhaftig, blev kalt „Mary Man og gikk med stakk, slips og seilerhue, og røkte sigarer, seilte også sin egen båt, til og med i regattaer. Hun var med på å starte et Børnehospital til pleie for syke barn i Larvik (1869) og var medstifter av Larviks kvinnelige Understøttelsesselskap, til understøttelse av fattige og nødstilte kvinner (1858). Hun deltok også i avholdsselskapet og musikkforeningen i byen. Hun er begravet på familiens private gravlund i Larvik, der hendes grav fortsatt stelles“ [52].

Det var ikke nogen helt almindelig dame, Natalie Zahle havde mødt. Forfatteren Edle Hartmann karakteriserede hende sådan: „Et par ord om Mary „lady Mary“ (...), den høireiste kvinne. Hun tok, som alle Archerne, lange skritt, hennes klær hadde et visst maskulint preg. Ingen kvinne i de dager røkte tobakk. Men Mary Archer røkte sin havaneser i selskap og med den største sikkerhed og eleganse, – hun kunne gjøre det og ingen tok anstøt, fordi hun var Mary Archer, en suveren personlighed i all sin ferd“ [53].

At hun var en kvinde, der havde ry for sin – i forhold til sin samtid – usædvanlige selvtilid, kan en anden familiehistorie belyse. I 1872 blev Mary Archer under et besøg i København indlagt på Diakonissestiftelsen. Da overlægen en dag kom ind og satte sig på hendes sygeseng, udbød hun lakonisk: „Hvis Professoren mener, det er nødvendigt for min helbredelse, at han sidder dér, kan han blive siddende. Ellers vil jeg bede ham flytte sig.“ Det har ikke været muligt at få belyst denne historie fra andre sider, f.eks. fra lægens synspunkt, eller at få opklaret, hvorfor hun var indlagt. Diakonissestiftelsens Journalarkiv er kun bevaret fra 1881 [54].

De fleste af de beretninger, jeg har opsporet om Mary Archer, bekræfter billedet af hende som en autokratisk lederskikkelse, der foretog sig ting, som efter sædvanen var forbeholdt mænd. I sit hjem på Tolderodden røg hun sine cigarer sammen med herrerne i rygeværelset, „hvor de gik hen for at spare damernes forfinede lunger og deres hjerner for højtravende diskussioner om politik og konjunkturer“ [55].

Selv om hun deltog i afholdsselskabet, gik hun ikke af vejen for et godt

glas vin, så lidt som hun underlagde sig konventionerne om, hvornår det var passende at nyde det. Der går f.eks. en historie i byen om, at den lokale præst en dag kom på besøg hos Mary Archer i forbindelse med det kvindelige understøttelsesselskab. Hun bød ham på et glas vin, men han afslog, ihukommende hendes medlemskab af afholdsforeningen. Da sagde hun: „Jamen, så tager jeg mig et glas selv“. Nok var hun en myndig dame, men billedet af hende var ikke entydigt og da slet ikke hverken jomfrunalsk eller snerpet. Hun var agtet i den lokale by og initiativtager til stiftelsen af en række velgørende selskaber og kulturelle foreninger [56].

Nogen talte ligefrem om hendes evne til at få andre kvinder „til at flyve (...) med Talentets Vinger“. I 1890 vandt hun selv 3. præmie i sin båd „Maggie“ i landsregattaen for 5-6 tons både i Risør [57]. Hendes sejlerglæde og -evne var almindelig respekteret, og „Maggie“ var naturligvis bygget af broderen. Hun ejede en fjeldhytte, „Mayheya“, som var hendes eget værk. Hun lod den bygge i to etager med indlagt rindende vandssystem. Den lå (ligger) med en smuk udsigt over Slemdalen og var hendes private åndehul [58].

Den danske lærerinde Christiane Lund [59], Natalie Zahles „svigerdatter“ og Hansine Gerdtzens huselev i mere end 30 år, var ligesom andre af Natalie Zahles elever og lærerinder en hyppig gæst på Tolderodden. Hun skrev langt senere et privat hyldestskrift til og om familien Archer. Her omtalte hun Mary Archer som „the Queen“: Hun var rank, myndig, hjertelig og ens over for alle. Hun var begejstret for det store og tro imod det små. Konklusionen var:

„Det gjaldt om hende, som jeg syntes maatte siges om de Archerske Kvinder: havde de haft deres Ungdom i vor Tid, var deres Virkeomraade blevet større, fordi de var evnerige, hver paa sin Vis“ [60].

Søsteren Jane Archer var kendt for at være Marys direkte modsætning, idet hun spillede klaver, arrangerede blomsterbuketter eller sad i sofaen og hækede [61].

Spørgsmålet er nu, hvorfor ikke eet eneste brev fra Archers og Zahles omfattende brevveksling gennem ca. 40 år er bevaret? Det er naturligvis ikke usædvanligt, at arkiver er ufuldstændige. Havde Natalie Zahles efterladte brevsamlinger generelt været små, ville den manglende korrespondance næppe været faldet i øjnene. Men eftersom hun gjorde så meget ud af systematisk at gemme mange andre breve i sit arkiv, må man undre sig. På samme måde er breve fra hendes hånd righoldigt bevaret i Rigsarkivets og Det kgl. Biblioteks Håndskriftsamling. I dét lys fore-

Ingeborg Vinderen, Natalie Zahle og Hansine Gerdtzen slapper af i hjemmet med broderi og læsning 1889.

Ingeborg Vinderen, Natalie Zahle og hunden Bob i hjemmet på Nørre Vold 1890'erne.

Teselskab på „Lilleodden“ i Colin Archers hjem i Larvik. Fra venstre: ukendt, Mary Archer, Christiane Lund, Jane Ann Archer, Natalie Zahle, Julia (Lullul) Archer. Ca. 1900.

Natalie Zahle og Mary Archer med ledsagere på en af deres mange reiser, udatt.

Huset på „Tolderodden“, hvor den store Archer-familie havde deres hjem i mere end et århundrede. Altanen i gavlen til venstre i billedet var Mary Archers, foto 1887/1888.

Den store Archer-familie på „Tolderodden“ med Mary Archer og Natalie Zahle i midten, foto 1880.

Mary Archers hytte „Mayheya“ i Slemdalen i Norge. Hun var selv mester for træhytten, som havde rindende vand. Den står endnu som oprindeligt. Foto 1989.

Archerfamilien bagerst fra venstre: Tonnie Archer, ? Archer (søn af David Archer), David Archer, Eliza Archer. Siddende fra venstre: Maggie Archer, William Archer, Mary Archer, Natalie Zahle, Susanna Archer, Jane Ann Archer, Colin Archer. Forrest: Grace Archer. Udat.

kommer det ikke tilfældigt, at det nære venskab over ca. 40 år mellem de to kvinder ikke skulle have efterladt sig så meget som et enkelt brev, når de to kvinder hævdedes at have ført en livlig korrespondance. Heller ikke i Archer-familiens private arkiv i Larvik er fundet et eneste brev fra korrespondancen. Her findes kun en lang række fotografier, der dokumenterer den nære og hyppige forbindelse.

Dette „hul“ i Archer-arkivet forekommer dog mindre besynderligt, idet Mary Archer generelt ikke synes at have gemt sine breve systematisk, selv om familien som helhed efterlod sig et velbevaret arkiv. Der er imidlertid ikke lagt skjul på Mary Archers og „Miss Zahles“ nære forhold i de Archerske familieminder: „De var et par, lenge før noen visste hva det var“ [62].

Alligevel indtager „miss Zahle“ såvel en mytisk som en mystisk position i familiearkivet. En grundig søgen har imidlertid ikke givet resultat, og en af vore teorier om, at hele korrespondancen har været i familiens eje, men senere er blevet destrueret på grund af et for de nære omgivelser upassende indhold, har ikke ført til nogen entydig konklusion. Som familiens nulevende slægtsforsker og arkivar, James Ronald Archer, har formuleret det efter lang tids søgen:

„Dersom noen hadde gått inn for å ødelægge alt (...) ville det antagelig ikke vært oppbevart så mye som det faktisk er. Men er det snakk om grader av det som er upassende? Jeg mener nok, at den generelle holdningen til det å ivareta spiller inn for å vurdere et manglende materiale. Det slår (...) begge veier, og det betyr igrunnen, at vi er like langt“ [63].

Spor efter korrespondancen mellem de to venner er imidlertid også søgt andre steder:

På Riksarkivet og i Håndskriftsamlingen på Universitetsbiblioteket i Oslo findes der ingen relevante spor. Det gør der heller ikke på Rigsarkivet eller Det kgl. Biblioteks Håndskriftafdeling i København.

En af mine teorier om, at den norske Ingeborg Vinderen, Natalie Zahles husfælle fra 1879 til 1913, havde taget korrespondancen med sig tilbage til Norge efter Natalie Zahles død, har hverken kunnet be- eller afkræftes. Oslo Skifteretts registrering af Ingeborg Vinderens bo efter hendes død i 1924 oplyser intet om den slags papirer [64].

En anden af mine teorier om, at korrespondancen var gemt, fjernet eller destrueret af Thusnelda Moltke, der redigerede Natalie Zahles efterladte memoirer, og som den allersidste tid, før Natalie Zahle døde, var en af hendes nærmeste, har heller ikke hverken kunnet af- eller bekræftes. Selv om nogle fund i Moltkes skolearkiv har været tankevækkende:

Her findes bl.a. tre dagbøger – 2 private og 1 skoledagbog, ført af Th. Moltkes husfælle og medbestyrerinde, Elise Bay. Disse dagbøger er dog kun indirekte ført af Elise Bay, idet de viser sig at være afskrevne efter hendes død i 1916 af en unavngiven person. Men til en af disse dagbøger oplyste den anonyme afskriver, at „den udførlige Beretning“ om en konfliktfyldt sag „efter fru Bays Død (blev) brændt af Comtesse Moltke“ [65]. Den omtalte konfliktfyldte sag drejede sig om noget ganske andet, men dét, som er relevant i sammenhæng med Archer-Zahle-korrespondancen er, at Th. Moltke overhovedet gav sig af med at brænde papirer fra deres gemmer. Hun ønskede ikke eftertiden fri adgang til deres fælles historie.

Det korte af det lange er, at jeg ikke har fundet nogen af disse breve, hverken i Natalie Zahles, familien Archers eller andre relevante arkiver, private eller offentlige [66]. Offentlige efterlysninger er også foretaget ud fra forestillingen om, at private efterkommere kunne ligge inde med brevene eller andre kilder, der kunne løfte lidt af sløret. Men disse efterlysninger, som er foretaget gennem de største norske og danske dagblade, har heller ikke givet resultat [67].

Spørgsmålene står altså stadig tilbage: hvor er disse breve? Er de simpelt hen gået tabt? Eller er de fjernet af Archer, Zahle, Moltke, Vinderen eller andre, der kunne have haft interesse i eller motiver for at destruere dem? Hvad er grunden til, at lige netop denne korrespondance til forskel fra så mange andre bevarede brevvekslinger mellem Natalie Zahle og andre personer er væk?

Indeholdt korrespondancen svarene på, hvad der plagede den ellers succesrige Natalie Zahle i de „lykkelige, velsignede Aar“ på Gl. Strand? Og/eller er den forsvundet på grund af den „intime“ karakter, som Henriette Skram hævdede, at brevvekslingen skulle have antaget?

Vi får aldrig svarene på disse spørgsmål, medmindre brevene skulle dukke op.

Ses de forsvundne breve imidlertid som en Ginzburg'sk ledetråd, dannes der alligevel et mønster under søgningen:

Det billede af Mary Archer, som forskellige kilder har efterladt, tegner omridset af en personlighed, der på een gang var „Mary Man“, „ladylike“ og „Mary Queen“. Af en autokratisk personlighed, der på een gang var evne- og initiativrig, dominerende og mobiliserende, hvilende i sig selv og igangsættende og frem for alt bærende på en umiskendelig, åbenbar selvsikkerhed. Som Natalie Zahle kunne hun ikke i det samlede billede stilles i nogen entydig bås – hendes egenskaber og adfærd sam-

menlignedes såvel med stolte mandsdyder som med værdige kvindedy-
der.

Der er ingen tvivl om, at de kunne lide hinanden. Karakteren af deres indbyrdes følelser kender vi ikke, men de to kvinders ligeværdighed og -sindethed er iøjnefaldende. Deri lå vel en del af deres begejstring for hinanden som kvindelige venner. De kunne være hinandens fortrolige, såvel som de kunne være åndeligt opløftende og personligt ansporende, holdt i ave af et indbyrdes herredømmespil: Ingen af dem skulle vige for den anden.

Jeg kunne derfor forestille mig, at indholdet af deres brevvekslinger ikke nødvendigvis var „upassende“ i betydningen intimt vovet, men snarere var bramfrit og åbenhjertigt, hvad enten de fortalte om familieforhold, politik, skoleproblemer, rejser eller sjælekvaler. Og at en sådan bramfrihed kunne åbenbare sider af dem begge to, som var mindre slebne, høflige, elegante, ja måske ligefrem „kvindelige“ end de brød sig om at blive husket for?

Den lange længselsdrøm

En anden af Natalie Zahles meget nære kvindelige venner, som over en periode var hendes husfælle, var Povline Govl. De to boede sammen i slutningen af tresserne, og hun blev tildelt æren for det „hyggelige og gæstfri Præg“, der hvilede over Natalie Zahles hjem i Gl. Strand-tidens sidste halvdel. Henriette Skram karakteriserede hende som moderlig og ligefrem og som den, der i den grad var „kvinden bag“ Natalie Zahle i disse år, at mange af de andre lærerinder og medarbejdere blev opkaldt efter hende, når de færdedes sammen med hende: De blev kaldt „Frk. Zahles Povliner“. Udtrykket skyldtes husvennen fra denne tid, Bjørnstjerne Bjørnson [68].

Vi ved ikke meget om Povline Govl. I 1866 blev hun, 32 år gammel, lærerinde ved skolen. Hun underviste i regning, dansk, engelsk og historie [69]. Udtrykket „Frk. Zahles Povliner“ insinuerer, at hun satte et stærkt præg på både Natalie Zahle og hendes hus. Fra et brev til Chr. Richardt i januar 1869 ved vi, at Natalie Zahle opfattede hende som sin „Husmo'er“.

Noget kunne tyde på, at deres forhold var heftigt og svingende, idet Povline Govl flyttede fra hjemmet i et stykke tid. Fra Natalie Zahles omtalte breve til F.V. Christensen og Chr. Richardt ved vi, at hun boede

der i begyndelsen af 1869. Men det varede ikke året ud, og hun må være flyttet i løbet af foråret eller sommeren. I efteråret 1869 håbede Natalie Zahle, at hun ville vende tilbage til hjemmet, hvilket hun betroede Elisabeth Ploug i et brev. Hun skrev her, at hun havde truffet Povline Govl igen efter sommerferien, og nu var deres forhold ganske anderledes, end hun havde turde håbe:

„Efter Sommerferien eller hen paa Efteraaret overtager hun (Povline Govl) igen en Del af sin gamle Gjerning i Skolen, navnlig Tilsynet med en Klasse eller to, og i Tidens Løb, haaber jeg, hun helt vil komme paa sin gamle Plads. Hvor stor en Naade af Gud jeg synes dette er, kan De nok tænke Dem, efterat De har kastet det Blik i min Sjæl, De har, og seet, hvor meget hun havde været mig, og hvor meget hendes mig uforstaaelige Bortgang smertede mig“ [70].

Men Povline Govl flyttede ikke tilbage så hurtigt. I hvert fald blev hun hverken registreret i folketællingen fra 1870 eller i Københavns Veiviser i 1869 og 1870. Først i 1874 stod hun igen opført som medlem af Natalie Zahles husstand [71], hvor hun blev boende til sin død i 1882.

Flere af kvinderne fra inderkredsen omkring Natalie Zahle stiftede ikke hjem som familieoverhoveder, men boede i hendes hus, hvor de optrådte som hendes medhjælperinder, lærerinder eller husmødre. Som sådan blev de også opført i folketællingerne [72].

Grunden til misforholdet mellem Povline Govl og Natalie Zahle kan spores på og mellem linierne i det eneste brev, der er bevaret fra en korrespondance mellem dem:

Lørdag den femte februar 1870 skrev Povline Govl et brev til Natalie Zahle, som dog ikke er bevaret. Den sidstnævnte var lidt i tvivl om, hvad hun skulle svare, men besluttede sig endelig:

... „Du véd, at jeg kan ikke indrømme: hverken, „at jeg havde forladt Dig“, da du rejste, eller at jeg *nu* med en Anden staar i det Forhold, jeg engang stod i til Dig, eller maaske rettest, som jeg havde drømt om engang at staa i til En. *Maaske* jeg tager Fejl heri og engang vil se anderledes paa begge disse Ting; *nu* gjør jeg det langtfra! Hvad det Forhold angaar, som jeg engang drømte om med Hensyn til Dig, og som jeg jo til min store Ulykke vist – havde Drømt om fra jeg var yngre end ung næsten, da ved du, *det* er opgivet paa denne Jord, men Hensyn *dertil* er noget bristet, som vist Aldrig mere vil heles;“ ...

„Med Hensyn til min Følelse ligeoverfor Dig, synes jeg ikke, jeg er i vildrede. Jeg tror, jeg nærer en dyb Hjertets og Aandens Ærbødighed overfor Dig. Derfor ved jeg hidtil ingen, det har været mig saa dyrebart og magtpaaliggende at se som Parthaver i al min Gerning, som Dig – og Dit Ord og din Mening have uhyre Vægt hos mig. Det ligesom Erotiske i vort Forhold, som jeg med et tungt Sind ser tilbage paa ej alene med Hensyn til Dig, men – Gud tilgive mig alt! – til andre ogsaa, hvem jeg i min lange Længselsdrøm har grebet efter – det tror jeg nok er bortvejret, og jeg haaber til Gud, det aldrig skal staa op igen i sin gamle begjærende og fortærende Skikkelse“ ...

„Der er nok af gode og dybe Følelser imellem os til at bygge et klart og stort og smukt Venskabsforhold paa – lad os bygge paa *det* – med vor Gjerning til Midtpunkt – lad os leve for den i stille Taalmodighed og kjærlig Alvor – og Velsignelsen skal vist ikke udeblive“.

Hun forklarede videre, at Povline Govl ville have haft nemmere ved at forstå hende, hvis hun havde levet sammen med hende. Det ville hun ønske, at hun ville gøre igen, på samme måde som Natalie Zahle levede med de andre, Gud havde givet hende [73].

Da Povline Govl senere faktisk flyttede tilbage til huset, blev hun ikke igen Natalie Zahles husmoder. Nu var hun derimod blevet Henriette Skrams forstående veninde, da denne frigjorde sig religiøst og delvist følelsesmæssigt fra sin plejemoder omtrent i de samme år [74].

Måske ligger en af forklaringerne på Natalie Zahles føromtalte pinefulde ensomhedsfølelse og tvivl i det „ligesom Erotiske“ i hendes forhold til Povline Govl og flere andre? Hvis det er sandt, er det ikke så væsentligt at finde ud af, hvilket køn Natalie Zahles erotiske drifter rettede sig mod. Måske var heller ikke hendes Eros noget enten-eller. Vi ved trods alt ikke meget om ungdomskærligheden til den ukendte unge mand eller om holdbarheden af rygtet om forlovelsen med Jens Listov.

Det væsentlige erotiske problem synes ikke at have været drifternes retning så meget som eksistensen af dem. Hun formulerede selv i brevet til Povline Govl, at hun af religiøse grunde plagedes af skam og skyld over overhovedet at føle det fortærende begær.

Hun afslørede imidlertid et andet savn i samme brev. Hun havde drømt om et bestemt forhold fra hun „var yngre end ung“. Hvori bestod denne drøm? Og hvad var det, der var „bristet, som vist Aldrig mere“ kunne heles, så hun havde opgivet drømmen „paa denne Jord“?

Spørgsmålet er, om man kan nå videre i teoridannelsen om dette

gådefulde forhold uden videre dokumentation? Det tror jeg ikke. Jeg forudsætter med andre ord, at flere og andre kilder må tilvejebringes, hvis man skal komme videre. Naturligvis kunne nogen her indvende, at ingen nogen sinde kan nå ind til et menneskes inderste motiver – heller ikke det selv, uanset hvor mange oplysninger, man har. Det peger på den paradoksale sandhed, som ikke mindst en biograf må se i øjnene: Jo mere man ved om et menneske, dets liv og dets værk, jo mindre ved og forstår man.

Alligevel er det oplagt, at yderligere dokumentation altid rummer muligheder for nyt, ligesom der ikke ville være nogen mening i den detektiviske research, i ledetrådsmetoden, hvis chancen for overraskende svar eller for at finde de sidste brikker i puslespillet ikke tillagdes nogen betydning.

I elvte time før afslutningen af denne afhandling kom jeg i besiddelse af et brev fra Natalie Zahle til Hauch og Herman Trier. Brevet blev skrevet i december 1880 og handlede om en sag om dannelsen af en privat pædagogisk forening, der skulle have til huse i Natalie Zahles lokaler. Sagen var fyldt med misforståelser og pinlige konflikter, – og den omtales senere i afhandlingen. Men i brevet skrev Natalie Zahle et i denne sammenhæng interessant PS:

„Jeg citerer overalt efter Hukommelsen, da jeg desværre har revet alle Breve itu denne Sag vedkommende“ [75].

Ingen andre steder efterlod hun sig lignende udtalelser, hvor hun direkte vedgik at have destrueret sine egne breve. Bemærkningen er tankevækkende, for så vidt som hun vel kunne brænde, ødelægge eller rive andre af sine egne dokumenter itu, når hun kunne finde på at gøre det denne gang. Og at denne praksis ikke lå hende fjernt, når hun åbent omtalte den i en sag, hvor det var i hendes interesse. Noget kunne da tyde på, at hun fandt på at tilintetgøre breve og dokumenter fra hændelser og sager, hvis forløb simpelt hen ærgrede hende – eller som hun måske skammede sig over. At hun med andre ord ville have renvasket sit eftermæle for nederlag og/eller for omtale af nogle af de spontane egenskaber, som hun (ligesom andre mennesker) besad, men som hun ikke selv var særlig stolt af. F.eks. undskyldte hun i sit forsvar over for Hauch og Herman Trier i den omtalte sag „en Svaghed, der (havde) sin Grund i en Blanding af Langsomhed i Beslutning og Eftergivelse for Øjeblikkets Indskydelse“. Denne blanding havde før ledt hende vild, hævdede hun [76].

Tredje del

Kulturbyggeren 1865-1877

Mange har citeret Natalie Zahle for de klassiske ord: at hun fra starten ville skabe en „Forhindringsanstalt for daarlige Lærerinder“, snarere end et større, sammenhængende uddannelsesimperium. Navnet var en mærkværdig negativ betegnelse til en skole: det var kækt charmerende, men også undskyldende i forhold til tidens tone. Som om hun havde villet sige: Hvad jeg gør, gør jeg i en god sags tjeneste for at lappe nogle slemme huller. Men jeg går ikke over stregen, for jeg laver ikke nogen kvindekaserne, der går emancipationens ærinde. Hun havde af hensyn til skolen som forretning klare interesser i at lade folk tro, at hendes planer standsede dér. Men det gjorde de ikke. Det lykkedes hende imidlertid at få sine eftermæle-byggere til at tro på den forestilling, at hendes planer fra starten indskrænkede sig til at lappe nogle uddannelseshuller, idet hun gentog det besynderlige navn igen og igen i programmer og i historier til sine venner, som om hun selv var blevet fanget af dets mytiske karakter. Og Henriette Skram stadfæstede det i 1914-biografien [1]. Navnet „Forhindringsanstalten“ gav hendes intentioner og ambitioner en helt skæv drejning, som om hendes projekt fra starten blot havde haft afværgende hensigter. Men sådan var det ikke. Det ser tværtimod ud, som om hun fra et meget tidligt tidspunkt havde faste ambitioner om at skabe noget helt nyt, om at bygge sin egen kulturelle institution på nationens vegne.

Allerede som tyve-årig havde hun inderst inde drømt om at skabe sig et „Frydens Rige“, hvor hun samlede sig „trindt omkring, af Jubel og af Glans en Ring“, som hun formulerede det i digtet „Den bedste Skat“ [2]. I sine første programudtalelser udtalte hun, at hun brændte for at udkonkurrere de udenlandske „Franzaiser“, der optog pladserne i landets største og bedste hjem. I den dannede embedsmandsklasse ville hun hente de kvinder, der skulle gøres til velbefarne, danske lærerinder [3].

Det kan spores, at hun, fra hun drog sine første erfaringer som kejtet og uskolet ung lærerinde, drømte om at grundlægge en grundig, kompetencegivende lærerindeuddannelse, der lå i tæt forlængelse af en fagligt seriøs og karakterdannende pigeskole.

Tilbage til 1852 finder man spirene til hendes vision om at skabe en enhedsskole for piger og kvinder, der stod mål med de skole- og uddannelsesmuligheder, der allerede eksisterede for drenge og unge mænd.

Allerede fra dette år talte hun flere gange med justitsråd Fick om at få overført nogle af de fripladser, som hun fik til barneskolen af „Comiteen til Selskabet for uformuende Embedsmænds Døttre“, til sin lærerindeskole. Det var den Comite, som jeg herefter vil kalde den, der overdrog hende Sophie Foersoms elever og betalte fripladserne for dem. Comiteen havde stiftet sit selskab helt tilbage i 1804, og dens bestyrelsesmedlem gennem mange år var justitsråd Fick. Comiteen havde gennem årene fortsat med at betale fripladser for 25 af eleverne og derved vedvarende påskønnet hendes ufortrødne virksomhed med rundhændede bevillinger [4].

Det var i virkeligheden Comiteens tilskud og fripladser, der havde den økonomisk afgørende ære for succesen, idet den havde hængt et økonomisk sikkerhedsnet ud under skolen. Et sikkerhedsnet, som ingen af de øvrige pigeskoler havde. Dette var en af de ting, som både hun selv og hendes eftermælebyggere overså og tav om. Kun eet eneste, aldrig offentliggjort brev til Comiteen bærer vidnesbyrd om, at hun takkede for denne støtte, som „hele hendes Virksomhed for den danske, kvindelige Ungdom (havde) rejst sig af“ [5].

Først havde hun flere gange over for Fick udtrykt ønske om at få fripladser for voksne elever også. For eksempel sådan, at en friplads fulgte en begavet og flittig elev efter barneskolen og under lærerindeturset, indtil eleven var vel udrustet til sit kommende kald. Siden – nemlig i oktober 1865 – afslørede hun over for Comiteen helheden i sine planer: Trafikken med at overføre fripladser fra barne- til voksenskolen skulle være startskuddet til en langsigtet opgave, nemlig den at skabe en sammenhængende uddannelse fra pigernes første skoleår som børn, til de som voksne kvinder afsluttede deres sidste studieår. Dette var planen, eller med andre ord: Det var den indre bygning i hendes plan. Den ydre bygning var et helt kontant Gründer-foretagende. Det var at realisere købet og ombygningen af en ejendom med lokaler, der satte de fysiske rammer om det ambitiøse forehavende. Derfor håbede hun også, at Comiteen ville anbringe sine midler i en „højere Pigeskole-bygning“.

Det var dette, der var hendes egentlige ærinde i efteråret 1865, da hun skrev til Comiteen [6].

Sammenlignet med de tanker, som Natalie Zahle formulerede i disse tidlige skrifter og breve, forvrængede 1914-biografien motiverne til skolebyggeriet: Her hed det nemlig, at det var pladsmangel og en ubekvem beliggenhed, der var anledning til bygge-initiativet [7]. Det var muligvis anledningen, eller dråben, der fik bægeret til at flyde over. Men det var ikke den egentlige grund, som det ses af korrespondancen med Comiteen.

I det andragende, som hun sendte Comiteen i oktober 1865 argumenterede hun for sin sag på tre niveauer: For det første ønskede hun at afgrænse sig fra fortidens „fade Kvindenethed“ på den ene side og fremtidens „Blaastrømpevæsen“ på den anden side. For det andet havde hun netop dette år en særligt motiveret elev, som kunne være prøveklud for ordningen. For det tredje behøvedes der til den systematiske vejledning særlige rum, fordi opfostringen af piger og drenge måtte blive „forskjellig i næsten Alt, ligetil et fornuftig indrettet Locale“. Med disse forsigtige formuleringer mener jeg, at hun forsøgte at balancere mellem den gamle og den nye tid. Men trods forsigtigheden var hun for tidligt ude. Comiteen fandt hende vel for højtstræbende, og den tøvede ikke med sit svar: Man kunne bevilge hende to fripladser efter hendes ønske, men ikke bidrag til en bygning! [8]. Det prompte afslag forhindrede hende ikke i at forhandle videre om sagen med Comiteens formand, Edvard Collin [9] om økonomien bag og tegningerne til en ny skole. Disse forhandlinger foregik de følgende år [10]. Hun satte sin 'svigersøn' J.H. Mundt, der var prokurator, til at tage sig af pengespørgsmålene, „som vi Damer jo ikke skulle være saa duelige til at afgøre“ [11]. Det viste sig at være en god taktik, og man begyndte at lytte til hende. Med J.H.Mundt som garant og sikkerhed for alvoren i forehavendet havde hun allerede i sommeren 1867 flere bolde i luften. Hun hyrede arkitekten Vilhelm Klein [12]. Han var i øvrigt året før blevet gift med Charlotte Unna, der senere blev aktiv kvindesagskvinde og Natalie Zahles brevvende gennem mange år.

Vilhelm Klein blev sat til at lave skitser, tegninger og økonomiske overslag til ombygning af en allerede eksisterende bygning, som hun havde fået kig på. Hun holdt imidlertid på flere heste og fik også sin fætter, Frederik Bøttger [13] og hans kompagnon Dahlerup til at skitsere og budgettere ombygningen af den samme bygning. Bøttger syntes straks om bygningens beliggenhed og ville se nærmere på planerne [14].

Nu var det ved at blive konkret, for det drejede sig om Holsteins Palæ i

Stormgade, som i mange år havde huset Det Naturhistoriske Museum. Symbolsk nok havde kong Frederik d. 6. købt dette palæ af grevskabet Holstein i 1827, Natalie Zahles fødselsår. Det ville hun med sin sans for iscenesættelse af traditioner givet have forstået at udnytte. De planer, som Kongen havde haft med palæet i 1827, holdt dog ikke, og Det naturhistoriske Museum havde da fået lokaler i bygningerne. Men i 1867-68 var museet interesseret i at afhænde palæet, som derfor var til salg via Kultusministeriet [15].

Den ejendom, der således i første omgang fandt nåde for Natalie Zahles blik, var et palæ. Hverken mere eller mindre kunne gøre det. Hun troede på stedet. I februar 1868 var hun så langt, at hun kunne ansøge Kultusministeriet om bistand til at erhverve dette „passende Locale“ til sin kvindelige Undervisningsanstalt. I dette andragende til ministeriet havde hendes ønskers mål efterhånden taget en fast form:

Det fremgik, at hun hverken satte sit lys under en skæppe eller placerede sin skoles niveau på linie med andre af tidens private skoler. Den var og skulle blive noget ganske særligt, og hun understregede, at det var hendes mål at skabe en „vedvarende Institution“, der kunne „overleve den enkelte Personlighed“. Til den ende havde hun tænkt sig at nedsætte en bestyrelse, der skulle bestå af 7 lærerinder [16].

Kultusministeriet synes ikke at have været afvisende, siden hun i 1869 kunne skrive en næsten identisk, men langt mere udførlig ansøgning om „Museet i Stormgaden“. Heri bad hun ministeriet om at måtte købe ejendommen på billige vilkår med hensyn til købesum, udbetaling og prioriteter. Hendes argument for at skulle have særligt favorable vilkår var, at hendes idé og institution var i almenhedens interesse, og at den virkede for nationens sag [17]. Hun udmøntede helheden i sin plan i ansøgningen: Hun ville i sin kvindelige undervisningsanstalt søge at tilfredsstille begge parter i en strid, som i øjeblikket udkæmpedes i offentligheden om, hvilke veje en kvindelig uddannelse skulle gå: skulle den dække de „reelle, positive Kundskaber“ eller skulle den være „livsvækkende og -udviklende“? For Natalie Zahle var det ikke et enten-eller, men et både-og, og hun henviste til sin hidtidige skolepraksis. Hun ønskede en sammenhæng imellem den tredeling af sine skoler, som allerede var gennemført: en barneskole for pibegbørn, en højskole for voksne kvinder (omfattende lærerindeskolerne) og et pensionat for børn og unge udenbys fra:

„Jeg haaber, det maa være lykkedes mig at gjøre indlysende, at alle disse

forskjellige Retninger ikke ere hverandre ivedkommende, ikke ere Frugten af en urolig Higen efter at have mange „Jern i Ilden“, men kun væsentlige, ja næsten nødvendige Led i en kvindelig, national Opdragelses- og Undervisningsanstalt for Børn og unge Piger“. Hun ville naturligvis ikke søge bistand fra kulturministeren, hvis det blot og bar drejede sig om en pigeskole, der var knyttet til et enkelt menneskes liv, fortsatte hun. Formålet her var at erobre den plads til den opvoksende kvinde, som var hende tilkommende, „såvel i offentlige og private Skoler som ved Rigmandens Privatundervisning“.

Til et så ædelt formål krævedes en bygning, som sikrede: „Ro og Stilhed“, „Afsondrethed“, og „den stille kvindelige Tone“, og som levede op til „Sundhedens Fordringer“ ved at tilbyde masser af plads og lejlighed til bevægelse og frisk luft.

Om de nationale hensigter med projektet kom ministeriet tilpas, fremgår ikke klart af kilderne, men ministeriet besvarede dog ansøgningen med et tilbud. Dette tilbud forekom dog ikke Natalie Zahles juridiske konsulent liberalt nok til, at hun „turde vove forsøget“ [18].

Derfor opgav hun det store palæ, og det blev solgt – ikke til „det tekniske Institut“ til mænds uddannelse, som hun havde frygtet [19] – men til Den almindelige Brandforsikring for Landbygninger [20].

Det havde ellers i hendes øjne været en bygning med den monumentale stil over sig, som havde passet for en kvindeskole, der havde et almentnationalt, et kvindeligt og et sundhedsmæssigt sigte.

Selv om dette første forsøg strandede, opgav Natalie Zahle hverken at knytte økonomiske kontakter til sikring af foretagendet [21] eller at spejde efter ejendomme, der passede til det højmodige formål. I foråret 1870 så hun på og overvejede forskellige grunde og huse, f.eks. Schimmelmans Palæ, et hus ved Knippelsbro og en gård på hjørnet af Nybrogade/Knabrostræde/Snaregade. Sideløbende overvejede hun fordelene ved selv at få bygget en helt ny bygning. I det tilfælde kunne hun nemlig sætte skolens rammer helt efter sine egne begreber, anbringe den nye tids bekvemmeligheder og besparelser i bygningen og endelig gøre det „mere kjendeligt“ for almenheden, at hun foretog denne flytning af skolen „for Sagens Skyld“ [22]. Samtidig argumenterede hun over for staten for, at der burde etableres gratis undervisning og offentlig eksamen for kvinder på lige fod med mænd [23].

Anfægtelser

Tabet af chancen for at overtage Holsteins Palæ skyldtes ikke, at hun forsømte at omgås personer, der kunne kaste et ærefuldt skær over hende og hendes virksomhed. Tværtimod. Bjørnstjerne Bjørnson, Carl Ploug og Chr. Richardt er allerede nævnt. Digteren H.C. Andersen var også en af dem. Igen en gang benyttede hun sig af det guldæg, som hendes afdøde fader havde lagt til hende. Sophus Zahle og H.C. Andersen havde været hengivne venner – den berømte digter havde oven i købet værdsat hof- og slotspræstens ellers så miskendte digte. Siden begyndelsen af tresserne havde Natalie Zahle jævnligt truffet ham til middagselskaber i det Melchiorsske hjem, og det var ikke nogen sjælden begivenhed, at han kom og læste op for hendes elever [24]. Den sårbare digter var ikke altid lige begejstret for at få hende til borddame. Han blev nervøs og følte sig beklemt, især hvis han i forvejen var lidt „skørhovedet“ [25]. Til en middag i det for landet så sørgelige år 1864 havde hun holdt en lang, moralsk anfægtende tale, hvor hun udtrykte sin bekymring over al den gode mad, de sad og spiste, i stedet for at gøre noget mere for de soldater, der kæmpede fædrelandets sag. Natalie Zahles anfægtelser tjente kun til een ting, nemlig at forstyrre det lukulliske måltid, som H.C. Andersen ellers sådan nød! [26].

H.C. Andersens hengivenhed for faderen udstraktes ikke til datteren. Han kom vel mest som oplæser på hendes skole, fordi han huskede hendes afdøde fader. Det var i hvert fald i rollen som Sophus Zahles datter, at hun på 50 års dagen for H.C. Andersens ankomst til København, den 6. september 1869, sammen med sine elever gav ham en skrivebordsskål i sølv, formet som et skræppeblad. Natalie Zahle betroede Elisabeth Ploug, at hun med gaven var drevet af følelsen af at ville takke, hvor „vi her i Danmark saa ofte bare kritisere“. Situationen foranledigede Natalie Zahle til at bemærke om digteren, at han måske ikke var så udviklet menneskeligt, og at det var muligt, at han var lige så forfængelig, som folk sagde, han var [27]. Gaven står i dag udstillet i H.C. Andersens Hus i Odense.

Hun var næppe heller begejstret for hans person. Han var ifølge 1914-biografien af og til gæst i hendes pensionat. Det har ikke sat sig spor i nogen brevvekslinger, og det ser da også ud, som om Natalie Zahle ikke indbød ham som gæst i sit private hjem, men nøjedes med at invitere ham til at læse op for sine elever. Det tjente til deres underholdning og skolens ære og fritog hende for at komme for tæt på ham. Lige så beklemt og

måske ligefrem bange, han var for hende, lige så nervøs var hun for at komme til at såre eller fornærme ham med sin facon.

En grotesk scene kan illustrere dette. På årsdagen efter at H.C. Andersen var blevet hyldet i september 1869, altså den 9. september 1870 var han inviteret til at læse op for skolens elever. Ham selv passede det inderlig godt, fordi han netop denne dag følte sig trykket og forstemt over, at ingen fejrede ham på samme måde som året før [28]. Men Natalie Zahle, der jo kendte hans sårbarhed, var nervøs for, at noget kunne genere digteren eller bringe ham ud af fatning. Hun havde derfor instrueret børnene grundigt i at være musestille under oplæsningen: De måtte ikke tale, ikke le, ja helst måtte de slet ikke bevæge sig.

Da oplæsningen var kommet godt i gang, og den eneste lyd, man kunne høre, var digterens stemme, fik Natalie Zahle pludselig øje på, at klokken nærmede sig 12 på det store bornholmerur. Det betød, at uret ville falde i slag og derefter spille en salmemelodi! Der var stuvende fyldt i stuen, og hun kunne ikke selv komme hen til uret. Hun gav da tegn til J.H.Mundt, der også var til stede og stod i nærheden af uret. Han stak hånden ind i urværket, så tiden gik i stå, og sådan blev han stående, indtil H.C. Andersens oplæsning var færdig. Situationen var reddet, og han opdagede aldrig episoden, for slet ikke at tale om, at han lagde mærke til Natalie Zahles angst for at forstyrre hans ømfindtlige sindsligevægt. Han gik blot „glad bort“, fordi han „ret passende i Dag“ havde aflagt dette besøg. Episoden gjorde så stort et indtryk på Natalie Zahle og hendes unge lærerinder, at den gik ind i rækken af anekdotiske fortællinger fra skolens pionertid i den grad, at den senere opførtes som prolog til „Stueurets 100-års dag“! [29].

Tiden gik, og der kom ikke rigtig skub i flytteplanerne. Natalie Zahles tålmodighed blev sat på en prøve, ikke mindst fordi hun blev presset fra mange sider. Året 1872 var særlig slemt. Veninden Louise Westergaard [30], som selv drev en pigeskole i byen, skrev til hende i tide og utide, enten for at komme med på hendes ferie, for at få hende med i teatret eller for at overtale hende til at stille op som „Forstanderinde“ for den nye „kvindelige Læseforening“. Hun fik ikke andet end nej fra Natalie Zahle [31]. Hun forsøgte sig da med et ønske om at ledsage Natalie Zahle til Diakonissestiftelsen for at besøge Mary Archer, som i juni var indlagt her til en operation [32]. Det var under denne indlæggelse, at Mary Archer skulle have viftet overlægen væk fra sin sengekant. For Natalie Zahle var der nok at se til, og hun sad oven i købet denne sommer og skrev på sine artikler om „Kvindens Uddannelse her i Landet“ til „Fædrelandet“.

Netop da artiklerne var afleveret, døde N.F.S. Grundtvig og hun blev sammen med Karoline og Bjørnstjerne Bjørnson optaget af at deltage i det store postyr i anledning af „Kæmpens“ død og jordefærd [33].

Det var denne jordefærd, der blev anledning til bruddet med Bj. Bjørnson: Han chokerede og skuffede her de danske nationalliberale og skandinavister ved at ændre signaler i forhold til Tyskland. Ikke mindst røg han ind i et alvorligt modsætningsforhold til Carl Ploug. Nu vidste Natalie Zahle ikke, hvilket ben hun skulle stå på, og det fik Elisabeth Ploug til at udbede sig en klar holdning fra hende. Hun svarede, at det i denne sag ikke var nemt at indtage noget „fast Standpunct for min politiske Følelse, og dette Standpunct skulde jo saa være „Fædrelandet“, det Blad, hvor af jeg er mig bevidst lige fra min tidligste Ungdom at have øst min fattige Erkendelse, og hvis Synspunct og Betragtningmaade jeg i det væsentlige i Grunden troede at have inddrucket“ [34]. Hun fortsatte brevet med en længere udredning om sin dobbelttydige stillingtagen for og imod Bjørnson. Det betød ikke, at hun ønskede at krænke Carl Ploug, som hun stadig anså for „Danmarks Stridsmand“ og „Anfører“. Hun understregede, at hun var en „svag Character“ i politiske sager. For hende stillede sagen sig ikke sådan, at hun var for Bjørnson og imod Ploug. Tværtimod ville hun „juble“, hvis Bjørnsons og Plougs sager var sammenfaldende.

I handling ville hun dog altid følge Ploug, men hun følte sig nu foranlediget til at understrege: „Jeg vilde komme til at handle aldeles imod min Natur, hvis jeg i mellemtiden ikke vilde høre og tænke over, hvad der blev sagt fra andre sider“ [35].

Således kom hun i klemme under forsøget på at holde sig gode venner med begge parter i en konflikt, der satte de fleste oplyste borgeres sind i bevægelse. Som tidligere nævnt endte sagen imidlertid med, at hun valgte side og slap forbindelsen med Bjørnson. Det var en ubehagelig afslutning på dette år, 1872, der heller ikke var startet med vind i hendes sejl. Hendes gode, gamle ven, pastor Christensen, havde nemlig allerede i januar måned klart og tydeligt udtrykt sin bekymring over hendes byggeplaner. Han syntes, at hun stilede for højt, lokket af en farefuld fristelse for at „føre Taarnet op i Skyerne“ [36].

Sådan var der efterhånden mange gode grunde til at blive fortravlet og irriteret. Det blev hun da også, da der viste sig et lille problem i en af hendes skoleklasser sidst på året. En elev, Josephine Schmidts moder trak under protest sit barn ud af skolen. Hun var vred over, at Natalie Zahle havde kaldt hendes datter en „Paria“ og havde advaret klassekammerater-

ne om hendes „demoraliserende Virkning“. Moderen fandt denne fremgangsmåde „hæslig“ og „uretfærdig“ [37]. Den protest lod skolebestyrerinden, der ellers havde stor respekt for forældrenes mening om skolen, ikke sidde på sig. Hun kunne under ingen omstændigheder bøje sig for den, men forbeholdt sig ret til at „advare Mødre mod et Barns Omgang med et andet Barn“, når dets indflydelse var uheldig. Faktisk mente hun, at dette var en pligt for enhver skole, der besad „moralisk Mod og Alvor“. Hun syntes ikke, at det var skolens, men derimod moderens fejl, at tingene havde udviklet sig uheldigt, fordi moderen ikke havde forstået at handle med „Discretion“. Faktisk ærgrede hun sig over, at hun ikke for flere år siden havde indset, at hun ikke ville kunne samarbejde til barnets bedste med et sådant hjem. Allerede dengang burde hun have erkendt, at et samarbejde ville være umuligt med fru Schmidts „ubegribelige Optræden og Indblanding i Skolens Forholdsregler“ [38].

Sådan plejede Natalie Zahle ikke at skrive til forældrene. Hun forløb sig simpelt hen over for fru Schmidt. Ikke at hun var i tvivl om sin overbevisning eller sit moralske mod på skolens vegne. Det plejede hun heller ikke at være i de situationer, hvor hun kom på kant med forældre om opdragelsen. Hun forløb sig og behandlede ikke moderen så taktisk diplomatisk, som hun plejede at gøre. Hun plejede at kalde forældrene til samtale, fordi hun stolede på sin overtalelsesevne og sine øjnes udstrålingskraft. Det var de midler, hvormed hun som regel fik forældre og elever til at bøje sig for sin vilje [39].

Måske var det den midlertidige stranding af byggeplanerne, der gik hende sådan på. I hvert fald var hun fuld af uro i de år, hvor byggeforetagendet endnu kun var en plan, der gang på gang forliste. Det betroede hun sin gode ven og „sit Hjertes Digter“, Chr. Richardt:

„Jeg kan ikke komme paa det rene med mig selv om min Uro stammer fra Mangel paa sand, alvorlig Overbevisning om den Sag, jeg kæmper for, eller om der er Noget i mig, der vil have mig til at tro, at der *nu* ere andre Opgaver for mig end den.“ Det havde hun allerede ladet ham forstå under Stormgade-forhandlingerne. Hun indviede nu Chr. Richardt i, hvilke trængsler hun havde måttet gennemgå, da hendes lærerstab med Anna Hjort i spidsen havde „exploiteret“ en af hendes „lønligste Længsler“: Det var sket til skolens 15 års jubilæum, da de, netop da hun havde set sine første forhåbninger synke i grus, havde skænket hende en grundsten med indskriften „Her bygge vi, men ej paa Sand“ [40].

Henriette Skram beskrev i 1914-biografien denne overrækkelse som noget, der glædede Natalie Zahle usigeligt [41]. Det gjorde den bestemt ikke. Tværtimod oplevede hun den som en ydmygelse af sine tabte drømme, – som om „et Saar blev oprevet“, som hun skrev til Chr. Richardt. Hun havde så brændende ønsket „en udvortes Overbygning til alle (sine) indre Bygninger“, og det havde været svært at se de første planer forlise. Og så havde Anna Hjort hæmningsløst udstillet hendes ønsker for verden. Siden dengang havde hun været bange for at tabe ansigt over for folk, hvis hun gang på gang skulle stå med uforrettet sag angående bygningen [42].

Konsolidering

I 1873 blev hun imidlertid meget opmuntret af sit første besøg på Askov Højskole hos Charlotte og Ludvig Schrøder [43], ligesom hun var blevet det, da hun besøgte Triers på Vallekilde Højskole [44]. Måske var det ikke helt forkert, hvad Charlotte Klein formulerede langt senere, nemlig at hvad højskolen havde været for folket, havde N. Zahles Skoler været for barneskolen og kvindesagen [45]. Natalie Zahle selv ville gerne erindres som „Højskolekvinde“, betroede hun engang Ludvig Schrøder [46]. Af brevvekslingen mellem hende og ham fremgår det, at en tillokkende model for hendes egen skoles organisering var højskolen som selvejende institution med statstilskud [47].

Nu begyndte hun systematisk konsolideringen af sin undervisningsanstalt, så den kunne blive den vedvarende institution, som hun havde lovet ministeriet flere år tidligere. Først og fremmest søgte hun i december 1873 om, at ministeriet nedsatte et curatel, d.v.s. et overopsyn med hendes skoler: Et curatel havde ingen egentlig autoritet, men det skulle kontrollere, at undervisning og eksaminer gik rigtigt for sig, og det kom derved til at sanktionere, at det var hendes „Complex af Skoler“ og ingen andre, der varetog den nationale opgave at „uddanne Kvinder til Livsstillinger inden for Statens Omraade“. Planen var nu udover pensionatet udvidet til tre voksskoler, nemlig højskole, lærerindeskole, handels- og industriskole og 2 barneskoler, nemlig en højere pigeskole og en almindelig borgerskole. Den sidste skulle komtesse Th. Moltke lede [48], men ellers skulle alle skolerne styres af et skoleråd og hende selv som overbestyrer. Hun skrev, at en sådan forening af skoler ville kunne modarbejde „det farlige, mistroiske Syn mellem Stand og Stand, fordi jeg

tror, at Kvinden modtager dybe Indtryk i den unge Alder, og naar hun virkelig elsker og tror, strider en sejgere og stadigere Strid for sin Ret end Manden“ [49]! Sådant førte hun sin egen private kønskamp for forsoning mellem klasserne i en tid, hvor klassekampen skærpedes lige uden for hendes dør.

Kultusminister C. Hall svarede straks i januar 1874: han nærede ingen betænkeligheder ved at støtte hende i dette forehavende [50].

Dernæst fik hun samme forår sin trofaste Comites løfte om at få hele selskabets årlige rente og eventuelt overskydende kapital hvert år og 15 år frem [51]. Hen på sommeren begyndte hun at kigge på grunde på det gamle voldterræn. I flere år havde der været diskussioner om, hvordan dette areal skulle udnyttes, og først i 1872 lå den endelige plan klar. Nu ønskede hun sig en grund her i et af de boligkvarterer, der skulle bryde parkbæltet omkring København, og hun fik straks Carl Ploug til at anbefale hendes ansøgning om det til Københavns Kommune [52]. Yderligere tog hun sine familiemedlemmer, overprokurator J.H. Mundt og højesteretssagfører Fr. Zahle i ed på, at de ville administrere købet af en ejendom, de nødvendige lån og i det hele taget hendes pengesager i den forbindelse [53].

I løbet af det næste halve års tid så hun på flere andre ejendomme. Hun var åbenbart usikker på, om hendes ansøgning til voldarealet gik igennem, så hun fik lavet tegninger og økonomiske overslag over køb og ombygninger på huse, både i Lille Købmagergade, Gothersgade og på Gl. Holm [54].

I sommeren 1875 gav Carl Plougs anbefaling imidlertid gevinst, og den 26. oktober var Natalie Zahle blevet ejer af en grund, matr. nr. 144 på den gamle Nørrevold. Efter diverse forhandlinger med „Udvalget til Fæstningsterrainets Realisation“ under Københavns Magistrat havde hun og J.H. Mundt fået prisen ned fra 24 til 22 kr. pr. kvadratalen og fik hurtigt derefter lovning på en ekstra strimmel jord til kun 18 kr. pr. kvadratalen. Sammenlignet med priserne på andre nærliggende grunde var dette et pænt, men ikke stort nedslag i prisen [55]. Hun prøvede imidlertid at spare yderligere ved at søge om at blive fritaget for skat på vandhaner, ligesom de offentlige bygninger blev det [56]! Hun syntes åbenbart, at det nationale islæt, som hun gav sine planer, sidestillede hendes nye institution med de offentlige. Men det fik hun afslag på. Alt i alt fik hun nedslag i grundprisen, men Magistraten ville til gengæld ikke tage hensyn til, at hun på private hænder ville bære en byrde for samfundet.

Nu nærmede målet sig dog, og allerede inden handlen var gået i orden,

var hun så utålmodig efter at sætte byggeriet i gang, at Carl Ploug måtte holde hende i stramme tøjler. Han bad hende vente, til hun havde sikret sig et lån på mindst 100.000 kr. [57].

Som sagt så gjort. Hun udfærdigede i november 1875 en trykt 11-siders skrivelse til offentligheden, hvori hun detaljeret gjorde rede for målet med og udformningen af sin „kvindelige Undervisningsanstalt for den mere velbeslaede Del af det københavnske Samfund“ og af Comtesse Moltkes „Borgerskole for Pigebørn“ for det, hun kaldte „den mindrebede Mellemand“. Hun anslog, at hun kunne købe grund, bygning og inventar for i alt ca. 350.000 kr. Efter prioriteringen af lånene og sit eget indskud, ville hun mangle ca. 110.000 kr., som hun ville forsøge at skaffe til veje ved lån, dels fra offentlige stiftelser, dels fra private. Lånet skulle være rentefrit de første 5 år. Til den ende udstedte hun „partialobligationer“, udstykket med sideordnet sikkerhed i ejendommen som 3. prioritet. Så snart forholdene tillod det, ville hun forrente lånene med 4% [58].

Der er siden lavet en anekdote ud af historien om disse rentefri lån. Natalie Zahles fætter og økonomiske rådgiver, højesteretssagfører Zahle, skulle have udbrudt: „Dette vilde en Mand aldrig have gjort!“, da han så opråbet om disse rentefrie lån. I 1914-biografien blev denne historie brugt til at illustrere lidt „om ikke af alle Kvinders Forretningstankesæt, saa dog i hvert fald af Frk. Zahles“ [59]. Det er ikke til at vide, hvordan historien blev sat i omløb. I hvert fald er den ikke mere sand, end at Natalie Zahle selv i januar 1876 i et brev betroede Chr. Richardt om sin novemberskrivelse til offentligheden: „Det er ikke mig, men mine to Raadgivere, der atter og atter have forlangt, at jeg skulde begjære rentefrie Laan“ [60]. Også af efterskriftet til opråbet fra 1876, der som bøn-skrift om netop de rentefri lån blev sendt ud til offentligheden, hed det, at de to sagførere tog „Ansvaret for Laanets Plan“, idet de mente at måtte holde igen imod Natalie Zahles tilbøjelighed til at påtage sig større forpligtelser end rimeligt var, „navnlig med Hensyn til Rentebetaling“ [61].

Hendes to rådgivere var jo prokurator Mundt og højesteretssagfører Zahle selv. Det var således dem, hendes to mandlige rådgivere, der havde handlet, som „en Mand aldrig vilde have gjort“ – ikke Natalie Zahle! Sådan blev økonomiske transaktioner mytologisk kønsliggjorte af eftermælet, uden at handlingerne i virkeligheden havde haft noget som helst med køn at gøre.

I mellemtiden forberedte hun sit testamente. Det lå klar i juni 1876.

Hvis ikke skolens bygninger var færdige, inden hun døde, skulle der udredes 31.000 kr. af hendes bo til fuldførelsen. Den ene halvdel af renterne herfra skulle gå til hendes broder eller hans arvinger, og den anden halvdel skulle tilfalde Hansine Gerdtzen, Povline Govl og Henriette Skram til deling. Hun delte sol og vind lige mellem nogle udvalgte af de biologiske og sociale slægtninge.

Endelig bestemte hun, at den kommende institutions bestyrelse, der skulle føre skolen videre efter hendes død, skulle bestå af 7 personer, „blandt hvilke Kvinderne altid skulde have Overtallet og af hvilke en Kvinde atter skal være Overbestyrerinde“! [62]. Dermed var magtpositionen på skolen for fremtiden sikret kvinderne, og Natalie Zahle var overbevist om, at dette var det rigtige. Først senere begyndte tvivlen derom at gnave i hendes sind.

De glade givere

Foreløbig mødte hun en overvældende opbakning i offentligheden i form af pengegaver og lån. Alene i gaver modtog skolen 86.156 kr. De kom fra institutioner som Det Classenske Fideicommis, Københavns Sparekasse og Vallø Stift. Og de kom fra private, blandt andre fra en elevindsamling, fra en anonym norsk giver og fra Natalie Zahles gamle plejemoder, enkefru Eschricht. Langt den mest rundhåndede giver var dog brygger I.C. Jacobsen [63], der stod for cirka halvdelen af det samlede gavebeløb, 40.000 kr. Ud over denne gave lånte han hende 27.000 kr. til formålet. Også her var han langt den mest gavmilde, idet de øvrige långivere tegnede sig for partialobligationer på mellem 200 og 2000 kr. En enkelt, nemlig vekselmægler Lorentzen dog for 5000 kr. Ellers mønstrede listen over långivere personer som Povline Govl, pastor Bøttger og tobaksfabrikant E. Nobel. Derudover sås f.eks. grossererer, lensgrever, en stiftsdame, en oberst, en apoteker og en hel del frøkener [64].

Ud af de samlede byggeindtægter ved gaver, lån og rentegodtgørelser på 340.000 kr. var Jacobsens i alt 67.000 kr. en anseelig sum. Det kunne oven i købet se ud, som om han forhøjede lånet med 10.-20.000 kr. i løbet af 1877 og gav hende ekstra favorable prioritetsbetingelser [65]. Der er ikke noget, der tyder på, at brygger Jacobsen og Natalie Zahle kendte hinanden, inden byggeforberedelserne startede. Men det kom de til, da han tiltrådte som mæcen i foråret 1876. Han havde, som det er almindeligt kendt, både økonomisk, kulturel og historisk sans for, hvor han

skulle investere sine penge, og han anså Natalie Zahles forehavende for en af de grundstene, det kommende samfund skulle bygge på.

På hendes forældres bryllupsdag den 17. september 1876 blev grundstenen til skolebygningen lagt. På denne dag skrev hun et varmt brev til brygger Jacobsen, „hvem jeg jo væsentligt skylder, at Alt har kunnet begyndes“. Samtidig trak hun på hans indsigt i forhold, hun ikke selv havde erfaring med, nemlig byggeri: Hvor meget skulle man f.eks. stole på bygmesterens erklæringer – var det hendes eller entreprenørens sag at stå for kransegildet – og kunne han ikke komme og kaste et blik på bygningerne, for at se om alt gik rigtigt til? [66]. Han stod villigt bi og blev sammen med Plougs indbudt til privat festmiddag hos hende i anledning af grundstensnedlæggelsen [67].

Men inden det kom så vidt, blev byggeriet udsat lidt. I løbet af sommeren viste der sig at være problemer med udgravningen af grunden. Den var mere fugtig end man havde regnet med, og det viste sig, at der var en overraskende stor „Gødningssmasse“ i den gamle vold, som måtte graves væk. Det kostede 14.000 kr. i ekstraudgifter. De penge ansøgte Natalie Zahle senere om at få eftergivet hos kommunen i forbindelse med købet af en tilstødende grund. Denne gang fik hun, hvad hun søgte [68].

Her bygge på sundhed

Der er dog ingen grund til at tro, at det var hendes ideologiske mål med skolebyggeriet, der denne gang fik kommunen til at se med velvilje på hendes ansøgning om kompensation for ekstraudgifterne. At få fjernet den gamle gødning drejede sig om at komme på forkant med de sundhedsmæssige fordringer, der lå i tiden.

Allerede fra 1840'erne havde man i skoledirektionen besluttet at sikre, at byens skolebygninger fik lyse, luftige og rummelige lokaler af hensyn til børnenes sundhed. Ligesom „hyggelige og smagfulde, omend simple“ lokaler skulle bidrage til at forædle sindet. Med disse ord blev der lagt retningslinier for skolebyggeriet i resten af århundredet: Skolerne skulle modvirke det vaklende helbred hos mange københavnske skolebørn, og bygningernes fysiognomi skulle bringe orden, renlighed og disciplin ind i børnenes liv. Det er blevet hævdet, at disse retningslinier først og fremmest gjaldt for lavere samfundsklassers skolebørn [69]. Jeg mener ikke, at det blot var arkitekterne for de offentlige skoler, der var inspireret af denne tankegang. Det var Natalie Zahle og hendes arkitekt, fætterten

Frederik Bøttger også.

I tresserne, halvfjerdserne og firserne blev der foretaget flere landsdækkende og københavnske undersøgelser af elevernes helbred i de offentlige såvel som i de højere pige- og drengeskoler. Resultaterne var rystende. Hos drengene var det især kirtelsyge, hos pigerne blodmangel, der var et udbredt problem. Også blandt de bedre stillede. Påvisningen af en meget stor sygelighed i de højere pige- og drengeskoler i København i 1881 var den direkte anledning til, at Rigsdagen nedsatte en skolehygiejnekommision i 1882.

På det tidspunkt var Natalie Zahles skole for længst færdig. Hun havde altså – ligesom da hun som den første indførte gymnastikundervisning for sine kvindelige elever – været en af de første til at gøre noget ved eet af tidens sundhedsnedbrydende problemer. Det var dog ikke hende, der oprindeligt satte skred i den skolehygiejniske bevægelse. Inspirationen kom fra Tyskland, Schweiz og Østrig og kan spores tilbage til 1840'erne. I 1856 havde den sat sig spor, ikke blot i de københavnske regulativer, men i dansk lovgivning i det hele taget, idet Rigsdagen vedtog et pålæg til alle landets sogne om at bygge skoler efter bestemte hygiejniske forskrifter. Især var man opmærksom på, om der var nok lys og luft i klasserne, gode retirader og åbne legepladser med rigelig plads [70].

En løsning på sundhedsproblemet var et af de argumenter, som Natalie Zahle brugte for sit nye byggeri. Det var derfor heller ikke tilfældigt, at det var fire læger, der i novemberandragendet havde anbefalet byggeriet: Det var skolens egen læge W. Meyer, professor A.G. Drachmann, kommunelæge Ulrik og dr. med. Edmund Hansen, der enstemmigt pegede på, hvordan hendes byggeri på en exceptionel måde ville tackle de sanitære problemer, der fandtes på alle skoler: Med over 200 kubikfod luft pr. elev, masser af lys i de sydvendte klasseværelser, moderne ventilations- og varmeapparater, stor gymnastiksal og plads på legepladsen og i korridorerne til fri udfoldelse mellem timerne havde Natalie Zahle vist, at hun havde et „aabent Øje for Hygiejnens eminente Betydning for Undervisningsvæsenet“, skrev de [71].

Hun placerede sig således centralt som praktisk banebryder på dette område, allerede årtiet inden stadsarkitekt Ludvig Fenger for alvor begyndte at bygge skoler efter den moderne forskrift i 1880'ernes og 1890'ernes København [72].

Det er blevet hævdet, at skolehygiejnens udgjorde det videnskabelige grundlag for det over for arbejderklassens børn „berettigede i at formidle de borgerlige dyder, orden, funktionsdeling, renlighed og selvdisciplin“.

Samtidig skulle den arkitektoniske, ydre udformning af bygningerne i en monumental stil, der var inspireret fra italiensk middelalder- og renaissancebyggeri, give respekt for viden og skolegang. Endelig skulle bygningernes massive, monumentale ydre symbolisere magt, dyd og visdom og lægge en distance til børnenes egne hjem [73].

Sammenhængen mellem filantropi, lægevidenskab og byggestil i de omtalte skoler kom givet til at sætte et umiskendeligt præg på børnenes dannelse og moral. Spørgsmålet er dog, om ikke det er for ensidigt blot og bart at se byggeriet som et værn imod arbejderklassens voksende sociale og politiske uro under industrialiseringen. Over for dette skulle den private pigeskole, in casu Natalie Zahles Skole have opbygget en personlig, æstetisk og pædagogisk intimitet, der lagde sig tæt op ad det borgerlige hjemms ideal, og som støttede det enkelte barns individuelle udvikling [74].

Realiteten var dog mere sammensat, og man kunne med rimelighed spørge: I hvilket omfang udviklede der sig i perioden et dobbeltaspekt af kontrol og omsorg over for børnene? Og hvordan blev disse aspekter varetaget forskelligt over for arbejder- og borgerbørn, døtre og sønner? Var det sådan, at der var omsorg i de private skoler og kontrol i de offentlige? Eller omsorg i forhold til pigerne og kontrol i forhold til drengene? – Her ligger et forskningsområde, som endnu ikke er belyst historisk.

I Natalie Zahles nye bygning var det i alt fald ikke så entydigt, at bygningernes arkitektur og æstetik blot udtrykte intim og kærlig støtte til det individuelle barn, idet den Zahle/Bøttgerske byggestil ikke i sin imponerende magtfuldhed adskilte sig meget fra Ludvig Fengers byggestil på de offentlige skoler.

På to områder var Natalie Zahles skolebyggeri dog særegent, og denne særegenhed gjaldt slående nok kun for Natalie Zahles Skole for de bedre stillede folks børn, og ikke for Komt. Moltkes Borgerskole for mindre-bemidlede folks børn. Denne var ellers bygget ind i komplekset:

1. Skolen blev tegnet og bygget som en fæstning, der vendte ryggen til verden: Den var lukket på 3 sider med klasseværelserne ud mod den gårdsplads, der nogle år senere blev lukket af endnu en bygning på fjerde side. Natalie Zahle søgte magistraten om køb af den åbne plads mellem hendes skole og Kreditforeningens bygning, for at forhindre, at den blev „bebygget paa en Maade, der kunde blive til Ulempe“ for hendes skolevirksomhed [75]. Vi ved, at hun, siden de første luftige planer om den

store kvindelige undervisningsanstalt spirede i hende, havde lagt vægt på afsondretheden. Det var stadig et af kernepunkterne i hendes nye byggeri, hvilket hun ikke lagde skjul på i det skoleprogram, der beskrev byggeriet: Der skulle være ro i omgivelserne, „idet saa at sige næsten intet fremmed Blik skal forulempe Eleverne i deres daglige Arbejde eller frie Leg, Stilhed under Gerningen, idet alle Localer vende ud til den af-lukkede af al fremmed Færsel uforstyrrede Gaardsplads“ [76]. Klasseværelserne i N. Zahles Skole blev placeret sådan, at ingen kunne kigge ind, og ingen kunne kigge ud. I Komt. Moltkes Borgerskole derimod kom vinduer og klasseværelser til at vende ud mod Linnésgade, ikke ind mod den lukkede gårdsplads. De mindrebemidlede forældres døtre behøvede ikke at vende verden ryggen. Afsondretheden som princip var normativt set et vare-, ja et klassemærke for det etablerede borgerskabs døtre, og det synes at være dette kulturmønster, som Natalie Zahle cementerede. I dag kan det virke som et paradoksalt træk i forhold til den stræbsomhed, som jeg har vist, at hun og skolen indadtil animerede eleverne til. Men dobbeltheden af, snarere end modsætningen mellem stræbsomhed og stille renhed synes at have været een af hendes succes' forudsætninger. Anderledes forholdt det sig med de fattigere borgeres og småborgeres døtre i Moltkes Borgerskole. De behøvede ikke at blive holdt væk fra verdens tummel. Snarere skulle de værnes til den, da de som socialgruppe allerede havde en længere tradition for at blive opdraget til at passe et arbejde.

2. Tegninger og bygninger for barneskolen stemte overens med Natalie Zahles princip om at skabe mindre skoler i den store skole eller at få børnene til at opleve deres klasse som et hjem i skolen med klassemoderen som den trygge samlende figur. Med det nye store skolekompleks blev dette princip ikke opgivet, tværtimod: „Bestræbelsen gaar ud paa under Udviklingen af mindre Skoler h v e r f o r s i n A l d e r at sikre disse den store Skoles eller Undervisningsanstalts Goder ved den rummelige Plads“, forsikrede hun forældrene i skoleprogrammet [77]. Det lød ideelt, men viste sig at blive problematisk. Hver etage kom til at lukke sig om de forskellige afdelinger, sådan at et barn, som startede i forberedelsesklassen på een etage, ved oprykningen til 4. klasse flyttede ned på en anden etage osv. Det var planlagt som en tryghedsskabende foranstaltning, men oplevedes ifølge Henriette Skram ofte som en unødige adskillelse af elevgrupperne :

„Under denne Isolering, som Frk. Zahle egentlig krævede skarpere

overholdt end strengt nødvendigt, voksede en Mislighed frem, som vi sikkert ikke tidlig nok havde Øje for, thi den har vist sig meget sejglivet. Denne Mislighed fremkom ved, at man ikke skænkede den fornødne Vekselvirkning og den fortrolige Forbindelse mellem de forskellige Afdelinger lige saa stor Opmærksomhed som Isoleringen“ [78].

Side om side med den hjemlige hygge og intimitet, som vi har set besunget fra samme Henriette Skram, kunne der udvikles en følelse af kontrol og indespærring i den nye skolebygningens fæstningslignende lukkethed.

Den store dag

1875-77 havde været travle og forventningsfulde år. Selv om Frederik Zahle stod for den praktiske byggeadministration, var det dog Natalie Zahle, der traf alle afgørelser [79]. Da hun var „let bevægelig“ af gemyt tog hun det overordnede ansvar meget bogstaveligt, og havde også blik for sine håndværkeres ve og vel. Kort før kranssegildet februar 1877 hørte hun, at en murersvend var faldet ned under arbejdet og havde mistet livet. En håndlanger havde brækket benet og var nu ude af stand til at arbejde. Som en behjertet bygherre tilstod Natalie Zahle da i alt 400 kr. til håndlangeren og til murerens enke og 4 måneder gamle barn. Men da hun ikke var helt sikker på, at en sådan barmhjertighedsgerning var en bygherres pligt, rådførte hun sig med brygger Jacobsen, inden hun gjorde det [80].

Som jeg tidligere har været inde på, viste Natalie Zahle tidligt en særlig veneration for at værne om traditioner og minder, og hun havde flair for at iscenesætte jubilæer. Således også i disse år, hvor travlheden og forventningsfuldheden over for fremtiden ikke skyggede for hendes særlige traditionsværnende historiske bevidsthed. Juni 1876 fejredes 25-årsjubilæet for starten på „Cursus“, som nu hed privatlærerindeskolen, 17. september samme år – på hendes forældres bryllupsdag – nedlagdes den berømte grundsten, 10. februar 1877 blev kranshejsningen over den nye bygning højtideligholdt og 15. april 1877 holdtes stor fest for 25-året for starten på Barneskolen. Den 3. oktober samme år blev afskeden med den gamle skole på Gl. Strand fejret og holdt hellig, og den 8. og 9. oktober celebreredes indvielsen af den nye skole ceremonielt [81]. De gennemgående ritualer ved alle disse fester var taler og sange. Talerne holdtes som

regel af hende selv, præster og ældre, højt estimerede mandlige lærere. Sangene skrev hun også selv, eller hun fik sine yndlingsdigtere og den nærmeste kreds af lærerinder til det. Både taler og sange var præget af en taknemmelighed over for Gud og fædrelandet, hvilket også kom til udtryk i de første 4 liniers tekst på den grundsten, som var blevet nedlagt til den nye skolebygning:

„Her bygge vi, men ej paa Sand,
vor Grundsten Krist skal være.
Næst ham: paa Jord vort Fædreland
er det, vi højest ære“.

Også taknemmelighed for Natalie Zahles emancipatoriske indsats gik som en rød tråd igennem sangene, klarest i følgende sang af „H.“:

„Vi vil tømme vort Glas, vi vil vie vor Sang
til en Hejsning af Mindernes Flag
for den Kvinde, som agted på Tidernes Trang
skabte Rejsning for *Kvindernes* Sag.

Hun har banet os Vej til en *Livsdaad* at faa,
til at trodse Ulykkernes Hav,
at ej længer som Byrder for Frænder vi staa,
men kan frisk kaste Krykkerne af.

Hun har lært os at søge i *Arbejd* vort Brød,
ej i Hjælpeforeningers Elv,
og selvstændig fatte, hvad Livet betød,
for at danne os Meninger selv.

Hun har lært os at styre vor Fart og vor Aand,
hvor det lufter med Frihedens Vind; –
Tak til *hende*, som løste de hæmmende Baand,
hvori Friheden var viklet ind.“ [82].

(Kursiveringerne er sangens egne). Denne sang, som var den eneste egentligt emancipatoriske sang, jeg har fundet blandt de efterladte sange, blev ikke citeret i 1914-biografien, som mange af de andre, der var skrevet til de højtideligste lejligheder ellers gjorde. Denne usynliggørelse af sangen i eftermælet forekommer besynderlig, da de første elevgenerationer faktisk havde været gennem en socialt emancipatorisk proces. Og denne var forløbet, inden nogen organiseret kvindebevægelse endnu

havde set dagens lys. Her havde hun bygget det fundament, hvorpå de første kvindebevægelser fra halvfjerdserne og firserne faktisk stod. Eller sagt på en anden måde: hun havde lært kvindeemancipationens pionerer at kravle, før de kunne gå, og det var ikke blot de kendte organisationskvinder, der benyttede lejligheden ved indvielsen til at takke hende. Det var i det hele taget de første elevgenerationer. De skrev bl.a.:

„Tak for de Aar, jeg var under Deres Vejledning, og i hvilke jeg følte mig saa lykkelig“ (Clara W.), „Næst Gud og mine gode Forældre er der ingen i Verden, jeg skylder saa megen Tak som Dem“ (Charlotte T.) [83]. Der blev også etableret en indsamling blandt ældre og yngre elever til den ny skolebygning [84].

At kvinderne smed krykkerne og styrede deres egen fart under frihedens vinde, var midlertid ikke en side af sagen, der blev gjort så forfærdelig meget ud af i 1914-biografien. Natalie Zahle selv gjorde en dyd ud af at forme sin opfattelse af kvindesagen som noget, der ikke brød med den „naturesatte“ forskel mellem mænd og kvinder. Fra samfundets støtter fik hun fuld opbakning for den særlige fortolkning af kvindespørgsmålet. I en tale til indvielsesfesten d. 9. oktober 1877 satte professor Frederik Nielsen fokus på, hvad man kunne kalde den „zahlenistiske“ emancipationsforståelse:

Han holdt kvindespørgsmålet som socialt spørgsmål op over for den „Bevægelse, (...) der sidst i forrige Aarhundrede omstyrtede baade Troner og Altre“. Professor Nielsen mente ikke, at det var disse revolutionære tanker, man virkeliggjorde hos Natalie Zahle. For hendes ideal var „ikke at aabne et vildt Kapløb mellem Mand og Kvinde paa alle Omraader“. Nej, målet var at opdrage døtrene til „fromme, stærke Kvinder“ [85].

Natalie Zahle havde således forstået at holde sig fri af den kritik, der ellers kunne blive kvindesagsforkæmpere til del, og hun kunne i ro og mag invitere nogle af samfundets spidser til den store dag, hvor skolen skulle indvies: Indbudte mænd og kvinder fra kirkelige, kommunale, statslige og pædagogiske myndigheder forsamledes med forældre og elever på dagen og lyttede til taler af pastorerne Hohlenberg og J.C. Brandt og professor Fr. Nielsen, og de sang med på de sange, der var bestilt til lejligheden, og som var skrevet af Carl Ploug („Læg Kundskabssæden, ren og sund“) og Chr. Richardt („For Barn og for Jomfru paa Barndommens Skjel“). Natalie Zahle selv takkede alle, der i tidernes

løb havde tømret med på såvel den indre, som den ydre bygning, og hun sluttede traditionstro af med at lade forsamlingen synge sin faders Sophus Zahles sang „Tiden flygter paa sin Vinge“ [86].

Et vigtigt hjørne var rundet i det dialogiske forløb mellem Natalie Zahles liv og værk. Rammerne for den nationale, kvindelige enhedsskole var skabt. Tøjlerne lå sikkert i hendes hænder, og hun havde gjort det klart for almenheden og de offentlige myndigheder, at skolen fik den udformning, den fik, – for sagens, kvindernes og fædrelandets skyld. Ikke desto mindre var det hendes private skole.

Som et delt symbol på forbliven i traditionen og rejsen mod nye horisonter var hendes skole plantet som en fæstning på den gamle, udjævnede Nørre Vold. Dér stod den nu, skuende over hovedstad og fædreland, og dog lukket om sig selv.

Zahlenisme og emancipation 1870-1900

Natalie Zahle stod ikke alene som kvindelig kulturbygger. Der var andre af hendes slags, både i Danmark, Norden og den øvrige vestlige verden. Nogle af disse kvinder følte sig som dele af en større bevægelse. Andre opfattede sig som ensomme banebrydere eller mere som „solitærer“ end som grene på et træ, som den svenske Susel Hedström Huveröd har udtrykt det [1]. Men selv om de opfattede sig som sådanne enegængere og naturligvis var meget forskellige personligheder med divergerende holdninger og livsværk, var mange af dem ikke desto mindre rundet af samme stamme. Når man betragter dem i et historisk, samfundsmæssigt perspektiv var de dele af en større emancipatorisk bevægelse.

I løbet af århundredets sidste tredive år skabte industrialisering og sækularisering opbrud, brud og kamp mellem gamle og nye traditioner. Spiring og tilblivelse af nye institutioner, organisationer, ideer og menneskesyn væltede frem i et mylder af foretagsomhed. Tiden var præget af kampen mellem det politiske højre og venstre, mellem land og by, mellem klasserne og mellem kønnene og mellem troende og tvivlende.

Det 19. århundredes tre grundsøjler, Gud, Fædrelandet og Ægteskabet stod ikke længere på fast grund, idet borgere såvel som arbejdere, kvinder såvel som mænd begyndte at tvivle på deres uforanderlighed. For nogen var modernismen en befrielse, selv om den skabte splittelse i sindet. For andre var den en pestilens, der fik dem til at reagere bagudrettet med en stædig fastholden af troen på de gamle værdier. For andre igen resulterede den i en spirende tro på nye, revolutionerende fremtidsmaal og en formulering af utopier: visioner om et nyt samfund med lighed, frihed, broder- eller søsterskab. Solidaritet blev et nyt begreb for det indbyrdes sammenhold i bevægelser, der kæmpede for et fælles mål.

1870'erne var det årti, hvor to nye organiserede bevægelser i de større

danske byer København, Århus og Ålborg så dagens lys: arbejderbevægelsen og kvindebevægelsen. De to bevægelseres mål var ikke identiske, og de havde heller ikke de samme klassemæssige og sociale rødder. Alligevel forsøgte nogle, ikke mindst lærerinderne, at arbejde for begge bevægelseres mål eller delmål på een gang, og ikke overraskende skabte det konflikter og modsætninger.

Arbejderbevægelsen havde sociale rødder blandt byernes arbejdere. Hvor dens mål var grundlæggende ændringer af samfundets institutioner og en eller anden form for fælles samfundseje, og dens midler var en materialistisk grundholdning, klassekamp, fritænkeri og internationalisme, stod kvindebevægelsen klassemæssigt og visionært splittet i to lejre, fordi dens medlemmer havde sociale rødder både i borgerskabet, småborgerskabet og arbejderklassen. I virkeligheden forekommer det rigtigere at arbejde med flertalsformen, kvindebevægelserne, på grund af de mange grene af politiske forskelle og organiseringer:

Visionært lagde nogle grupper i kvindebevægelsen sig op ad det socialistiske mål og arbejdede inden for denne ramme for lighed mellem kønnene. Ligeløn og barselsorlov var deres første presserende krav, men hurtigt kom også stemme- og valgret på dagsordenen. Ikke få lærerinder indtog efterhånden fremtrædende poster i de kvindebevægelser, der i løbet af firserne og halvfemserne kom til at bestå af en sammensat buket af organiseringer:

I den socialistiske ende befandt sig de kvindelige fagforeninger, hvoraf de mest markante var foreningerne for de kvindelige tobaksarbejdere, de kvindelige herreskræddere og vaske- og rengøringskonerne. Den sidstnævnte blev senere omdøbt til Kvindeligt Arbejderforbund og blev i øvrigt den eneste rene kvindefagforening, der overlevede de næste 100 år. Disse fagbevægelser allierede sig i 1888 med „Kvindelig Fremskridtsforening“. Den var startet som en fraktion, der i 1885 brød ud af Dansk Kvindesamfund på grund af utilfredshed med foreningens manglende stillingtagen til de politiske spørgsmål, der pressede sig på under Estrupstyrets overgreb. Kvindelig Fremskridtsforening og de faglige kvinder kaldte sig „De Samlede Kvindeforeninger“ og udgav bladet „Hvad Vi Vil“, der eksplicit kæmpede for arbejder-, kvinde- og fredssagen. Bladet gik ind allerede i 1894, ligesom bevægelsen som sådan opløstes efter nogle år, dels på grund af den mandlige arbejderbevægelses modstand mod rene kvindefagforeninger, dels på grund af uenighed om et fælles mål [2].

Men en række foreninger, der kæmpede for valgret, blev stiftet på kvinders initiativ i årene omkring århundredskiftet, og de var alle udtryk

for den bevægelse, der kæmpede for kvinders indflydelse på samfundsspørgsmål på lige fod med mænd. Og de arbejdede på tværs af socialistiske og borgerlige rammer. Her kan nævnes „Danske Kvindeforeningers Valgretsforbund“, „Politisk Kvindeforening“, „Københavns Kvindevalgretsforening“ og „Landsforbundet for Kvinders Valgret“. Netop spørgsmålet om kvindernes politiske rettigheder var ømtåleligt. Allerede i 1886 havde Frederik Bayer fra Dansk Kvindesamfund stillet forslag i Folketinget om, at kvinder skulle have valgret til Københavns Borgerrepræsentation. Folketinget vedtog det, men Landstinget forkastede det. Carl Ploug var blandt de ivrigste modstandere, og han advarede mod det ved at sige, at „dette var Led i en Kæde, hvis endelige Mål var Kvindernes politiske Ligestilling med Mændene“ [3]. Og han fik ret, selv om han ikke havde håbet det: i 1903 fik kvinder valgret til menighedsråd, i 1905 til værgeråd, i 1908 til kommunalbestyrelser og endelig almindelig valg- og stemmeret ved grundlovsændringen i 1915 [4].

På vejen havde de forskellige kvindegrupper været uenige om mål og midler, men havde også formået at samles om konkrete forslag. I dette arbejde spillede lærerinderne en aktiv rolle. F.eks. i 1898, hvor en kreds af københavnske kommunelærerinder tog initiativ til at samle en række kvindeforeninger om et andragende om at give kvinder kommunal valgret og valgbarhed på samme vilkår som mænd havde det. Underskrivere var Dansk Kvindesamfund, Kvindelig Fremskridtsforening, Fagskolen for Linnedsyersker, Guld- og Sølvpolerernes Fagforening, Jordemoderforeningen af 1893, Københavns Kommunelærerindeforening, Cirklen (kv. forfattere og kunstnere), De kvindelige Herreskrædderes Fagforening, Korsetsyernes Fagforening, Kvindeligt Arbejderforbund, Kvindelig Læseforening og Hegnet (kv. Handels- og Kontoristforening) [5]. Dette initiativ viser bredden i alliancen.

Den borgerlige ende af kvindebevægelsen startede med Dansk Kvindesamfunds stiftelse i 1871. Dens mål var ikke ændring af de grundlæggende samfundsstrukturer. Den var med sine medlemmers klassemæssige rødder en del af den borgerlige emancipationsbevægelse, der i løbet af det 19. århundrede havde kæmpet for et liberalistisk samfund, baseret på individets frihed og privat ejendomsret. Denne bevægelse havde således den stik modsatte samfundsforståelse som arbejderbevægelsen, og dens midler eller værdier stod også i klar modsætning til den. Den var karakteriseret af en idealistisk grundholdning, forestillingen om klasseharmonier, en stærk nationalfølelse og en religiøs grundholdning, som på dansk

grund især var kristen [6].

Ligesom der var politiske variationer inden for arbejderbevægelsens basale samfundsfortolkning, var der det naturligtvis også inden for den borgerlige. Alligevel har jeg ridset forskellene relativt skematisk op for at kunne udskille og illustrere de problemer, som de kvindeemancipatoriske bevægelser forsøgte at overvinde.

Det var Dansk Kvindesamfund, der med ægteparret Mathilde og Frederik Bayer som initiativtagere startede den organiserede, borgerlige kvindebevægelse. Initiativet satte allerede i halvfjerdserne gang i andre nyskabelser, der skulle lette kvinder adgangen til erhverv og uddannelser: Der var „Handelsskole for Kvinder“ henvendt til unge, der søgte en erhvervsfremtid inden for kontorer, butikker og banker. Der var „Tegne- og Kunstindustriskolen“, som Charlotte og Vilhelm Klein bestyrede frem til 1908, og der var en „Søndagsskole for Kvinder af de arbejdende og tjenende Klasser“, som skulle højne de tjenende ånders færdigheder [7]. I firserne startedes et oplysningskontor for erhvervsspørgsmål, et husligt fæstekontor og et engageringskontor. Det var også i dette årti, at bevægelsen startede bladet „Kvinden og Samfundet“ (1885), som er udkommet lige siden.

Elisabeth Grundtvig var bladets første redaktør. Hun blev en af Sædelighedsfejden hovedpersoner, hvor hun tog til genmæle mod Georg Brandes på grund af hans nye indledning til andenedgaven af John Stuart Mills „Kvindernes Underkuelse“. Her gav han udtryk for sit ønske om, at „Kjønnsforbindelserne“ mellem mænd og kvinder i fremtiden burde være en privatsag, mens børneopdragelsen burde blive en samfundssag. Denne holdning vakte bestyrtelse i Dansk Kvindesamfund. Den var jo et grundskud mod samfundets grundvold, familien og ægteskabet, og Elisabeth Grundtvig forsvarede i foredrag og artikler det modsatte synspunkt. Hun plæderede for, at samfundet ikke burde sanktionere frie kønsforbindelser for nogen af de to køn, og at mænd burde tillægge sig kvinders moral om afholdenhed og kyskhed inden ægteskabet. Sædelighedsfejden bølgede i Norden gennem en årrække og involverede en række kendte og ukendte kulturpersonligheder. Bl.a. deltog også Bj. Bjørnson. Han var med „En Handske“ og „Det flager i Byen og paa Havnen“ selv med til at udløse Sædelighedsfejden. Fejden blev et enestående symbol på, at opbruddet i de gamle værdier ikke mekanisk og uvilkårligt førte til enighed om de nye værdier og den ny samfundsorden blandt tidens moderne og frisindede kræfter [8].

Dansk Kvindesamfund var også aktiv i kampen for kvinders valgret og

udførte i øvrigt et stort arbejde gennem årene ved at påvirke lovgivningen, så kvinder skridt for skridt fik del i ansvar, rettigheder og pligter som borgere i samfundet. Men denne første danske kvindebevægelse løb som organisation betragtet ofte ind i store holdningsmæssige dilemmaer, idet flertallet af medlemmerne ikke ønskede at blande politik ind i spørgsmålet om kvindeemancipationen, hvilket jo ikke kunne undgås [9].

Emancipation

Der var således i denne tid både en socialistisk og en borgerlig emancipationsbevægelse og en række kvindeemancipatoriske initiativer, som til en vis grad gik på tværs af de to bevægelser. Et fællestræk var, at stort set ingen kvinder i bevægelserne endnu anfægtede familie eller ægteskab som samfundets grundvold, og at stort set alle var enige om, at kvinder skulle indrømmes del i erhverv, uddannelser og visse offentlige rettigheder. Men forskellen mellem de to hovedtendenser var klart politisk, og såvel ideer som konkrete initiativer kunne pege i hver sin retning.

Det viste sig f.eks. i det tilfælde, hvor arbejderkvinderne stillede faglige krav om ligeløn og barselsorlov. Her fulgte kommunelærerinderne kun langsomt trop, og de privatansatte lærerinder kom i en pinagtig klemme over for deres skolebestyrer(ind)er, når de – berettiget – fordrede at blive lønnet på lige fod med deres mandlige kolleger. Lønarbejderbevidstheden var helt uvant for lærerinderne, der var opdraget og uddannet til en kaldsbevidsthed: de skulle undervise af kærlighed til børnene i de opvoksende generationer og ikke stille krav for personlig vindings skyld.

En anden forskel i de kvindeemancipatoriske retninger viste sig i modsætningen mellem særarts- og lighedsstrategien inden for Dansk Kvindesamfund. Da valgretten var opnået i 1915, mente Dansk Kvindesamfunds historiker og redaktør af Kvinden & Samfundet, Gyrithe Lemche [10], at der skulle arbejdes for et systemskifte i samfundet, hvor det, som hun så som særligt kvindelige værdier, skulle sættes i højsædet. Til den ende burde kvinderne lade sig repræsentere politisk i et særligt kvindeparti. Efter valget i 1918 kom det til et opgør mellem denne kvindepolitiske linie på den ene side og på den anden side Julie Ahrenholt [11], som mente, at kvinder burde arbejde inden for eksisterende partier. Ahrenholts linie vandt, og hun selv blev valgt som formand. Siden blev

spørgsmålet om et særligt kvindeparti kun rejst internt i Dansk Kvinde-samfund [12].

Sådan blev „emancipation“ forstået på forskellige måder, alt efter de emanciperedes sociale og politiske ståsted.

„Kvindeemancipation“ som begreb blev brugt bredt om ideologier, der tilstræbte generelle udvidelser og frigørelse fra indskrænkninger i kvinders muligheder og livssituation. Jeg har her valgt at bruge begrebet „kvindeemancipation“ i stedet for begrebet „feminisme“, idet begrebet feminisme er et historisk og politisk begreb, som dels rummer en bevægelse, der har en længere historie end det 19. århundrede, dels er et filosofisk og analytisk begreb, der har så vidt forskellige konnotationer i det internationale samfund, at det er mig for upræcist et redskab i denne sammenhæng. I det internationalt anerkendte opslagsværk, *Feminist Dictionary* (1985), findes ikke mindre end 29 (!) forskellige definitioner på feminisme. De stammer fra perioden 1878 til 1984 og forklarer begrebet som så forskellige størrelser som en filosofi, en politisk teori, en analysemetode, en anklage, en frihedsbevægelse for alle kvinder af alle racer, klasser og aldre, en forpligtelse, et ideal eller en utopi og i den mere kuriøse ende: en god fe, et homøopatisk lægemiddel og et mangedeget uhyre [13].

Mest præcist har den italienske politiker og samfundsanalytiker Rossana Rossandra diskuteret feminisme som en politisk bevægelse fra det 19. århundrede – født i afsondringens tegn. Hun har delt begrebets historiske udvikling op i to faser: For det første emancipationen, hvis udgangspunkt var kampen for kønnes ligheder i arbejde, politik og kultur. For det andet frigørelsen, hvis udgangspunkt var kampen for ændring af samfundets institutioner, værdier og adfærd. I den første fase er udgangspunktet politisk, i den anden tages der udgangspunkt i områder, der nok kan ændres historisk, men som – med undtagelse af institutionerne – ikke kan politiseres: Man kan ønske sig ændringer i, men man kan ikke lovgive om værdier og adfærd, som i denne forbindelse især drejer sig om kvinders ønske følelsesmæssig og intellektuel uafhængighed fra mænd, kvinders ønske om at blive en magtfaktor og endelig kvinders indbyrdes forhold [14]. Frigørelsestanken fik først sit egentlige brede, sociale gennembrud i det 20. århundredes kvindebevægelser, selv om spirerne blev sået allerede i forrige århundrede, hvor kvindebevægelserne ellers lagde hovedvægten på emancipationen. En skelnen mellem de to begreber er således både historisk og analytisk.

Jeg holder mig her til begrebet kvindeemancipation, for at kunne tolke

begreberne i forhold til samtidens forestillinger om dem. I det følgende skal jeg forsøge at indkredse Natalie Zahles kønspolitiske forståelse i forhold til emancipationen.

Ifølge Salmonsens Konversationsleksikon betød det 19. århundredes kvindeemancipation „dels Kvindernes Frigørelse fra de formentlig uretfærdige Indskrænkninger, som Samfundets Lov og Vedtægt hidtil havde paalagt dem, og deres retlige og sociale Ligestilling med Mændene, dels – og særlig – deres Udfrielse fra sædvanemæssig Tvang og Form, ja efter den yderlige Opfattelse endog fra selv de sædelige Krav („den frie Kærlighed“). Emanciperede Kvinder var saadanne, som i deres Væsen og Optræden stræbte at efterligne Mændenes Vaner og Uvaner“ [15].

Denne brede definition rummede et politisk begreb, der på den ene side faktisk dækkede mange forskellige interesser, og som på den anden side blev taget til indtægt for yderst disparate frihedskrav, der skematisk opstillet så sådan ud:

1. frigørelse fra indskrænkninger, 2. retlig og social ligestilling, 3. udfrielse fra sædvanemæssig tvang og form, 4. ønske om „fri kærlighed“ og 5. stræben efter at ligne mænd i vaner og uvaner.

Nogle af disse kendetegn var dækkende for både den borgerlige og den socialistiske del af kvindebevægelserne. Det fjerde dækkede ikke kvindebevægelsernes, men snarere enkelte ikke-kvindesaglige, men frisindede kvinders og mænds ønsker. Ingen væsentlig del af kvindebevægelserne krævede „fri kærlighed“. Det femte kendetegn synes at have været tidens fremherskende latterliggørelse af og fordom om de emanciperede kvinders seriøse bestræbelse på at underspille deres køn.

Over en bred kam kunne man dog sige, at de kvindeemancipatoriske kræfter arbejdede på at udvide sfærerne for kvinder, som M. Vicinus har udtrykt det [16], og at dens pionerpersonligheder var murbrækkere, som S.H. Huveröd har formuleret det [17]. Set i dette lys var alle de enkelte personligheder, bevægelser og grupper, der arbejdede for at udvide kvinders muligheder og frigøre dem fra indskrænkninger, en del af en større, folkelig kvindeemancipatorisk bevægelse.

Det betyder med andre ord, at kvindeemancipationen som historisk bevægelse startede allerede i 1850'ernes Danmark med Mathilde Fibigers, Athalia Schwartz' og Pauline Worms indsats som meningsdannere i den offentlige debat om uddannelserne, med Natalie Zahles praktiske initiativer, og med et ukendt antal borgerdøtres pres for at få stillet deres

kundskabstørst.

Natalie Zahle prægede således bevægelsen fra starten i meget højere grad, end hun ville stå ved. Hun var ikke synderligt aktiv i den kvindebevægelse, der begyndte at organisere sig fra 1870'erne. Hendes gerninger her begrænsedes til nogle få foredrag og et personligt medlemskab af Dansk Kvindesamfund fra 1884 til hendes død [18]. Hun tog altså ikke afstand fra kvindebevægelsen, men var heller ikke en af dens agitatorer. Kun den eksplicit socialistiske kvindesag forholdt hun sig slet ikke til.

Natalie Zahle var en af kvindeemancipationens murbrækkere og bærelere. Ikke desto mindre var hendes forhold til den organiserede del af bevægelsen tvetydigt og præget af lige dele distance og kærlighed. Der er grund til at undersøge, hvorfor hun havde og fastholdt dette tvetydige forhold. Ligesom der er grund til at spørge, hvorfor hun plejede så ringe personlig omgang med eller slet ikke omgikkes de samtidige kendte pionerskikkelser som Athalia Schwartz, Pauline Worm, Frederik og Matilde Bayer og Elisabeth Grundtvig for blot at nævne nogle stykker? [19].

Eftermælet om Emancipationen

Gyrithe Lemche formulerede i sin bog om Dansk Kvindesamfunds Historie, der udkom i anledning af 40-års jubilæet, at det var „Kvindesagens store og uvisnelige Fortjeneste, at den stillede Kravet om, at Kvinder, ligesom Mænd, skulde opdrages til i første Linie at være Mennesker, i anden Linie Kønsvæsener, og (at den) indpodede Arbejdslyst og Selvstændighedstrang i de unge Pigers Sind som en gavnlig Modgift mod Bejlerdrømme og Brudfantasier“ [20]. En sådan formulering kunne Natalie Zahle uden tøven have skrevet under på.

Ikke desto mindre blev hun og hendes livsværk ikke tildelt mere end halvanden linie i Lemches historiebog [21]. Det var alt. Athalia Schwartz stod helt uden for historien og blev end ikke nævnt. Kun Mathilde Fibiger og Pauline Worm hyldedes som kvindesagens pionerer flere steder i jubilæumsskriftet. Dette var ikke blot udtryk for foreningschauvinisme. Det var også udtryk for, at forholdet mellem de to generationer, mellem murbrækkerne fra 1850'erne og organisationsstifterne fra 1870'erne ikke var uden modsætninger. Athalia Schwartz havde været en skrap og ikke særlig venlig advokat for sagen, mens Natalie Zahle stod som en forældreskikkelse til bevægelsen – en skikkelse, der både var

urørlig i sin magtposition, og som gennem årene havde stadigt vanskeliggere ved at acceptere sine elevers „ungdomsoprør“ og moderne ideer. Som tidligere Zahle-elev havde Gyrithe Lemche al mulig grund til at gå i en bue uden om en nærmere refleksion over hendes historiske betydning. Dette forhindrede hende ikke – som det er vist i kapitlet „Myter om Natalie Zahle“ – i at deltage i den panegyriske hyldestsang efter pionerens død i 1913.

I den nyere kvindeforskningens publikationer har dette historiske billede ikke ændret sig. I begyndelsen af 1980'erne udkom et 2-binds værk om kvinders danmarkshistorie i 400 år. Værket var skrevet på baggrund af 1970'erne nye historiske grundforskning, der havde synliggjort mange grupper af kvinders liv og levned. Her omtales Natalie Zahles liv og værk på 4-5 sider. Det var dog en udvidelse siden Lemches festskrift, selv om Zahles, Schwartz', Worms, Skrams og hundreder af andre privatlærerinders indsats i kønskampen stadig kun fortjente at blive afbildet „i kvindebevægelsens skygge“, som det hed [22].

Denne historieskrivning har givet et skævt billede af såvel Natalie Zahle som hendes og den følgende generations pionerpædagoger og frem for alt en for sen datering af kvindeemancipationens start.

Men før de første af de kvinder, der konsoliderede den organiserede bevægelse, blev voksne, var mange af dem blevet (ud)dannet hos Natalie Zahles eller på een af hendes elevers skoler. De var blevet opdraget i en fælles ånd og mentalitet – Hilden har ligefrem brugt udtrykket „åndelig indavl“ [23] om dem. En af hovedideerne i denne åndelige fælles-bagage var, at kvinder skulle opdrages til i første omgang at blive mennesker, siden at blive kønsvæsner, og at arbejdslyst og flid var den bedste medicin imod pjattede ungpigedrømme om slør og myrter. På netop dette punkt stod kvindebevægelsen i Natalie Zahles skygge, ikke omvendt, som Gyrithe Lemche gav det indtryk af.

Det var nemlig hende, der siden 1851 havde sat mennesket før kvinden. Som det huskes, havde hun allerede i sin første „Plan til en Pigeskole“ formuleret denne tanke, og det var på dette grundlag, hun havde fået overdraget ledelsen af Jfr. Foersoms skole.

En af grundene til, at hun i dansk historie – og i dansk kvindehistorie kom til at stå i kvindebevægelsens skygge, var, at hendes arbejdsstil var den pragmatiske, „stille Taalmodighedskamp“. Personligt var hun ingen ynder af at være en offentlig skikkelse, og kvindebevægelsens aktive frontkæmpere var vel usikre på, hvor de egentlig havde hende. En anden – og måske væsentligere grund – kan ligge i den tvetydige position, som

hun indtog i forhold til tendenserne i den samlede bevægelse for kvinde-emancipation, og som jeg skal analysere nærmere i det følgende. Men inden jeg går over til det, må jeg konkludere, at: det ikke, som det hidtil har været hævdet, var den organiserede kvindebevægelse, der først formulerede kravet om, at kvinder, ligesom mænd, i første linie skulle opdrages til at være mennesker, i anden linie kvinder (d.v.s. „kønsvæsnere“). Og at det ikke var Dansk Kvindesamfunds fagskoler, der fortjente æren for den praktiske gennemførelse af denne idé om kønssocialisering. Tværtimod cementerede Kvindesamfundets fagskoler den samfundsmæssige arbejdsdeling mellem kønnene ved at starte husholdningsskole, husmoderskole, fagskole for syersker og tegneskole. Dette gjorde dem fortjent til æren for at have skabt respekt omkring kvinders husarbejde, men ikke til æren for som de første at ville opdrage kvinder til mennesker!

Det var derimod Natalie Zahle og hendes medarbejdere, der realiserede en mere almen socialisering af piger og kvinder ved siden af forsøget på at fastholde den ydre 'kvindelige' dannelse. Det var dem og en håndfuld af de samtidige pædagogiske praktikere og debattører, der havde gjort jordbunden klar, sået frøene og fået dem til at spire, mens det var Dansk Kvindesamfund og de efterfølgende organiserede bevægelser, der konsoliderede og fortsatte den emancipatoriske bevægelse.

Natalie Zahle og emancipationen

Natalie Zahle er således blevet miskrediteret i kvindesagens historiskrivning. Jeg finder imidlertid ikke hovedgrunden hertil i hendes arbejdsstil eller i andre kræfters interesse i en usynliggørelse af hendes liv og værk. Hendes forhold til kvindebevægelsen var altid tvetydigt. I forhold til de to kønspolitiske strømninger i de klassiske kvindebevægelser, særarts- og ligheds-tendensen, stod hun med et ben i hver lejr. Hun hævdede på den ene side ønsket om kvinders indre og ydre jævnbyrdighed med mænd. Hun mente med andre ord, at kvinder burde (ud)danne sig til at blive lige med og at kunne ligestilles med mænd i alle samfundsanliggender. På den anden side påstod hun, at kvinder burde hævde og åndeliggøre deres „sande Kvindelighed“, deres særart. I sit liv og værk hørte Natalie Zahle til dem, der arbejdede for den „indre Emancipation“, men spørgsmålet er, hvad hun forstod ved dette begreb? Med begreberne fra Salmonsens definitioner lyder spørgsmålene da: Hvilke indskrænkninger for kvinderne ville hun have ophævet, hvilken

form for ligestilling med mænd ønskede hun, og var hun emanciperet i den forstand, at hun stræbte efter at efterligne mænd eller drømte hun om den „sande Kvindelighed“? Og endelig: var der forskel på hendes personlige drømme og praksis og de forestillinger, som hun almengjorde for et flertal af kvinder ?

Det er på disse punkter, hun var og er vanskelig at placere. Jeg har vist, hvordan hun udøvede en „dobbelt“ kønssocialisering af sine elever. Jeg skal nu se nærmere på hendes skriftlige formuleringer i hendes publicerede arbejder.

I sine erindringer skrev hun, at den indre emancipation havde været hendes „Hovedformaal“, men at hun stod i den „dybeste Beundring“ for de kvinder, der kæmpede for de ydre rettigheder. Hun havde ligefrem følt sig foranlediget til at „slaa Øjnene ned for deres mægtige Energi“ [24]. Her så det ud, som om det kun var et spørgsmål om prioritering af tid, der havde afholdt hende fra at iklæde sin skole et emancipatorisk klædebon. Så simpelt var det dog ikke.

I sine sidste leveår korresponderede hun blandt andre med Charlotte Klein, som 1871 havde stiftet Tegne- og Kunstindustriskolen for Kvinder i Dansk Kvindesamfunds navn [25]. Charlotte Klein var i årene efter århundredskiftet som så mange andre optaget af kvinders kamp for valgretten og forfægtede sine synspunkter i „Kvinden & Samfundet“. Natalie Zahle sendte hende i et brev den lakoniske kommentar: „Det er jo ikke andet, end hvad jeg har sigtet til mit Liv igennem. Ikke andet end hvad der har været Maalet for al min Stræben“ [26].

Da Charlotte Klein i efteråret 1912 genlæste nogle af Natalie Zahles gamle skrifter, skrev hun og takkede hende. Natalie Zahle svarede hende med mild overbærenhed, men med et anstrøg af bitterhed i tonen: „Ja, jeg tror nok, der staar allerede der fra gammel Tid adskilligt, som man nu indfører som nyt. Jeg for min Part ser, at meget af det er godt, som kommer og hilser det ogsaa velkommen. Men Betingelsen for den gode Brug deraf er tilvisse, som De rejser, Kundskabsdannelsen. For den og for Hjertets Dannelse med den, har jeg stridt“ [27].

Hvad betød dette? Havde hun hele sit liv ønsket den retlige og sociale ligestilling, der ligger i valg- og stemmeretskravet ? Og følte hun sig som ældre forbigået af kvindebevægelsen, fordi hun ikke fik æren for alt det, som hun mente, hun havde stået for „fra gammel Tid“? Eller lå sandheden snarere i, at hun altid havde indtaget et modsætningsfyldt, uklart standpunkt? På den ene side var hun kendt for at have „advaret mod den falske ydre Emancipation i al dens Ukvindelighed og Uklædelighed“,

som Th. Lang [28] skrev om hende i 1890 uden at blive imødegået. Det var det samme standpunkt hun havde indtaget under debatten med Spectatrix i 1859, hvor hun tog afstand fra billedet af pigeskolerne som kvindekaserne til udklækning af et kvindeligt emancipationsregiment. På den anden side var hun også kendt for at være den, som faktisk på flere felter havde banet en vej for disse kvinder, hvor der tidligere havde været spærret. Hun havde altid selv betegnet sit mål som „Kvindens indre Emancipation med voxende Indsigt og Kundskabsfylde“ [29].

Skiftede hun da standpunkt gennem sit liv eller gjorde hun tvetydigheden til sit skoletaktiske og kvindepolitiske redskab?

Hun var ikke nogen teoretisk begavelse, og hun følte sig kun sjældent ansporet til at udtrykke sig på skrift og offentligt om sine mål, metoder og teorier. Med sine to længste, offentliggjorte skrifter [30] fra henholdsvis 1872 og 1882-83, havde hun dog grebet pennen for „theoretisk at behandle en Sag, der praktisk (var hendes) daglige Opgave“ [31]. De to skrifter udkom i løbet af de samme år, som den organiserede kvindebevægelse slog rødder i Danmark.

Det var vennen Carl Ploug, der i sin egenskab af redaktør for „Fædrelandet“ havde hjulpet Natalie Zahle ud til en større offentlighed med sit budskab. „Om den kvindelige Uddannelse her i Landet“ var trykt som artikel i hans blad. Både han og hans kone var „i det væsentlige ganske enige“ med hende, men denne gang skulle hun ikke få lov at skrive under pseudonym. Ploug var overbevist om, at budskabet ville få større vægt, hvis artiklen bar hendes navn [32]. Hun var nu blevet en offentlig person og måtte stå som sådan, mente han, og hun indvilligede. Hun havde imidlertid meget svært ved at fatte sig i korthed og kunne væve rundt om en sag i uendeligheder, hvilket ikke gjorde hendes budskab klarere. Ploug holdt hende i kort snor. Selv under korrekturlæsningen måtte han minde hende om, at hun kun måtte rette, ikke føje mere til, da artiklens svaghed netop var „Mængden af det Stof“, den alt bar på [33].

Den artikel blev det følgende år til den første af hendes to små bøger om kvinders (ud)dannelse. Den næste kom ti år senere. Begge beskrev dels den faktiske gestalt af – dels målet med hendes kvindelige dannelsesanstalt, og beskrivelsen var i begge bøger bygget op som debatindlæg, der diskuterede andre af tidens strømninger omkring pigeskole og lærerindeuddannelse. Sådan som Natalie Zahle fremlagde hovedlinierne i sine teorier i de to små bøger, havde de deres egne, indbyggede modsigelser, og her mener jeg at finde kernen i hendes holdning til kvindesag og emancipation.

Det er værd at huske, at hun skrev sit første skrift på baggrund af 20 års praktisk pædagogisk erfaring – det næste med endnu 10 år på bagen. Hun var nu selv i midten af fyrrerne, og meget havde ændret sig i hendes fædreland, siden hun startede sin karriere i lyset af frihedsstemningen i begyndelsen af 1850'erne. Markedsøkonomi og industriel produktion bredte sig hurtigt og ændrede både samfundsstruktur og menneskelige relationer, den politiske stemning var bitter og mat efter tressernes nationale nederlag, og de sociale skel var ikke blevet mindre. Tværtimod.

Indvandringerne fra landet til de større byer var så småt begyndt, efterhånden som de fattige landarbejdere hverken havde arbejde, brød eller hus. Også de unge døtre fra en anden klasse på landet og i provinsen, f.eks. præste-, købmænds- og gårdejerdøtre kom i stadig større tal til hovedstaden for at uddanne sig. Der var ikke råd til at have dem gående hjemme. Disse døtre kom ikke sjældent i klemme mellem den provinsielle, hjemlige skepsis over for den tætte forbindelse mellem uddannelse og emancipation, og deres egen nyvakte lyst til at lære mere og blive til noget andet end deres mødre.

Der var sket et skred for denne generation af unge kvinder. I 1858 havde de ugifte kvinder fået en vis økonomisk myndighed, en håndfuld kvinder havde søgt og fået personlig myndighed ved kongelig bevilling og kompetencegivende uddannelser for betalingsdygtige familiers døtre var begyndt at skyde frem [34]). Loven om kvinders adgang til almuelærerindeeksamen var vedtaget 1859, og flere voksne kvinder var allerede professionelt uddannet som lærerinder, bl.a. fra N. Zahles Skole. Ugifte kvinder havde fået retsmæssig myndighed i 1857. Alt taget i betragtning så det kvindelige køns plads i hjemmet ikke længere helt så Gudsbestemt og naturgiven ud som i 1851.

Der var altså noget i gære, selv om stadig langt flertallet af de borgerkvinder, som debatten drejede sig om, blev forsørget i ægteskabet. Starten af 1870'erne varslede indgangen til en periode, hvor det blev mindre selvfølgeligt for borgerdøtrene at anse deres tilværelses højeste lykke og mål for ægte- og moderskab. Stræben, søgen og flere valgmuligheder blev disse døtres nye friheder, uden at det nødvendigvis gjorde dem lykkeligere, at de stræbte efter noget andet og mere end deres mødre havde gjort. De ambivalente situationer viste sig efterhånden også i den litteratur, som det moderne gennembruds kvinder forfattede [35].

I dette klima udgav Natalie Zahle da sin første bog. Hun tog i sit forord udgangspunkt i Georg Brandes's forord til oversættelsen af Stuart Mills bog „Kvindernes Underkuelse“, der var udkommet i Danmark i 1869.

Til forskel fra Brandes mente hun, at man kun hist og her, og navnlig blandt folk af den ældre skole hørte „stærke Udtalelser imod vor Tids frie Tanker, og da navnlig imod en saadan Tanke som den om Kvindens fuldkomne Ligeberettigelse med Manden, om hendes fuldkomne, juridiske Frihed ved Siden af ham, selv i de allernærmeste Livsforbindelser“ [36]. Denne frejdighed og radikalitet var nye toner i et offentligt indlæg – ikke mindst fra hende, der ellers var kendt for at holde sig til den „indre“ dannelse og en høj moral. Hvad lagde hun da i disse ord om fuldkommen frihed og ligeberettigelse?

Efter at have slået følge med Stuart Mill tog hun også Clara Raphael i ed her på bogens første side: Hun hævdede, at ligeberettigelsestanken ikke var ny for hende heller dengang, da „Clara Raphael optraadte som dens første Ridder her i Landet paa sin ungdommelige Maade“. Som det huskes, formulerede hun sig dog ikke direkte om ligeberettigelsen i sin skoleplan. Nu hævdede hun, at tanken for hende hverken var „urimelig eller farlig“. Alligevel troede hun fuldt og fast på „en aandelig Væsensforskel imellem Mand og Kvinde“ og ville heller aldrig ønske, at kvinden tabte „det ubeskrivelige og saa uimodsigelige kvindelige“, som mange mente ville forsvinde med kvindeemancipationen. De forskrækkede kunne ånde lettet op: Natalie Zahle plæderede ikke for, at kvinder skulle ligne mænd.

Denne modsætning mellem ønsket om ligeberettigelsen mellem kønnene på den ene side og på den anden side kvindelighedens væsensforskellighed fra mandligheden, var en modsigelse, der prægede hele hendes tankegang, og som gik som en rød tråd gennem hendes teoretiske skrifter. Denne modsætningsfyldthed i hendes tankegang, mener jeg, hang tæt sammen med hendes talentfulde pragmatisme. Man kunne vælge at kalde den et udtryk for inkonsekvens. Man kunne også vælge at kalde den en dobbeltstrategi.

Denne dobbeltstrategi formulerede hun ikke som en offensiv, kønspolitisk strategi for ligeberettigelse i samfundet. Hun beskrev den i stedet som en strategi for, hvordan man kunne forestille sig ideelle og reelle valgmuligheder for piger og kvinder i et nationalt, statsligt uddannelsesregi. Hun tegnede i skrifterne en skitse af et særligt uddannelsessystem for dagens døtre – af en kvindelig „enhedsskole“, der endnu ikke var blevet til virkelighed, men hvis fundament og intentioner som vist fandtes i Natalie Zahles private skolesystem.

I dette system var indbygget en række valgmuligheder, sådan at Natalie Zahle rakte hånden ud såvel til tidens lighedskrævende kvindesagskvind-

der som til de konservative modstandere af enhver emancipation, nemlig dem, der fastholdt den traditionelle kønsarbejdsdeling og det gudsbestemte ægteskab som fædrelandets fundament.

Dette må siges at være noget af et kunststykke. 1872-artiklerne, som blev til en bog året efter, vakte ikke nogen synderlig debat i pressen eller hos anmeldere, men gav dog anledning til megen diskussion rundt om i private kredse, hvis man skal tro Henriette Skram: de vakte ligefrem „en ganske overordentlig Opmærksomhed, større end frk. Zahle nogensinde havde drømt om, at de vilde“ [37].

Groft skitseret så hendes skitse til og ønske om en kvindelig enhedsskole sådan ud:

		Examen artium
		Skolelærerindeeksamen
Barneskole	Hviletid	Alm. Forberedelseseksamen
		Privatlærerindeskole
		Alm. Fortsættelsesskole (Højskole)

I barneskolen skulle eleverne lære de elementære kundskaber som en bred, dannelsesmæssig grundvold – ikke som detaljeret udenadslære. Hviletiden var vigtig for pigerne i „Overgangs-alderen“ (puberteten), fordi de ikke måtte overanstrenge intellektuelt, men i stedet i et år eller to burde koncentrere sig om at lære husligt arbejde. Efter denne tid, altså i 15-16 års alderen, skulle de kunne vælge uddannelseslinie. Artium, skolelærerindeeksamen og alm. forberedelseseksamen lagde op til en fremtid med et selvstændigt erhverv – „en betydende Stilling“ i samfundet, mens privatlærerindekurset og fortsættelsesskolen lagde op til en fremtid med en „velsignet Virksomhed i Hjemmet“ som den med manden jævnbyrdige opdrager eller hustru og moder. I princippet kunne den alm. forberedelseseksamen dog føre begge veje.

På den måde legitimerede hendes skolemodel både de emanciperede og de ikke-emanciperede kvinders valg af livsmål. Denne model har jeg opstillet på baggrund af et upubliceret manuskript fra Natalie Zahles hånd (1881). I dette manuskript skitserede hun sammenhængen i modellen ganske i forlængelse af sine andre skrifter, men her blot entydigt som en buket af uddannelsesveje, der *enten* førte til embede *eller* til ægteskab. Et både-og var utænkeligt [38].

Den kønspolitiske tvetydighed

I hendes to publicerede skrifter om den kvindelige uddannelse i landet samlede den kønspolitiske tvetydighed sig hovedsageligt i to hovedpunkter, nemlig omkring forståelse af kvinden som menneske og omkring argumentationen for en længere uddannelsestid for kvinder end for mænd. Fra de første sider i 1872-skriftet gjorde hun det klart, at hun – til forskel fra mange andre – fandt, at kvindeligheden ville blive styrket ved emancipationen, snarere end at blive elimineret:

„Jeg tror, at intet vil *bevare og frede* mere om den sande Kvindelighed, om Kvindeligheden i *Hjertets Inderste og Aandens Dybder*, end en fra den tidligste Alder af stille Arbejden paa sin egen personlige Udvikling, uden noget Bihensyn, ligesom paa det verdslige Maal, at skabe sig en selvstændig Livsstilling, uafhængig af *noget* Forhold til Manden“ [39]. Pigens tanker om fremtiden skulle dreje sig om hendes *„egen Oplysning og egen Dygtighed* i Steden for, som det nu næsten udelukkende (var) Tilfældet, at se hen til en Fremtid under en *andens Vinger*, under en *Mands Beskyttelse*“ [40]. (Kursiveringerne er NZ's).

Sand kvindelighed skulle forstås som udviklingen af den enkelte kvindes personlighed. Den skulle ikke forstås som hendes opofrelse for andre eller som udviklingen af moderlighed. Hun uddybede denne holdning senere i samme skrift, hvor hun i en polemik med sin gode ven, højskoleforstander Ludvig Schrøder fra Askov tog afstand fra hans prioritering af det moderlige som det vigtigste element i pigeopdragelsen.

Hun prioriterede i stedet det menneskelige, fordi hun ikke „under de nuværende Samfundsforhold“ ville vove „særlig at nære den moderlige Følelse, det moderlige Ideal, den moderlige Længsel og dermed Forestillingen om Kvinden som Mandens Medhjælp som den *eneste* Livsstilling, hvori en Kvinde vilde finde sin Bestemmelse virkeliggjort. Ikke fordi jeg miskjender denne det kvindelige Livs skønneste Lod; men fordi jeg ofte ser en større Kvindelighed i at forblive ugift end i at gifte sig, og fordi jeg gjerne vilde bidrage mit til at gjøre dette, det næstbedste, glædeligere, takkeligere og mere tilfredsstillende for en Kvinde, end det nu er“ [41].

Ikke at hun ønskede, hverken at „forstyrre“ eller „mistænkeliggjøre“ et eneste ægteskab. Tværtimod ville hun gøre sit til at forhindre de „uægte, de ulykkelige Ægteskaber“, og til den ende var det rigtigere at

arbejde for at gøre den „selvstændigt selvarbejdende Stilling lideligere og naturligere for Kvinden“. Endelig så hun ingen grund til at være bekymret for, om de enlige kvinder ikke kunne få udfoldet „det i Naturen nedlagte moderlige“. Der var nemlig næsten ingen enlige, selvstændige kvinder, der ikke havde sluttet et barn eller et andet menneskeligt væsen til sig, som de kunne ofre sig for [42]. Det sidste var nok en lettere overdrivelse, som i dag kan være vanskelig at dokumentere. Men tendensen var der: Natalie Zahle havde selv tre plejedøtre. I hendes nære kreds tog flere af de ugifte kvinder eet eller flere børn til sig, og Henriette Skram var en af dem. I sommeren 1889 hentede hun den otteårige Tora Christiani, kaldet Toto, „og førte det sorgløse, glade og tillidsfulde Barn“ ind i sit hjem [43]. Det har ikke været mig muligt at finde kilder, der beskriver, hvordan dette sociale moderskab blev betragtet som institution i tiden. Omtalen af det skete med samme selvfølgelighed, hvormed man omtalte dét at folk giftede sig. Det var noget, som var og følte så naturligt, at det var indiskutabelt. Det var på ingen måde udtryk for en trafik, der afveg fra de sociokulturelle normer, hverken set fra de voksnes eller fra børnenes side.

Snarere kunne det se ud til at være et *ultima ratio* i forhold til nogle af de ugifte kvinders dilemma: at de på den ene side gerne ville have et ægteskabs goder med børn og et samliv med et andet voksent menneske, mens de på den anden side ikke ville opgive deres erhvervsarbejde. Det kunne da være en løsning at flytte sammen med en anden kvinde og tage et par børn i pleje, sådan som Th. Moltke og Elise Bay gjorde det, eller bo alene og tage et barn til sig, sådan som Henriette Skram gjorde det. Disse livsformer forhindrede dem ikke i at besyngte ægteskabet som kvinders højeste mål og velsignelse. De politiserede ikke deres privatliv i den offentlige debat, sådan som det blev almindeligt hundrede år senere.

Natalie Zahle stod som sagt selv i den paradoksale sociale situation, at hun på den ene side selv var selverhvervende, husstandsoverhoved, ugift og plejemoder og på den anden side gang på gang på skrift beskrev ægteskabet som den højeste lykke for kvinder. Paradokset bliver dog nemmere at forstå, når hendes tolkning af begrebet „sand Kvindelighed“ nu kan afsløres: Hun forstod det, dels som udviklingen af personligheden, dels som udviklingen af den sociale moderlighed, snarere som det at udvikle pigerne til at blive mændenes medhjælp i ægteskabet. Ti år efter havde hun ikke ændret mening på dette punkt. Hun var overbevist om, at flertallet af døtrene stadig endte med at blive mødre og husmødre – og håbede på det bestemteste, at det ville vedblive at være sådan. En

yderligere forklaring på modsætningen i disse udtalelser er den, at hun ikke almenliggjorde sin personlige livssituation som mål for de fleste. Hun var klog nok til at skelne og vide, hvordan hun bedst fik sine kunder i tale. Skolen var jo ikke blot (ud)dannelsessted, men også en forretning, og det var jo ikke forkert, at flertallet af døtrene på et tidspunkt giftede sig.

Ikke desto mindre lagde hun ikke skjul på sin begejstring over gennem 1870'erne „med Glæde“ at have iagttaget, hvordan kvinderne mere og mere markerede sig som selverhvervende. Hun glædede sig over deres nyvundne ret til at underkaste sig examen artium, til at følge alle forelæsninger ved universitetet og til at blive ansat i forskellige borgerlige stillinger [44]. Og hun frydede sig over, at der var åbnet både fagskoler og almindelig forberedelseseksamen for kvinder „som en Hovedindgang til flere og flere Livserhverv, der før ene have været i Mændenes Hænder“. Af samme grund havde hun selv på sin skole lavet forberedelsesklasser til de nye eksaminer, da hun anså det for rigtigt „under den almindelige Emancipationsstræben“ at give den enkelte kvinde alle muligheder for at skaffe sig „intellektuel Fordannelse“ [45].

I 1851 havde Natalie Zahle ikke talt om eksamen. Det var ikke så mærkeligt, for så vidt som institutbestyrerindeeksamen dengang endnu havde været den eneste afsluttende, kompetencegivende prøve for voksne kvinder, og den havde kun givet adgang til private embeder. En offentlig adgangsgivende eksamen var således ude af øje og sind, indtil Pauline Worm havde presset på for at få almuelærerindeeksamen indført ved lov. Da det var sket i 1859, havde Natalie Zahle heller ikke tøvet med at starte sine forberedelseskurser til den. Hun havde været parat. Det var hun også til både forberedelses- og studentereksamen [46], da de blev tilgængelige for det kvindelige køn.

Man har ellers hidtil sagt om Natalie Zahle, at hun kun modstræbende og under pres udefra gik med til at oprette et artiumskursus på sin skole, fordi hun ikke ville ligestille den unge kvindes uddannelse med drengelatin skolens [47]. Dette billede af en beskedent forsigtig Natalie Zahle stemmer ikke overens med Henriette Skrams. Som hun huskede sagen, var det Natalie Zahle, der pressede på for artium, mens hun selv havde næret betænkeligheder ved, om de var tilstrækkelig fagligt dygtige til at bære ansvaret? Men „naturligvis sejrede frk. Zahles Vilje“, huskede hun resigneret [48]. Henriette Skrams udlægning passer som hånd i handske med skolens indberetninger til skolekommissionen. Her ser oprettelsen af en højere undervisning for „voxne Piger“ uden bestemt erhvervsformål

i 1873 ud til at have været forberedelsen til studentereksamen. Oprettelsen skete med det formål „mere og mere at gjøre den unge Piges Slutstudier lig med den unge Mands i Latinskolerne Afgangsclasser“ [49]. Tydeligere kan det næppe siges.

I 1883-skriftet diskuterede Natalie Zahle grundigt spørgsmålet om eksamen i lyset af den ny-indførte almindelige forberedelseseksamen, som flere så som et farligt og kvindeligheds-nedbrydende uvæsen. Også i denne debat om kønnenes lige adgang til eksamen var hun dobbelttydig i sine argumenter. Jo flere muligheder for eksamen, piger og kvinder fik, jo bedre. Men eksaminer skulle tilbydes dem – ikke påbydes af staten, ligesom de kvindelige elever ikke måtte presses, så de blev grebet af „Febrilskhed“, og det gik ud over deres „Sundhed“ og kundskabernes „Grundighed“. For alt i verden måtte de ikke overanstreges, så der mistedes noget „i det intensive, i Dybden og Inderligheden“. Der var både „Goder“ og „Farer“ ved eksamen, som hun diplomatisk udtrykte det [50].

Så havde hun ikke sagt for meget. Men der begyndte at tegne sig et mønster. Det var ikke Natalie Zahle, der offentligt gik i offensiven i spørgsmålet om emancipation. Men hun havde gødet jorden for den og stod overraskende parat med forberedelseskurser til de eksaminer, som andre majsommeligt havde bedt om at få. Ved een af dem gik hun dog faktisk i spidsen. Det var hende, der søgte ministeriet om pigers adgang til eksamen (med en lavalder på 17 år mod drengenes 16 år). Hvor hun før havde næret betænkeligheder ved at bære ansvaret for en latinskoole, var hun ikke i tvivl om sit og sine medarbejders format og evner til at køre en realskoole. I forsommeren 1882 kom ministeriets tilladelse, og allerede i foråret 1886 fik hun tilladelse til at drive sin egen latinskoole efter ansøgning til Kultusministeriet [51].

I samme ånd formulerede hun atter og atter, at hendes glæde over den enlige stands forbedrede muligheder for at skaffe sig intellektuel rigdom og selvforsørgelse, ikke måtte misforstås i den retning, at hun var imod ægteskabet. Det var hun ikke, og hun ville endda blive bedrøvet, om hendes virksomhed skulle resultere i, at den enlige stand kom i overtal. Det ville være en „misforstaaet Stræben imod Naturens og Livets Orden“ [52], mente hun. Hvis hun imidlertid sammenlignede med de ulykkelige ægteskaber, ville hun til enhver tid sætte den enlige stand højere. Hun var med andre ord uenig med dem, der mente, at det lykkeligste for en kvinde, var ægteskab – det næstbedste et ulykkeligt ægteskab – og først som det tredjebedste kom den ugifte tilværelse.

Ingen ordentlig ung pige gik udendørs uden hat, heller ikke når de opholdt sig i skolegården hos N. Zahle. Øverst fra v: K. Lønborg, Ingeborg Nielsen, M. Hvalsøe, L. Albertsen, J. Osvald, S. Cock-Clausen, M. Larsen, Else Worm, N. Glahn. Midterst stående fra v.: Ada Hagen, Emma Engel, Gerda Bang, Caja Larsen, M. Maflon, F. Nielsen, A. Burmester, A. Oxenbøll, L. Monrad, M. Andersen. Siddende midterst fra v: Ellen Wancher, Anna Hempel, Helga Borch, Elna Fraenckel, Karen Fenger, A.B. Petersen, Emma Methling, Lili Thortsen, Louise Heiberg. Siddende nederst fra v.: Joh. Andersen, Sigrid Hansen, Agnete Hindenburg, Signe Rønne. 1889.

Vilhelmine (Minne) Bruun med klasse 1889. Bagest fra v.: Astrid Zangenberg, Elfride Brud, K. Lehmann, Nina Gertz, H. Conradsen, Karen Janniche, Sigrid Hertel. Midterst fra v.: Ellen Møller, Agnes Berthelsen, Joh. Glahn, M. Bruun, Else Blume, M. Glahn, Marie Green, Nanna Lønborg. Nederst fra v.: Thyra Levison, Olivia Koch, A. Giertsen, A. Petersen, Jenny Hempel, A. Toxværd.

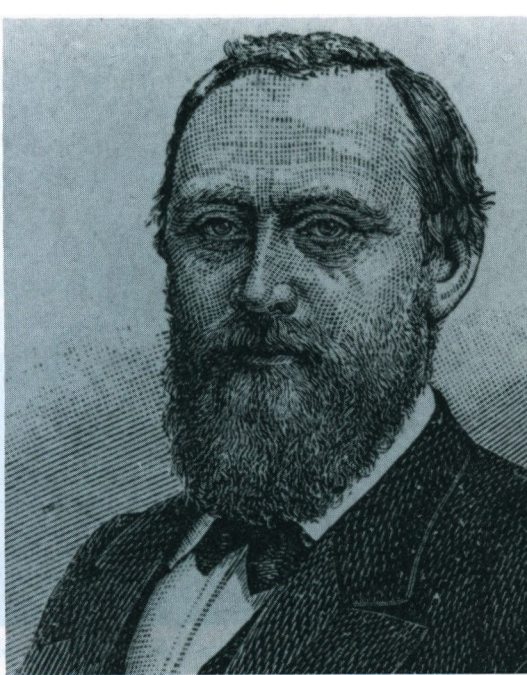
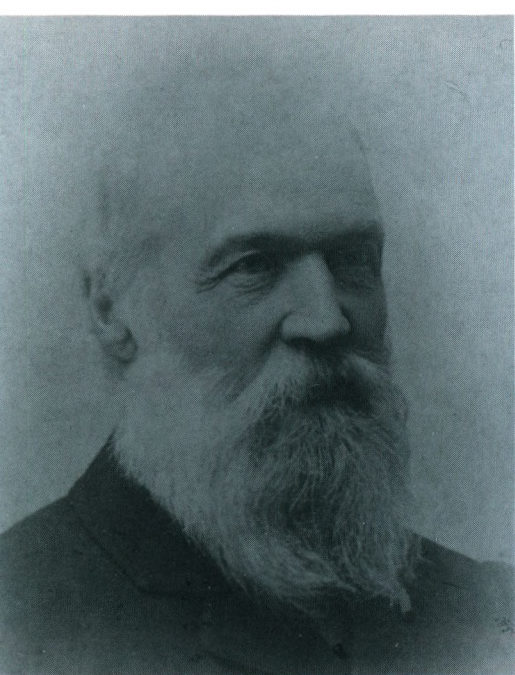

Lærerindehold 1889: Øverst fra v.: frk. K. Jensen, frk. Tryde, frk. Friis. Stående fra v.: frk. Anger, frk. Petersen, frk. Lund, frk. Hjort, frk. Hoffmeyer, hr. Jensen, frk. Panum, frk. Jahn. Siddende på stole fra v.: frk. Lorenzen, frk. Hoff, frk. Krogh, frk. Juhler, hr. Lehmann, frk. Christensen, frk. Stremme, frk. Zahle. Siddende på jord: frk. Brockmeyer, frk. Steenberg, frk. Christensen, frk. Hansen.

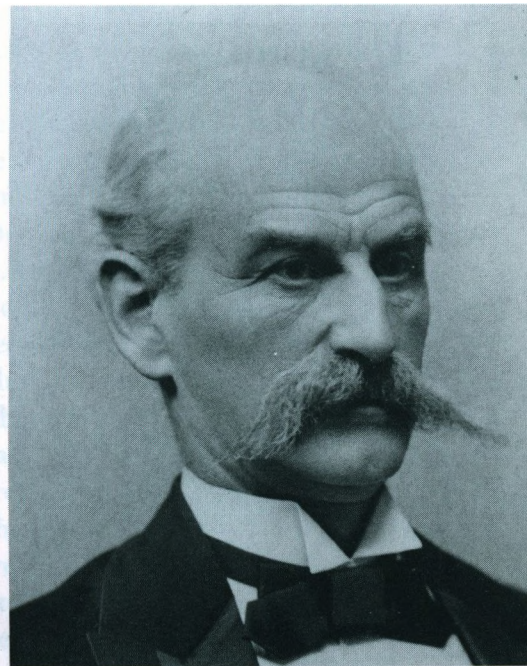
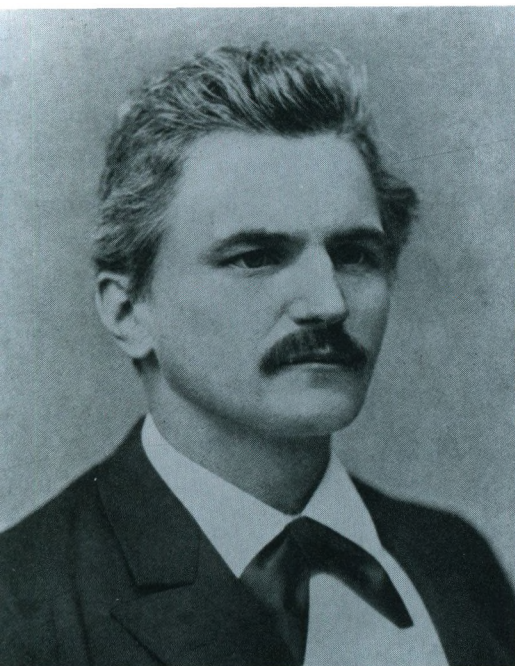

Almuellærerindeholdet med lærere 1889.

T.v. Mary Archers berømte broder, skibskonstruktøren Colin Archer, udat.
T.h. Rigsarkivar A.D. Jørgensen betroede i 1889 Natalie Zahle, at de to var fætter og kusine,
udat.

T.v. Historikeren Johs. Steenstrup, der blev en af skolens voldgiftsmænd efter brygger I.C.
Jacobsen. Han rejste hende senere et smukt eftermæle i sit værk *Den Danske Kvinde Historie*
fra Holbergs Tid til Vor, foto udat.
T.h. Fætteren, højeesteressagfører Frederik Zahle, N. Zahles Skoles juridiske rådgiver. Ca.
1900.

Natalie Zahles „barnebarn“, Astrid Mundt, blev i 1892 gift med teologen Hans Martensen-Larsen, som Natalie Zahle i en tid havde udset som sin efterfølger på posten som overbestyrer. Foto fra 1890'erne.

T.v. Anna Hjort, der i sin ungdom havde svært ved at leve op til de store krav, som Natalie Zahle stillede, blev senere lærerinde og bestyrerinde ved N. Zahles Skole. Bag på fotoet skrev hun: „Til N.Z. – min egen Ven“, udat.

T.h. Otto Zahle, søn af Natalie Zahles fætter Frederik Zahle, slog sig i tøjret over for den krævende tante „Naddi“, som Natalie Zahle blev kaldt af sine nærmeste. Han blev dog senere rektor for N. Zahles Gymnasieskole fra 1913-1947. Foto 1899.

Sådan argumenterede hun dobbelt hele vejen igennem. De første ti års organiserede kvindebevægelse fik hende ikke til at skifte mening, tværtimod blev hun paradoksalt nok stadig mere direkte i sin dobbeltbundede argumentation:

Hele stilen og mønstret i hendes skrifter forfinedes derhen, at knap havde hun i een sætning udtalt sig til fordel for den fuldkomne emancipation og lykken ved den enlige kvindes intellektuelle stræben, før hun i den næste sætning talte varmt for det lykkelige ægteskab og „Kvinden i Hjemmet“ som det højeste mål. Det var det ene særegne punkt ved hendes holdning.

Det andet var, at moderlighed og sand kvindelighed ikke var eksklusive goder, nært forbundet med ægteskabet. Det var ikke alene tilgængelige goder for ugifte kvinder – det kunne ligefrem komme sandere og mere ægte til udtryk hos dem! Og nu kunne hun i modsætning til sine påstande ti år tidligere identificere kvindeligheden med den opofrelse, der burde ligge i moderskabet.

Sidestillingen af moderlighed og kvindelighed var et af det 19. århundredes karakteristiske kendetegn, og det vel at mærke på den måde, at moderlighed blev tolket som mere end en fysiologisk funktion: den blev forstået som moderkærlighed. Ved at trække på moderkærligheden som ideal for alle kvinder, uanset biologisk moderskab, spillede Natalie Zahle sine kort med taktisk snilde.

For at forstå dette, må man kaste et blik på den franske filosofiprofessor Elisabeth Badinters undersøgelse af, hvordan begrebet moderkærlighed forandrede sig gennem nogle hundrede år, og således ikke var et naturgivent instinkt hos mødre. Den var et historisk ideal, der forstærkedes i det 19. århundrede [53]. Badinter har undersøgt det fænomen, at borgerskabets fædre og mødre i løbet af det 17. århundrede begyndte at udvise en inderlig ligegyldighed over for deres børn og systematisk at anbringe deres nyfødte hos ammer. I det 18. århundrede bredte denne ammepleje sig til alle bysamfundenes lag – hos fattige og rige, i små og i store byer. Ikke blot adfærden ændrede sig, også moralen og de mentale forestillinger om mødrenes forhold til deres børn: Allerede fra slutningen af det 16. århundrede havde teologer advaret mødre om, at deres forkastelige ømhed for deres børn ikke var sund. Men i slutningen af det 18. århundrede begyndte det modsatte at gøre sig gældende: Intelligentsiaen fordømte nu mødrenes hårdhed. Der var sket det, at staten ikke længere kunne acceptere den høje børnedødelighed, der var en følge af den omfattende prisgivelse af de nyfødte. Samfundet havde

brug for de kommende generationers ressourcer – børnene skulle overleve og leve og blive aktive borgere. En massiv ideologisk indsats blev sat i værk med de franske administratorer, moralister og filosoffer i spidsen. Ikke mindst J.J. Rousseau's „Emile“ (1762) fik, som det tidligere er nævnt, effekt langt ud over Frankrigs grænser. Og langsomt vendte billedet: Modstræbende og over en lang periode slog den nye mode rødder hos middelklassens progressive mødre (der i øvrigt i overgangsperioden blev hånet for at være provinsielle med deres amning), og de ændrede adfærd. De gik stadigt mindre op i sig selv, i selskabslivet og i det offentlige intrigemageri og vendte sig til børnene og hjemmet. Flere og flere bestod det, der er blevet kaldt „opofrelsens prøve“. De lod sig overtale til at gøre moderligheden til en social dyd, der omfattede kærlighed til og opdragelse af børnene. Men de gjorde det ikke af idealistiske grunde. De gjorde det, fordi det var i deres egen interesse:

De fik en central og magtfuld plads i familien. De fik en eksklusiv funktion over for staten – en funktion, der kunne sidestilles med mændenes offentlige foretagsomhed og magt. Hvis de var gode mødre, blev de respekterede som borgere, der gjorde en aktiv indsats til fædrelandets bedste. De fik med andre ord ligeværd i kraft af deres kærlighedsarbejde.

„Ved at kræve af dem, at de skulle genoptage de pligter, som de havde glemt et par hundrede år, ventede man ikke mindre af dem, end at de skulle holde op med at tage hensyn til deres egoisme til fordel for deres børn. De økonomiske og sociale henstillinger ville ikke få nogen chance for at blive hørt af kvinder, hvis de ikke samtidig var blevet bestyrket af et andet, mere lønnende og gribende ræsonnement, som både berørte mændene og deres hustruer. Det talte ikke om pligt, tvang og offer, men om ligeberettigelse, kærlighed og lykke“ [54].

I de nordiske lande havde ammeplejen ikke været nær så udbredt i andre kredse end aristokratiet, men den ideologiske bølge, der udsprang fra Frankrig, vandt genklang over hele Europa og – som det er vist – også i Danmark. Inden for denne mentale forestilling om moderkærligheden som udtryk for samfundsmæssig ligeberettigelse, som blev forherliget og forstærket i det 19. århundrede, havde Natalie Zahle frit spillerum med sin tvetydige argumentation: frihed og moderskab skulle ikke stå som en modsætning mellem lighed og lykke for kvinder. Begge forudsatte i hendes øjne (ud)dannelse og intellektuel stræben. Begge gav kvinder et samfundsmæssigt ligeværd, og begge var begrundet i identifikationen af

kvindelighed med en naturgiven moderkærlighed. Den enkelte kvinde skulle blot på et tidspunkt vælge mellem ægteskab og selvforsørgelse. Dette kunne ikke forenes i den virkelige tilværelse. De kvindelige værdier ville imidlertid forblive de samme uanset valg, var hendes argument.

Derfor vandt hun gehør: hendes argumentation ramte ned i en historisk tradition, der var blevet så stærkt befæstet i løbet af det 19. århundrede, at ingen efterhånden kunne skelne mellem normer og realiteter. Kvinderne kunne stort set gøre, hvad de ville, blot de hævdede og proklamerede, at de gjorde det af sand kvindelighed og ud fra ægte, opofrende kærlighed til de kommende generationer.

Den lange uddannelsestid

Der var et punkt, hvor Natalie Zahle var helt entydig i sin opfattelse af de unge pigers (ud)dannelsesveje: hun ønskede længere uddannelsestid for unge kvinder end for unge mænd. Det var hendes kongstanke gennem livet, og i 1873-skriftet var det hendes mest centrale pointe. Hun følte sig ligefrem som denne idées første og fremmeste fortæller og ville vel også gerne høste æren for det. I hvert fald reagerede hun meget stødt og skarpt, da lærerinden Erna Juel-Hansen [55] i firserne fremførte denne idé som sit originale, revolutionerende forslag. Zahles småfornærmede reaktion var helt berettiget, for så vidt som hun havde ret i, at den forlængede uddannelsestid „omtrent var Hovedsagen, da jeg for 10 Aar siden kom frem med mine Overvejelser“ [56]. Fra den tid havde hun offentligt argumenteret for, at den unge pige skulle have tid til at modnes i skolen, og det fik hun ikke, hvis hun kom ud i livet ved konfirmationsalderen. Da skulle hun stå i tilværelsen som en voksen kvinde, uden dog at have fået kundskabsrigdom eller åndsudvikling svarende til den voksne stand, som konfirmationen ellers indvarslede.

Der burde derfor gøres noget alvorligt. „Det synes mig klart, at ogsaa Kvinden har Fordring paa en Vejledning og Uddannelse, der rækker ud over den Tid, da netop alt aandeligt i hende ret vaagner og trænger til Udvikling og Næring. Paa sine Sønder koster man uden videre til langt op i Ynglingealderen for at faa dem almindelig og specielt uddannede; med sine Døtre er man færdig med det 15de eller 16de Aar, eller man har tilovers til dem kun en Affiling, en endelig Afpudsning af den ydre Skal. De i *Aandsudviklingen* ganske anderledes indgribende Fag, som Historie og Naturvidenskab eller et grundigt Sprogstudium, bliver der sjældent

eller aldrig tænkt paa“ [57].

Hun havde dog en lille sløjfe på dette ønske: Den forlængede uddannelsesetid ud over „Barnealderens almindelige Grænse“ [58] måtte ikke lægges i nogen fast plan. Det var og blev et princip for Natalie Zahle, at de unge piger skulle have „Lejlighed til forskellige Uddannelsesveje“. Hun ønskede, at der var flere valgmuligheder for eleven samtidig med, at den enkelte skolebestyrerinde skulle bevare friheden til at give sin skole sit ejendommelige særpræg, både i barneskole og fortsættelsesskole [59]. Nok var det statens moralske pligt at åbne økonomiske muligheder for kvindекønnet, men den skulle ikke få lejlighed til at udøve pædagogisk eller dannelsesmæssig ensretning eller at gribe kontrollerende ind over for de enkelte lederes herredømme over de private skoler.

Natalie Zahles hårdnakkede ønske om en længere uddannelsesetid for unge kvinder end for unge mænd var begrundet i forestillingen om, at kvinders fysiske udvikling under puberteten forløb helt parallelt med den intellektuelle dannelse. Her stolede hun blindt på samtidens lægevidenskab, der drog en direkte sammenhæng mellem menstruationens start og udviklingen af pubertetspigernes indre organer (æggestok, livmoder, skede) på den ene side og deres forventede funktioner som vordende hustruer og mødre på den anden side (60). Hjerne og nervesystem måtte derfor ikke overanstreges under døtrenes „Overgangsalder“. Man kunne da spørge, hvordan hun fik kravet om hviletid og et til halvandet års længere uddannelsesetid for kvinderne til at stemme med ønsket om kvindeemancipation? Hun havde jo netop understreget, at kvindeligheden forstået som udviklingen af personlighed og selvstændighed ville blive styrket ved emancipationen snarere end ved at pleje den moderlige følelse.

Her tyede hun igen til tvetydigheden. Alt, hvad der skulle til for at kunne udføre „den kvindelige Værnepligt“ var godt at lære. Også for den kvinde, der forblev ugift, da hun altid kunne få brug for uddannelsen i husførelsen, hvis et hjemms velsignelse skulle lokke hende til at danne „et saadant med en anden Kvinde, en Søster, Broder eller hvem anden, der kan være stillet paa hendes Vej“. Derfor burde skolelivet afbrydes en periode for alle piger, så de kunne lære husholdning, sundhedspleje og almindelig praktisk husgerning. De ville da samtidig blive styrket ved åndelig hvile og legemlig hærdelse og kunne vende friske tilbage til studierne [61].

Hvis kvinderne da på et tidspunkt valgte lærerindegerningen i stedet for ægteskab og moderskab, da var det et enten-eller. Ingen god moder

eller hustru kunne være sin mands støtte og medhjælp, hvis hun havde sit eget erhverv. På den anden side burde en lærerinde praktisere sit erhverv som et professionelt embede, som skole og forældre kunne stille store intellektuelle krav til. Her burde en grundig uddannelse med afsluttet eksamen være et påbud [62].

Hvor Natalie Zahle tidligere havde set lærerindegerningen som et moderligt kald, så hun det nu som et professionelt embede. Så sent som i 1859 havde hun i sit brev til Johanne Luise Heiberg omtalt sit mål som overflødigsgørelsen af lærerinder over hele landet. Nu havde hun sadlet om og gik ind for en professionalisering af erhvervet af hensyn til elever såvel som af hensyn til den ugifte lærerindes værdige selvforsørgelse.

„Jeg ønsker af ganske Hjærte, at den unge Pige maa blive dygtiggjort til at indtage en uafhængig, mer og mere vellønnet Stilling i Samfundet;“ ... „Jeg synes, e n t e n har man et E m b e d e, og da varetager man det, trods alt, trods al Sygdom og Sorg i Huset, trods alt, hvad der kan tilstøde det som saadant – e l l e r man har et H j e m, og da kan man ingen Pligter paatage sig, der nogen Time kunde holde én borte fra dette Hjem, naar det gjaldt, – og saadan gjælder det mer end ofte, hvor der er Mand og Børn“ [63]. Det var op til den enkelte kvinde at vælge, men vælge måtte man.

Zahlenisme og magtfuldkommenhed

Natalie Zahle havde således sin helt personlige fortolkning af kvinde-emancipation, og hun forsøgte at bløde fronterne mellem dens fortalere og dens modstandere op. Kun en sjælden gang tog hun fat om nældens rod:

„Jeg tror (...) heller ikke, man skal være altfor bange for det saakaldte „emanciperede“ Væsen; lidt dreungeagtig Kaadhed hos en Pige i Overgangsalderen er ingenslunde Bevis for mandlige Interesser eller Tilbøjeligheder – ofte det modsatte. Men paa den anden Side kan en ildfuld Følelse tilvisse føre en Kvinde til *mandig* Daad, uden at *Kvinden* dør under Panseret. Da Hervør havde set Høfund, drog hun hjem, hængte Skjold og Spydstage, hele Vaabenklædningen bort, iførte sig Kvindedragt og tog fat paa Væven og blev som „andre Kvinder“, og da Høfund kom og bejlede til hende, var det en elskende Kvinde, der gav ham sit Ja“ [64].

I sit eftermæle ville Natalie Zahle dog helst kendes for kun at have udvirket kvindernes „indre Emancipation“, og hun skar selv sine erin-

dringer over denne læst. Som om udelukkende den „indre“ emancipation havde været hendes mål. Dette stemte ikke overens med 1872-73-skrifterne, hvor hun gik ind for den „fuldkomne“ emancipation, samtidig med at hun selv fortolkede denne fuldkommenhed tvetydigt. Fra sin karrieres begyndelse havde hun arbejdet for, at den almene (ud)dannelse gik forud for kønsopdragelsen. I dét stykke havde hendes arbejde været kønsoverskridende allerede fra 1851 og været med til at bryde det mandlige uddannelsesmonopol.

Ihukommende Salmonsens fem kendetegn på kvindeemancipation, vil jeg nu mene, at der tegner sig et mønster i Natalie Zahles forhold til kvinders emancipation:

1. Hvis udtrykket udfrielsen fra den sædvanemæssige tvang og form blev forstået som dét at gøre en aktiv indsats for den sjælelige og intellektuelle dannelse var det hendes opfattelse, at denne del af emancipationen burde gælde for alle døtre og voksne kvinder. 2. Derimod syntes hun at mene, at den fuldkomne retlige og sociale ligestilling og frigørelse fra indskrænkninger kun skulle gælde for de ugifte, selvstændige og selverhvervende kvinder – ikke for de gifte. 3. Endelig var ønsket om „fri kærlighed“ og almindelig stræben efter at ligne mænd ikke hendes. Den slags tanker kan ikke genfindes i hendes teoretiske og agitatoriske skrifter. Hendes stærke kristne tro og urokkelige opfattelse af hjemmet og ægteskabet som det ønskelige og bevaringsværdige samfundsfundament tillod hende ikke at agitere for emancipation på disse punkter.

De løse ender i dette emancipationsmønsters tveæggede sværd afslørede hun først langt senere, og denne afsløring lod hun aldrig komme til offentlighedens kendskab. De lange udredninger og det vævende sprog afslørede det, som kunne opfattes som uklarhed i tankegang, men som jeg mener var udtryk for en villet tvetydighed. Intet under at hun var og er vanskelig at placere kønspolitisk. Det var nemlig præcis, hvad hun ønskede at være: uden for bås [65].

Men denne hendes tvetydige emancipationsopfattelse vandt så stærkt social genklang blandt lærerinder, elever og forældre i hendes samtid, at hendes skoler og uddannelsespolitik blev en økonomisk og institutionel succes. Hendes opfattelse blev en selvstændig strømning, en slags credo for døtrenes dannelse, som kan kaldes ved sit eget navn, Zählenismen. Zählenismen forstået som det at give enhver kvinde mulighed for „Uddannelse og Virksomhed inden for det Omraade, hun maatte ønske“.

Netop på denne måde fik den en afgørende betydning for de kommende generationer, sådan som Lis Jacobsen i 1925 understregede det [66].

Netop modsigelser og dobbeltstrategier var træk, der syntes at gå igen i andre skandinaviske kvinders pædagogiske og emancipatoriske idéverden. Her ligger et oplagt forskningsprojekt og venter på en komparativ undersøgelse til besvarelse af spørgsmålet om, hvorvidt der var tale om et særlig nordisk mønster. Også flertydige opfattelser af deres egne samfundsmæssige magtpositioner var kendetegnende hos flere samtidige nordiske personligheder, uden at de dermed stod for de samme standpunkter. De genfindes hos den danske Hanna Adler (1859-1947) og svenskerne Ellen Key (1849-1926), Anna Whitlock (1852-1930) og den lidt yngre Elin Wägner (1882-1949). De var del af en større bevægelse, men følte sig ikke som sådan:

„Man känner sig inte som del av en rörelse utan som unika och ujäm-förliga i det ena eller det andra avseendet“, som Huveröd har udtrykt det [67].

Der er ingen tvivl om, at Natalie Zahle følte sig unik – og til tider meget alene – i den magtposition, som hun efterhånden havde indtaget. Det var netop hensigten med – og omkostningerne ved – at sætte sig uden for bås. Når hun henvendte sig til offentligheden, underforstod hun en teater-relation mellem sig og sit publikum [68]. Hun spillede rollen som den idealistiske, velgørende og fredelige kulturbevarer, og var dog en banebrydende, emancipatorisk magtskikkelse. Hendes idealer var ægte ment, men hun forstod også, at magten og indflydelsen kun var opnåelig, hvis hun kendte og brugte systemets spilleregler. Vilkårene kunne kun ændres på de eksisterende vilkår. Derfor var hun ikke en tidens ekstremist, men hun lod sig heller ikke standse af vilkårenes grænser. Hun lod ikke sig og sine indelukke i en „paralyseret potentialitet“, som andre af sine „victorianske“ samtidige i Danmark og andre lande.

Snarere udviklede hun især i sine „lykkelige, velsignede Aar“ fra 1852 til hen i halvfjerdsere, hvad jeg vil kalde en mobiliserende potentialitet over for sine kønsfæller. Denne mobiliserende og ansporende relation kunne kun fungere, fordi hun personligt sad i en dominerende position. Hun havde magt.

Natalie Zahle besad og udøvede forskellige former for magt, selv om hun, ligesom sine kønsfæller, var marginaliseret i en række sammenhænge i det offentlige samfund. Inden hendes magtposition og -for-

valtning skal indkredses, skal det slås fast, at hun sad i det klassiske Herredømmets Problem, som den svenske forfatter og journalist Anders Ehnmark har reflekteret over i sit essay om magtens hemmeligheder og Machiavelli:

Herskere skal for at være virtuose være eksperter i „uangribelighed“. Eller sagt med andre ord: „Den afgørende egenskab er ikke godhed eller styrke overhovedet, men snuhed“ [69]. Det er hér, at underforståelsen af teaterrelationen kommer ind og illusionen får betydning, fordi en klog fyrste hele tiden ligesom skuespilleren tænker og bør tænke på sit publikum: „I herskerlogikken indgår, at man gør et, men synes at gøre noget andet. Politikken ligesom kunsten opstår i mødet med publikum. Publikum er medskabende i magten ligesom i kunsten“ [70].

Når Natalie Zahle henvendte sig til sit publikum, havde hun til hensigt at skabe et samtykke, en legitimitet om mål og midler, og legitimiteten skulle række bredt. Den skulle omfatte 1) hendes bedst betalende kunder, 2) den del af borgerskabet, der strittede imod emancipationen og endelig 3) de generationer, der i (ud)dannelsen hentede ballast til emancipationen. I det stykke spillede det ikke så stor en rolle, hvordan hun selv var, og hvad hun selv syntes. Det var derimod vigtigt, hvordan hun syntes at være i sit publikums øjne. Og med det tvetydige emancipationsprogram var hun – angribelig.

Nyere amerikansk og nordisk kvindeforskning har været meget optaget af en teoretisk debat om kønnenes forhold til magten. Groft skitseret har denne forskningsdebats hidtidige positioner været dobbeltledet: På den ene side er kvinders forhold til magt blevet set som et undertrykkelsesforhold, hvor kvinder var det afmægtige og dominerede køn i forholdet, og på den anden som et forhold, hvor kvinder i kraft af kollektive handlinger mobiliserede sig til at komme ud af undertrykkelsen og til at få større magt [71]. I denne dobbeltledede forståelse har det været underforstået, at det var et fælles vilkår for alle kvinder at være undertrykt henholdsvis at være solidariske uanset samfundsmæssig position og på tværs af alle forskelligheder som klasser, racer, nationaliteter og aldre. Erkendelsesinteressen har ikke været at fokusere på divergenser mellem kvinder.

Denne dobbeltledede forståelse har bygget på to sæt af teorier. Det ene sæt, patriarkatsteoriene, har trods indbyrdes forskellige vægtninger placeret kvinder strukturelt i en hierarkisk, kønsmæssig arbejdsdeling i

hele samfundets arbejds- og familieliv. I denne arbejdsdeling har det været nemt at se, at mænd generelt var i toppen af samfundet, mens kvinder generelt var i bunden. Patriarkatsteoriene har således påpeget både synlige og usynlige magtstrukturer mellem kønnene, og de har forsøgt at forklare, hvordan disse ulige kønsrelationer er blevet reproduceret historisk [72]. Det andet sæt, kvindekulturteoriene, har set kvindekulturen som en undertrykt enhedskultur, stående over for den dominerende, mandlige enhedskultur. Det er blevet hævdet, at nogle af kvindekulturens grundlæggende kendetegn skulle være en slags „ansvars-rationalitet“, en „omsorgsetik“ eller en særlig „kærlig verden“ [73].

Heroverfor er der imidlertid helt berettiget blevet rejst kritiske røster, fordi begge disse sæt af teorier har overset forskellene mellem kvinder [74]. Der har været en alt for veludviklet tendens til at overbetone teoriernes logiske mønster og generaliserbarhed over for empiriens mangfoldighed og modsigelser. Man kan sige, at den kvindehistoriske forskning teoretisk har udviklet sig fra et ensidigt, men for en periode vigtigt stade, hvor man stort set kun fokuserede på undertrykkelsesforholdet mellem kønnene, til et multifokalt stade, hvor man sætter fokus på og undersøger flere forhold og flere niveauer inden for samme emne på een gang [75]. Dette giver en større følsomhed over for modsigelser i empirien.

I dag behøver man næppe diskutere rimeligheden i at påpege, at kvinder som køn har levet i en marginal historisk tradition i forhold til samfundenes politik, kultur, uddannelses- og erhvervssystem. Man behøver næppe heller at diskutere rimeligheden i at påpege, at kvinder som køn gennem tiderne har gjort oprør mod usynliggørelse og marginalisering, og at disse oprør har været båret af en eller anden form for magtmobilisering af nogle fælles ressourcer og handling, som har udvidet kvinders sfærer. Magt og indflydelse er blevet tilkæmpet af kvinderne, som har set magt som en tilgængelig kapacitet – ikke blot som et herredømmeforhold [76].

De fleste feministiske forskere erklærer i dag som den danske samfundsforsker Birte Siim: „Analyserne må være mere følsomme over for (...) ændringer i kønsrelationerne. Og de må i højere grad kunne indfange både kønsforskelle og forskelle mellem kvinder“ [77]. Eller udtrykt i denne afhandlings terminologi: Analyserne bør forstå kvinder både som ofre for samfundsstrukturerne, d.v.s. som kulturbærere, og som ansvarlige medskabere af samfundet, der ændrer strukturerne, d.v.s. som kulturbyggere.

Så vidt så godt. Men endnu har kvindehistorikere af gode grunde [78] været meget lidt tilbøjelige til at interessere sig for, ikke blot forskellene mellem, men magtforholdene mellem kvinder og mellem grupper af kvinder. Og dermed også magt- eller modsætningsforholdet mellem individualiteten og fællesskabet.

Sagen er den, at magten som begreb og som fænomen på en gang er en ressource, en position og en relation. Eller sagt med andre ord: Magt er på en og samme gang dominans og kapacitet. Man kan naturligvis vælge at udelade en af delene i en analyse, og f.eks. nøjes med at undersøge magten som en relation, som det kom til udtryk i de nævnte patriarkats-teorier. Eller man kan nøjes med at se magten som en ressource som i de omtalte kvindekulturteorier. Det eneste, der sker ved det, er, at analysens resultat bliver skævt i forhold til empiriens komplicerede billede. Der begynder da også – i hvert fald i visse danske kvindeforskningsskredse at vise sig en voksende interesse for at se flerfoldigheden i magtbegrebet. En sådan interesse blev i hvert fald udtrykt på en landsdækkende, tværfaglig konference om kvindeforskningens teorier og metoder i 1989 [79].

Vender jeg nu tilbage til Natalie Zahle, skal det forsøges at forstå hende som en skikkelse, der inden for sin skoles rækkevidde sad i en magt-position. Denne magtposition satte hende i en magtrelation til sine elever og lærer(inder), såvel som over for forældrekredsen. Endelig havde hun med sin zahlenistiske (ud)dannelsesstrategi opnået en meningsdannende indflydelse på uddannelsespolitikken og havde udvidet kvindekvænnets muligheder i samfundet og dermed udvirket en mobiliserende funktion over for sine kønsfæller. Hun havde givet dem ressourcer til selv at opnå magt. Hvordan hun i praksis forvaltede disse dele, skal undersøges i det følgende.

Magtfuldkommenheden 1880-1894

Samme år, som skolebygningen stod færdig, fyldte Natalie Zahle 50 år. Hendes livsmål var nået, men lykkelig og lettet var hun ikke. Uroen og hjemløsheden red hende som en mare, og hun valgte nu at flytte for sig selv i en lille lejlighed i skolebygningen, kun opvartet af en enkelt tjenestepige. Hendes ensomhedsfølelse og distance til omgivelserne blev så stærk, at selv Henriette Skram følte sig forpligtet til at omtale den i 1914-biografien [1]. Natalie Zahle var i disse år ikke nem at omgås.

Allerede som tyveårig havde hun næret drømmen om magten. I Nyborg-tiden skrev hun det digt, hvor hun forestillede sig at sidde med „Magtens Scepter“, og hvor hun for sit indre øje så sin uimodsagte vilje blive mødt af lydige, beredte blikke. Hun havde tegnet en fiktiv fremtidsvision, hvori verden føjede hendes bud om at omforme „Lunkenhed og Sløvhed“ til gavnlig virksomhed [2]. Nu havde hun opnået det. Hvad var der så i vejen? Kunne hun ikke forlige sig med sit ansvar? Hvilken længsel var det, der gjorde hende uligevægtig og urolig, og hvordan påvirkede det hendes lederstil?

Ifølge første eftermæletids skrifter bøjede næsten alle hendes omgivelser sig frivilligt for hendes vilje. Dette billede viser sig nu at have været groft fortegnet, idet langt fra alle lod sig underkaste hendes vilje. Især ikke de senere år.

Vi har set, hvordan nogle få af hendes plejedøtre, elever eller nære kvindelige medhjælpere forsigtigt prøvede at ryste hendes faste greb af sig. Af gode grunde havde dog endnu ingen kvinder for alvor sat sig op imod hende. Hun gav dem kærlighed og tryghed, samtidig med at hun afkrævede dem disciplin. Med andengenerations eleverne var det anderledes. De tog retten til en uddannelse og en vis grad af personlig frihed for givet. De underkastede sig ikke som eleverne 10-20 år tidligere under-

danigt andres vilje, heller ikke Natalie Zahles. Det var dog ikke fra kvinde-side, hun første gang mødte egentlig og principiel modstand mod sin magt. Den kom fra en af hendes mandlige lærere og bidrog til at tage modet fra hende og gøre hende deprimeret i årene 1879 til 1880.

Mandlige oppositioner

Det var ikke, fordi det var første gang, en af hendes respekterede, mandlige fagfæller opponerede imod hende. Allerede femten år tidligere havde skolemænd og litteraturhistorikeren Gotfred Rode [3] kritiseret hendes tanker og opførsel. Det var med ham, hun havde startet højskolen, kaldet den almindelige Fortsættelsesskole. Deres samarbejde havde ikke altid været lige nemt, selv om han havde været taknemmelig over hendes evne til at holde hans „Mod oppe i Tider, hvor det hvert Øjeblik var synkefærdigt“ [4].

Måske var det ikke kun Natalie Zahle, men også hans unge kone, der havde animeret ham. Hun var den begavede og lærelystne Margrethe Lehmann [5], Orla Lehmanns datter, og de to havde mødt hinanden hos Natalie Zahle, hvor hun fulgte litteraturkurset. De giftede sig i 1866, og hun var på mange måder blevet den ryggrad i hans tilværelse, som han manglede selv. Men det er en anden historie.

Han havde været plaget – ikke blot af svaghed, men også af reel tvivl om bæredygtigheden af en selvstændig institution „udelukkende for Damer“ som Natalie Zahles Fortsættelsesskole var det. Det havde været planen, at han skulle skyde penge ind i denne såkaldte højskole, men det blev ved snakken. Han hævdede, at det ikke var, fordi han ikke gerne ville administrere institutionen og dele den pekuniære risiko med hende, men egentlig havde han helst set, at hun alene lagde navn til denne „Damehøjskole“ [6]. Han skammede sig over at være medbestyrer af en institution, hvis målgruppe „kun“ var kvinder!

Gotfred Rodes tvivl havde nedstemt Natalie Zahle meget, og hun var blevet vred. Selv om det havde været hende alene, der havde „haft noget Stort for Øje“, ville hun dog aldrig være begyndt i 1861 „uden Visheden om en Mands Deltagelse og Part i Sagen“. Hun var blevet dybt såret over, at han så sent i forløbet havde antydnet sin fratræden og sin manglende kærlighed til og tro på sagen. Med rene ord havde hun da tilbagevist hans kritik: „det er synd mod Sagen, og det er uretfærdigt mod mig“, og hun havde nægtet at lade ham trække sit navn tilbage [7].

Derefter havde hun mindet ham om, at Georg Brandes, som også havde været i hendes stald i tresserne, engang havde sagt til hende, at han ikke ville være „Dameprofessor“. Men da havde han fået læst og påskrevet: en mand blev ikke dameprofessor, bare fordi han etsteds læste „blot for Damer“. Den tid ville nok komme, da han kunne bevise sin dygtighed over for mænd. Dette gjaldt også hr. Rode, som jo bare kunne holde nogle forelæsninger på universitetet for både herrer og damer. Så kunne mændene jo høre, hvad det var, de sendte deres døtre hen til på Zahles damehøjskole, mente Natalie Zahle [8].

Rode havde svaret, at han da betragtede gerningen som en alvorlig sag, men rigtig nok ikke som mere „høi og hellig“ end ethvert menneskeligt værk, der kunne blive anderledes i sin udførelse end det, der oprindeligt var tænkt. Han havde indrømmet, at oppositionslysten ofte havde rejst sig i ham over for hendes tendens til at gøre en simpel og ligefrem menneskelig gerning til en høj og hellig sag [9].

Natalie Zahle havde ikke ligefrem kastet ham på porten, men deres samarbejde var ophørt. De blev dog ved med at omgås, i hvert fald i Gotfred og Margrethe Rodes hjem med de to små sønner, Ove og Helge. Dette hjem var med hustruen som centrum blevet et mødested for en stor vennekreds af grundtvigianere og nationalliberale, heriblandt Bjørnstjerne Bjørnson, Carl Ploug, Chr. Richardt og Natalie Zahle. Den sidste var ikke mere fornærmet, end at hun fortsat sås blandt gæsterne [10].

Anderledes alvorligt formede sig nu i 1880 striden med en anden mandlig lærer, Carl Ewald [11], Agnes Henningsens senere elsker og Poul Henningsens fader. Han var som stud.mag. startet med at undervise i naturhistorie på hendes lærerindeskole ca. 2 år tidligere. I mellemtiden var han blevet cand.phil. Konflikten startede i januar med en diskussion om Carl Ewalds løn, fastlæggelsen af hans skematimer og i det hele taget hans fremtidige stilling på N. Zahles Skole. Natalie Zahle havde hørt Ewald udtale sig til andre om, at han havde „Ret til at være syg i 3 Maaneder“, fordi han betalte et betydeligt beløb til sygekassen. Hun for i blækkuset for at gøre ham opmærksom på, at en sådan opfattelse af sygdom ikke kunne forsvares. På dette grundlag ville hun i hvert fald ikke give nogen lærer adgang til sygekassen. Uoverensstemmelsen udløste en kædereaktion af indbyrdes bebrejdelser, som kulminerede i maj måned. Carl Ewald havde ladet nogle elever sidde alene i en time, mens han havde holdt møde med hende. Hverken hun eller klasselærerinden havde fået besked om, at eleverne havde været alene. „Sligt slapper Interessen og

virker ikke godt paa det moralske“, belærte hun sin unge naturhistorielærer. Og hun afviste i den forbindelse Ewald, da han forsvarede sig med, at det var hende, der havde forstyrret ham i arbejdet. Det arbejde, som hun i øvrigt overlæssede ham med. For Natalie Zahle forholdt det sig omvendt: Det var uomtvisteligt hende, der havde retten på sin side: Troede Ewald måske, at det var behageligt at være indpisker?

Hun mente, at han havde arbejdet under „idelige Afbræk og Forømmelser“. Den 2. maj aflyste han nogle timer p.gr.a. sygdom. Det var de samme timer, som han 2 måneder forud selv havde bedt om. Den 24. maj opsagde han nogle timer, som han i april „udtrykkeligt“ havde gjort krav på at beholde til november, og som han havde bedyret ikke at ville svinge.

Alt dette havde på et tidspunkt fået hende til at tvivle på hans hengivenhed over for skolen, men tvivlen forsvandt, da han skrev til hende, at hans helbredstilstand tvang ham til at tage reb i sejlene. Han måtte skære ned på sine undervisningsforpligtelser. Det ville han gøre sådan, at han koncentrerede sit arbejde på den skole, hvor han kunne „*lære mest*, nemlig Deres“. Han havde ellers også timer på nogle andre skoler. Natalie Zahle tog denne erklæring som en stor hæder for sin skole. Nu, hvor han blev ved med at aflyse timer, så hun imidlertid ikke hans prioritering som hæderbringende, kun som „rent egoistisk“. Han måtte lære, at anerkendelse var løn i sig selv.

Striden handlede i virkeligheden om kaldstanken over for tanken om arbejdet som lønarbejde. Det var første gang, Natalie Zahle mødte den slags faglige krav, og hun reagerede skarpt afvisende. Endnu havde ingen, og da slet ikke hendes kvindelige medarbejdere vovet at stille faglige fordringer om forbedrede arbejdsvilkår. Den lønarbejderbevidsthed, der var ved at formes ude i samfundet, var slet ikke nået ind bag N. Zahles Skoles mure. Og den var heller ikke velkommen.

Men der var noget, der gjorde konflikten med Carl Ewald endnu værre. Hun havde nemlig haft „Fremtidsanker“ med ham, hvilket han udmærket havde været klar over. Hun havde forestillet sig ham som „tilkommende Bestyrer“, d.v.s. som fast medarbejder i form af „Inspektor eller længere henad Tiden Medstyrende“. Det var en revolutionerende idé for Natalie Zahle. Hun havde jo ordningen med sine forstanderinder på de forskellige afdelinger på skolen. Indtil nu havde hun, jvf. testamentet fra 1876, udtrykkeligt forbeholdt disse lederposter for kvinder.

Dette til trods havde hun givet ham tilbuddet om en bestyrerpost, fordi

hun havde været „forpint af den evige Uro“, der var over hans virksomhed. Hun havde troet, at denne uro var aftagende, havde set noget „lovene og talentfuldt“ i ham og troet, at han var „en Mand af Ære“. Et stærkt motiv til hendes henstilling var netop, at han var „en Mand“, som kunne se skolevirksomheden som et mål. Hun havde øjnet en mulighed for i ham at vinde „en mandlig Støtte“. Og så havde han modtaget tilbuddet med et krav om gageforhøjelse og opsigelse af timer! Det var ikke „chevaleresque“! Hendes tilbud havde altså været „et Misgreb“, og han havde såret hende med sin overmodighed. Da lærte hun hans „Mandighed“ at kende, og nu var der kun tilbage for ham at forsvinde. Han skulle dog vide, at det havde været så stor en omvæltning for hende at forestille sig en mandlig medbestyrer, at hun ville bede ham, „aldrig at tale derom, da jeg ikke gerne saa en slig Tanke berørt, naar den ej nogensinde kunde blive til noget“. Carl Ewald tav, og det lykkedes hende at fastholde det ry om sig, at „Arbejdet for Kvinder i første Række altid skal ledes af Kvinder“, som Ida Falbe-Hansen skrev mange år senere [12].

Hun var umådelig bitter i sin afskedssalut til ham: „De har ikke i sin Tid undset Dem ved at være „Lærer i N. Zahles Skole“; glem ikke, at jeg har forvaret mig imod, at De drev Reclame dermed. De siger, at De ikke har befundet Dem vel her. Glem ikke, at De én Gang har erklæret at lære mest ved denne samme Skole, og at jeg turde være tryk som noget i Verden for, at De ikke forlod den. De bad mig efter et halvt Aars Forløb om en Anbefaling, som jeg den Gang udstedte i Forventningens Tillid – glem ikke, naar De herefter vil søge at begrunde Deres Adgang til pædagogiske Fortjenester, at den sidste, De i nogen Maade kan beraade Dem er Natalie Zahle“ [13].

Bitterheden var fra begge sider så stor, at Carl Ewald ikke engang selv kom til Natalie Zahle for at hente og kvittere for sin sidste løn i maj 1880. Anna Hjort gjorde det for ham [14].

Anna Hude

Natalie Zahle var en meget moralsk person. For hende var der på mange måder skarpe grænser for, hvor tøjlesløst eller ubehersket et kultiveret menneske kunne opføre sig. Så meget desto mere besynderlig var hendes loyale og meget praktiske støtte til den 22-årige Anna Hude [15], da hun kom i vanskeligheder sommeren 1880. Anna Hude havde gennemgået Femmers lærerindekursus 1876-77 og var derefter blevet ansat på Borger-

dydsskolen i Roskilde. Men arbejdet tilfredsstillende hende ikke intellektuelt og året efter tog hun til København for at forberede en studenterek-samen. De næste par år læste hun hos Natalie Zahle, hvilket ikke tidligere har været kendt, men det fremgår imidlertid af en udtalelse fra 1879 fra Natalie Zahle og et par af hendes lærere, at Anna Hude deltog i under-visningen på artiumskurset fra 1. september 1878, hvorfra hun bestod 1. dels eksamen „med Hæder“. I de kommende år blev hun dog stadig mere plaget af en øjensygdom, som på en læges anbefaling begrænsede hendes læsning til højst fem timer om dagen. Dette betød, at hun ikke kunne gå op til 2. dels eksamen sammen med sine læsekammerater, og den ellers livsglade unge pige var blevet „tungsindig“. Men i marts 1880 skrev hun til Natalie Zahle og anmodede, om hun kunne få lov til at læse videre med det håb, at hun for fremtiden ville få kraft til at vise sig „lidt mere værdig til Deres Godhed“, end hun hidtil havde gjort [16]. Natalie Zahle syntes at have været tiltrukket af Anna Hudes åndelige livlighed, læselyst og ydmyge tone over for sine foresatte. Og hun var ærgerlig over, at øjnene kun tillod Anna Hude begrænset læsning.

Men det var ikke kun det svigtende syn, der plagede Anna Hude. Efter at hun var flyttet tilbage til København fra Roskilde havde hun boet hos en onkel. I hans hus var familiens huslæge, C.J. Leerbeck, flere gange nærgående over for hende. En dag i sommeren 1879 endte tilnærmelserne med voldtægt. Den fortvivlede kvinde overvejede at tage sit liv, men kastede sig i stedet over studierne. Kort tid efter blev hun tilbudt ægte-skab af en anden mand, men hun afslog. Da det gik op for hende, at hun over for sig selv begrundede sit afslag med, at hun ikke kunne komme af med følelsen af krænkelser efter Leerbecks voldtægt, besluttede hun den 15. juni 1880 at dræbe ham. Tre dage efter gik hun ud på gaden og affyrede et skud mod den formastelige [17]. Han blev kun lettere såret, men begik dagen efter selvmord i arresten, hvor han nu sad, sigtet for voldtægt.

Hun blev idømt et års fængsel. Denne pinlige episode ødelagde imid- lertid ikke Hudes intellektuelle ambitioner. Den fik heller ikke Natalie Zahle til at slå hånden af den velbegavede enegænger. Som hendes dannel- sesmæssige vejleder sendte hun hende strenge advarsler og formaninger, men fortsatte ellers uførtrodt med at lade sine forbindelser arbejde for en benådning og at gøre alt for, at Anna Hudes evner og kundskaber kunne plejes og udvikles i fængslet [18]. Anna Hude blev også behandlet mildt og fik tilladelse til at fortsætte studierne her. Det første hun gjorde, da hun blev løsladt i foråret 1881, var igen at kontakte Natalie Zahle for at konferere med hende om de fortsatte studier. Da Anna Hude havde

„Mod“ og var „tænksom“, gjorde Natalie Zahle, hvad hun kunne for at skaffe hende bolig, undervisning og vejledning. Hansine Gerdtzen og Henriette Skram tilbød vederlagsfrit at læse fransk, engelsk og historie med hende, og S.L. Tuxen [19], der netop var blevet leder af Natalie Zahles artiumskursus, tilbød hende undervisning og var velvilligt indstillet over for muligheden af, at hun kunne bo i hans hus [20].

Ifølge Dansk Biografisk Leksikon var det ellers den radikale Herman Trier, der var Anna Hudes pædagogiske støtte i den pinlige tid. Ifølge brevene var det Natalie Zahle, der bragte hjælp og støtte under og umiddelbart efter fængselsopholdet, mens Herman Trier først trådte til senere.

Anna Hude fik studentereksamen, gik i gang med universitetsstudier, opnåede universitetets guldmedalje i 1888 og blev dr.phil. i 1893. Hun blev Danmarks første kvindelige historieforsker, og den første kvindelige doktor i det hele taget herhjemme. I 1910 giftede hun sig med sin universitetslærer, historikeren Kristian Erslev, som hun havde været forelsket i siden slutningen af firserne. I mellemtiden havde hun arbejdet på Rigsarkivet, hvor hun var blevet ansat af rigsarkivar A.D. Jørgensen, der i forhold til sin samtid var meget fordomsfri over for kvinder. Hun var også blevet meget aktiv i den radikale del af kvindebevægelsen [21].

Anna Hude levede således op til Natalie Zahles vildeste drømme om den selvstændige, kundskabstørstende kvinde. Men i politisk og køns-politisk henseende voksede hun langt væk fra sin pædagogiske vejleder, ligesom hun aflagde sig al „kvindelig“ beskedenhed. Måske var det derfor, Natalie Zahle ikke opretholdt kontakten med hende i årene, der fulgte. Natalie Zahles indsats over for Anna Hude skal ikke udelukkende tilskrives, at hun opdagede Hudes unikke talent. Det var gængs praksis for Natalie Zahle at optræde som en slags „formidler- eller fæstekontor“ for unge, videbegærlige kvinder:

I bunken af „anmodningsbreve“ i den store brevsamling til hende fra forældre, nye og gamle elever ligger breve, hvor forældrene eller de unge kvinder selv bad om gode råd til planlægningen af deres undervisning eller uddannelsesforløb: Breve af den type er bevaret fra 1850'erne til 1890'erne [22].

Hun fik og besvarede også breve, hvor hun blev bedt om at hjælpe og rådgive en hel familie, f.eks. ved at lægge et godt ord ind for sønnen dér, og lette betalingen for døtrenes skolegang hér [23].

Forældres og unges anmodninger om at skaffe fripladser eller nedsat betaling for undervisningen var utallige [24].

Nogle bad om at få deres datter til „afhøring“ hos Natalie Zahle, for at hun kunne vurdere deres kundskabsniveau og vejlede dem om videre uddannelse [25].

Andre bad hende om at finde en god huslærerinde, der passede til lige netop deres familie og børn [26], ligesom hun søgte at skaffe lærerinderne pladser straks efter, at de havde bestået eksamen [27].

Takkebrevene til hende giver et indtryk af, at mange af hendes bestræbelser lykkedes: hun blev takket for, at den unge pige var optaget på skolen, for datterens/døtrenes udbytterige ophold her, for fripladser, for at have anbefalet ansøgninger om statsunderstøttelse, for „Godhed og Velvilie“, for venlighed mod familierne i svære stunder eller for at have skaffet en tidligere elev plads og ansættelse i et bestemt hus [28].

Hun følte ikke blot en institutionel, men også en personlig forpligtelse til at udforme individuelt tilpassede uddannelsesforløb for de unge.

Familier

Allerede i 1879 opgav Natalie Zahle eneboertilværelsen. Hun savnede en husmoder, og valget faldt på den 29-årige Ingeborg Vinderen [29]. Denne var flere år tidligere kommet fra Norge og havde boet som pensionær på skolen, mens hun uddannede sig til privatlærerinde. Hun havde vist sig „modtagelig for alt det bedste, Frk. Zahle selv og Livet omkring hende havde at byde“ [30], og de var blevet nære venner. Kort efter at Ingeborg Vinderen efter endt uddannelse vendte hjem til gården Winderen i Aker ved Oslo, døde hendes moder, Marthe Winderen den 1. august 1878 [31]. Hun så da ingen grund til at blive i hjemmet, når hun samtidig vidste, at der var brug for hende i København. Trods slægtens indvendinger rejste hun tilbage til Natalie Zahle og flyttede ind hos hende som husmoder i januar 1879 [32]. Hun blev den, der levede flest år i dagligt samliv med Natalie Zahle, idet hun trofast blev boende til hendes død i 1913. Sådan blev hun ankeret i hendes tilværelse, ligesom hun blev både den biologiske og den sociale families elskede „tante Geb“ [33]. Meget andet ved vi ikke om hende. Hun forsvandt som regel i skyggen af Natalie Zahle.

Fra da af ofrede Natalie Zahle dog sine familier mere opmærksomhed. Ikke at hun hidtil havde vist dem ligegyldighed. Men nu var det, som om hun ønskede at pleje sine rødder. Som om hun opdagede, at livet var andet end skolen og store visioner. I december 1880 sørgede hun for at sikre familiegravstedet ved Hvedstrup Kirke for de næste 100 år [34]. I

oktober 1881 gik det hende voldsomt på, at hun ikke kunne forliges med sin unge, nu 18-årige navnesøn, Nathanael Gjerløff, der i mellemtiden var kommet til København. Han var et nummer for „selvraadig“ til, at „Damerne“ kunne have ham boende. Hun bad derfor en cand.theol. Bokkenhauser om hjælp til at finde et hjem, som ville optage Nathanael, og hun var villig til at betale en hvilken som helst sum (!), som han anså for nødvendig til at skaffe den unge mand gode forhold. Sagen gik i orden, og Nathanael Gjerløff kom til stor beroligelse for Natalie Zahle i en hr. Langs hus. De skiltes i en „irriteret Stemning“, men hr. Lang tog „smukt og overbærende paa Sagen“, selv om han nok mente, at „Damen Zahle i et og andet kunde have taget lidt for strengt paa det unge Menneske“. Ved ordningen fik både Nathanael og Natalie deres ønske opfyldt: nemlig at blive fri for hinanden [35].

Det gik nemmere med hendes egne plejedøtre. Anna Paulsen var jo for længst gift og flyttet. Ved skolens flytning i 1877 stiftede Hansine Gerdtzen sit eget hjem i en lejlighed i Nørre Vold-bygningen sammen med sin kære ven og kollega Christiane Lund, og i Rungsted lod de to kvinder bygge et lille landsted, som blev samlingssted for vennerne [36].

Samme år flyttede Henriette Skram sammen med sin moder i en kvistlejlighed, også i huset på Nørre Vold. Først nu, hvor hun for alvor stiftede sit eget hjem, følte hun sig voksen. Hun var nu ikke længere lærerinde om formiddagen og datter i huset om eftermiddagen. Hun blev overhoved for sin egen husstand og forstanderinde på skolen [37]. Først efter sin store Englandsrejse i slutningen af tresserne havde hun følt sig „åndeligt frigjort“ fra Natalie Zahle. Povline Govl havde været hendes nære fødselshjælper i denne proces, og hun blev hendes „fuldtro Ven“. I dette venskab kom Henriette Skram for første gang under „en stærk, kristelig Personligheds Magt“. Den type magt havde Natalie Zahle med sin højstemte tro aldrig fået over hende på trods af fascinationen. Henriette Skram kendte ikke nogen, der kunne læse en salme så hjertegribende som hende, og hun elskede at høre hende i bibellæsningstimerne og i hjemmets andagtsstunder. Men „det var, som om det alt kun blev til *Stemning*, til æstetisk Nydelse af de skønne Billeder og Skikkelser, hun paa mærkelig Vis kunde levendegøre, men hvad jeg, jeg lille, usle Menneske havde behov, fik jeg ikke“. Natalie Zahle synes knap at have opdaget Henriette Skrams trængsler og tog sig dem derfor heller ikke nær. Det var noget helt andet med Povline Govl, der ikke var „saa stort anlagt i Retning af aandelig Begavelse, men vel netop derfor kunde hun laane Øret og havde Hjerte for hvert lille, forpint Sind“ [38]. Henriette Skram var

forpint på mange måder. Hele sin ungdom og voksne tilværelse led hun under sin ulykkelige kærlighed til Natalie Zahle, og hun var tilmed plaget af en stærk migrænelignende hovedpine, der kulminerede i midten af halvfjederne, hvor hun ofte havde følt trang til at kaste sig ud ad vinduet for at blive pinslerne kvit [39]. Alligevel tænkte hun på tiden på Gl. Strand som sin „lykkeligste“ [40], i modsætning til de første år på Nørre Vold, som blev de „mindst lykkelige“ i hendes skoleliv. De større forhold i den nye bygning avlede nemlig en strengere disciplin og flere „Ordensregler“, og „frk. Zahle var i disse Aar meget stemt for en stram Overholdelse af disse“ [41].

Den tunge stemning i huset blev ikke lettere af, at Povline Govl i de samme år led under en „lidelsesfuld Sygdom“. Hun flyttede ind i Natalie Zahles og Ingeborg Vinderens hjem, hvor hun under familieoverhovedets opsyn omhyggeligt blev plejet af den nye, unge husmoder. Her udåndede hun den 7. juni 1882 [42]. Vinteren efter drog Natalie Zahle, Mary Archer og Minne Brun [43] på en rejse til Italien, hvorfra Natalie Zahle sendte en nekrolog hjem til skoleprogrammet: Hun beskrev her Povline Govl som en munter centrumsfigur, der – „skjønt det kostede Kamp i flere Retninger“ – knyttede sig stadig fastere til skole og hus. Hun havde ikke været nogen særlig dygtig lærerinde, men aldrig havde Natalie Zahle set nogen større opdragerinde. Selv på sit sygeleje havde hun været til trøst og opmuntring for alle [44]. Det må siges at være meget beherskede mindeord om den kvinde, der 15 år tidligere havde lagt navn til begrebet „frk. Zahles Povliner“, og over for hvem hun i en tid havde næret sin „lange Længselsdrøm“. Natalie Zahle var ilde til mode. Det var hun stadig, da hun et par år senere skrev til sin „kære gamle Ven“, Cl. Schousboe [45], at hun følte sig som et „Skrøbeligt og stakkels Menneske, ikke (...) et stort ædelt“ [46]: Forhistorien var, at komtesse Moltke havde stiftet et lykkeligt hjem med sin tidligere elev, enkefru Elise Bay [47]. De to havde skabt et hjem, der i Natalie Zahles øjne strålede af livslykke. Hun fandt, at Elise Bays „rige Begavelse, store Livfuldhed, Munterhed, ja, ofte sprudlende Humor“ virkede velgørende på Komt. Moltkes „ejendommelige Hang til Tilbagetrukkethed og Ensomhed“ [48]. I denne stemning havde Elise Bay ønsket at tage et barn til sig, og sammen havde de henvendt sig til et børnehjem, hvorfra de med et års mellemrum hentede 2 små brødre, som de kaldte Axel og Helge Bay. Axel var den ældste, og han var 2 år gammel, da han blev søn i huset. Helge var syg og næsten blind af kirtelsyge, men de to kvinders omsorg reddede hans liv. Han fik dog aldrig noget godt helbred.

Tre år efter, at den syge dreng var kommet i huset, fandt man ud af, at der eksisterede en tredje broder, der fristede en kummerlig tilværelse. Han var noget ældre end de to andre. Elise Bay og Nelly Moltke kunne slet ikke bære at høre dette: „En Broder til Axel og Helge, til deres egne Børn – saadan følte de det ganske – under ulykkelige Forhold! De overvejede, hvad der her burde gøres; de drøftede Sagen med Frk. Zahle, der ofte var deres fortrolige Raadgiver, og Enden blev, at de tog ogsaa denne Dreng til sig. Ludvig hed han; de gav ham tillige Fornavnet Johannes; alle tre fik Efternavnet Bay“ [49]. Sådan berettes historien i Josepha Martensens biografi af Elise Bay (1917). Det er det eneste sted i eftermæleskrifterne, det overhovedet omtales, at Natalie Zahle havde noget med disse børn at gøre. Hun havde imidlertid ikke alene „drøftet Sagen“ med dem. Hun var selv stærkt impliceret, hvilket fremgår af et andet dokument, nemlig et fortvivlet brev til Claudine Schousboe fra hendes egen hånd:

Ludvig Bay havde hurtigt fået sin gang i det Zahle-Vinderen'ske hjem, hvilket gjorde tilværelsen for de to voksne „bedre og skønnere“ end nogen sinde før. Det vidste Nelly Moltke og Elise Bay, og de udarbejdede da en skrivelse om, at de ville „afstå“ drengen til Natalie Zahle og Ingeborg Vinderen. Men Natalie Zahle ønskede, at der i denne skrivelse tydeligt skulle stå, at Nelly Moltke og Elise Bay ikke blot afstod ham for hendes „personlige Tilfredsstillelses Skyld“, men snarere med „Tak og Tro“, fordi de ikke kunne magte at have ham selv.

Men sådan blev det ikke. Trods sin tillid til Natalie Zahle, tvivlede Elise Bay nemlig på hendes evne til at opdrage dreng $\ddot{e}$ n, og hun ville derfor hellere lave en aftale, der så ud, som om afståelsen af drengen var et offer fra hendes side til den trængende Natalie. Denne vending i forhandlingerne fik Natalie Zahle til at afstå fra at tage drengen til sig:

„Men jeg har lidt og stridt forfærdeligt siden den Stund i den Anledning, og lider og strider endnu. *Lidt*, fordi det blev mig en uhyre Skuffelse paa mine gamle Dage, da Haabet var blevet saa rigt og saa lyst, og fordi jeg følte, at mit Samliv med Komtesse Moltke derved fik et (S)aar, som jeg tror, det sent vil forvinde. *Stridt*, fordi der kom en Harmes imod fru Bay, den lykkelige, op i mit Sind, en Harmes, som manges Gang blev til mere, til Vrede, Nag“.

Sådan skriftede hun over for Claudine Schousboe, så vennen kunne vide, „hvor fattigt det er med en Kjærlighed, Du tror saa sikkert paa hos mig, og hvor lidt værdig, jeg er til den Kjærlighed, Du i saa rigt Maal skjænker

mig“ [50].

Først da der var gået lidt tid efter skuffelsen, fandt hun sig til rette med sagens forløb: det var måske alligevel meget godt, at „Fyren“ blev fri for hende og hendes hjem. Selv om hun ville have elsket og plejet ham og med megen alvor have varetaget alt til hans bedste, havde måske netop Alvoren været et problem. Ovre hos de andre fik han både „større Leg“ og større frihed sammen med brødrene, end han ville have fundet hos hende. På den anden side: Både hun selv og Ingeborg trængte til den „Friskhed i Huset“ og det „Centrum“ at arbejde for, som sådan en dreng ville have været. Især syntes Natalie Zahle, at det ville have været godt for Ingeborg, så hun havde kunnet „hæve sig op over en vis Stirren paa sig selv“, der tit gjorde hjemmet tungt. Derfor havde hun overvejet at finde et andet barn, de kunne leve sådan for. Men hun brød sig ikke om at skulle søge efter et barn. Hvis hun igen skulle være „moder“, skulle det helst føles, som om Gud lagde hende et barn i hænderne. Ikke mindst denne hendes lyst til et gudgivent barn fik hende til at ærgre sig over, at hun havde betænkt sig for længe i en situation, hvor „de andre plat ud forsmaaede ham“. Nu var det for sent. Fuglen – hendes „Lysalf og Fryd“ – var fløjet [51].

Natalie Zahle nærmede sig stærkt sit tresindstyvende år, Ingeborg Vinderen var seksogtredivende. Der har stort set intet kunne opspores om denne tilflyttede norske husmoders personlighed. Men at hun hverken var den livligste eller mest markante skikkelse, kan udledes af, at Natalie Zahles trang til at få et plejebarn i huset var kommet op i hende igen – ikke så meget fordi drengen trængte til et hjem, som fordi hun selv og hendes husfælle trængte til liv i huset. Magtforholdet mellem de to kvinder var ikke til at tage fejl af: Natalie Zahle bestemte over sin husfælle og tog ansvaret for at beskæftige hende. Kombinationen af de to personligheders psykiske konstitution frembragte en alvorlig, tungsindig stemning i hjemmet.

Imens kiggede Natalie Zahle længselsfuldt efter den lykke og jævnybyrdighed, der strålede ud af Elise Bays og Nelly Moltkes samliv. Måske var hun ligefrem jaloux. Måske var hun træt af rollen som præsidenten, der fra sin distancerede position herskede over alle de små republikker, uden at hun dog var i stand til at slippe ud af rollen? Både hun selv og hendes omgivelser forventede jo, at hun blev ved at spille den.

Det var ellers ikke, fordi hun ikke kunne more sig og slippe tøjlerne. Men det gik lidt nemmere, når hun færdedes uden for hjemmets og skolens mure. Sin myndighed slap hun vel ikke, men en vis lethed og

uhildet tålsomhed kom der dog over hende. Det blev bemærket af en af hendes tidligere privatlærerinde-elever Ellen Bentzon, som hun havde skaffet stilling hos familien Nygaard på herregården Sæbygaard ved Tissø. I pinsen 1885 tog Natalie Zahle, Ingeborg Vinderen og Bertha Hahn på besøg her for at se, hvordan det gik med undervisningen. Begejstret skrev den 19-årige Ellen Bentzon til sine forældre om besøget:

„... Efter Middag spillede Frøken Zahle, Fru Nygaard og jeg paa et Parti Krokett, Frøken Vinderen, Anna og Ellen jr. paa ét, og det var et mageløst Syn at se den lille tykke Frøken Zahle staa og hoppe, saa alting rystede paa hende, og udslynge de grueligste Fordømmelser mod Frøken V, der med sin hvide Kugle stadig slog hende ud af Stilling.“ Under resten af pinsebesøget gik de i kirke, overhørte undervisningen, og Natalie Zahle læste højt af bl.a. „Pesten i Bergamo“, „Fru Fønns“ og „Mynte“. Den sidste aften blev Ellen og hendes søster Anna, der stadig gik på kursus hos N. Zahle, siddende længe oppe, begge så fascinerede af samtalen med Natalie Zahle, at de havde svært ved at løsrive sig fra den: „Gud bevares! hvor det var morsomt rigtig at tale med Frøken Zahle, Anna og jeg vare enige om, at det var betydelig morsommere end et Bal“. De havde talt om børneundervisningen og forholdene på Annas kursus.

„Det fornøjelige ved Frøken Zahle er hendes store Frisind og Liberalitet overfor andres Meninger. Der er ikke Spor af Forstenethed eller den trykkende Fuldfærdighed over hende, som ved saa mange andre, der ere naaede til en lignende Alder og Stilling“, skrev Ellen [52].

Kvindelige oppositioner

Den livlige debat, der i halvtredserne havde knyttet kvinders uddannelse sammen med emancipation, var ikke længere aktuel. I begyndelsen af firserne var spørgsmålet ikke, om piger og unge kvinder skulle gå i skole, men snarere hvor længe de skulle uddannes, og om de skulle afslutte med en eksamen. I 1879 kunne redaktør Herman Trier uimodsagt skrive, at kvinden bedst blev gjort til kvinde „gjennem det, der sandest gjør Menneske til Menneske“ [53]. På samme måde kunne U. Wöldike fra Agnes Schmidts Pigeskole uden at nogen protesterede kræve, at pigeskolerne skulle ordnes i „samme faste Ramme“ som drengeskolerne, bl.a. ved at indføre en tvungen, statskontrolleret afgangseksamen [54]. Natalie Zahle hævdede senere, at hans forslag fik hende til at tænke tingene grundigt

igennem og konkludere, at de unge piger skulle have lov til at vælge: De skulle tilbydes en eksamen, ikke påbydes den. Kun de voksne lærerindekandidater skulle tage eksamen på lige fod med de mandlige kandidater [55]. Hun opfattede spørgsmålet om eksamen som tidens mest brændende problem, men samtidig som et problem, som hun egentlig nødigt diskuterede offentligt. Hun ville som sædvanlig hellere eksperimentere, afprøve tingene i praksis og lade dem udvikle sig så ubemærket, at de ideer, der var bæredygtige (d.v.s. publikumsgrundlag for), groede frem og satte sig fast som selvfølgelige og naturlige institutioner. Det var den måde, hendes vilje plejede at sejre på. Hun havde efterhånden 20 års erfaring i, at en stædig, produktiv praktiseren i det stille gav mere magt over de opvoksende, kvindelige generationers opdragelse og dannelse end en offentlig debat om, hvilken skolegang der var emanciperet og hvilken der ikke var det.

Der var imidlertid en anden grund til, at hendes arbejde bag kulisserne bar mere frugt og gav hende mere indflydelse, end andre skolefolk fik i dette spørgsmål. Denne grund var, at hun sagde eet, og gjorde noget andet:

Det var nemlig ikke sandt, at det var U. Wøldike, der med sin artikel i 1880 havde fået hende til at overveje, om hun skulle bane vejen for almindelig forberedelses- og studentereksamen på sin skole. Disse to eksaminer havde hun som vist haft under forberedelse et godt stykke tid, inden de overhovedet kom på den offentlige dagsorden, nemlig dengang hun delte barneskolens ældste klasser for at gøre de unge kvinders afsluttende studier lig de unge mænds i latinskolernes afgangsklasser. Det var allerede i 1867 [56].

Fra dette tidlige tidspunkt havde hun i handling vist, at hun ikke stillede sig på bagbenene over for denne udvikling [57], men tværtimod selv havde ønsket og fremmet den [58].

Det var hele dette anmassende og emancipatorisk brændbare eksamensproblem, der var på tapetet, da Natalie Zahle stik mod sin sædvane blev provokeret til at oplade sin røst i den offentlige debat. En af hendes tidligere elever, Erna Juel-Hansen [59], fornærmede hende. Den 37-årige kvinde, der havde taget skolelærerindeeksamen fra N. Zahles Skole tolv år tidligere, havde allerede inden sin eksamen gjort en pionerindsats på skolen. Det var A.G. Drachmann, der først indførte en særlig gymnastik for kvinder i Danmark, og hans datter Erna Drachmann introducerede den på N. Zahles Skole. Hun underviste her indtil 1873. I 1871 giftede hun sig med juristen og pædagogen Niels Juel-Hansen. Ægteparret

Juel-Hansen startede senere den første danske, Frøbel-inspirerede børnehøjskole, og da den ikke fik tilstrækkelig tilslutning blev den udvidet til en fællesskole for piger og drenge. Udviklingen i Erna Juel-Hansens aktiviteter passede ikke frk. Zahle.

Erna Juel-Hansen fornærmede Natalie Zahle ved at hævde, at opdragelsen og undervisningen af den kvindelige ungdom var „inde paa et helt galt Spor“, der ledte den ind i et uføre. Hun foreslog i stedet en pigeskolereform, som hun i april 1882 skitserede i et foredrag, der senere blev trykt i tidsskriftet „Vor Ungdom“. Her argumenterede hun for 1. indførelse af gymnastik og i det hele taget bedre sundhedsmæssige forhold i skolerne, 2. en skolegang, der var udvidet til 18-årsalderen for piger ligesom for drenge, 3. en målretning af uddannelsen mod almindelig forberedelses- eller studentereksamen med en dertil hørende fagsammensætning, der udviklede „den kvindelige Tænkning og Intelligens“, 4. en moralsk oprustning, der kunne udrydde den almindelige slaphed og lyst til „læggen sig hen“, og endelig 5. en fællesundervisning af piger og drenge [60].

Bortset fra fru Juel-Hansens ønske om tvungen eksamen og fællesundervisning af de to køn, var ingen af hendes ideer nye. Natalie Zahle havde med mindre nuanceforskelle argumenteret for dem alle siden sit 1872-skrift og delvist gennemført dem på sin skole. Artiumskursus var i gang, og alm. forberedelseseksamen havde hun fået dimissionsret til samme år. Alt dette omtalte Juel-Hansen slet ikke i sit foredrag, og det gik Natalie Zahles ære for nær. Hun måtte svare. På den måde blev hendes allerede omtalte „Om Kvindens Uddannelse her i Landet II“ til. Da hun nemlig så, at Erna Juel-Hansens foredrag blev optaget og trykt i Herman Triers unge, ansete tidsskrift „Vor Ungdom“, blev det også „påtrængende“ for hende at lade sine svarforedrag offentliggøre her. Foredragene havde ellers været holdt i en privat, pædagogisk kreds, hvorfra det kom bag på Natalie Zahle, at nogen kunne finde på at offentliggøre, hvad der var blevet sagt og diskuteret [61]. Det var egentlig ikke fordi hun syntes, at det var belejligt for hende at skulle levere et skriftligt indlæg, betroede hun redaktør Trier, da hun afleverede manuskriptet. Povline Govls død, sygdom blandt lærerinderne på skolen og den sidste byggesag optog til fulde hendes tid [62].

Det lyste ud af hendes svar, at hun var såret over Erna Juel-Hansens reformforslag. I en meget afvisende tone gennemgik og gendrev hun systematisk hendes forslag eet for eet. De var ikke nye, skrev hun. – Nyt var dog forslaget om fællesundervisning af de to køn, men det tav hun lige

så stille ihjel. Kun eksamensspørgsmålet anså også Natalie Zahle for „revolutionært“ og kvalificeret til en offentlig debat. I dag kan man undre sig over, hvorfor hun ikke havde reageret på Wöldikes artikel med det samme forslag i det samme tidsskrift 2 år tidligere, hvis hun virkelig mente det? Det var først nu i svaret til Juel-Hansen, at hun henviste til ham. Der måtte altså være andre grunde til hendes offentlige optræden, end at eksamen var en revolution.

Det var der også, og Erna Juel-Hansen opdagede hurtigt, hvorfor Natalie Zahle havde spidset pennen og spiddet hende i en så uvenlig tone, og hun tøvede ikke med at give igen af samme mønt:

Hun mente, at „det samme er hændet Frk. Z. over for mig, der for en Snæs Aar siden var hendes Elev, som ofte hænder Forældre over for deres voxne, gifte Børn, endog efter at disse selv er blevne Forældre, at de vedblivende mener, det ikke alene er deres Ret, men ogsaa deres Pligt at korrexe deres Sønner og Døtre paa givne Foranledning“ [63]. Sådan lagde eleven ud, da hun i januar 1883 tog til genmæle på kritikken i en „Antikritik“.

Natalie Zahle havde indledt sin artikel med et svar til en anden debattør, Hr. L. Kragballe, der helt gik imod eksamen for piger. Ikke desto mindre var Natalie Zahles tone over for ham ganske venlig [64]. Det forekom nu Erna Juel-Hansen, at Natalie Zahles fysiognomi var som „et Janusansigt, der til Hr. K.'s Side har hele Damens næsten til Kurtoisie grænsende Høflighed, mens den, der vender mod mig, er stræng og overlegen som en gammeldags Skolemesters“ [65]. Hun mente, at Natalie Zahle havde misforstået og latterliggjort hendes hovedtanker. F.eks. var der stor forskel på hendes og Natalie Zahles idé om den længere uddannelsesetid, og det syntes hun ikke, at Natalie Zahle havde forstået. Hun mente, at det var mere retfærdigt, hvis eleverne ikke blev stillet over for noget valg, men alle skulle gå efter en og samme linie, hvor de stiledede efter alm. forberedelses- og studentereksamen. Hos Zahle kunne man vælge mellem de eksamensløse fortsættelsesklasser på den ene side og eksamensklasserne på den anden side, og det opfattede Juel-Hansen ikke som noget tilbud til eleverne, men snarere som en ubeslutsomhed hos Natalie Zahle:

Erna Juel-Hansen vendte da Natalie Zahles egne våben mod hende selv. Hun gjorde hende til grin ved at beskrive eksamen som en ting, „som frk. Z. anbefaler S. 438 og forkaster S. 439, opfordrer til S. 442 og fraaader S. 441, roser S. 449 og dadler S. 443, saa man ved Slutningen af hendes Argumentation for og imod endnu er i afgjort Vildrede med,

h v a d Frk. Z. da egentlig mener eller ønsker paa dette Punkt“ [66].

Det var ikke sket før, og da slet ikke for øjnene af offentligheden, at nogen så præcist havde fanget Natalie Zahle i hendes tvetydige formuleringer.

Men i øvrigt understregede fru Juel-Hansen i sin „Antikritik“, at hendes reformforslag ikke så meget var rettet mod N. Zahles Skole som mod mange af de mindre skoler i landet. Hendes vigtigste pointe var, at samfundets forventninger til piger og drenge, kvinder og mænd burde være ens. Hvad enten de unge, færdiguddannede kvinder blev gift eller ej, burde de kunne udfolde sig i deres eget erhverv, og dette erhverv behøvede ikke nødvendigvis at være et kald som lærerindegerningen. De kunne lige så godt blive håndværkere, – urmagere eller guldsmede f.eks. Også her ramte hun plet ved at kritisere et af Natalie Zahles paradoksale principper: nemlig det, at kun den ugifte kvinde burde være selverhvervende, mens den gifte under ingen omstændigheder burde bruge sin uddannelse og intelligens på andet end kaldet som hustru og moder. Og hvorfor skulle lærerindegerningen opfattes som et kald, spurgte Erna Juel-Hansen? For hende var et erhverv et lønarbejde, og dette burde være tilgængeligt for alle voksne kvinder.

Der var den igen – kritikken af kaldet, og denne gang oven i købet fra et menneske, der på en gang var kvinde og forhenværende Zahle-elev/-lærerinde. For Natalie Zahle var dette skrap kost, som ikke blev nemmere at sluge, da den opsætsige fru Erna kækt protesterede imod, at en skomager absolut skulle blive ved sin læst. Natalie Zahle havde med løftet pegfinger skrevet, at Erna Juel-Hansen burde være blevet ved det, som hun havde forstand på, nemlig gymnastikken. Det mente den yngre oprører nu ikke, at hun havde ret i. Hun afsluttede uforsonligt sin „Antikritik“ med at minde sin gamle bestyrerinde om, at „Opposition og Reform, altsaa Udvikling og Fremskridt“ som regel kom fra de få. Således var hendes selvfølelse intakt, og hun var sådan set ikke bange for at sætte sig op imod autoritetens løftede pegfinger.

Natalie Zahle var i Italien, da kritikken kom. Men den loyale Henriette Skram sendte et svar på hendes vegne. Hun var med det samme klar over, hvad der stod på spil. Hun så, at det handlede om magtkampen mellem to generationer. Men hvem, der var den mest stædige part i denne magtkamp, ville hun nu ikke afgøre. Det kunne både være Natalie Zahle, der viste den ældres indignation over, at en yngre vovede at løfte røsten, og det kunne være fru J.-H., der viste den unges ømtålelighed over en indgående kritik, som hun formulerede det. Henriette Skram beklagede

den „uforsønlige Stemning“ og forsøgte at føre debatten tilbage til sagen. Hun forsvarede Natalie Zahles princip om valgfrihed med hensyn til eksamen og understregede, at det netop var en pointe, at eksamen i nogle tilfælde var anbefalelsesværdig, mens den i andre var kritisabel. Ikke overraskende mente hun, at revolutionen i den højere pigeskole allerede var fuldbyrdet i løbet af den sidste menneskealder, og at Natalie Zahle havde stået i spidsen for den. Hun havde været den, der forstod at udmønte tidens tanker [67], mente Henriette Skram med historien på sin side.

Det berettigede naturligvis ikke hverken Zahle eller Skram til at tage patent på udformningen af dansk pige(ud)dannelse som sådan, men det havde de meget svært ved at indse. Deres tidligere så kønsprogressive linie var ved at blive til en stivnet konvention, som de ikke ville lade følge med tiden. Under opførelsen af skolen på Nørrevold havde de for alvor mærket velvilje fra både rige højborgerlige og fattige embedsmandshjem. Og de havde fået opbakning fra gode samfundsstøtter og myndigheder. Måske skyggede veltilfredsheden over denne anerkendelse for både Natalie Zahles og Henriette Skrams udsigt til og overblik over resten af samfundet. Hvad der foregik uden for N. Zahles Skole tog de kun nødigt stilling til. Og det var det, som Erna Juel-Hansen havde skrevet om.

Samme forår udkom en lille bog „En Mening fra Hjemmet. Strøbemærkninger i Anledning af Frøken Zahles Skrift om Kvindens Uddannelse“ med en anonym forfatter, der talte som husmoder og tilegnede skriftet vore „Døtre med den jævne Begavelse“ [68]. Det lagde sig tæt op ad L. Kragballes helt démodérede og utidssvarende synspunkter, som Natalie Zahle jo allerede havde besvaret, og hun reagerede da heller ikke på dette nye indlæg i debatten.

Hun lod til at være træt af al virakken. Over for Herman Trier bedyrede hun, at hverken hun selv eller Henriette Skram var bange for at stå til ansvar for offentligheden, men at de syntes, at så megen offentlig debat var unyttig tidsspilde, fordi man blev tvunget til at skrive og tale, hvad hun „for sin del aldeles ikke havde tid til“ [69].

Hvorfor gik hun da ind i debatten, når hun ikke brød sig om disse meningsudvekslinger uden for skolens mure? Sad hun ikke så sikkert i sadlen nu, at hun roligt kunne lade sine egne føl boltre sig og finde nye veje? Internt på hendes skole kunne ingen pille ved hverken hendes pædagogiske principper eller den skolepolitiske linie. Hun havde sørget for at institutionalisere sine ideer. Kun selve den formelle vedtagelse af skolens „grundlov“ manglede. Men den var under forberedelse. Eksternt

var hun heller ikke sådan lige til at komme udenom, f.eks. blev hun på det femte nordiske skolemøde i 1885 kaldt „Dronningen i den nordiske Skoleverden“ [70].

Men Erna Juel-Hansens indlæg havde anfægtet hendes autoritet som offentlig meningsdanner og magtfaktor på sit område: Hun havde vist, hvordan Natalie Zahle henvendte sig til de relativt velbjegete, mens hun selv bekymrede sig om „den hele store Hob fra de mindre gode Skoler“, og om dem, som – hvad enten de blev gift eller ej – for levebrødets skyld ville stå meget sikrere med et eksamensbevis – et offentligt papir på deres kunnen.

Dette gjorde Natalie Zahle usikker på sin nationale status på den pædagogiske arena. Hun kunne ret beset ikke føle sig sikker på at beholde sin status som suveræn pioner og kulturbygger i en tid, hvor hendes egne førstegenerations-elever begyndte at overhale hende indenom med stadig mere omfattende krav om ydre emancipation. De mest fremtrædende blev kendte og meget aktive skikkelser i det kvindepolitiske arbejde, der lå forud for grundlovsændringen og tilkæmpelsen af stemme- og valgretten i 1915. Det gjaldt f.eks. Ida Falbe-Hansen, Kirstine Frederiksen, Augusta Fenger, Elisabeth Grundtvig, Erna Juel-Hansen – og senere Gyrithe Lemche.

Det var således magtmæssige snarere end pædagogiske motiver, der lå til grund for Natalie Zahles beslutning om at disputere offentligt med Erna Juel-Hansen. Hun kunne føle det som lidt tidsspilde i forhold til den daglige travlhed, men det var uomgængeligt nødvendigt at gøre det.

Det blev ikke mindre nødvendigt af, at hun havde det svært med det, som hun et års tid efter i et brev til skoledirektør Holbech kaldte „Tidens Utaalmodighed og Prøvelyst“: Hun søgte indtrængende at overbevise ham om, at der ikke skulle gives forordninger og rammer for barneundervisningen, så den „private Skoles Frihed og Ejendommelighed blev hæmmet og lagt i Lænker“. På den anden side var det nok ikke muligt „at stemme op imod den Kvinde Emancipationens Bølge, som flyder med hele vor nyere Tidsstrøm, – og i saa overmaade meget maa man give den Ret – et andet er at gjøre sit til, at den ikke bryder for voldsomt ind over os, komme, hvor vi kunne, dens vilde Løb (imøde), og see, at der imod dens daarlige Indflydelse og skadelige Virkninger forener sig andre Kræfter, der i det stille gjøre sit til, at den kommer i saa lykkelige Spor som muligt, og virkelig bringer den Velsignelse, den kan“ [71].

Som forsvarer af den endnu unge, borgerlige liberalitet ønskede hun at bevare sin egen skoles private frihed, men ville på den anden side meget

gerne bestemme over den generelle (ud)dannelse af samfundets døtre. Hun havde både den private ejendomsret og sin nationale pionerstatus at forsvare, syntes hun. Hun var simpelt hen bange for at blive overhalet af de yngre, bedre uddannede kvinder, bange for at komme til at stå i skyggen af de nye generationer, som hun selv havde været med til at bringe frem.

Denne angst gav sig især udslag over for Ida Falbe-Hansen. Denne var en sjælden begavelse, der netop i de samme år gik en strålende karriere i møde inden for pædagogik og litteraturhistorie. Også hun var som nævnt Zahle-elev, havde taget sin skolelærerindeeksamen i 1879 og havde undervist på skolen siden, samtidig med at hun fortsatte studierne. I 1882 tog hun studentereksamen og otte år efter blev hun mag.art. i litteraturhistorie. Hun kom siden til at sidde på landets højeste poster på seminariefronten og udgav selv pædagogiske og litteraturhistoriske værker [72]. I 1884 var Ida Falbe-Hansen 36 år – Natalie Zahle var 57. Den yngre litterat og pædagog var engang kommet for skade at lade nogle ord falde om Natalie Zahles manglende faglige dygtighed. Disse ord havde ramt hende på hendes ømmeste punkt, og hun glemte dem aldrig. Fra den dag gjorde Ida Falbe-Hansen hende usikker. Situationen kulminerede den 10. oktober 1884:

Om aftenen skulle Natalie Zahle tale i Det Pædagogiske Selskabs møderække [73]. Dette selskab var et nu ca. 60 år gammelt foretagende, hvis medlemmer siden 1820 havde mødtes for at føre pædagogiske debatter. Der havde været både blomstrende og døde perioder i Selskabets historie, men netop i firserne var der et opsving i debatterne i lyset af de alvorlige tegn på, at læreruddannelsens kvalitet generelt var i bund i landet som helhed [74]. I denne atmosfære skulle Natalie Zahle tale om „En Statsskole for Lærereinder“. Det var første gang, hun skulle holde foredrag i Selskabet, siden hun i spidsen for en gruppe kvinder trådte ind i det i 1870.

Hun var nervøs og beklemt og havde af samme grund bedt flere personer om at holde sig væk. Netop inden hun skulle starte, trådte Ida Falbe-Hansen ind ad døren. „Hvad, kommer frk. Falbe-Hansen? Har hun meldt sig“, udbrød Natalie Zahle. Falbe-Hansen hørte udbruddet og blev vred og fornærmet. På stedet besluttede hun sig til at holde op som lærerinde på N. Zahles Skole. Den besked gjorde Natalie Zahle dybt skuffet og bedrøvet, da hun syntes, at hun altid havde gjort, hvad der stod i hendes magt for at lette Ida Falbe-Hansen „Skridtene paa Banen“ [75].

Morgenen efter den famøse episode i det Pædagogiske Selskab satte

hun sig fortvivlet til at skrive til sin fornærmede lærling. Hun fortalte hende, hvor bedrøvet hun var, og at det hele beroede på „en Malconduite af Anna Hjort“! Hun mente, at det var Anna Hjort, der havde glemt at give Falbe-Hansen besked om, at Natalie Zahle på grund af sin nervøsitet havde bedt flere om at holde sig væk. Beriget med denne oplysning syntes hun ikke, Falbe-Hansen havde ret til at blive så fornærmet på hende, at de skulle skilles som fjender:

„Ingen ved bedre end De, hvad det er, der har gjort mig saa (...) ængstelig for at tale ligeoverfor andre end min egen unge Kreds – det er Deres egne frygtelig nedsættende Ord til mig personlig om mig og min Dygtighed paa sit nuværende Standpunkt. Hvad De i hin Time udtalte har jeg aldrig, hvor meget jeg har gjort mig Umage derfor, kunnet befri mig for. Det trykker mig med en bestandig Angst, og det er kun under megen Bøn og Kamp, jeg holdes oppe, indtil enten Gud decideret tager mig bort, eller jeg selv ser, at jeg nu kan gaa. Men hver Gang jeg skal tale i en offentlig eller hjemme hos mig selv større Kreds, banker mit Hjærte med en Beklemmelse, jeg vanskelig kan blive Herre over“.

Det var grunden til, at hun på forhånd havde bedt Anna Hjort sørge for at holde bestemte mennesker væk fra mødet. Men når nu skaden var sket, syntes hun, at Ida Falbe-Hansen burde have været i stand til at tackle situationen anderledes, end hun havde gjort. Det havde hun kunnet, hvis hun „havde haft Hjerte for mig og den Sorg og Banghed, som *De*, netop *De* ved af flere tunge Samtaler, at mit Hjerte huser“. Hun burde også have vidst, at hun i hende så en interesseret og kritisk tilhører, skrev Natalie Zahle. „Ved en Aabenhed mod Dem som mod faa, ved en vedblivende taknemmelig Brug af Deres Kræfter og saa afgjort i mundtlige og skriftlige Udtalelser om Deres i mange Henseender overlegne Dygtighed“, havde hun både i tale og færd vist hende „utvetydige Beviser paa Tillid“. Hun bad hende derfor om at se denne episode som et lille uheld, der kun var sket, fordi Natalie Zahle i virkeligheden var „nervøs-betaget“ over sin dygtige elev og lærerinde [76].

Ida Falbe-Hansen holdt imidlertid på sit og forlod skolen. Hun kom dog tilbage fem år efter og underviste på skolen i ti år fra 1889 til 1899. Det var stenografen, redaktøren og kvindesagsforkæmperen, Elisabeth Grundtvig, der havde opfordret og overtalt Natalie Zahle til at give Ida Falbe-Hansen timer igen [77].

Falbe-Hansen stod ikke alene blandt elever og lærerinder med sin

opposition imod skolebestyrerindens enevælde. Flere kritiske røster var begyndt at rejse sig i løbet af firserne. Netop 1877, 78 og 79-årgangen af skolelærerindernes afgangsklasser havde fostret en stærk kerne af kritiske hoveder, der selv ville have lov at bestemme. Ida Falbe-Hansen, Kirstine Frederiksen [78] og Augusta Fenger [79] dannede ligefrem en lille, social klub over for den store leder, selv om de var „stolte af at være smaa Hjul i hendes store Oplysningsmaskine“ [80]:

„Vi tre passede mageløst godt sammen – ogsaa i vort Forhold til Frk. Zahle, hos hvem vi alle havde taget vor Examen. Os tre vilde hun alle knytte til sin store Skole, men hun vilde ikke give os den Frihed i Arbejdet, som vi ikke kunde undvære; og derfor gik vi efterhaanden vore egne Veje“ [81], skrev Augusta Fenger i sine erindringer. Hun havde selv fået fingrene i klemme på en lidt anden måde. Allerede da hun gik over fra at være elev til at blive lærerinde på skolen, mærkede hun, at hun ikke længere var „Persona grata“, som hun havde været tidligere. Det gjorde hende nedstemt og forknytt. „Maaske var jeg ogsaa lidt for selvstændig“, skrev hun stille. En dag kritiserede Natalie Zahle hende for at sidde for længe oppe om aftenen – hun havde kunnet se lyset fra hendes vindue, der ligesom hendes eget vendte ud mod gården. Augusta Fenger fortalte hende, at hun for tiden læste nogle doktordisputatser, der interesserede hende – een om mavekræft og en anden om „Moral Insanity“. Det brød Natalie Zahle sig ikke om, og hun mente ikke, at Augusta Fenger burde anvende sin tid til den slags læsning, så længe hun var i hendes tjeneste. „I det Stykke var vi ganske uenige. Jeg gik ud fra, at jeg i den Retning maatte forlange at være ganske uafhængig; men man maa forstaa, at vort Forhold løsnedes“ [82].

Augusta Fenger rejste fra skolen allerede i 1881. Kirstine Frederiksen rejste 3 år senere – samme år som Ida Falbe-Hansen.

Den markante Anna Hjort, der allerede tidligere havde udvist „Malconduite“, var en af dem, der indtil videre forblev på skolen på trods af, at hun flere gange havde voldsomme sammenstød med sin overordnede. Hun var ældre end de andre oprørere, men hun var aktiv i kvindebevægelsen ligesom de. I midten af firserne kulminerede skærmydslerne mellem hende og Natalie Zahle i en magtkamp, der var på nippet til at ødelægge deres nære forhold og samarbejde.

Anna Hjort havde siden 1863 været forstanderinde for almuelærerindeafdelingen. I den egenskab var hun også medlem af det skoleråd, der

siden blev til bestyrelsen for N. Zahles Skole. Da staten i starten af 1880'erne begyndte sine overvejelser om at oprette en „Statsskole for Lærerinder“, blev N. Zahles Skole ikke officielt rådspurgt, men bestyrerinden korresponderede med den tidligere formand for eksamenskommissionen for folkeskolens lærere og lærerinder, skolepolitikeren C.C. Brix fra Københavns Borgerrepræsentation om de små og store linier i spørgsmålet og blev således den grå eminence, som trak i trådene fra kulissen. Anna Hjort blev som repræsentant for skolen og bestyrerinde for dens almuelærerindeskole indbudt af kultusministeren til at forhandle om lovforslaget til et eventuelt statsligt kvindeseminarium, og hun blev i denne egenskab tidligt udset til at blive det kommende statsseminariums forstanderinde [83].

Først havde hun sagt nej tak til overhovedet at gå ind i dette arbejde, men indvilligede til sidst med henvisning til at have været under Natalie Zahles påvirkning i ca. 30 år. Hun ville da gå ind i statsseminarieforberedelserne for at føre nogle af Zahle-tankerne ud i livet, men kun på den betingelse, at N. Zahles Almuelærerindeskole fik så megen økonomisk støtte, at den nye lærerindeskole ikke ville udkonkurrere den. Ministeren beroligede hende [84]. – Alligevel gik der rygter om, at Natalie Zahle ikke kunne tilgive Anna Hjort, at hun ville arbejde for statsskolen. For at tilbagevise disse rygter havde Anna Hjort fået overtalt Natalie Zahle til at holde det legendariske foredrag om „Oprettelsen af en Statsskole for Lærerinder“ i oktober 1884 i Det pædagogiske Selskab [85].

Så vidt var de enige. Staten havde nu i omtrent 25 år overladt lærerindeuddannelsen til det private initiativ, så den skyldte kvinderne et initiativ og en økonomisk rygdækning. Der var selvfølgelig en risiko for, at staten kunne tage magten fra de private institutioner, men hvis den forpligtede sig til at støtte i hvert fald Femmers og Zahles skoler, så ville det kun være godt, at stats- og privatskoler levede side om side [86], mente Natalie Zahle og Anna Hjort. Det aktuelle problem lå ikke her. Det udviklede sig af deres vidt forskellige opfattelser af Anna Hjorts dobbeltrolle som på den ene side repræsentant for N. Zahles skole og ideer og på den anden side personligt udpeget og i princippet uafhængig forhandler/kommende statsskoleleder over for ministeriet.

I den situation bekymrede det Natalie Zahle, at det skortede på Anna Hjorts lyst og pligt til loyalt at meddele hende alt, hvad der blev sagt på møderne med de mandlige seminarieførstandere, politikere og embedsmænd. En dag i september 1886 følte hun sig så ydmyget, at hun satte sig

ned og skrev et langt, irettesættende brev til sin alt for selvstændige forstanderinde [87]. De to kvinder var dus og kaldte hinanden hhv. N.Z. og Anna [88]: Anna var vendt tilbage fra et møde med C.C. Brix og havde ikke opført sig, som Natalie Zahle havde forventet: I stedet for at referere mødet grundigt og alvorligt, havde Anna passet hende op på trappen og „haspet“ en hel del af om, hvad Brix havde sagt, og hun selv havde svaret. N.Z. havde skimtet ting af stor betydning for hele virksomheden, men Anna havde kun givet henkastede og vigende forklaringer. Da Anna til sidst havde følt sig klemt af kritikken, havde hun i N.Z.'s øjne reageret utilstedeligt:

„Med Lampen i Haanden uden at ænse min *Lyst* til at høre noget alvorligt om den Samtale, Du paa Skolens Vegne som dens Repræsentant havde haft, raabte Du højt, saa Madsen og Søn (tjenestefolk på skolen, BP), der stod nedenunder, hørte det: „Ja, det synes nu ikke jeg“. Da Natalie Zahle havde spurgt, hvad det nu skulle betyde, havde hun fået et alt andet end kærligt og ærbødigt svar, og hun var da gået ind til sig selv, „ydmyget ligeoverfor Tjenestefolkene“.

Natalie Zahle havde forudsat, at de to i dette forhold var eet og talte ud fra fælles tanker. For det kunne da vel ikke være sådan, at hendes „betroede Forstander“ havde talt med Brix om noget, hun ikke vidste? spurgte hun i sit lange, indtrængende brev til Anna. Hun beskrev nu indgående, hvordan Anna burde have opført sig: Hun skulle have standset hende på trappen og sagt: „Naar kan Du tale med mig i Ro om Ting, som have sin Betydning?“ Anna havde i stedet handlet og talt på egen hånd. Det kunne ikke gå, mente Natalie Zahle: Det var nødvendigt med åbne forhandlinger. Alt samarbejde ville blive forrykket, hvis man til enhver tid gik efter sin egen mening. Anna havde på et tidspunkt sagt, at hun havde villet vente med at give referat af hensyn til N.Z. Den slags „Pædagogiskhed“ ville N.Z. dog gerne have sig frabedt, – hun skulle nok selv bedømme, hvad hun kunne tåle at høre. Nu havde Anna ikke levet op til hendes tillid, og oven i købet havde hun overfuset hende i andres nærværelse. Det gjorde det ikke bedre, at tilværelsen var tung og sørgelig for Natalie for tiden. Lidt kærlighed ville have varmet, skrev hun bittert.

Lige nu kunne hun kun se to udveje, – enten skulle hun selv gå af som chef, eller også skulle hun lade Anna Hjorts almuelærerinde-afdeling indtage en særstilling. Hun spurgte hende, om hun var sikker på, at hendes „Uafhængighedslyst“, der ikke kunne lide at indrangere sig og

derfor nu og da søgte at gøre sig fri, kunne leve i den stilling, hun nu indtog? Ja, hun skulle jo nok i sin tid være blevet sin egen. Men da hun dengang stod og skulle forlade skolen og i stedet var blevet tilbudt en plads i den nye bestyrelse, havde hun jo selv sagt ja-tak. Kunne hun da ikke se, at hun var blevet vist en stor tillid og samtidig havde bundet sig til at indtage andenpladsen? spurgte Natalie Zahle og fortsatte:

„Du er i mange Henseender saa frisk, brav, højhjertet og elskværdig. Alle disse Egenskaber giver Dig let en stor Plads udadtil“. Det var da også i orden for Natalie Zahle, at Anna Hjort indtog denne udadvendte plads, hvis hun blot samtidig gav hende, „som nu én Gang – f.T. er *Chef*“, hvad der tilkom hende. Natalie Zahle bad nu Anna Hjort om at lade være med at gå til nogen af de andre medlemmer af bestyrelsen med dette spørgsmål. Hun ville nødig misforstås af sin egen bestyrelse, og hun tryglede hende: „Gjør mig ikke til – ja det Ord jeg egentlig skulde bruge, vil ikke komme – men vi kan sige Paradehest!“

I 1927-mindeskriftet for Natalie Zahle skrev Martha Steinthal om forholdet mellem Natalie Zahle og Anna Hjort, at de to stærke naturer godt kunne tørne sammen. Men „Frøken Zahle var Livet igennem trods alt hendes elskede Chef, som hun tjente med usvigelig Troskab“, „Selvfor-nægtelse“ og „ægte Tjenersind“ [89]. Det er svært at skimte Anna Hjorts tjenersind i konflikten i efteråret 1886.

Natalie Zahle følte sig i sin irettesættelse kaldet til at skitsere sine hovedprincipper for skoleledelse for Anna Hjort, principper, som hun ikke mente, Anna Hjort havde forstået:

1. Forudsætningerne for, at en overbestyrerinde skulle kunne styre, måtte være fuld oprigtighed og klarhed mellem overbestyrerinden og forstanderinderne på alle punkter.
2. Forstanderinderne måtte handle loyalt og nøje i kraft af de bestemmelser, rådet fattede og i overensstemmelse med overbestyrerinden året rundt.
3. Hvis forstanderinderne skulle tale med nogen form for myndighed eller afgive erklæringer, skulle disse straks meddeles overbestyrerinden „fuldt og loyalt“. Ellers ville hendes magt lidt efter lidt umuliggøres, og dette havde ikke været „Stifterens“ mening.
4. Overbestyrerinden måtte hele året have sin „Magtfuldkommenhed“, for at ikke alt skulle falde sønder [90].

Sådan tolkede hun selv den skole-grundlov, som var blevet vedtaget ved

skolens overgang til selvejende institution året før, og det må siges at være klare ord om hendes opfattelse af sin egen magtposition på stedet og sin magtrelation til de betroede medarbejdere. Hun forlangte, at Anna Hjort rettede sig efter disse principper. Den højhjertede Anna føjede sig, men ikke uden at gøre opmærksom på, at N.Z.s forlangender af og til kunne være urimelige. Det havde hun ganske ret i. Der er nemlig ikke noget, der tyder på, at Anna Hjort underkendte betydningen af Natalie Zahles position eller ideer i sine forhandlinger om en statsskole for lærerinder. Tværtimod. Hun havde under udarbejdelsen af lovforslaget gang på gang både hævdet, „at frk. Zahles Stilling til Lærerindesagen burde fremhæves“, og forlangt „en Understøttelse, der sikrede hendes Almuelærerindeskoles Bestaaen“. Da dette var blevet afvist, havde hun overvejet selv at vedlægge en skrivelse om det. Også det var imidlertid blevet afvist af både ministeren og ministersekretæren, fordi de ikke mente, at det ville få nogen praktisk betydning. Men hun mente nu også, at man jo kunne se sagen fra en anden side: Hvorfor skulle det dog være så stor en sorg for N.Z., at hun ikke ligefrem var besat af en „uimodstaaelig“ trang til at skrive om hendes virksomhed?:

„Jeg synes, at Skolens mer end 30-aarige Virksomhed taler bedre for sig selv end jeg kunde skrive om den, og jeg synes, at mit 30-aarige Forhold til Skolen taler mere end Ord“ [91]. På den måde fik Anna Hjort mellem linierne fortalt Natalie Zahle, at hendes følelse af at være glemt eller overset var lettere paranoid. Og Anna Hjort understregede: „Min Stilling i dette Øjeblik kan jo kun blive hyggelig, hvis min gamle og den nye Skole arbejde fredeligt *med* hinanden. For mig staar det som det sandsynligste, at jeg kun kommer til at virke i den gamle“ [92].

Diplomatisk fik Anna Hjort redet stormen af, og hun forblev N.Z.s trofaste forstanderinde de næste ti år.

Hverken de mandlige eller de kvindelige oppositioner mod Natalie Zahle blev nævnt eller beskrevet i 1914-biografien eller i første eftermæletids skrifter. Som omtalt var det kun i andres erindringer, som f.eks. Nielsine Nielsens og Augusta Fengers, der ifølge sagens natur ikke primært handlede om Natalie Zahle, at der hørtes kritiske røster over for hendes adfærd.

Institutionen 1885

Siden Natalie Zahle i 1875 havde søgt private og offentlige midler til bygning af skolen, havde hendes tanker kredset om at overgive den til en selvejende institution. Hun havde jo allerede dengang afgivet et løfte om at fundere skolen, sådan at dens eksistens ikke stod og faldt med hendes person, ligesom hun i sit 1876-testamente i tilfælde af sin død overdrog skolen til institutionen „N. Zahles Skole eller De forenede Lærerinders Skole“.

I de forløbne år havde hun gang på gang stået på spring til at realisere tanken. Men fætterten, højesteretssagfører Frederik Zahle og „andre Sagkyndige“ rådede hende så sent som i 1881 til at vente på, at det økonomiske grundlag var så meget i orden, „at Skoleraadet nu efter al menneskelig Beregning turde paatage sig Ansvaret for at lade Frk. Zahles ædelmodige Bestemmelser for Fremtiden træde i Kraft allerede i hendes levende Live“ [93], som det hed i 1914-biografien. Da der ikke er bevaret mange breve om forberedelserne til institutionsdannelsen, er det vanskeligt at give et klart svar på spørgsmålet om, hvorvidt det var Natalie eller Frederik Zahle, der trak beslutningen ud. Eller om udsættelsen skyldtes

1. en speciel økonomisk ansvarsfølelse og „ædelmodighed“, som motiverede hende til at sikre skolen som en sund økonomisk forretning inden overdragelsen – eller 2. en tøven overfor at skulle dele ansvaret og den besluttende myndighed med det skoleråd, der hidtil kun havde været en rådgivende instans. Var hendes motiv økonomisk ansvarlighed eller tilvænnet magtbrynde – eller lidt af begge dele? Selv argumenterede hun med, at hendes virksomhed i lang tid fremover skulle være i stand til at arbejde „til Fædrelandets Gavn“. Det er imidlertid uklart, om denne formulering oprindeligt er Natalie Zahles eller S.L. Tuxens. Det var nemlig ham, som affattede det brev, der den 16. juli 1885 meddelte Kirke- og Undervisningsminister J.F. Scavenius overdragelsen til den selvejende institution [94], hvor Natalie Zahles meddelelse først publiceredes i skoleprogrammet året efter. Ordlyden i de to meddelelser var stort set de samme.

Uanset motivet til forhalingen, realiserede hun beslutningen i 1885. Også her var Natalie Zahle pioner blandt pigeskole-bestyrerinderne. Det var endnu ikke gængs praksis at gøre de større eller mindre private pigeskoler til institutioner, hvis fortsatte eksistens herved blev uafhængig

af den enkelte stifter eller skoleleder.

Natalie Zahles ønske om at udødeliggøre skolen kan i øvrigt også spores på anden vis. Hvor arkivalierne efter de fleste andre pigeskoler fra dette århundrede ligger meget spredt og usystematisk bevaret, er en planmæssig og relativt systematisk arkivering af materiale fra N. Zahles Skoles overbestyrelse og forskellige afdelinger blevet påbegyndt meget tidligt. N. Zahles Skoles store arkiv ligger i dag bevaret og registreret på Landsarkivet i København [95]. Igennem denne opmærksomhed på at gemme papirerne har Natalie Zahle, hendes lærerindekreds og hendes efterfølgere givet et selv- og historiebevidst indtryk af, at de opfattede skolen som en fundamental hjørnesteen i dansk skolehistorie på linie med betydningsfulde drengeskoler og andre højere uddannelsesanstalter. I modsætning hertil har de fleste andre private pigeskoler fra perioden ikke gjort meget for at lade deres arkivalier overgå til offentlig registrering og bevaring [96].

Flere år før institutionaliseringen blev formaliseret, var den organisatoriske struktur, der skulle bære foretagendet, etableret: gennem årene havde den taget form og konsolideret sig – i 1883-programmet blev den skitseret som skolens organisatoriske stillads:

Kasserer og sekretær:	frk. H. Gerdtzen.
Skolerådet:	N. Zahle, H. Gerdtzen, A. Hjort, H. Skram, Th. Moltke, B. Hahn (efter P. Govls død), K. Lønborg.

Juridisk konsulent: Fr. Zahle.

Almindelige Skoler	Forstanderinder
Barneskolen 6 – 16 år	H. Skram
Fortsættelsesklassen 15 – 16 år	K. Lønborg
Fortsættelsesklassen 16 – 18 år	
(Også kaldet Højskolen)	– „ –

Særlige Skoler	
Privatlærerindeskolen	B. Hahn
Almuelærerindeskolen	A. Hjort
Pensionatet	L. Hjort
Husholdningsskolen	L. Hjort

Selvstændige virksomheder i forbindelse hermed, men uafhængige:

På denne skitse så det ud, som skolerådet var den øverste myndighed. Det var det ikke før den 7. juli 1885, hvor Natalie Zahle ved et gavebrev overdrog skolen, dens bygninger, inventar, kapital og gæld til den selvejende institution „N. Zahles Skole“. Det drejede sig om bygningerne Nørrevoldgade 7 og Linnésgade 8 og 10, i alt 5.363 kvadratalen. De var forsikrede for 498.000 kr., vurderet til 560.000 kr. Rest- og prioritetsgælden var på 437.561,60 kr. Bestyrelsen for den nye institution „N. Zahles Skole“ kom til at bestå af de samme syv kvinder og den samme mandlige, juridiske konsulent, som havde siddet i skolerådet tidligere [98].

Ifølge fundatsen afløste denne bestyrelse Natalie Zahle som den højeste anordnende myndighed og kontrollerende magt i alle skolens anliggender. Dens medlemmer skulle betragte sig som solidariske og som en enhed, men den daglige og egentlige administration lå stadig i overbestyrerindens hånd. Selv om hun skulle støtte forstanderindernes autoritet på hver deres område, skulle de altid føje sig under hende i årets løb. Hvis der skulle opstå kompetencestridigheder eller uoverensstemmelser imellem hende og bestyrelsen, skulle striden afgøres af særlige voldgiftsmænd [99].

De to første voldgiftsmænd var brygger I.C. Jacobsen og digteren, folke- og landstingsmedlemmet og vennen Carl Ploug. De to herrer deltog også i den højtidelige stiftelsesceremoni som vidner og som gæster sammen med alle skolens forstanderinder, repræsentanter for Natalie Zahles fædrene og mødrene slægt og enkelte af de nærmeste venner. Med vanlig sans for traditioner havde Natalie Zahle valgt Povline Govls fødselsdag, den 7. juli, til lejligheden [100].

Henriette Skram har givet to vurderinger af begivenheden, skrevet med 9 års mellemrum: i sine upublicerede erindringer fra 1922 skrev hun: „Skønt jeg saa, hvor stærkt bevæget frk. Zahle var under denne fra hendes Side saa højsindede Handling, var jeg i Virkeligheden meget lidt berørt af det skete. Jeg havde jo i saa mange Aar været vant til at drøfte alt, smaat og stort, Skolen vedrørende med Frk. Zahle og havde ikke Følelsen af, at der mér end paa Papiret var sket nogen Forandring. En saadan indtraadte i Virkeligheden heller ikke paa een Gang, men langsomt udvikledes vor Ansvarsfølelse og Forstaaelsen af vor Bestemmelsesret og Pligt“ [101]. Først på dette sene tidspunkt – 9 år efter Natalie Zahles død

– kunne Henriette Skram, selv 79 år gammel, understrege, at institutionaliseringen havde givet hende selv og de andre forstanderinder både ret og pligt til medbestemmelse.

I 1914-biografien var det ikke så meget forstanderindernes kun langsomt udviklede demokratiske ansvar, Henriette Skram understregede og huskede. Her var det den „Fremsynets Klarhed“, som Natalie Zahle havde lagt for dagen, hendes „Ædelmod“ og „Uegennytte“ i selve handlingen, som blev fremhævet som „et talende Vidnesbyrd baade for hendes Højsind og hendes Klogskab. Naar man yderligere betænker, hvor vant hun havde været til at „raade ene“, til at handle efter egen Tilskyndelse, tit efter ganske umiddelbare Impulser, maa hendes frivillige Opgiven af sin Enevælde aftvinge udelte Beundring“ [102]. I øvrigt faldt det dem næsten ikke ind at tænke på, at de nu pludselig var skolens medejere, eller at deres dom eller mening nu gjaldt mere end før. Som Henriette Skram hævdede: „Vi havde altid følt os lykkelige ved vor Tjenerstilling under Frk. Zahle“ [103].

Spørgsmålet er, om ikke Henriette Skram her led af en grov erindringsforskydning? Hun beskrev forstanderindernes lykkefølelse under Natalie Zahles herredømme som total – så total, at de yngre lærerinder end ikke skulle have opfattet, at Natalie Zahle opgav sit „Enevælde“! Det kan ikke være sandt. Vi har jo netop set, hvordan Anna Hjort blev kaldt til orden, da hun handlede som et selvstændigt medlem af skolebestyrelsen. I dén situation var hun ikke specielt lykkelig.

Alligevel tog Henriette Skram i 1914-biografien ansvaret for, at de medbestyrende lærerinder ikke straks fik del i magten og myndigheden på skolen. Hvis de havde villet, kunne de have påtaget sig deres del af det ansvar og den indflydelse, som Natalie Zahle gav afkald på i 1885, påstod hun. – Den samme linie fulgte hun i sine upublicerede erindringer. Her havde hun blot skruet den panegyriske tone over for Natalie Zahles handling noget ned [104].

Sagen var imidlertid, at Natalie Zahle slet ikke havde nogen intentioner om at afgive sin magt. Det sørgede hun for at understrege over for både bestyrelsesmedlemmer, lærer(inder), elever, forældre, venner og velgørere i meddelelserne om skolens overgang til selvejende institution. Her fortalte hun om den ny institutions bestyrelse og dens 8 medlemmer, der indtil videre var de samme, som havde siddet i det gamle, rådgivende skoleråd, og hun fortsatte:

„Af disse otte Medlemmer fungerer jeg selv som før indtil videre som

Overbestyrer, forbeholdende mig en større Magtfuldkommenhed, end der vil tilfalde mine Efterfølgere“ [105].

Hermed sikrede hun sig sin personlige magt. Hun opgav kun formelt, men ikke reelt sit „Enevælde“, og her finder vi således den organisatoriske forklaring på, at forstanderinderne som medlemmer af bestyrelsen ikke forstod, at de havde fået en overordnet medindflydelse på skolens anliggender. Det havde de nemlig heller ikke. En ting var at rådføre sig med sine forstanderinder. Det havde hun gjort i mange år. En anden ting var at lade dem tage del i de egentlige beslutninger angående skolen. Henriette Skrams følelse af, at forandringen kun var sket på papiret, var helt berettiget. Den „Bestemmelsesret og Pligt“ over for virksomheden som helhed, som bestyrelsesmedlemmerne for den nu selvejende institution formelt besad, kom kun langsomt til at udvikle sig hos forstanderinderne – og det var også meningen.

Erna Juel-Hansen havde ramt meget præcist med sin bemærkning få år tidligere om, at Natalie Zahle behandlede sine nu voksne, selvstændige lærerinder som sine egne voksne børn, som det var hendes ret og pligt at korreksere. Natalie Zahle kunne simpelt hen ikke forestille sig, at de kunne eller skulle tage nogen overordnet beslutning, der i andet end bittesmå detaljer afveg fra den linie, som hun selv havde lagt. Omvendt kunne de fleste af dem, som blev i virksomheden heller ikke selv forestille sig at tage et initiativ eller formulere en holdning, der ikke var gennemdrøftet med og konfirmeret af Natalie Zahle. Som vi så, var Anna Hjort en af undtagelserne.

Blot det, at der var undtagelser, kan have gjort Natalie Zahle usikker på sit ellers faste greb om sine underordnede. Derfor blev hun nødt til skriftligt at sikre sig en større magtfuldkommenhed end den, der ifølge den vedtagne fundats ville tilfalde hendes efterfølgere på overbestyrerposten.

Det paradoksale var, at hun havde konfereret med samtlige sine bestyrelsesmedlemmer om udkastet til fundatsen. I efteråret 1884 sendte hun i en forsegleet kuvert fætterten og advokaten, Frederik Zahles første udkast rundt til „Damerne“, bad dem hver for sig svare på det, sende det direkte tilbage til hende, blot med deres initialer som „Sendeord“ og derefter sende udkastet videre til den næste i rækken. Hun bad dem tænke ud over den tid, hvor hun selv stod ved roret, men håbede dog ikke, at de havde for mange bemærkninger [106]. Svarene kom i nydelig rækkefølge i løbet af november og december måned. De udtrykte gennemgående en

ærbødig anerkendelse af udkastet. De to væsentligste indvendinger kom fra Anna Hjort og Katrine Lønborg, som begge mente, at skolens „Næststyrer“ skulle vælges af det samlede råd, ikke blot udpeges af overbestyreren alene. Og Anna Hjort fandt ordet „underdanig“, der stod i udkastet om forholdet mellem bestyrerinden og medarbejderne, stødende. Det var ikke store protester, men dog indvendinger, der søgte at udvide demokratiet i foretagendet en smule. Herudover var der kun mindre ændrings- og præciseringsforslag [107]. Frederik Zahle indarbejdede da forslagene i et nyt udkast til „Grundloven“, specielt gjorde han noget ud af at beskrive oprettelsen af en „Comité til Afgjørelse af Competencestridigheder“ [108]. Det var den, som de første år bestod af brygger Jacobsen og Carl Ploug.

Sådan fik Natalie Zahle konfirmeret, at hun stadig sad med magtens scepter i sin hånd.